

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

*«Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ
ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ: ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ»*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΒΑΒΙΤΣΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ (Α.Μ. 360)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:

ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΣΟΥΛΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ-ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΦΥΚΑΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Καλαμπάκα, Ιούλιος 2016

Στους γονείς μου,
Δημήτρη και Χαρούλα,
για όλα όσα μου έχουν προσφέρει

«Ξένος ήμουν, και δεν με δεχτήκατε» (παράφραση από: Κατά Ματθαίον, 25:43)

«Ο ιδανικός δάσκαλος είναι εκείνος που γίνεται γέφυρα για να περάσει αντίπερα ο μαθητής του. Κι όταν πια του διευκολύνει το πέρασμα, αφήνεται χαρούμενα να γραμμιστεί, ενθαρρύνοντας τον μαθητή του να φτιάξει

δικές του γέφυρες»

Νίκος Καζαντζάκης

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	7
1. Εισαγωγή.....	8
2. Θεωρητικό μέρος.....	12
2.1. Αποσαφήνιση εννοιών.....	12
2.1.1. Πολιτισμός.....	12
2.1.2. Ετερότητα και Πολιτισμική Ετερότητα.....	15
2.1.3. Προσδιορίζοντας την Ταυτότητα και την Πολιτισμική Ταυτότητα.....	20
2.2. Κριτική Θεωρία.....	24
2.2.1. Horkheimer και Adorno.....	26
2.2.2. Habermas: Η δεύτερη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης - Η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης.....	28
2.3. Κριτική Παιδαγωγική.....	31
2.4. Paulo Freire και Κριτική Παιδαγωγική.....	35
2.5. Θεωρητικοί της Κριτικής Παιδαγωγικής (Giroux, McLaren).....	38
2.6. Ο δάσκαλος ως διανοούμενος.....	45
3. Πολυπολιτισμική κοινωνία και εκπαίδευση.....	48
3.1. Ο ρόλος της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης.....	50
3.2 Η σύνδεση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης με την Κριτική Παιδαγωγική.....	54
3.3. Προς μια Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση.....	55
4. Μεθοδολογία Έρευνας.....	58
4.1. Η Μέθοδος της Συνέντευξης.....	59
4.2. Περιγραφή Διεξαγωγής.....	60
4.3. Περιορισμοί Έρευνας.....	62
5. Ευρήματα – Συζήτηση.....	63
2η ομάδα ερωτήσεων – Απόψεις για αλλοδαπούς μαθητές.....	63
3η ομάδα ερωτήσεων – Διερεύνηση του πώς αντιλαμβάνεται ο εκπαιδευτικός την πολιτισμική ετερότητα και την πολιτισμική ταυτότητα.....	77
4η ομάδα ερωτήσεων – Θεωρία Επικοινωνιακής Δράσης (Θεωρητικό Πλαίσιο).....	114
5η ομάδα ερωτήσεων – Διερεύνηση απόψεων για την Κριτική Παιδαγωγική και για τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο».....	121

6. Συμπεράσματα	131
I. Πώς αντιλαμβάνεται το υποκείμενο την έννοια της ετερότητας;	132
II. Υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού»;	132
III. Πώς αντιλαμβάνεται το υποκείμενο την έννοια της ταυτότητας;	133
IV. Πώς προσδιορίζει το υποκείμενο τη διαφορετική ταυτότητα; Με ποιους όρους;	133
V. Σε ποιους παράγοντες στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;	134
VI. Ποια είναι η σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας (εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική) και ποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες;	134
VII. Οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;	135
VIII. Μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;	135
IX. Οι πολιτισμικές διαφορές είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;	136
X. Ποια η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της «κοινωνικής κατασκευής»;	136
XI. Ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα; Μπορεί να «κινείται» μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων;	137
XII. Οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;	137
XIII. Οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;	137
7. Βιβλιογραφία.....	141
8. Παράρτημα.....	146
ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ	146
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.1)	148
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.2)	155
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.3)	166
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.4)	174
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.6)	185
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.5)	199
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.7)	212
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.8)	230
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.9)	247
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.10)	259

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.11)	272
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.12)	282
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.13)	293
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.14)	303
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.15)	312

Πρόλογος

Η εκπόνηση της παρούσας Διπλωματικής εργασίας αποτέλεσε μία μεγάλη πρόκληση. Αφενός μεν, το ενδιαφέρον για την περαιτέρω ενασχόληση και λύση προσωπικών ερωτημάτων όπως: «Τι είναι η πολιτισμική ταυτότητα;», «Πώς δομείται;», «Ποιος ο ρόλος των μειονοτικών ομάδων και των συλλογικών ταυτοτήτων;» και, αφετέρου δε, η γοητεία που μου εξέπεμψε η ριζοσπαστικότητα της Κριτικής Παιδαγωγικής, αποτέλεσαν το έναυσμα και το βασικότερο κίνητρο για να ολοκληρωθεί η παρούσα διπλωματική όσο το δυνατόν πιο πλήρης και επαρκής.

Αυτό το όμορφο «ταξίδι» εξερεύνησης της ήδη υπάρχουσας και παραγωγής της νέας γνώσης, δεν θα είχε το ίδιο αποτέλεσμα χωρίς τη συμβολή και τη στήριξη κάποιων ανθρώπων. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή της διπλωματικής μου, κ. Γιώργο Νικολάου, για τη στήριξή του κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, καθώς επίσης και για τη γενικότερη συμβολή του, τόσο στα ακαδημαϊκά ζητήματα που ανέκυψαν στη διάρκεια αυτών των –σχεδόν- δύο χρόνων του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών όσο και τη βοήθειά του –όποτε αυτή χρειάστηκε- σε προσωπικό και ανθρώπινο επίπεδο. Τον ευχαριστώ για όλα.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που βρίσκονται κοντά μου, τους φίλους και τους συναδέλφους μου για τη στήριξή τους, τόσο στο ακαδημαϊκό όσο και στο ψυχολογικό κομμάτι. Η συμβολή τους ήταν καθοριστική και πολυεπίπεδη και γι' αυτό τους οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, στους οποίους και αφιερώνεται η παρούσα εργασία, για τη βοήθεια και στήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών μου, καθώς επίσης και για όλα όσα μου παρείχαν και μου παρέχουν, θέτοντας ως προτεραιότητα την πνευματική μου καλλιέργεια και μόρφωση.

1. Εισαγωγή

Η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών. Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας σε συνδυασμό με την επικράτηση και τη διεύρυνση της παγκοσμιοποιημένης αγοράς στις ζωές των ανθρώπων έχουν ευνοήσει το φαινόμενο της μετακίνησης των πληθυσμών, κυρίως για την εύρεση εργασίας. Σε αυτό το γεγονός έχει συμβάλει η μεγάλη οικονομική ύφεση των τελευταίων ετών, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση ενός αχαλίνωτου ανταγωνισμού, ο οποίος οδήγησε στην ανάπτυξη και κυριαρχία μιας στείρας ατομικότητας έναντι των συναισθημάτων συλλογικότητας, γεγονός που είχε ως συνέπεια οι λαοί να παρουσιάσουν μία «εσωτερική ροπή» και μία τάση για αποξένωση από τον «διαφορετικό Άλλο», ο οποίος θεωρείται ως «επικίνδυνος», γιατί «κλέβει» την εργασία των γηγενών, υποδεέστερος, γιατί είναι –συνήθως– φτωχός, και, εν τέλει, ανεπιθύμητος, γιατί λογάται ως «διαφορετικός».

Οι κοινωνίες, λοιπόν, μετασχηματίζονται ως προς τον πληθυσμό τους, με αποτέλεσμα τη συνύπαρξη ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικές εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές ομάδες στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν είναι πρωτόγνωρο, αφού ανέκαθεν οι κοινωνίες ήταν σύνθετες, ωστόσο σήμερα δίνεται έμφαση στην ετερότητα και δη την πολιτισμική, γεγονός το οποίο αποτελεί ένα από τα συγκείμενα της μετανεωτερικότητας (Νικολάου Γ., 2008: 368). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οποιοδήποτε άτομο ανήκει σε μία από τις παραπάνω ομάδες (εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές, γλωσσικές), οι οποίες διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας, θεωρείται ότι είναι «διαφορετικός», με αποτέλεσμα να «ταυτίζεται» και να «ομογενοποιείται» με όλα τα άτομα που ανήκουν στη συγκεκριμένη ομάδα. Αυτή η γενίκευση είναι που λειτουργεί ως εμπόδιο στην επικοινωνία και γνωριμία με τον «διαφορετικό Άλλο», γεγονός το οποίο συμβάλλει στη διαιώνιση των ρατσιστικών αντιλήψεων, του κοινωνικού αποκλεισμού, των προκαταλήψεων, των διακρίσεων κ.λπ.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, θεωρούμε ως μείζονος σημασίας ζήτημα την έρευνα σχετικά με το **πώς δομείται η πολιτισμική ταυτότητα** του ατόμου και **ποιος είναι ο ρόλος των συλλογικοτήτων** στη σύγχρονη κοινωνία, πολλώ δε μάλλον, αναγνωρίζοντας και τη γενικότερα παραδεδομένη άποψη της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης ότι «ανέκαθεν οι πάσης φύσεως “ομοιογένειες” ήταν περισσότερο **κοινωνικές κατασκευές**, παρά οικουμενικές φυσικές οντότητες, ανεξάρτητες από το χρόνο και το χώρο» (Νικολάου Γ., 2008: 368).

Μία σειρά επιστημόνων (Νικολάου Γ., 2008· Γκότοβος, 2003· Campbell, 2000) έχει ασχοληθεί ενεργά με τη συζήτηση γύρω από το θέμα της ταυτότητας, της πολιτισμικής ταυτότητας, το ρόλο και τη θέση των συλλογικοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία. Εκκινώντας από τις θέσεις και τις επιστημονικές τους έρευνες και εργασίες, και λαμβάνοντας υπόψη, ταυτόχρονα, το γεγονός ότι η πλειονότητα των θεωρητικών της Κριτικής Παιδαγωγικής ορίζει τους εκπαιδευτικούς ως «δημόσιους διανοούμενους», επιλέξαμε να διερευνήσουμε τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το πώς δομείται η πολιτισμική ταυτότητα και ποιος ο ρόλος των συλλογικοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία. Ο εκπαιδευτικός, και ειδικότερα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, έχοντας καθημερινή τριβή με τους μαθητές του, παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στο πώς οι μαθητές του θα εκλάβουν την έννοια της **ταυτότητας** και, ιδιαίτερα, τον προσδιορισμό της **ταυτότητας ως κοινωνικής κατασκευής**, κάτι που, όπως καθίσταται σαφές, επηρεάζεται από τις προσωπικές του αντιλήψεις και την προσωπική του «κοσμοθεωρία».

Πραγματοποιώντας την απαραίτητη βιβλιογραφική ανασκόπηση των ερευνών και εργασιών που έχουν πραγματοποιηθεί πάνω στο θέμα της δόμησης της πολιτισμικής ταυτότητας και του ρόλου των συλλογικοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία, οδηγηθήκαμε στα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- i. Πώς αντιλαμβάνεται το υποκείμενο την έννοια της ετερότητας;
- ii. Θεωρεί το υποκείμενο ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού»;
- iii. Πώς αντιλαμβάνεται το υποκείμενο την έννοια της ταυτότητας;
- iv. Πώς προσδιορίζει το υποκείμενο τη διαφορετική ταυτότητα; Με ποιους όρους;
- v. Σε ποια πράγματα θεωρεί το υποκείμενο ότι στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;
- vi. Ποια είναι η σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας και ποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες;
- vii. Οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;
- viii. Μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;

- ix. Οι πολιτισμικές διαφορές είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;
- x. Ποια η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της «κοινωνικής κατασκευής»;
- xi. Ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα; Μπορεί να «κινείται» μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;
- xii. Οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;
- xiii. Οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Σε ό,τι αφορά την οριοθέτηση του θεωρητικού μας πλαισίου αξιοποιήθηκαν τόσο οι όροι και οι προσεγγίσεις που ανήκουν στον χώρο της Κριτικής Θεωρίας και της Κριτικής Παιδαγωγικής, με τη «Θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης» του Habermas να αποτελεί, επίσης, βασική θεωρητική συνιστώσα.

Επιπλέον, προκειμένου να πετύχουμε την καλύτερη δυνατή διερεύνηση της προβληματικής μας και την όσο το δυνατόν πληρέστερη απάντηση των ερευνητικών μας ερωτημάτων, επιλέξαμε η παρούσα εργασία να κινηθεί στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθόδου έρευνας, με μεθοδολογικό εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων τις **ημιδομημένες συνεντεύξεις**. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε τριάντα δύο (32) ερωτήσεις, οι οποίες είχαν ομαδοποιηθεί σε πέντε (5) ομάδες ερωτήσεων, ανάλογα με το τι επιδιωκόταν να ερευνηθεί κάθε φορά.

Τέλος, και σε ό,τι αφορά τη δομή της παρούσας εργασίας, αυτή διακρίνεται σε οχτώ κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αποτελείται από την εισαγωγή της εργασίας, ενώ το δεύτερο κεφάλαιο αποτελεί το θεωρητικό μέρος της εργασίας, όπου γίνεται η αποσαφήνιση των κύριων εννοιών της εργασίας, όπως του πολιτισμού, της ετερότητας και της πολιτισμικής ετερότητας, καθώς επίσης και οι έννοιες της ταυτότητας και της πολιτισμικής ταυτότητας. Επιπλέον, γίνεται μία αναφορά στην Κριτική Θεωρία και στους βασικούς της εκπροσώπους *Horkheimer* και *Adorno*, καθώς επίσης και στον *Habermas*, ο οποίος συγκαταλέγεται στη δεύτερη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης. Έπειτα, αναλύεται η Κριτική Παιδαγωγική, όπως επίσης η σύζευξη του *Paulo Freire* με την Κριτική Παιδαγωγική, οι θεωρητικοί της Κριτικής Παιδαγωγικής, *Giroux* και *McLaren*, καθώς και η έννοια του δασκάλου ως διανοούμενου.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μία αναφορά στη σύζευξη ανάμεσα στην πολυπολιτισμική κοινωνία και την εκπαίδευση, προσεγγίζοντας το ρόλο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, τη σύνδεση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης με την Κριτική Παιδαγωγική και το αποτέλεσμα της συνύπαρξής τους, το οποίο και ονομάζουμε Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφερόμαστε στη Μεθοδολογία της έρευνάς μας, στη μέθοδο της συνέντευξης, στη διεξαγωγή και τους περιορισμούς της έρευνάς μας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνας, συνοδευόμενα από συζήτηση επί των ευρημάτων. Τα ευρήματα είναι ομαδοποιημένα σε συνάρτηση και με την ομαδοποίηση των ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο και η κάθε ομάδα ερωτήσεων επιδίωκε τη διερεύνηση ενός συγκεκριμένου πεδίου της έρευνας. Η δεύτερη ομάδα ερωτήσεων¹ αφορούσε τις απόψεις των εκπαιδευτικών για τους αλλοδαπούς μαθητές, η τρίτη ομάδα στη διερεύνηση του πώς αντιλαμβάνεται ο εκπαιδευτικός την έννοια της πολιτισμικής ετερότητας και της πολιτισμικής ταυτότητας, η τέταρτη ομάδα στη Θεωρία Επικοινωνιακής Δράσης (Θεωρητικό Πλαίσιο) και η πέμπτη ομάδα ερωτήσεων στη διερεύνηση των απόψεων για την Κριτική Παιδαγωγική και τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο».

Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνάς μας και οι απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα και, τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο η βιβλιογραφία και στο όγδοο το Παράρτημα με το σύνολο των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων.

---

¹Τα στοιχεία της πρώτης ομάδας ερωτήσεων χρησιμοποιήθηκαν στο κεφάλαιο «Διεξαγωγή της Έρευνας», γι' αυτό και η ανάλυση ξεκινά –σε όσα σημεία της εργασίας χρειάστηκε κάτι τέτοιο- από τη «δεύτερη ομάδα ερωτήσεων».

2. Θεωρητικό μέρος

2.1. Αποσαφήνιση εννοιών

2.1.1. Πολιτισμός

Η έννοια του πολιτισμού έχει διανύσει μια μακρά πορεία μέσα στους αιώνες. Ιστορικά, η απαρχή του πολιτισμού μπορεί να θεωρηθεί ότι συμπίπτει με την αφετηρία της συγκρότησης των ανθρώπων σε κοινωνίες, καθώς, όπως αναφέρει ο Giddens (2002: 68), δεν μπορεί να υπάρξει πολιτισμός χωρίς κοινωνίες, όπως επίσης δεν μπορεί να υπάρξουν και οι κοινωνίες χωρίς τον πολιτισμό. Υπάρχει, επομένως, μία σαφής σύνδεση της κοινωνίας με τον πολιτισμό και, κατ' επέκταση, του πολιτισμού με τον άνθρωπο, αφού χωρίς τον πολιτισμό δεν θα ήμασταν «ανθρώπινα όντα», έτσι όπως αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας, δεν θα είχαμε γλώσσα για να εκφραζόμαστε, δεν θα είχαμε συνείδηση του εαυτού μας, και θα ήταν εξαιρετικά περιορισμένη η ικανότητά μας να σκεφτόμαστε ή να συλλογιζόμαστε (Giddens, 2002: 68).

Μία ακόμη άποψη για την απαρχή του πολιτισμού δίνεται από τον Φρίντριχ Ένγκελς, ο οποίος στο σημαντικότερο έργο του *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας & του Κράτους* αναφέρει ότι: «Ο πολιτισμός αρχίζει με μια νέα περίοδο στον καταμερισμό της εργασίας» (Ένγκελς, 2010: 204). Ο Ένγκελς, ως θεμελιωτής και θεωρητικός -μαζί με τον Καρλ Μαρξ- του Ιστορικού Υλισμού, ερμηνεύει και συνδέει την εμφάνιση του πολιτισμού με την ανάπτυξη της παραγωγής και τον επακόλουθο καταμερισμό της εργασίας, και υποστηρίζει ότι «ο πολιτισμός εδραιώνει και αυξάνει όλους αυτούς τους καταμερισμούς της εργασίας που βρήκε, ιδίως την όξυνση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και το χωριό» (Ένγκελς, 2010: 204). Καταλήγοντας, ο Ένγκελς (2010: 215) υποστηρίζει ότι «ο πολιτισμός είναι η βαθμίδα εξέλιξης της κοινωνίας, όπου ο καταμερισμός της εργασίας, η ανταλλαγή ανάμεσα στα άτομα που ξεπηδάει από τον καταμερισμό αυτό και η εμπορευματική παραγωγή που τα συμπεριλαμβάνει και τα δύο, φτάνουν σε πλήρη ανάπτυξη και ανατρέπουν ολόκληρη την προηγούμενη κοινωνία».

Για τον πολιτισμό μπορούν να δοθούν και έχουν δοθεί διαφορετικές ερμηνείες οι οποίες «ξεκίνησαν από διαφορετικές αφετηρίες που προβάλλουν εξειδικευμένες επιστημονικές θεωρίες» (Πορτελάνος, 2010: 52). Η κάθε θεωρία, ανάλογα με τις φιλοσοφικές της καταβολές, επιχειρεί να ερμηνεύσει την έννοια του πολιτισμού χρησιμοποιώντας τις δικές της προκείμενες. Δεδομένου, όμως, ότι στην παρούσα

φάση προσπαθούμε να προσεγγίσουμε την έννοια του πολιτισμού με έναν πλατύτερο τρόπο, θεωρούμε ότι η κάθε θεωρία έχει κάτι να προσφέρει και να συνεισφέρει σε αυτή μας την προσπάθεια. Γι' αυτό προσπαθούμε να αξιοποιήσουμε τις διάφορες θεωρίες προσθετικά και όχι αφαιρετικά, όσο, βέβαια, κάτι τέτοιο καθίσταται εφικτό.

Στη σημερινή εποχή, οι διάφορες συζητήσεις για τον όρο «πολιτισμός» τείνουν να αντιστοιχίζουν την έννοιά του με «τα ανώτερα στοιχεία του νου», όπως είναι η τέχνη, η λογοτεχνία, η μουσική και η ζωγραφική (Giddens, 2002: 68). Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ανταποκρίνεται απολύτως στην πραγματικότητα, καθώς η σύγχρονη έννοια του πολιτισμού «αναφέρεται στους τρόπους ζωής των μελών μιας κοινωνίας, περιλαμβάνει τη γνώση, τις γνώμες, την τέχνη, τα ήθη και έθιμα, κάθε επίδοση, ασχολία και συνήθεια που έχουν αποκτήσει οι άνθρωποι ως μέλη της κοινωνίας» (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 49). Επίσης, ο Banks ορίζει τον πολιτισμό ως τρόπο και στάση ζωής, που διαμορφώνεται υπό συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, και αποτελείται από σχήματα συμπεριφοράς, σύμβολα, συνθήκες, αξίες, νόρμες και προοπτικές καθώς, επίσης, και άλλους παράγοντες (όπ. αναφ. στο Νικολάου Γ., 2005: 211).

Όπως αναφέραμε, ο πολιτισμός περιλαμβάνει και εμπλέκεται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής, γι' αυτό και η σύνδεση μεταξύ κοινωνίας και πολιτισμού είναι εξαιρετικά ισχυρή. Πώς, όμως, ο πολιτισμός συνεχίζει και υπάρχει ακόμη; Δηλαδή, ποιες είναι εκείνες οι διαδικασίες οι οποίες εξυπηρετούν τη μεταβίβαση του πολιτισμού από τη μία γενιά στην άλλη; Προκειμένου να προσεγγίσουμε τις απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό στο σημείο αυτό να αναλυθεί ο ρόλος κάποιων συγκεκριμένων εννοιών: της *κοινωνικοποίησης*, της *κοινωνικής ένταξης* και του *εκπολιτισμού*.

Η *κοινωνικοποίηση* είναι ένας όρος ο οποίος χρησιμοποιήθηκε πολύ στις αρχές 20ού αιώνα από τον θεμελιωτή της Κοινωνιολογίας, τον Emile Durkheim (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 72). Η κοινωνικοποίηση λογίζεται ως διαδικασία αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη συλλογική και ατομική συνείδηση του ανθρώπου, και περιλαμβάνει ενσυνείδητες και ασυνείδητες, προγραμματισμένες και απρογραμματίστες, ευθείες και πλάγιες διαδικασίες, μέσω των οποίων ο άνθρωπος μετατρέπεται σε μια κοινωνικο-πολιτισμική προσωπικότητα σύμφωνα με τους κοινωνικούς και πραγματικούς όρους ζωής, όπως αυτοί ισχύουν σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή της ιστορικής πορείας της κοινωνίας (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 72). Έτσι, όπως αναφέρει η Σ.-Μ. Νικολάου (2008: 72-73), ο άνθρωπος μαθαίνει ένα

σύστημα αξιών και κανόνων, δομείται η συμπεριφορά του μέσω μιας μορφής «συλλογικής συνείδησης» και μεταβάλλεται από ύπαρξη «βιολογική» σε «πολιτισμική» και «κοινωνική».

Επίσης, ο Parsons ορίζει την κοινωνικοποίηση ως την εσωτερίκευση της κουλτούρας της συγκεκριμένης κοινωνίας μέσα στην οποία γεννήθηκε το άτομο, με αποτέλεσμα η διαδικασία αυτή να χωρίζεται σε πέντε φάσεις: στην πρώτη φάση το παιδί κοινωνικοποιείται μέσα από τη σχέση του με τη μητέρα· στη δεύτερη φάση ο κύκλος συναναστροφής διευρύνεται στο πλαίσιο της οικογένειας, η οποία αποτελεί και ένα πρώτο περιβάλλον κοινωνικοποίησης· στην τρίτη φάση βρίσκεται το σχολικό περιβάλλον, το οποίο αποτελεί το πρώτο εξωοικογενειακό περιβάλλον κοινωνικοποίησης· στην τέταρτη φάση η κοινωνικοποίηση διαφοροποιείται στο πλαίσιο της ομάδας συνομηλίκων που εντάσσεται το άτομο, και, τέλος, στην πέμπτη φάση κοινωνικοποίησης περιλαμβάνεται ο επαγγελματικός χώρος για την άσκηση κάποιου επαγγέλματος (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 73-74).

Σε ό,τι αφορά την έννοια της *κοινωνικής ένταξης*, αυτή αναφέρεται στη διαδικασία μέσω της οποίας κάποιος γίνεται κοινωνικός (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 80). Μεταδίδοντας η μια γενιά στην επόμενη μια σειρά από κανόνες συμπεριφοράς, διαδικασία η οποία ξεκινά από πολύ μικρή ηλικία, συμβάλλει στην προσπάθεια της μετάδοσης του πολιτισμού από τη μια γενιά στην επόμενη (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 80).

Ο όρος *εκπολιτισμός* «αναφέρεται στη γενική μάθηση του πολιτισμού, στα πολιτισμικά πρότυπα, τα αξιολογικά συστήματα, πολιτιστικά και πολιτισμικά επιτεύγματα, γλώσσα, δεξιότητες κοινωνικές, έθιμα, κανόνες, πολύπλοκες παραστάσεις και τεχνικές, πολιτιστικές έννοιες και εκτιμήσεις κ.ά.» (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 81). Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να διαχωριστεί η διαδικασία του εκπολιτισμού από τις άλλες μορφές του κοινωνικού γίνεσθαι, προκειμένου να προσδιοριστεί ο ρόλος του, γι' αυτό και θα δώσουμε ένα παράδειγμα: όπως αναφέρει η Σ.-Μ. Νικολάου (2008: 81) η εκμάθηση της χρήσης της γλώσσας είναι αποτέλεσμα της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης, όμως, η εκμάθηση της χρήσης της γλώσσας σύμφωνα με τους ηθικούς κανόνες είναι αποτέλεσμα του εκπολιτισμού, καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο σαφές το γεγονός ότι ο εκπολιτισμός αναφέρεται κυρίως στη μάθηση της ηθικής τάξης της κοινωνίας συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στον εξανθρωπισμό του ανθρώπου.

Σε όλα τα παραπάνω θα μπορούσαμε να έχουμε εντάξει και τον σημαντικό

ρόλο που διαδραματίζει η εκπαίδευση στη διαδικασία μεταβίβασης του πολιτισμού από τη μία γενιά στην επόμενη. Όμως, λόγω του ότι η εκπαίδευση αποτελεί «μια εξειδικευμένη μορφή κοινωνικοποίησης, που ασκείται από εξωοικογενειακούς φορείς και έχει στόχο την μετάδοση γνώσεων, δεξιοτήτων και μορφών συμπεριφοράς» (Νικολάου Σ.-Μ., 2008: 83), θεωρήσαμε ότι ο ρόλος που αναλογεί στην εκπαίδευση υπάγεται στο περιεχόμενο του ρόλου της *κοινωνικοποίησης*.

Παραπάνω εξετάστηκαν οι διαδικασίες μέσω των οποίων ο πολιτισμός μεταβιβάζεται από τη μία γενιά στην επόμενη. Όμως, δεν θα πρέπει να θεωρούμε ότι ο πολιτισμός μεταβιβάζεται αυτούσιος και «καθαρός», παραγκωνίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τις νέες απόψεις, οι οποίες πηγάζουν από τη σύγχρονη σκέψη και οι οποίες υποστηρίζουν ότι «ο πολιτισμός μαθαίνεται, μεταδίδεται, είναι δυναμικός, είναι επιλεκτικός, οι βάσεις του είναι αλληλένδετες, είναι εθνοκεντρικός» (Νικολάου Γ., 2008: 371). Επομένως, ο πολιτισμός δεν είναι κάτι στατικό το οποίο παραμένει αμετάβλητο μέσα στη διάρκεια της Ιστορίας, αλλά είναι κάτι δυναμικό το οποίο εξελίσσεται μαζί με την ανθρωπότητα, δηλαδή δεν εξελίσσεται μονότονα και ομοιόμορφα, αλλά με αφάνταστη ποικιλία (Νικολάου Γ., 2005: 209).

Ειδικότερα, στη σύγχρονη εποχή η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας σε συνδυασμό με την παγκοσμιοποιημένη αγορά, καθώς επίσης και η μεγάλη οικονομική ύφεση των τελευταίων ετών, έχουν ευνοήσει το φαινόμενο της μετακίνησης των ανθρώπων, κυρίως για την εύρεση εργασίας – χωρίς αυτό να υπονομεύει τα ιδιαίτερος μεγάλα ποσοστά των ανθρώπων που, όντας πρόσφυγες προερχόμενοι από διάφορες πολεμικές εστίες, αναγκάζονται να αφήσουν τη χώρα τους, για να ζήσουν και να αναζητήσουν αλλού την τύχη τους. Επομένως, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι οι σημερινές κοινωνίες χαρακτηρίζονται ως πολυπολιτισμικές, με τάση να μετασχηματίζονται -εθνικά και πολιτισμικά- συνεχώς ως προς τον πληθυσμό τους και τη συνύπαρξη ανθρώπων διαφορετικών εθνικοτήτων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο να αποτελεί μία πραγματικότητα.

2.1.2. Ετερότητα και Πολιτισμική Ετερότητα

Ξεκινήσαμε τη μελέτη μας αυτή επιχειρώντας να προσδιορίσουμε την έννοια του πολιτισμού, την εμφάνισή του και την αναπαραγωγή του. Ωστόσο, στη σύγχρονη εποχή, οι μετακινήσεις ανθρώπων, είτε για λόγους εύρεσης εργασίας είτε για λόγους εξαναγκαστικής φυγής από τις πατρίδες τους (πόλεμοι, πολιτικές διώξεις κ.λπ.), είναι

ένα σύνηθες φαινόμενο, το οποίο δημιουργεί συνθήκες πολυπλοκότητας στις σύγχρονες κοινωνίες, φέρνοντας σε επαφή ανθρώπους που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια συνθέτοντας ένα πλουραλιστικό πολιτισμικό μωσαϊκό.

Αυτή η νέα πραγματικότητα εγείρει κάποια ερωτήματα, τόσο ως προς τον τρόπο διαχείρισης αυτής της συνύπαρξης των διαφορετικών πολιτισμών όσο και ως προς την κατεύθυνση του προσδιορισμού εννοιών όπως αυτών της *διαφοράς*, της *ετερότητας*, της *πολιτισμικής ετερότητας* κ.λπ. Επίσης, με δεδομένο ότι αυτή η *ετερότητα* βρίσκεται μέσα στο γενικό κι όχι απέναντί του, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη αναγνώρισης αυτής της κατάστασης (Γκόβαρης, 2013: 18), με απώτερο στόχο την καλύτερη δυνατή διαχείρισή της. Όπως υποστηρίζει η Pagani (2014: 301): «Προφανώς, η έννοια και η ‘διαχείριση’ της διαφορετικότητας συνδέονται στενά με θέματα όπως οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη των ενδο-ομάδων και των εξω-ομάδων, την κοινωνική συνοχή, την κοινωνική και πολιτική σύγκρουση, και τις κοινωνικές – εκπαιδευτικές παρεμβάσεις που στοχεύουν στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής».

Θεωρητικά μιλώντας, ο κάθε πολιτισμός πρεσβεύει έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, περιλαμβάνει τα δικά του ήθη και έθιμα, διακριτές παραδόσεις κ.λπ. Παρ’ όλα αυτά, στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, με τη ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας και τις αλλεπάλληλες αλλαγές που αυτή έχει επιφέρει στη ζωή των ανθρώπων, μια εποχή κατά την οποία ολόκληρος ο πλανήτης λογίζεται ως ένα «παγκόσμιο χωριό» και η προώθηση των προτύπων ζωής (lifestyles), με τη βοήθεια και της εύκολα μεταδιδόμενης πληροφορίας από τη μια άκρη του πλανήτη στην άλλη, γίνεται καθημερινά με εντυπωσιακά ταχείς ρυθμούς, καθίσταται σαφής και η επιρροή που ασκείται στο περιεχόμενο των κάθε λογής πολιτισμών ανά την υφήλιο.

Επομένως, μέσα σε αυτό το νέο διαμορφούμενο πλαίσιο εγείρονται νέα ερωτήματα σχετικά με την *ετερότητα* και την *πολιτισμική ετερότητα*. Ερωτήματα όπως «Ποιος, πότε, πού ή τι ορίζει κάποιον ως διαφορετικό;», «Πώς εισπράττει ο οριζόμενος ως διαφορετικός αυτή του την ταξινόμηση;», «Πώς αντιμετωπίζει, ο οριζόμενος ως διαφορετικός, σε ποιο περιβάλλον και στο πλαίσιο ποιας λογικής τη μεταχείριση που υφίσταται –ως διαφορετικός- από τους εκπροσώπους των θεσμών ή από τους απλούς πολίτες;» (Γκότοβος, 2003: 4), έχουν βασική θέση στον νέο διάλογο περί ετερότητας που πρέπει να αναπτυχθεί.

Όπως αναφέρει ο Γκότοβος (2003: 16) «η ετερότητα ως έννοια και ως βίωμα προϋποθέτει σύγκριση, είτε η σύγκριση αυτή είναι συνειδητή είτε όχι», κάτι που

«σημαίνει ότι δεν μπορεί να είναι κάποιος αφ' εαυτού διαφορετικός, αλλά ότι είναι διαφορετικός σε σχέση με κάποιον άλλον». Επομένως, «η κοινωνική τάξη, η δομή της και το νόημά της αναδεικνύουν τον “ξένο”» αφού «ως “ξένος” προσδιορίζεται αυτός που δεν προβλέπεται ως μέρος της καθιερωμένης πολιτισμικής πραγματικότητας και μπορεί να αμφισβητήσει τα αυτονόητα στοιχεία αυτής της πραγματικότητας» (Γκότοβος, 2003: 21-22). Μπορούμε επομένως να υποστηρίξουμε ότι η ετερότητα είναι περισσότερο μια κοινωνικά φορτισμένη και προσδιορισμένη έννοια, μια κοινωνική κατασκευή, παρά μία αυτόνομη και αναλλοίωτη οντότητα, κάτι που το επιβεβαιώνει και ο Γ. Νικολάου (2008: 368) υποστηρίζοντας την άποψη ότι: «ανέκαθεν οι πάσης φύσεως “ομοιογένειες” ήταν περισσότερο κοινωνικές κατασκευές, παρά οικουμενικές φυσικές οντότητες, ανεξάρτητες από το χρόνο και το χώρο».

Η ενοποιητική και ομογενοποιητική ιδέα του έθνους – κράτους, ως τρόπος πολιτικής συγκρότησης, που προωθήθηκε από τη νεωτερικότητα, εξασφάλισε πέντε αιώνες «ησυχίας», τακτοποιώντας και περιορίζοντας τα ζητήματα της ετερότητας στο πλαίσιο των εθνικών κρατών, έτσι ώστε το κάθε κράτος να είναι υπεύθυνο για την εθνική του ιδεολογία και τον τρόπο της εθνικής υπαγωγής, είτε με το *δίκαιον του αίματος* είτε με το *δίκαιον του εδάφους* (Νικολάου Γ., 2008: 369-370). Παράλληλα, μέσω της εκπαίδευσης, τα νεωτερικά κράτη προσπάθησαν να πείσουν ότι τα έθνη αποτελούν φυσικές οντότητες, οι οποίες είναι ανεξάρτητες από τον χώρο και τον χρόνο, προσπαθώντας, με αυτόν τον τρόπο, να υποστηρίξουν ότι η εθνική ταυτότητα είναι αυτονόητη και αναλλοίωτη αποτύπωση της εθνικής ομοψυχίας και συνοχής, περιθωριοποιώντας, όμως, παράλληλα, τις μειονότητες που κατοικούσαν μέσα σε αυτά τα κράτη, μέσω της ανάπτυξης μιας διαδικασίας διαφοροποίησης (ετερογενοποίησης), με τον έλεγχο και τον διαχωρισμό του «ταυτόσημου» από το «μη ταυτόσημο», οδηγώντας έτσι στην κατασκευή μειονοτικών και κοινωνικών ανισοτήτων (Νικολάου Γ., 2008: 370).

Στη σύγχρονη εποχή, όμως, δεν μπορούμε να στηριζόμαστε στις παραδόσεις της νεωτερικότητας, παρά έχουμε το καθήκον να καταδείξουμε ότι τέτοιες απόψεις είναι κοινωνικές κατασκευές, οι οποίες στηρίζονται σε αντικειμενικά κοινά γνωρίσματα –όπως η γλώσσα, η ιστορία, ο πολιτισμός- τα οποία, όπως καταδεικνύει ο Γ. Νικολάου (2008: 370) «δεν θα είμαστε πολύ μακριά αν ισχυριζόμασταν, ότι παραπέμπουν στην ιδέα της φυλής, των ρομαντικών του 19^{ου} αι.».

Η σύγχρονη σκέψη, η σχετική με την *πολιτισμική ετερότητα*, κινείται βάσει

ορισμένων κυρίαρχων παραδοχών, όπως οι εξής: α) η ανθρωπότητα δεν εξελίσσεται μονότονα, αλλά με ποικιλία κοινωνικών και πολιτιστικών μορφών, β) κανένας πολιτισμός δεν είναι μόνος του, γ) οι πολιτισμοί διαπλέκονται, αλληλεπιδρούν και εξελίσσονται, δ) η διατήρηση της πλούσιας ποικιλίας των πολιτισμών είναι αναγκαία σε ένα κόσμο που κινδυνεύει από τη μονοτονία και την ομοιομορφία, και ε) η παράλληλη συνύπαρξη, για να ακολουθείται από μια αρμονική συμβίωση, δομείται μόνο σε πλαίσιο αμοιβαίας ανοχής, κατανόησης και σεβασμού (Νικολάου Γ., 2005: 209-210).

Βέβαια, ακόμη και σήμερα, παρατηρείται η τάση να υπερτονίζεται το ζήτημα της πολιτισμικής ετερότητας, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται μεγάλες αντιπαραθέσεις και να αναπτύσσεται μία έντονη πολεμική (Νικολάου Γ., 2008: 373). Όπως μας πληροφορεί ο Γ. Νικολάου (2008: 368) «η έμφαση στην ετερότητα και δη την πολιτισμική αποτελεί ένα από τα συγκεκριμένα της μετανεωτερικότητας». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα «ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου παγκόσμιου περιβάλλοντος να είναι η αποδυνάμωση των εθνών – κρατών (...) μέσα από το πρίσμα της μηδενιστικής νεωτερικότητας» (Νικολάου Γ., 2008: 373).

Ο Γ. Νικολάου (2008: 368) υποστηρίζει ότι «ο διάλογος για τη διαχείριση της πολιτισμικής ετερότητας ξεκινά με βασική προϋπόθεση την αναγνώρισή της και στη συνέχεια την ένταξή της μέσα σ' ένα κοινωνικό πλαίσιο, όπου η καθολική αποδοχή των αξιών της κοινωνικής συνοχής, της δικαιοσύνης και της ισότητας των ευκαιριών μπορεί να αποτελέσει το συνδετικό κόνιαμα μεταξύ των πολιτισμών». Όμως, η πολιτισμική ετερότητα περιλαμβάνει και κάποιες ειδικές μορφές, οι οποίες σχετίζονται είτε με τμήματα του γηγενούς πληθυσμού που λογίζονται ως διαφορετικά από τον υπόλοιπο πληθυσμό είτε με νέους, αλλόχθονες πληθυσμούς (Γκότοβος, 2003: 59). Σύμφωνα με τον Γκότοβο (2003: 59) οι ειδικές μορφές της πολιτισμικής ετερότητας είναι οι εξής:

- Εθνική ετερότητα
- Εθνοτική ετερότητα
- Θρησκευτική ετερότητα
- Γλωσσική ετερότητα
- Πολιτισμική ετερότητα (αξιακοί κώδικες, στάσεις, ενδιαφέροντα, καθημερινές πρακτικές, γνώσεις και δεξιότητες κ.ά.).

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε τα περιεχόμενα των μορφών πολιτισμικής ετερότητας που μόλις αναφέραμε. Η *εθνική* και *εθνοτική* μορφή πολιτισμικής ετερότητας αφορούν την αίσθηση του υποκειμένου και του περίγυρου ότι το εν λόγω υποκείμενο ανήκει σε διαφορετική συλλογικότητα (κράτος ή λαό και αντίστοιχα έθνος) απ' ό,τι ο μεγάλος όγκος της χώρας, η *θρησκευτική* μορφή ετερότητας αφορά την ένταξη του υποκειμένου σε κάποια θρησκευτική κοινότητα, η *γλωσσική* μορφή ετερότητας σχετίζεται με την ύπαρξη γλωσσικών κοινοτήτων διαφορετικών από την δεσπόζουσα κοινότητα η οποία χρησιμοποιεί την κυρίαρχη –ή αλλιώς επίσημη- γλώσσα του κράτους, ενώ η πολιτισμική μορφή ετερότητας δεν αποτελεί ξεχωριστή κατηγορία ετερότητας, αλλά, κυρίως, σχετίζεται με τις διαφορετικές ικανότητες που απαιτούνται από ένα υποκείμενο για λειτουργήσει κανονικά στις διάφορες επικοινωνιακές περιστάσεις και γενικότερα στην κοινωνική αλληλεπίδραση (Γκότοβος, 2003: 59-60).

Επομένως, όπως έχει υποστηρίξει και ο Γκότοβος (2003:60): «Με τον όρο *πολιτισμική ετερότητα* παραπέμπουμε κατά βάση σε υπαρκτά ή λογιζόμενα ως υπαρκτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ατόμου που έχει από κοινού με άλλους, και συγκεκριμένα με εκείνους που ανήκουν επίσης στην ίδια κατηγορία (εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική) στην οποία ανήκει και το υποκείμενο». Πρέπει, λοιπόν, να διευκρινίσουμε ότι με τον όρο *πολιτισμική ετερότητα* δεν εννοούμε κάποια ξεχωριστή, πρόσθετη, κατηγορία ετερότητας, ακριβώς επειδή δεν παραπέμπει σε μια διακριτή κοινότητα, πέρα από τους εθνικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς προσδιορισμούς που συγκροτούν πολιτισμικά στοιχεία, αλλά σε *πολιτισμικό περιεχόμενο* των εν λόγω κατηγοριών (Γκότοβος, 2003: 60).

Κλείνοντας, χρειάζεται να επισημάνουμε τις γενικές διαδικασίες μέσω των οποίων δημιουργείται η πολιτισμική ετερότητα στο πλαίσιο του σύγχρονου εθνικού κράτους: η πρώτη διαδικασία αφορά τη σύνθεση των πληθυσμών που περικλείονται στα σύνορα ενός κράτους τη στιγμή εμφάνισής του στο ιστορικό προσκήνιο, ενώ η δεύτερη διαδικασία αφορά την «εισαγόμενη» ετερότητα, τη διαφοροποίηση, δηλαδή, της πολιτισμικής σύνθεσης ενός πληθυσμού ο οποίος κατοικεί στην επικράτεια ενός εθνικού κράτους, εξαιτίας της εισροής μεταναστών από επικράτειες άλλων κρατών ή, γενικά, από την εξωτερική πλευρά των συνόρων ενός κράτους (Γκότοβος, 2003: 60-61). Ενδεικτικά παραδείγματα των παραπάνω διαδικασιών μπορούν να αποτελέσουν πολυεθνικά κράτη όπως ο Καναδάς και το Βέλγιο, μονοεθνικά κράτη που συγκροτήθηκαν πρόσφατα στην Ιστορία μέσα από ομάδες μεταναστών όπως οι ΗΠΑ

και η Αυστραλία, κράτη που αποτελούνται από διάφορες μειοψηφικές και μια πλειοψηφική εθνοτική ομάδα όπως η Κύπρος, ή πολυεθνικά κράτη που αναδύθηκαν μέσα από τη συρρίκνωση αυτοκρατοριών και αντανακλούν τον πιο πρόσφατο σταθμό αυτής της διαδικασίας όπως η Τουρκία (Γκότοβος, 2003: 78).

Προσδιορίζοντας, επομένως, το περιεχόμενο εννοιών όπως η *ετερότητα* και η *πολιτισμική ετερότητα*, επισημαίνοντας την κοινωνική φύση των παραδοχών και των αντιλήψεων για το διαφορετικό, είμαστε σε θέση να διαπραγματευτούμε και να προσδιορίσουμε, παρακάτω, την έννοια της **ταυτότητας** και της **πολιτισμικής ταυτότητας**.

2.1.3. Προσδιορίζοντας την Ταυτότητα και την Πολιτισμική Ταυτότητα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναλύθηκαν οι έννοιες της *ετερότητας* και της *πολιτισμικής ετερότητας*. Η ετερότητα, όμως, όπως αναφέραμε, υπάρχει πάντοτε σε σύγκριση με κάτι άλλο, το οποίο χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς. Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι το «έτερον», για να υπάρξει, χρειάζεται το «ταυτόν», το οποίο σημαίνει «το ίδιο». Επομένως, η έννοια της ετερότητας σχετίζεται άμεσα – αποτελώντας, επί της ουσίας, τη μία όψη του νομίσματος- με την έννοια της *ταυτότητας*.

Η έννοια της *ταυτότητας* υποδηλώνει ένα σύνολο διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών και γνωρισμάτων τα οποία καθορίζουν ποιος είναι κάποιος, τι είναι κάτι, και επιτρέπουν την αναγνώρισή του, με αποτέλεσμα η ταυτότητα να αποτελεί μοναδικότητα έναντι της πολλαπλότητας του πλουραλισμού των διαφορετικοτήτων, προσώπων και λαών (Πορτελάνος, 2010: 50-51). Δηλαδή, η ταυτότητα ενός προσώπου ή λαού σημαίνει ταύτιση με αξίες, ιδεώδη, πρότυπα και κανονιστικές αρχές, μέσω των οποίων καθίσταται δυνατή η αναγνώριση του ίδιου του εαυτού του προσώπου μέσα σε μια κοινότητα (Πορτελάνος, 2010: 51). Υπό αυτήν την έννοια «η ταυτότητα παραμένει ακατανόητη αν δεν τοποθετηθεί σε κάποιο κόσμο», καθώς «είναι φαινόμενο που αναδύεται μέσα από τη διαλεκτική σχέση ατόμου και κοινωνίας» (Μπέργκερ & Λούκμαν, 2003: 319).

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι η ταυτότητα ταξινομείται και υπόκειται σε μία γενική διάκριση ανάμεσα σε *προσωπική ταυτότητα* και *κοινωνική ταυτότητα* (Γκότοβος, 2003: 102). Με την έννοια της *προσωπικής ταυτότητας* υποδηλώνεται η μοναδικότητα του υποκειμένου, η οποία συνιστά αποτέλεσμα της

πορείας και της προσωπικής ιστορίας του ατόμου μέσα στον χρόνο, στην αίσθηση ότι η ύπαρξή του είναι μοναδική και δεν επαναλαμβάνεται, καθώς και στη συνείδηση της αποκλειστικότητας της ατομικής του ύπαρξης, ενώ, αντίθετα, η έννοια της *κοινωνικής ταυτότητας* παραπέμπει σε συλλογικότητες και στο γεγονός ότι το υποκείμενο ανήκει σε κοινωνικές κατηγορίες, οι οποίες αποτελούν τα στοιχεία ενός πολύπλοκου συστήματος, ταξινόμησης των κοινωνικών ιδιοτήτων, που είναι ενεργό στην κοινωνία του (Γκότοβος, 2003: 103). Με αφετηρία τις απόψεις του Goffman², ο Γκότοβος (2003: 103-104) αναφέρει και μία ακόμη διάκριση της κοινωνικής ταυτότητας, αυτή τη φορά, σε *δυνητική* και *πραγματική*, όπου «η *δυνητική κοινωνική ταυτότητα* αφορά τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά που υπό κανονικές συνθήκες αναμένονται από τον κάτοχο της εν λόγω ταυτότητας, ενώ η *πραγματική ταυτότητα* παραπέμπει στην εμπειρικά βιούμενη (από τη σκοπιά πάντοτε του παρατηρητή) εικόνα του “άλλου”, στις *de facto* ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά του».

Όπως ήδη αναφέραμε, η ετερότητα σχετίζεται άμεσα με την ταυτότητα, και ιδιαίτερα με συλλογικές ταυτότητες, όπως είναι η εθνική, η εθνοτική, η θρησκευτική και η γλωσσική ταυτότητα, οι οποίες, από ψυχοκοινωνική σκοπιά, είναι κατά βάση κοινωνικές ταυτότητες (Γκότοβος, 2003: 12). Από τη στιγμή, όμως, που η ταυτότητα παρουσιάζεται σε συνδυασμό με μία ή περισσότερες από τις προαναφερθείσες κατηγορίες της εθνικότητας, εθνότητας, θρησκείας και γλώσσας, προσδιορίζοντας κατά κάποιον τρόπο το περιεχόμενο της αντίστοιχης διαφοράς, στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με πολιτισμική ταυτότητα (Γκότοβος, 2003: 11). Επομένως «η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με τους άλλους τύπους ταυτοτήτων είναι σχέση “κελύφους/περιεχομένου”, δεν πρόκειται για πέμπτο, αυτόνομο τύπο ταυτότητας, για έναν ακόμη τύπο “ανήκειν” σε κάποια άλλης τάξεως συλλογικότητα» (Γκότοβος, 2003: 11). Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να τονίσουμε ότι πέραν των εθνικών, εθνοτικών, θρησκευτικών και γλωσσικών διαφοροποιήσεων οι οποίες επισημαίνονται παραπάνω, και ιδιαίτερα όσον αφορά τον προσδιορισμό της πολιτισμικής ταυτότητας ως «κελύφους» που τις εμπεριέχει, θα θέλαμε να προσθέσουμε και τις ταξικές διαφοροποιήσεις οι οποίες προκύπτουν από την ταξική προέλευση του ατόμου και διαμορφώνουν μια ιδιαίτερη φυσιολογία σε αυτά τα υποκείμενα, ως συνιστώσα των αξιών, των στάσεων, των προτιμήσεων, των προσδοκιών τους και των κωδίκων επικοινωνίας που διαθέτουν (Νικολάου Γ., 2008:

---

²Ο Γκότοβος αναφέρεται στο έργο του Goffman, E. (1976): *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Pelican.

372).

Η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας, όμως, παρουσιάζει κάποια προβλήματα, κι αυτό διότι: πρώτον, οι ταξινομήσεις που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και οι επίσημες που πραγματοποιούνται υπό την ευθύνη των επίσημων αρχών της κάθε χώρας, αφορούν, ως επί το πλείστον, κατηγορίες όπως κράτη, θρησκείες, εθνότητες και γλώσσες, αλλά σε καμία περίπτωση δεν υφίστανται με ταξινομικά σχήματα με πολιτισμούς ως συστατικές κατηγορίες, εκτός, βέβαια, εάν πίσω από κάθε κράτος, έθνος, θρησκεία ή γλώσσα αντιληφθεί κανείς έναν πολιτισμό, πράγμα το οποίο είναι άκρως δυσχερές, με αποτέλεσμα η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας να παραπέμπει συνήθως στο περιεχόμενο, στην ουσία της ταυτότητας και να δηλώνει, επομένως, τις ιδιότητες, τις αξίες, τις στάσεις και τις συμπεριφορές που αναμένονται από τον φορέα της, και δεύτερον, η χρησιμοποίηση του όρου της πολιτισμικής ταυτότητας προκειμένου να γίνουν αναφορές στα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες ενός ατόμου, «εξομοιώνει» το άτομο αυτό με όλα τα ομοειδή άτομα, δηλαδή με όλους όσοι έχουν την ίδια πολιτισμική ταυτότητα και, ταυτόχρονα, το διαφοροποιεί από όλους τους υπόλοιπους που δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία (Γκότοβος, 2003: 11-12).

Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η εθνική (ή εθνοτική) ταυτότητα παραπέμπει σε περιεχόμενο, στις ιδιότητες, δηλαδή, που υποτίθεται ότι έχουν κοινές όλα τα μέλη ενός έθνους, οι φορείς της εθνικής ταυτότητας, με αποτέλεσμα –ακόμη και στη σχετική βιβλιογραφία- οι ιδιότητες αυτές, το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας, να ονομάζονται *πολιτισμική ταυτότητα*, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι παραγωγοί λόγου βλέπουν πίσω από κάθε έθνος ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, πίσω από κάθε κράτος, έναν διακριτό πολιτισμό (Γκότοβος, 2003: 104).

Γενικότερα, οι ταξινομήσεις των υποκειμένων σε συλλογικότητες αποτελούν μια κοινωνική πρακτική. Οι Crafter και de Abreu (2010: 105), συνοψίζουν τις τρεις διαδικασίες που ακολουθούνται προκειμένου το άτομο να δομήσει την ταυτότητά του, και οι οποίες διαδικασίες είναι οι εξής:

- i. Ταυτοποίηση του «άλλου»: πώς το άτομο αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές ταυτότητες των «άλλων», οι οποίες δίνονται από την κοινωνία
- ii. Ταυτοποίηση: πώς το άτομο αντιλαμβάνεται την ταυτότητα που του έχει δοθεί από τους «άλλους»

- iii. Αυτο-ταυτοποίηση: πώς το άτομο εσωτερικεύει και παίρνει θέση σε σχέση με τις ταυτότητες που είχαν προηγουμένως υπάρξει στο κοινωνικό πεδίο.

Αυτές οι τρεις διαδικασίες υποδηλώνουν τον τρόπο κατασκευής της ταυτότητας, μέσα από κοινωνικές διαδικασίες, επιβεβαιώνοντας την πεποίθηση ότι η ταυτότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη, δεν είναι σταθερή αλλά εξελίσσεται μέσα από την αλληλεπίδραση του ατόμου με τον κοινωνικο-πολιτισμικό κόσμο (Crafter & de Abreu, 2010: 105). Και θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό να τονίσουμε σε αυτό το σημείο την άποψη που υποστηρίζει πως η βάση της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας είναι ότι τα άτομα προσπαθούν να διατηρήσουν μια θετική κοινωνική ταυτότητα (Kelly, 2009: 451). Επομένως, μπορούμε εύκολα να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η πολιτισμική ταυτότητα είναι περισσότερο μια κοινωνική κατασκευή, η οποία επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις αντιλήψεις που υπάρχουν σε μία κοινωνία για μια δεδομένη ομάδα, παρά μία καθολικά προσδιορισμένη και καθορισμένη «ιδιότητα» την οποία κατέχει ένα άτομο απλώς και μόνον από τη συμμετοχή του στην εκάστοτε εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ομάδα.

Η έρευνα της Campbell (2000) αποδεικνύει ότι είναι δυνατό ορισμένα άτομα να ταυτίζονται με περισσότερες από μία ομάδες, να αλλάζουν την πολιτισμική τους ταυτότητα σε ένα νέο πολιτισμό περιβάλλον ή να αναπτύσσουν την ικανότητα να κινούνται μεταξύ διαφόρων πολιτισμικών πεδίων αναφοράς χωρίς να χάσουν την αίσθηση της ατομικής τους ταυτότητας. Επίσης αναφέρει ότι: «Οι πιο πρόσφατες θεωρίες της πολιτισμικής ταυτότητας παραπέμπουν το θέμα της πολυπλοκότητας της ατομικής πολιτισμικής ταυτότητας στα πολιτισμικά διαφορετικά περιβάλλοντα προτείνοντας τη δημιουργία πολλαπλής πολιτισμικής ταυτότητας, όπου η εθνική ταυτότητα συνυπάρχει με περισσότερες ξεχωριστές και διακριτές επιμέρους ταυτότητες» (Campbell, 2000: 31), και ως ένα τέτοιο παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τη θρησκευτική ταυτότητα (π.χ. καθολικοί Γερμανοί, διαμαρτυρόμενοι Γερμανοί).

Με τις παραπάνω απόψεις συμφωνεί και ο Γκότοβος (2003: 10) ο οποίος υποστηρίζει την άποψη ότι κάθε άτομο είναι ένα *πολυταυτοτικό*, από κοινωνικής πλευράς, υποκείμενο, καθώς ανήκει σε πολλαπλές συλλογικότητες. Το ζητούμενο, επομένως, δεν θα πρέπει να είναι η καταπολέμηση, η εξαφάνιση και η αποδόμηση της κάθε διαφορετικής από την πλειοψηφία συλλογικής ταυτότητας, καθώς αυτή η

απόρριψη αντανάκλα, όπως και στο παρελθόν, τη γενικότερη κοινωνική υποτέλεια των πολιτισμών που είναι διαφορετικοί από αυτόν της κυρίαρχης ομάδας (Cummins, 2005: 49).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι κατά τη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας αλληλεπιδρούν πολλοί και διαφορετικοί μεταξύ τους παράγοντες, όπως π.χ. κοινωνικοί, πολιτικοί, οικονομικοί, ταξικοί, πολιτισμικοί κ.ά. Το κάθε υποκείμενο έχει την προσωπική – ατομική του ταυτότητα, καθώς επίσης, με το «ανήκειν» σε διάφορες ομάδες, αποκτά και κοινωνικές – συλλογικές ταυτότητες. Τα σημεία στα οποία θα θέλαμε να δώσουμε έμφαση και να επισημάνουμε ιδιαίτερος είναι δύο. Πρώτον, ότι η πολιτισμική ταυτότητα του υποκειμένου σε σχέση με τους άλλους τύπους ταυτοτήτων είναι σχέση «κελύφους/περιεχομένου». Δηλαδή, η πολιτισμική ταυτότητα δεν αποτελεί έναν πέμπτο, ιδιαίτερο πολιτισμικό τύπο, αλλά προσδιορίζει το περιεχόμενο της αντίστοιχης (εθνικής, εθνοτικής, θρησκευτικής, γλωσσικής) διαφοράς (Γκότοβος, 2003: 11). Δεύτερον, ότι η πολιτισμική ταυτότητα αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή, κι όχι μια φυσική οντότητα, αμετάβλητη και εγγενή στο κάθε υποκείμενο. Η παρούσα διαπίστωση είναι κομβικής σημασίας, καθώς μέσω αυτής είναι δυνατή η καταπολέμηση των προκαταλήψεων απέναντι σε υποκείμενα που ανήκουν σε συγκεκριμένες ομάδες, αποφεύγοντας την a priori «ομογενοποίηση» των ανθρώπων.

2.2. Κριτική Θεωρία

Η Κριτική Θεωρία αποτελεί ένα ιδιαίτερα αντισυμβατικό σώμα ιδεών, ιδιαίτερα γόνιμο και εσωτερικά διαφοροποιημένο, το οποίο εμφανίστηκε στη Γερμανία τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα (Κόντου, 2012: 17). Όπως αναφέρει η Κόντου (2012: 17-18) στις πιο ιστορικές στιγμές της εμφάνισης και αρχικής θεμελίωσης της κριτικής θεωρίας συγκαταλέγονται η ίδρυση του *Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας* το 1923 στη Φρανκφούρτη με αρχικό διευθυντή τον Max Horkheimer, η αναγκαστική μεταφορά του στη Νέα Υόρκη και η φιλοξενία του από το Πανεπιστήμιο Columbia, η εναρκτήρια ομιλία του Horkheimer στο Ινστιτούτο με τίτλο «Η παρούσα κατάσταση της κοινωνικής φιλοσοφίας και τα καθήκοντα που έχει μπροστά του το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας» (1931), το δοκίμιό του «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία» (1937), η έκδοση και λειτουργία της *Επιθεώρησης Κοινωνικής Έρευνας*, καθώς και η επανέναρξη των εργασιών του Ινστιτούτου στη Φρανκφούρτη τα μεταπολεμικά

χρόνια, το 1951.

Ωστόσο, η αφετηριακή αρχή της Κριτικής Θεωρίας βρίσκεται αρκετά πιο πίσω, στις σημαντικές μεταβολές που επέφερε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος (Jay, 2009: 3). Οι διανοούμενοι της εποχής είχαν μετατοπίσει το κέντρο βάρους του σοσιαλισμού προς την ανατολή, καθώς η επιτυχία της επανάστασης των Μπολσεβίκων –σε συνδυασμό με τις αποτυχημένες επαναστάσεις στην Κεντρική Ευρώπη– έθεσαν νέα διλήμματα στους εκφραστές και τους διανοούμενους του ευρωπαϊκού μαρξισμού (Jay, 2009: 3). Σε γενικές γραμμές, οι επιλογές που είχαν ήταν είτε να υποστηρίξουν τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, απορρίπτοντας το ρωσικό πείραμα, είτε να αποδεχθούν την ηγεσία της Μόσχας, προσχωρώντας στο νεοσύστατο Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα και προσπαθώντας να υπονομεύσουν τον αστικό συμβιβασμό της Βαϊμάρης (Jay, 2009: 3).

Παρ' όλα αυτά, όμως, μέσα σε αυτό το κλίμα, έκανε την εμφάνισή της και μία ακόμη κατεύθυνση, η οποία υπήρξε σχεδόν αποκλειστικά προϊόν της ανατροπής των μαρξιστικών παραδοχών, την οποία επέφερε ο πόλεμος και τα όσα επακολούθησαν, και η οποία στόχευε στην «ενδελεχή επανεξέταση των ίδιων των θεμελίων της μαρξιστικής θεωρίας, με τη διπλή προσδοκία της εξήγησης των σφαλμάτων του παρελθόντος και της προετοιμασίας για μελλοντική δράση» (Jay, 2009: 3). Έτσι, ξεκίνησε μία διαδικασία η οποία οδήγησε στο φιλοσοφικό παρελθόν του Μαρξ, σε προσπάθειες προσέγγισης της σχέσης της θεωρίας με την πράξη, καθώς και ο επαναπροσδιορισμός του σκοπού της επαναστατικής δραστηριότητας (Jay, 2009: 3-4).

Είναι, λοιπόν, εμφανής η προσπάθεια της Κριτικής θεωρίας για επανεξέταση και τροποποίηση των θεωρητικών παραδοχών, των αντιλήψεων αλλά ακόμη και της πρακτικής του κλασικού μαρξισμού, δίνοντας μία κατεύθυνση ανανέωσης. Η ανανέωση αυτή γίνεται αντιληπτή μέσα από την παραδοχή του ίδιου του Horkheimer, ο οποίος υποστήριξε ότι η φύση της εργασίας του Ινστιτούτου είναι διεπιστημονική, τονίζοντας τον καίριας σημασίας ρόλο της κοινωνικής ψυχολογίας στη γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, κάτι το οποίο διέφερε από την κοινωνιολογία που ασκούσαν οι μέχρι τότε παραδοσιακοί Γερμανοί ακαδημαϊκοί (Jay, 2009: 27).

Το όνομά τους με την Κριτική Θεωρία έχουν συνδέσει πολλά ονόματα της διάνοησης, όπως οι Max Horkheimer, Theodor Adorno, Walter Benjamin, Erich

Fromm, Herbert Marcuse, Ernst Bloch, Jurgen Habermas κ.ά. Στην παρούσα εργασία, όμως, επειδή σκοπός μας δεν είναι μία ακόμη ανάλυση των απόψεων και των θέσεων της Κριτικής Θεωρίας –οι οποίες απόψεις, όπως αναφέραμε, είναι ιδιαίτερα πλούσιες και, σε κάποιες περιπτώσεις, αντιφατικές- θα αρκεστούμε σε μια αναφορά στο έργο των Max Horkheimer και Theodor Adorno, οι οποίοι με το έργο τους *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* εξέφρασαν με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο τη θεωρητική κριτική της πρώτης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης (Κόντου, 2012: 19) και θεωρούνται ως οι σημαντικότεροι θεμελιωτές της, καθώς επίσης και σε μια εκτενέστερη αναφορά στην θεωρία της επικοινωνιακής δράσης του Jurgen Habermas, ο οποίος θεωρείται ο σημαντικότερος στοχαστής της δεύτερης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης, τις ιδέες της οποίας και εμπλούτισε σε σημαντικό βαθμό.

2.2.1. Horkheimer και Adorno

Οι Horkheimer και Adorno ήταν οι άνθρωποι που ταυτίστηκαν πιο στενά με το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών (Jay, 2009: 21). Η μεταξύ τους συνεργασία, οι διαφορετικές τους απόψεις σε ορισμένα ζητήματα, οι οποίες λειτουργούσαν σχεδόν πάντοτε συνθετικά, καθώς επίσης και τα έργα τους –αυτά που έγραψαν μαζί, σε συνεργασία με άλλους στοχαστές ή αυτά που συνέθεσαν μόνοι τους- συνέβαλαν καθοριστικά προς την κατεύθυνση της σύνθεσης και της διάδοσης των ιδεών και του πλαισίου εντός του οποίου αναπτύχθηκε η Κριτική Θεωρία.

Ο Adorno ήταν ένας άνθρωπος ο οποίος χαρακτηριζόταν από αστείρευτη ενεργητικότητα και από ενδιαφέροντα τα οποία δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο διανοητικά, αλλά συνδύαζε το αυστηρό φιλοσοφικό του πνεύμα –κάτι το οποίο διέκρινε και τον Horkheimer- με μια ευαισθησία περισσότερο αισθητική παρά επιστημονική (Jay, 2009: 21-22). Αυτό είναι εμφανές κι απ' το ότι, όπως αναφέρει ο Jay (2009: 22) «ενώ οι καλλιτεχνικές τάσεις του Χορκχάιμερ τον οδήγησαν στη λογοτεχνία και σε μια σειρά ανέκδοτα μυθιστορήματα, ο Αντόρνο προσελκύνθηκε πιο βαθιά από τη μουσική», αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο και τις, πέραν της επιστήμης, επιπλέον αναζητήσεις που τους απασχολούσαν, οι οποίες αναζητήσεις, όμως, βρισκόντουσαν πάντοτε σε διαλεκτική σχέση με το επιστημονικό τους έργο. Αντιπροσωπευτικά αυτής της άποψης είναι αρκετά από τα έργα –κυρίως- του Adorno, όπως «*Η Κοινωνιολογία της Μουσικής*», η «*Αισθητική θεωρία*» η «*Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας*» κ.ά., καθώς και το έργο που έγραψαν οι Adorno και

Horkheimer μαζί με τους Herbert Marcuse και Leo Lowenthal «*Τέχνη και μαζική κουλτούρα*».

Πέραν τούτων, όμως, το έργο το οποίο αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό, υπό την έννοια του τρόπου με τον οποίο άσκησε τη θεωρητική της κριτική η πρώτη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης, είναι η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Κόντου, 2012: 19). Σε αυτό το έργο βρίσκουμε και την πιο διαδεδομένη θέση, σύμφωνα με την Κόντου (2012: 25), των Horkheimer και Adorno, η οποία εντοπίζεται στη φράση τους «ο μύθος είναι ήδη Διαφωτισμός· και ο Διαφωτισμός επανέρχεται στη μυθολογία». Στο συγκεκριμένο έργο, ο κριτικός στοχασμός των Horkheimer και Adorno έχει έναν διαλεκτικό χαρακτήρα ο οποίος μπορεί εύκολα να παραβλεφθεί, εάν υποτιμηθούν οι ιδιαιτερότητες της μορφής –όπως το «φλερτ» του λόγου με την τέχνη, η ειρωνική εκφορά του λόγου, η νοηματική υπερβολή, η αλληγορία- μέσα από την οποία οι συγγραφείς εκφράζουν τα επιχειρήματα και τις θέσεις τους (Κόντου, 2012: 25).

Για τους Αντόρνο και Χορκχάιμερ (1996: 89) «η ιστορία για τις Σειρήνες εμπεριέχει τον συνδυασμό μύθου και ορθολογικής εργασίας», πράγμα το οποίο αναλύεται από την Κόντου (2012: 26), η οποία υποστηρίζει ότι: «οι Σειρήνες αντιπροσωπεύουν το παρελθόν, τον μύθο ή την προϊστορία – τον “παλαιό” χαοτικό κόσμο όπου κυριαρχούν η επανάληψη, ο φόβος, η μοίρα και η δεισιδαιμονία και του οποίου επιπρόσθετα γνωρίσματα είναι η άμεση άσκηση εξουσίας, η αδιαμεσολάβητη κυριαρχία της φύσης πάνω στον άνθρωπο, η αδικία και η ανισότητα».

Η από μέρους των Horkheimer και Adorno αλληγορική αξιοποίηση του Ομήρου, σύμφωνα με την Κόντου (2012: 30), έχει ως στόχο την επικέντρωση της προσοχής στην ύπαρξη εκείνων των συνθηκών όπου η ανθρώπινη κυριαρχία πάνω στη φύση –δηλαδή στις περιπτώσεις όπου το υποκείμενο κυριαρχεί το αντικείμενο- συνυφαίνεται με την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο –δηλαδή στις περιπτώσεις όπου υπάρχει κυριαρχία του υποκειμένου πάνω στο αντικειμενοποιημένο υποκείμενο-, γεγονός το οποίο εξέφρασαν οι Αντόρνο και Χορκχάιμερ (1996: 38) λέγοντας ότι: «Ο μύθος περνάει στον διαφωτισμό και η φύση μετατρέπεται σε απλή αντικειμενικότητα. Οι άνθρωποι πληρώνουν την αύξηση της εξουσίας τους με την αποξένωση από αυτό που εξουσιάζουν. Ο διαφωτισμός συμπεριφέρεται προς τα πράγματα όπως ο δικτάτορας προς τους ανθρώπους ... Στη μεταμόρφωσή τους αποκαλύπτεται ότι η φύση των πραγμάτων είναι πάντοτε η ίδια: ένα υπόστρωμα της κυριαρχίας».

Σε κάποια σημεία του έργου τους, οι δύο στοχαστές υιοθετούν μία «καθαρά»

μαρξιστική ορολογία. Στο έργο του Adorno, για παράδειγμα, υπάρχουν σημεία όπου διαπιστώνει την έντονη αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στις δυνατότητες της σύγχρονης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και στο αποτέλεσμα της χρήσης τους -γεγονός το οποίο αποδίδει στον εξουσιαστικό και περιοριστικό ρόλο των παραγωγικών σχέσεων-, κι επιπλέον αναδεικνύει την ύπαρξη νέων μορφών καταπίεσης, στην εξάρτηση όλων από τον μηχανισμό παραγωγής, όπως επίσης και τη μετατροπή του υποκειμένου σε απλή λειτουργία του μηχανισμού αυτού (Κόντου, 2012: 31-32).

Κλείνοντας, θα ήταν σημαντικό να αναφέρουμε τον όρο της «πολιτιστικής βιομηχανίας», τον οποίο εισήγαγαν οι Adorno και Horkheimer και με τον οποίο ήθελαν να υποδηλώσουν «ένα σύστημα οργάνωσης της παραγωγής και διαχείρισης του πολιτισμού που καθοδηγείται σχεδόν αποκλειστικά από το οικονομικό κέρδος» (Κόντου, 2012: 33). Εκτός αυτού, όμως, η πολιτιστική βιομηχανία συμπεριελάμβανε και άλλες λειτουργίες, όπως η αφομοίωση και η καθυπόταξη των μαζών, η προώθηση ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής (lifestyle), η καταναλωτική ικανοποίηση, με απώτερο σκοπό, βέβαια, την αδρανοποίηση των μαζών για την παγίωση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και των σχέσεων παραγωγής.

2.2.2. Habermas: Η δεύτερη γενιά της Σχολής της Φρανκφούρτης - Η θεωρία της επικοινωνιακής δράσης

Ο Jurgen Habermas θεωρείται ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της λεγόμενης και δεύτερης γενιάς της Σχολής της Φρανκφούρτης. Με τη συνολική κριτική του, ο Habermas εμπλουτίζει αλλά και διαφοροποιεί το έργο της Κριτικής Θεωρίας, καθώς ενοποιεί θεωρητικά μία ολόκληρη παράδοση δίνοντάς της τον τίτλο «φιλοσοφία του υποκειμένου» -η οποία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους Horkheimer, Adorno, Marx, Hegel, Heidegger και Derrida- και προκρίνει τη «θεωρία της επικοινωνιακής δράσης» ως διέξοδο από τις απορίες ενός λόγου που είναι αποκλειστικά επικεντρωμένος στο υποκείμενο, και ως εκ τούτου -πλέον- γνωσιακά εξαντλημένος (Κόντου, 2012: 49).

Τη δεκαετία του 1980, λοιπόν, πραγματοποιήθηκε αυτή η λεγόμενη και «γλωσσική στροφή» στην κριτική κοινωνική θεωρία, με τον Habermas να παρουσιάζει μια νέα θεωρητική πρόταση κανονιστικής θεμελίωσης της κριτικής θεωρίας στην «επικοινωνιακή ηθική» προχωρώντας ακόμη και σε κρίσιμη

αμφισβήτηση των αναλύσεων των προκατόχων του (Κόντου, 2012: 19-20). Όπως αναφέρει η Κόντου (2012: 20) ο Habermas «διακρίνει στη Διαλεκτική του Διαφωτισμού τη διάγνωση αφενός της παντοδυναμίας ενός διεφθαρμένου και ολοκληρωτικού λόγου που, αδυνατώντας να παράσχει πρόσβαση στη γνώση, ακρωτηριάζει ουσιαστικά τον θεωρητικό στοχασμό και, αφετέρου, της πανταχού παρούσας κυριαρχίας του υποκειμένου πάνω σε μία “αντικειμενοποιημένη εξωτερική” και σε μία “καταπιεσμένη εσωτερική” φύση». Επιπλέον, ο Habermas ερμηνεύει την «αρνητική διαλεκτική» του Adorno ως γενικευμένη άρνηση της δυνατότητας που έχει το υποκείμενο να προβεί σε μία έγκυρη και θετική εννοιολόγηση τους αντικειμένου της γνώσης (Κόντου, 2012: 20).

Σύμφωνα με την Κόντου (2012: 20-21) αυτή η στροφή παραδείγματος που ο Habermas εγκαινιάζει, η οποία ομολογουμένως εντυπωσιάζει για την ευρηματικότητά της, το θεματικό της εύρος αλλά και για τον πλούτο των αναφορών της, εισαγάγει νέα ερμηνευτικά εργαλεία καθώς και νέες οπτικές στην Κριτική θεωρία, έχοντας βέβαια μεταθέσει το θεωρητικό κέντρο βάρους από την εργασία –ή, αλλιώς, παραγωγή– στην επικοινωνία και από την «πολιτική της φιλοσοφίας του υποκειμένου» σε αυτήν της «ριζικής διυποκειμενικότητας», προσδίδοντας, ως εκ τούτου, νέα όρια στην Κριτική θεωρία τα οποία την μεταλλάσσουν, καθώς πλέον οι δομές της κοινωνικής κυριαρχίας ερμηνεύονται υπό το πρίσμα του αποτελέσματος διαδικασιών επικοινωνιακής συμφωνίας προβάλλοντας έτσι ένα αίτημα υλοποίησης της διυποκειμενικής ελευθερίας –απόψεις που συνάδουν με τον ρητό αυτοπροσδιορισμό του Habermas ως «φιλελεύθερου σοσιαλδημοκράτη».

Είναι σαφές ότι ο Habermas επιδιώκει και επιθυμεί να συσχετίσει την έννοια της διυποκειμενικότητας με την έννοια της συνεννόησης, πράγμα το οποίο επιτυγχάνει στο πλαίσιο της επικοινωνιακής δράσης (Περπερίδης, 2008: 124). Στη διαμόρφωση αυτής της θέσης, μείζονος σημασίας πρέπει να θεωρείται η επιρροή που του άσκησε ο Weber, γι’ αυτό και ο Habermas εκφράζει τη θέση ότι «ο προσδιορισμός κάθε κοινωνικής δράσης δεν μπορεί να παρακάμψει την προβληματική της κατανόησης του νοήματος και ότι η έννοια του νοήματος, καθώς μας παρέχει το αναγκαίο κριτήριο για τη διάκριση ανάμεσα στην έλλογη δράση και στην παρατηρήσιμη συμπεριφορά, είναι καθοριστικός όρος για τη διαμόρφωση της κοινωνικής πραγματικότητας» (Περπερίδης, 2008: 76). Όμως, διαφοροποιείται από τη θέση που έχει ο Weber ότι η κοινωνική δράση είναι μια συμπεριφορά με έντονα υποκειμενικό χαρακτήρα, και θα επισημάνει ότι η κατανόηση του νοήματος της

κοινωνικής δράσης συνδέεται με την κατανόηση συμβόλων, δηλαδή με τη χρήση συμβολικών εκφράσεων και την ύπαρξη συμβολικών δομών (Περπερίδης, 2008: 76). Γι' αυτό, πλέον, η κοινωνική δράση δεν μπορεί να κατανοείται ως μία διανοητική μοναχική «διαδικασία» αλλά ως μια διαλογική πρακτική η οποία στηρίζεται στην αναγνώριση των διωποκειμενικών κοινωνικών σχέσεων (Περπερίδης, 2008: 77).

Με τη «Θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης» ο Habermas προτείνει ένα εγχείρημα το οποίο στοχεύει να επιτρέψει την αμοιβαία κατανόηση μέσα από μια διαδικασία συζήτησης, η οποία διαδικασία δεν προκαθορίζεται από πρότυπα, σύμφωνα με τα οποία είναι καθορισμένη η κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά, απεναντίας, εξαλείφει τις κοινωνικές διακρίσεις, επιτρέποντας στον Εαυτό και στον συχνά υποτιμημένο Άλλο να περπατήσουν δίπλα δίπλα με την πεποίθηση ότι δεν μπορεί να υπάρξει ο ένας χωρίς τον άλλο, κάτι το οποίο επιτυγχάνεται εξαιτίας της υπερβατικής δύναμης της γλώσσας και από μια δέσμευση προς την αλήθεια, από τις οποίες προκύπτει για τους ανθρώπους μία νέα διαλογική και στοχαστική εμπειρία (Dasli, 2011: 32). Ωστόσο, αυτή η αμοιβαία κατανόηση που επιδιώκεται, προκειμένου να επιτευχθεί ένας γνήσιος διάλογος με κατεύθυνση προς την διωποκειμενική επικοινωνία, θα πρέπει να ακολουθεί τις εξής, κατά τον Habermas (1984: 99), προϋποθέσεις:

- 1) Ότι η δήλωση είναι αληθινή (ή ότι οι υπαρξιακές προϋποθέσεις του προτασιακού περιεχομένου που αναφέρεται στην πραγματικότητα είναι ικανοποιημένες)·
- 2) Ότι η δράση της ομιλίας είναι κατάλληλη αναφορικά με το υφιστάμενο κανονιστικό πλαίσιο (ή ότι το κανονιστικό πλαίσιο που υποτίθεται ότι ικανοποιείται είναι το ίδιο νόμιμο)· και
- 3) Ότι η πρόδηλη πρόθεση του ομιλητή νοείται όπως αυτή εκφράζεται.

Ο Habermas, όμως, δεν αρκείται απλώς και μόνο στην αναφορά των παραπάνω προϋποθέσεων, αλλά προσθέτει και εφιστά την προσοχή στην έννοια του *βιόκοσμου*, ενός υπερβατικού χώρου εντός του οποίου μπορεί να επιτευχθεί η διωποκειμενική συναίνεση (Habermas, 1989: 113).

Όπως αναφέρει η Κόντου (2012: 54) ο Habermas προτείνει τη σύλληψη των κοινωνιών ως «συστημάτων» και «βιόκοσμων» ταυτόχρονα, καθώς ενστερνίζεται τον εννοιολογικό διαχωρισμό της «ορθολογικοποίησης του βιόκοσμου» από την

«αυξανόμενη συνθετότητα των κοινωνικών συστημάτων», γι' αυτό και στοχεύει ρητά στην κατανόηση της σύγχρονης σχέσης μεταξύ «μορφών κοινωνικής ενσωμάτωσης» και «σταδίων συστημικής διαφοροποίησης». Επιπλέον, επιχειρηματολογεί υποστηρίζοντας ότι η ενσωμάτωση της κοινωνίας λαμβάνει χώρα σε δύο διαφορετικές σφαίρες: του βιόκοσμου και του συστήματος ή της κοινωνικής και της συστημικής ενσωμάτωσης αντίστοιχα, όπου η μεν πρώτη σφαίρα, αφορά στην εναρμόνιση των *προσανατολισμών* του πράττειν μέσω μίας συναίνεσης η οποία είτε υφίσταται υπό τη μορφή της κανονιστικής εγγύησης του κράτους δικαίου είτε επιτυγχάνεται επικοινωνιακά μέσω του μηχανισμού της αμοιβαίας κατανόησης, η δε δεύτερη σφαίρα, αφορά στη «λειτουργική δικτύωση» των *συνεπειών* της δράσης μέσω συστημικών μηχανισμών που ρυθμίζουν και σταθεροποιούν τις «μη σκόπιμες διασυνδέσεις της δράσης» (Κόντου, 2012: 55).

Με βάση και τα όσα προαναφέρθηκαν, μπορούμε να πούμε ότι καθίσταται σαφές πως η έννοια του «βιόκοσμου» αφορά, σύμφωνα με τον Habermas (1989: 126), στον «υπερβατικό τόπο όπου ομιλητής και ακροατής συναντώνται, όπου μπορούν αμοιβαία να εγείρουν αιτήματα ότι τα λεγόμενά τους συμφωνούν με τον κόσμο (αντικειμενικό, κοινωνικό ή υποκειμενικό), και όπου μπορούν να ασκήσουν κριτική και να επιβεβαιώσουν αυτά τα αιτήματα εγκυρότητας, να διευθετήσουν τις διαφωνίες τους και να καταλήξουν σε συμφωνίες».

Είναι, επομένως, φανερό, ότι ο Habermas εισάγοντας την έννοια του *βιόκοσμου*, δημιουργεί εκείνον τον υπερβατικό χώρο μέσα στον οποίο η «Θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης» μπορεί να αξιοποιηθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, ικανοποιώντας το αίτημα της επίτευξης της δυποκειμενικής επικοινωνίας. Η Θεωρία της Επικοινωνιακής Δράσης, και η συμβολή του Habermas σε αυτή, έχει ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί ένα ισχυρό θεωρητικό στήριγμα για την παρούσα εργασία, καθώς αναδεικνύει τη βαρύνουσα σημασία της γνωριμίας του Εαυτού με τον Άλλο, προσδίδοντας στον «Άλλο» το ρόλο μιας υπαρξιακής αναγκαιότητας –αφού ο Εαυτός δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τον Άλλο, και το αντίστροφο.

2.3. Κριτική Παιδαγωγική

Η Κριτική Παιδαγωγική αποτελεί κλάδο της Παιδαγωγικής Επιστήμης και έχει τις καταβολές της στην Κριτική Θεωρία και τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Επί της ουσίας αποτελεί τη μεταφορά των ιδεών της Κριτικής Θεωρίας στον χώρο της εκπαίδευσης, και για τον λόγο αυτό θεωρείται ότι περιλαμβάνει διάφορες τάσεις και

ρεύματα ιδεών. Η Κριτική Παιδαγωγική έκανε την εμφάνισή της στις ΗΠΑ τη δεκαετία του '80, γεγονός το οποίο σχετίζεται και με τα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων καθώς και με τα κινήματα εναντίωσης στον πόλεμο του Βιετνάμ, τα οποία εμφανίστηκαν και αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο (Τσιάμη, 2013: 25).

Κεντρικό πυλώνα των απόψεων της Κριτικής Παιδαγωγικής αποτελεί η άποψη ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να αντιμετωπίζεται σχεσιακά, λαμβάνοντας υπόψη και τις αλληλεπιδράσεις της με τις κοινωνικές σφαίρες –την πολιτική, την οικονομική και την πολιτισμική-, γι' αυτό και θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι αποτελεί μια κοινωνική θεωρία και πρακτική η οποία στοχεύει να αυξήσει την κριτική συνείδηση των ατόμων, αποβλέποντας στην χειραφέτησή τους και τον κοινωνικό μετασχηματισμό (Τσιάμη, 2013: 25).

Επιπλέον η Κριτική Παιδαγωγική υποδεικνύει και αποκαλύπτει ότι η γνώση και τα εκπαιδευτικά συστήματα άπτονται πολύπλοκων και αλληλοεπηρεαζόμενων δικτύων που εκφράζουν και υλοποιούν δυναμικές σχέσεις, όπως: σχέσεις μαθητή-δασκάλου, σχέσεις υποκειμένου και αντικειμένου της γνώσης, σχέσεις τόσο στο εσωτερικό του μαθητικού πληθυσμού όσο και στο εσωτερικού του διδακτικού πληθυσμού, σχέσεις μεταξύ εκπαιδευτικού και διοικητικού προσωπικού σε όλα τα επίπεδα, σχέσεις της εκπαιδευτικής μονάδας και του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς και με ευρύτερες συλλογικότητες και κοινωνικούς σχηματισμούς που φέρουν αξιακούς και υλικούς προσανατολισμούς, και έχουν υπαρκτές ανάγκες και συγκεκριμένες στοχεύσεις (Κόντου, 2012: 85). Είναι αυτή η πολυπλοκότητα των προαναφερομένων δικτύων που κάνει την Κριτική Παιδαγωγική να «αποδέχεται την περιορισμένη δυνατότητα του σχολείου να προκαλέσει από μόνο του την κοινωνική αλλαγή, ωστόσο τα γνωστικά περιεχόμενα και τα αξιακά πρότυπα που μεταβιβάζονται μέσω της διδασκαλίας, καθώς και οι αλληλεπιδράσεις που λαμβάνουν χώρα, είναι δυνατόν να εμφυσησουν στα άτομα την πίστη σε έναν αγώνα για μια πιο δίκαιη κοινωνία» (Τσιάμη, 2013: 28).

Δίνοντας έμφαση στο πλέγμα των –κυρίως άνισων- κοινωνικών σχέσεων, καθώς επίσης και στον τρόπο που δομούνται και αναπαράγονται ιστορικά, τόσο εντός όσο κι εκτός της σχολικής αίθουσας, η Κριτική Παιδαγωγική θεωρεί ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να προσεγγίζεται ως κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο με πολιτικό χαρακτήρα (Τσιάμη, 2013: 29).

Σε ό,τι αφορά τώρα την οπτική της Κριτικής Παιδαγωγικής για τη γνώση, τη

διδασκαλία και τη μάθηση, η Κόντου (2012: 86-89) επισημαίνει ότι μια Κριτική Παιδαγωγική συνάδει με τα εξής:

- Αντιμετώπιση της μάθησης ως ενεργητικής διαδικασίας, με στόχο την κινητοποίηση του μαθητή μέσω συμπεριλήψεων καθώς και προς την κατεύθυνση της ανακάλυψης και εξερεύνησης της γνώσης (επιπρόσθετα στην παροχή «έτοιμης» γνώσης).
- Συνειδητοποίηση του δυναμικού χαρακτήρα της γνώσης, με προσανατολισμό τη συνειδητοποίηση από τον μαθητή των ιστορικών, κοινωνικών και ιδεολογικών διαμεσολαβήσεων που αφορούν τόσο στα περιεχόμενα της γνώσης όσο και στα υποκείμενα που ενέχονται σε αυτή.
- Ανάπτυξη τεχνικών που στηρίζονται στον διάλογο, στη συγκριτική παρουσίαση επιχειρημάτων και στην αντίστοιχη διερεύνηση της ισχύος τους, όπου ο μαθητής καλείται να συγκροτήσει ή να παρουσιάζει συγκεκριμένες οπτικές και/ή να «μπει» στη θέση του Άλλου.
- Ανάπτυξη τεχνικών και δραστηριοτήτων που απαιτούν τη συνεργασία και ενθαρρύνουν την αλληλεγγύη μεταξύ των μαθητών.
- Ανάπτυξη περιθωρίων πρωτοβουλιών και επιλογών του μαθητή, προκειμένου να ενισχύεται η δυνατότητα έκφρασης ιδιαιτεροτήτων και υποκειμενικότητας.
- Αποφυγή προβολής των περιεχομένων της γνώσης ως απόλυτων και οριστικών αληθειών και ως άνευ αντικειμενικότητας και δυνατότητας έγκυρης αξιολόγησης υποκειμενικών απόψεων. Επιπλέον, αναγνώριση της πολυφωνίας που εντοπίζεται στο εσωτερικό των επιστημονικών αντικειμένων σε βαθμό που δεν αποσιωπά τη δεδομένη ύπαρξη ενός φάσματος ιδεολογικών – πολιτικών προσεγγίσεων.
- Αξιοποίηση των μαθησιακών δυνατοτήτων που ενέχονται σε μορφές του πολιτισμού οι οποίες δεν στηρίζονται απαραίτητα στον γραπτό λόγο, σε βαθμό και με τρόπο, όμως, που να υποβοηθά και να μην αντικαθιστά ούτε να υποβαθμίζει τον γραπτό λόγο.
- Χρήση της αναλυτικής ικανότητας, που απαιτούν η κριτική διερεύνηση αλλά και η ίδια η σκέψη, με έμφαση στην ανάλυση των περιεχομένων της γνώσης.

- Διαρκής εγρήγορση όσον αφορά στην ορθή χρήση της γλώσσας, τόσο από την άποψη της δομής και της κατανοησιμότητας των σημασιών όσο και από αυτή της αποφυγής αυταρχικών και δογματικών συνδηλώσεων θυματοποίησης του Άλλου.
- Σύνδεση του υπάρχοντος με την εξερεύνηση δυνατοτήτων αλλαγής και βελτίωσής του.
- Αναγνώριση της ανάγκης έμπρακτης και αποτελεσματικής συμμετοχής της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση ολοκληρωμένων και υπεύθυνων προσωπικοτήτων, προσπάθεια προώθησης της εκπαίδευσης ως χώρου που οφείλει να παρέχει τις συνθήκες και να αναπτύσσει τις δεξιότητες που είναι απαραίτητες για την ελεύθερη έκφραση γνώμης στο πλαίσιο δημοκρατικών διαλόγων, καθώς επίσης και αναγνώριση της κοινωνίας ως ευρύτερης από το υποσύστημα της οικονομίας και της αγοράς, με μια αντίστοιχη αντίληψη του φάσματος των υπαρκτών και πραγματικών κοινωνικών αναγκών. Επίσης, οι διδακτικές – μαθησιακές τεχνικές δεν θα πρέπει να εξαντλούνται σε μία στενή, εργαλειακή αντίληψη της κοινωνικής χρησιμότητας.
- Σύνδεση της διδασκαλίας και της μάθησης με τον εμπλουτισμό, την ανάπτυξη και τον ενεργό μετασχηματισμό της συνείδησης του εαυτού.
- Ωθηση του μαθητή στην αξιολόγηση της παρουσίας του.
- Σύλληψη και υλοποίηση πρωτοβουλιών που συνιστούν συγκεκριμένες παρεμβάσεις των μαθητών και/ή της εκπαιδευτικής μονάδας σε επιμέρους όψεις της ευρύτερης κοινωνικής ζωής. Σύνδεση της ζωής της εκπαιδευτικής μονάδας με την ευρύτερη καθημερινότητα, με επιθυμίες και ανάγκες της κοινωνίας.

Όπως αναφέραμε, η Κριτική Παιδαγωγική προσφέρει λύσεις προς την κατεύθυνση του μετασχηματισμού της κοινωνίας τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε πρακτικό επίπεδο, στο πεδίο της τάξης, με κυρίαρχο στοιχείο την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης του μαθητή, η οποία εδράζεται στη διαλεκτική προσέγγιση θεωρίας και πράξης (Τσιάμη, 2013: 34). Οι μαθητές, ως μελλοντικοί πολίτες, είναι αυτοί που πρέπει να αναλάβουν την τύχη της κοινωνίας στο μέλλον και να συμβάλουν προς το μετασχηματισμό της. Από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Κριτικής Παιδαγωγικής είναι οι Henry Giroux και Peter McLaren. Προτού, όμως, φτάσουμε

στο έργο και τις απόψεις τους, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε στη συμβολή του Paulo Freire, ο οποίος αποτελεί έναν από τους πυλώνες της Κριτικής Παιδαγωγικής και η συμβολή του οποίου θεωρείται καθοριστικής σημασίας στη διαδικασία ανάπτυξης των ιδεών της Κριτικής Παιδαγωγικής.

2.4. Paulo Freire και Κριτική Παιδαγωγική

Ο Βραζιλιάνος παιδαγωγός Paulo Freire αποτελεί κομβικής σημασίας μορφή και πυλώνα της Κριτικής Παιδαγωγικής. Γεννημένος στο Recife της Βραζιλίας, έχοντας βιώσει και επηρεαστεί από τη μεγάλη οικονομική ύφεση του 1929, αφιέρωσε τη ζωή του στη βελτίωση της ζωής των φτωχών (Τσιάμη, 2013: 24). Αγωνίστηκε για την εξάλειψη του αναλφαριθμητισμού και μέσα από τα έργα του (π.χ. Η αγωγή του καταπιεζόμενου) έδωσε την κατεύθυνση για την απελευθέρωση του ανθρώπου.

Ο Paulo Freire πίστευε ιδιαίτερα στην απελευθερωτική δύναμη της αγωγής, καταπιάστηκε με την παιδαγωγική δράση μετέχοντας σε προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων, διδάσκοντας ο ίδιος μαθητές, σπουδαστές και ενήλικες (Τσιάμη, 2013: 24-25). Ενστερνιζόμενος τη διαλεκτική και αδιάρρηκτη σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης οικοδόμησε «μία παιδαγωγική θεωρία η οποία αφ' ενός βασιζόταν σε μία συγκεκριμένη επιστημολογική θέση, με στοιχεία από την κριτική θεωρία και τον μαρξισμό, αφ' ετέρου αποκτούσε νόημα μόνο σε αλληλεπίδραση με την εκπαιδευτική και κοινωνική πραγματικότητα» (Τσιάμη, 2013: 25). Επιπλέον, ο Freire αντιλαμβάνεται την παιδαγωγική διαδικασία και πράξη σε συνάρτηση με την πολιτική, υποστηρίζοντας τη θέση ότι κάνουν λάθος όσοι δεν κατανοούν τις πολιτικές διαστάσεις και συνέπειες των παιδαγωγικών πρακτικών που χρησιμοποιούν, αναφερόμενοι στην έννοια της συνειδητοποίησης ως μιας έννοιας αυστηρά παιδαγωγικής παρά πολιτικής (Λιάμπας & Κάσκαρης, 2007).

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι ο Freire έδωσε έναν πολιτικό χαρακτήρα στην Παιδαγωγική, τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο πράξης, επιχειρώντας να καταδείξει τη διαλεκτική σχέση που διέπει την επιστήμη της Παιδαγωγικής με την πολιτική. Αντιλαμβανόμενος την κοινωνική πραγματικότητα με όρους ταξικής πάλης μεταξύ καταπιεστών και καταπιεζόμενων, θεωρούσε ότι η χειραφέτηση εμπεριέχει για τα άτομα την κριτική συνειδητοποίηση της υφιστάμενης κατάστασης εκ μέρους των καταπιεζόμενων και την ανάληψη εκ μέρους τους δράσης για την ανατροπή της (Τσιάμη, 2013: 26). Ο ίδιος ο Φρέιρε (1977: 54) θεωρούσε ότι

η αγωγή του καταπιεζόμενου, ως ανθρωπιστική και απελευθερωτική αγωγή, συντελείται σε δύο στάδια: αφενός μεν, στο πρώτο στάδιο, οι καταπιεζόμενοι ξεσκεπάζουν τον κόσμο της καταπίεσης και με τη δράση του αναλαμβάνουν να τον αλλάξουν, και αφετέρου δε, στο δεύτερο στάδιο, όταν έχει πια αλλάξει η πραγματικότητα της καταπίεσης, η αγωγή παύει να ανήκει μόνο στους καταπιεζόμενους και γίνεται αγωγή όλων των ανθρώπων, στην προσπάθεια κοινωνικής απελευθέρωσης, αναμετρώμενες και στα δύο στάδια, και πάντα με ριζοσπαστική δράση, η κουλτούρα της καταπίεσης με την κουλτούρα της απελευθέρωσης.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως ο Freire αρχίζει να θέτει τα θεμέλια μιας Παιδαγωγικής η οποία θα σκοπεύει στην κοινωνική απελευθέρωση των καταπιεζόμενων. Ο Freire δεν προσπάθησε να αναγάγει, παρ' όλα αυτά, την εκπαίδευση ως το ανώτατο στάδιο για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, όμως προσπάθησε να καταστήσει σαφές ότι χωρίς την εκπαίδευση ο κοινωνικός μετασχηματισμός δεν θα μπορέσει να επιτευχθεί (Τσιάμη, 2013: 28). Ο Φρέιρε (1977: 79) υποστήριξε ότι επικρατεί μία «τραπεζική αντίληψη» στην εκπαίδευση, επισημαίνοντας ότι η γνώση παρουσιάζεται ως ένα δώρο που το χαρίζουν, όσοι θεωρούν τον εαυτό τους κάτοχο γνώσεων, σε αυτούς που οι ίδιοι θεωρούν αδαείς, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την αμάθεια και άγνοια ως ένα σύστημα που αφορά τους άλλους, γεγονός το οποίο θεωρεί ως χαρακτηριστικό της ιδεολογίας της καταπίεσης.

Αντιτιθέμενος σε αυτή την «τραπεζική αντίληψη» της εκπαίδευσης, ο Φρέιρε (1977: 79-80) αναδεικνύει τις ακόλουθες τακτικές και μεθόδους, οι οποίες απορρέουν από μια τέτοια αντίληψη και ενισχύουν την αντίφαση δασκάλου – μαθητή, και οι οποίες, κατά τη γνώμη του, αντανakλούν την καταπιεστική κοινωνία σαν σύνολο:

- i. Ο δάσκαλος διδάσκει και οι μαθητές διδάσκονται.
- ii. Ο δάσκαλος τα ξέρει όλα και οι μαθητές δεν ξέρουν τίποτα.
- iii. Ο δάσκαλος σκέφτεται και οι μαθητές είναι αντικείμενα της σκέψης του δασκάλου.
- iv. Ο δάσκαλος ομιλεί και οι μαθητές ακούν πειθήνια τον δάσκαλο.
- v. Ο δάσκαλος εφαρμόζει πειθαρχικά μέτρα και οι μαθητές υφίστανται τα μέτρα.

- vi. Ο δάσκαλος προτείνει και επιβάλλει την κρίση του, και οι μαθητές συμμορφώνονται σ' αυτήν.
- vii. Ο δάσκαλος δρα και οι μαθητές έχουν την ψευδαίσθηση πως δρουν μέσα από τη δράση του δασκάλου.
- viii. Ο δάσκαλος καθορίζει το πρόγραμμα διδασκτέας ύλης και οι μαθητές (που ούτε καν ρωτήθηκαν) προσαρμόζονται σ' αυτό.
- ix. Ο δάσκαλος συγγέει την αυθεντία της γνώσης με τη δική του επαγγελματική αυθεντία, που την αντιπαραθέτει στην ελευθερία των μαθητών.
- x. Ο δάσκαλος είναι το υποκείμενο της διαδικασίας της μάθησης ενώ οι μαθητές είναι απλά αντικείμενα.

Είναι φανερό πως ο Freire επιδιώκει την αποκάλυψη κάθε πτυχής και έκφανσης της Παιδαγωγικής θεωρίας και πράξης που προωθεί και συνεχίζει να αναπαράγει και να διαιωνίζει την καταπίεση των καταπιεστών στους καταπιεζόμενους. Ο Freire αποτελεί ένα από τους πρώτους εκφραστές μίας ριζοσπαστικής Παιδαγωγικής, της οποίας και της «χρεώνει» το καθήκον για τον κοινωνικό μετασχηματισμό και την απελευθέρωση των καταπιεζόμενων από τους καταπιεστές τους. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, ο ανθρωπιστής, επαναστάτης παιδαγωγός δεν μπορεί να περιμένει το πότε οι άνθρωποι θα αντιληφθούν την αντίφαση μέσα στην οποία προσπαθεί να τους κρατήσει η «τραπεζική» εκπαίδευση, αλλά, αντίθετα, οι προσπάθειές του θα πρέπει να συγκλίνουν με τις προσπάθειες των μαθητών για μια κριτική θεώρηση της πραγματικότητας και για την αναζήτηση ενός αμοιβαίου εξανθρωπισμού, καθώς επίσης οφείλει να εμποτίζει τις προσπάθειές του με μια βαθιά εμπιστοσύνη στους ανθρώπους και στις δημιουργικές τους δυνάμεις, και για να το πετύχει αυτό, θα πρέπει να είναι ένας σύντροφος των μαθητών στις σχέσεις του μαζί τους (Φρέιρε, 1977: 82-83).

Κάτι που πρέπει επιπλέον να επισημανθεί είναι πως, λόγω του ότι ο Freire δραστηριοποιήθηκε σε μία πολιτική συγκυρία όπου το βασικό όπλο των ισχυρότερων οικονομικά, και ως εκ τούτου και κοινωνικά, ήταν να καθηλώσουν τους καταπιεσμένους στον αναλφαβητισμό, αποτέλεσε βασική στόχευσή του η κατάδειξη του κοινωνικού ρόλου του αναλφαβητισμού, χωρίς ωστόσο να παραλείψει να τονίσει την κοινωνική διάσταση της γνώσης που μεταβιβάζεται στα σχολεία και ακόμα περισσότερο της επίσημης γλώσσας που διδάσκεται και που σε αρκετές περιπτώσεις

διαφοροποιείται έντονα από την καθομιλουμένη (Τσιάμη, 2013: 31). Είναι, λοιπόν, φανερό ότι «οι εκπαιδευτικοί πρέπει να πρωτοστατήσουν στην προσπάθεια να δομηθεί μία καλύτερη κοινωνία για όλους, αφού κρατούν στα χέρια τους το ισχυρό όπλο του εγγραμματισμού (Τσιάμη, 2013: 32).

Σε αυτό ακριβώς το σημείο ο Freire εισάγει την έννοια του πολιτιστικού εργαζόμενου, και προσθέτει στο ρόλο του παιδαγωγού μία νέα συνιστώσα: αυτή του «αναμορφωτή διανοούμενου». Ο παιδαγωγός ως «αναμορφωτής διανοούμενος» αντιδιαστέλλεται στην «τραπεζική» εκπαίδευση και προωθεί την προβληματίζουσα εκπαίδευση, κατά την οποία οι άνθρωποι αναπτύσσουν την ικανότητά τους ν' αντιλαμβάνονται κριτικά τον τρόπο με τον οποίο υπάρχουν στον κόσμο, με τον οποίο κόσμο και μέσα στον οποίο βρίσκονται, κατορθώνοντας με αυτόν τον τρόπο να βλέπουν τον κόσμο όχι ως μια στατική πραγματικότητα, αλλά ως μια πραγματικότητα που εξελίσσεται και μεταβάλλεται, και γι' αυτόν τον λόγο ο δάσκαλος – μαθητής και οι μαθητές – δάσκαλοι στοχάζονται ταυτόχρονα τον εαυτό τους και τον κόσμο χωρίς να χωρίζουν αυτήν τη σκέψη από τη δράση, και μ' αυτόν τον τρόπο θεσπίζουν μια αυθεντική μορφή στοχασμού και δράσης (Φρέιρε, 1977: 93).

Το έργο του Freire είναι ιδιαίτερος ευρύ και ασχολείται με μία ποικιλία θεμάτων. Στην παρούσα φάση δεν είναι στις προθέσεις μας η περαιτέρω εμβάθυνση στις απόψεις του Paulo Freire, καθώς αυτό που θέλαμε να καταδείξουμε είναι ενασχόλησή του με μία ριζοσπαστική παιδαγωγική, όπως επίσης και οι έννοιες και οι όροι που εισήγαγε και αποτελούν τη βάση και τα θεμέλια πάνω στα οποία βασίστηκε η Κριτική Παιδαγωγική. Γι' αυτό και στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τις απόψεις των θεωρητικών της Κριτικής Παιδαγωγικής, οι οποίοι χρησιμοποιώντας και επεκτείνοντας τόσο τις απόψεις του Freire όσο και με τη δική τους, ιδιαίτερη εργασία συνέβαλαν στην ανάπτυξη του παιδαγωγικού κλάδου που σκοπό έχει τη χειραφέτηση και την απελευθέρωση των ανθρώπων, χρησιμοποιώντας κατά το μέγιστο δυνατό, και ωφέλιμο προς αυτήν την κατεύθυνση, τρόπο την εκπαίδευση: την Κριτική Παιδαγωγική.

2.5. Θεωρητικοί της Κριτικής Παιδαγωγικής (Giroux, McLaren)

Αν και επικρατεί η αντίληψη ότι ο Dewey είναι ο «ιδρυτής» της Κριτικής Παιδαγωγικής, αυτός ο οποίος πρόβαλε την ιδεολογική κριτική, την ανάλυση της κουλτούρας και τον τελικό επαναπροσδιορισμό του εκπαιδευτικού ως διανοούμενου ή πολιτισμικού εργαζόμενου ήταν ο Freire (Giroux, 1988, όπ. αναφ. στο

Παμούκτσογλου, 2006: 425), γι' αυτό και επιλέξαμε στο παραπάνω κεφάλαιο να εξετάσουμε την Κριτική Παιδαγωγική σε σύζευξη με τον Paulo Freire. Ωστόσο, παίρνοντας αφορμή από τις ιδέες του Paulo Freire, μία σειρά επιστημόνων εξέλιξε και εμπλούτισε το περιεχόμενο της συγκεκριμένης Παιδαγωγικής «σχολής». Κινούμενοι εντός της Κριτικής παράδοσης, οι εμπνευστές και θεμελιωτές της Κριτικής Παιδαγωγικής επισημαίνουν τη λειτουργία της εκπαίδευσης ως μορφής πολιτιστικής πολιτικής, με την έννοια ότι, λόγω της συμμετοχής της σε σχέσεις εξουσίας και σε κοινωνικές πρακτικές, η εκπαίδευση ευνοεί συγκεκριμένες μορφές γνώσης, οι οποίες με τη σειρά τους συνυφαίνονται με αντίστοιχες μορφές κοινωνικής ζωής και επομένως με ένα συγκεκριμένο όραμα για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον (Κόντου, 2012: 96-97). Αν και η Κριτική Παιδαγωγική δεν συνιστά ένα ομοιογενές σύνολο απόψεων, καθώς επικρατεί μία διαφωνία ως προς τις θεωρητικές της καταβολές, παρ' όλα αυτά η πλειοψηφία των θεωρητικών της αφορμώνται από τις θέσεις της νεομαρξιστικής σχολής της Κριτικής Θεωρίας και των θεωρητικών της Σχολής της Φρανκφούρτης. Γι' αυτό, στο συγκεκριμένο σημείο, θα ασχοληθούμε με το έργο, τις ιδέες και τις απόψεις των πιο σημαντικών εκπροσώπων της Κριτικής Παιδαγωγικής, οι οποίοι συνέβαλλαν τα μέγιστα στην ανάπτυξη της και οι αφετηρίες τους θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι κοινές ή εφάπτονται: του *Giroux* και του *McLaren*.

Henry Giroux

Ο Henry Giroux είναι ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της Κριτικής Παιδαγωγικής στις ΗΠΑ, η συμβολή του οποίου στη διαμόρφωση της θεματολογίας της ξεκινά από τη δεκαετία του 1980 (Γρόλλιος, 2008). Ο Giroux, σε συνεργασία και με άλλους Παιδαγωγούς, επιχείρησε να οικοδομήσει μια διαφορετική προσέγγιση, η οποία προσέγγιση αποτέλεσε κριτική των λειτουργιστικών και ντετερμινιστικών υποθέσεων των φιλελεύθερων και των ριζοσπαστών, έχοντας ως κεντρικό της χαρακτηριστικό την προσπάθεια να μελετηθούν οι όροι της Παιδαγωγικής ούτως ώστε η εκπαίδευση να γίνει δύναμη δημοκρατίας, παρά το γεγονός, όπως αναγνώριζε και ο ίδιος ο Giroux, ότι μετέδιδε βασικά στοιχεία της κουλτούρας και της ιδεολογίας ηγεμονικών κοινωνικών τάξεων και ομάδων (Γρόλλιος, 2008).

Όπως αναφέρει και ο Γρόλλιος (2008) το συνολικό σχέδιο του Giroux μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μπορεί να συνοψιστεί ως μια προσπάθεια διαμόρφωσης μιας Κριτικής Παιδαγωγικής η οποία θα ήταν αφοσιωμένη στις

κατευθύνσεις της ενδυνάμωσης των μαθητών και του μετασχηματισμού της κοινωνίας, στη βάση των συμφερόντων μιας δημοκρατίας μεγαλύτερης δικαιοσύνης και ισότητας, όπου ως κεντρικό ζήτημα μείζονος σημασίας θα αναδεικνυόταν η ανάπτυξη μιας γλώσσας μέσω της οποίας οι παιδαγωγοί, καθώς επίσης τόσο οι ασχολούμενοι με την εκπαίδευση όσο και οποιοσδήποτε άλλος, θα μπορούσαν να αποκαλύψουν και να κατανοήσουν τις σχέσεις που ενυπάρχουν μεταξύ της φοίτησης στο σχολείο, των ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες την προσδιορίζουν, και των ιστορικά κατασκευασμένων αναγκών και ικανοτήτων των μαθητών, και όλα αυτά με βάση την κατανόηση αυτών των σχέσεων, μέσω των οποίων οι παιδαγωγοί θα μπορούσαν να αναγνωρίσουν το πώς η κουλτούρα που κυριαρχεί στο σχολείο επιδρά στους ίδιους τους παιδαγωγούς και στους μαθητές τους και να εργαστούν κριτικά μαζί τους. Κάτι τέτοιο αποτέλεσε πραγματικά μία τομή στον χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και της ευρύτερης Παιδαγωγικής των κοινωνικών ανισοτήτων, δίνοντας μία ροπή προς την ανάδειξη του αναπαραγωγικού χαρακτήρα του σχολείου, σε αντιδιαστολή με τις κυρίαρχες εκείνη την περίοδο απόψεις οι οποίες υποστήριζαν ότι το σχολείο συμβάλλει στην κοινωνική κινητικότητα, κάτι το οποίο, ειδικότερα στην Αμερική, δεν αντιμετώπιζε –δήθεν- εμπόδια.

Επιπλέον, την ίδια περίοδο, ο Giroux επιχείρησε και κατάφερε να προσδιορίσει και να υποβάλει σε κριτική την τεχνοκρατική, ερμηνευτική και αναπαραγωγική λογική στην εκπαιδευτική θεωρία, συζητώντας έννοιες τις οποίες θεωρούσε βασικές για τη συγκρότηση μιας νέας παιδαγωγικής: η ιδεολογία, η ηγεμονία, η κουλτούρα και η αντίσταση, αντιπαρατέθηκαν στην κουλτούρα του θετικισμού στο πεδίο του αναλυτικού προγράμματος προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την αξία της διαλεκτικής για την ανανέωσή του, επισημαίνοντας, παράλληλα, τις βασικές αδυναμίες της σύγχρονης ριζοσπαστικής εκπαιδευτικής θεωρίας και πρακτικής, προτείνοντας, τέλος, την ενασχόληση τόσο με το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης όσο και με τις διαδικασίες μάθησης και τις αντιφάσεις τους, προκειμένου να συγκροτηθούν για τον σκοπό αυτό εναλλακτικές παιδαγωγικές πρακτικές, οι οποίες, ταυτόχρονα, θα συνδέονταν με τον πολιτικό αγώνα για τον σοσιαλισμό (Γρόλλιος, 2008). Είναι, λοιπόν, σαφές ότι ο Giroux προσπάθησε να δώσει μία καθαρά πολιτική κατεύθυνση στις θέσεις και τις απόψεις του, οι οποίες επιχείρησαν να φέρουν κάτι νέο στην Παιδαγωγική και στόχευαν, ευθέως, στη χρησιμοποίηση της εκπαίδευσης με σκοπό, αφενός μεν, την καταγγελία και την ανάδειξη των αντιφάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και οργάνωσης της

κοινωνίας και, αφετέρου δε, τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να αναφέρουμε τα σημεία τα οποία, κατά τη γνώμη μας, ανέδειξε ο Giroux, και τα οποία καθιστούν τη συμβολή του στην προσπάθεια δόμησης της Κριτικής Παιδαγωγικής –των αρχών, των στόχων, των σκοπών και των μεθόδων της- καθοριστική και πολύτιμη, τα οποία σημεία όπως επισημαίνονται και από τον Γρόλλιο (2008) είναι τα εξής:

- ❖ Ανέδειξε τις διαφορές μεταξύ των συντηρητικών, φιλελεύθερων και ριζοσπαστικών οπτικών για το κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα ώστε να συμβάλει σε μια θεωρία για το σχολείο που να αναφέρεται και στην αναπαραγωγή και στον μετασχηματισμό
- ❖ Εξέτασε κριτικά τη δομική και την πολιτισμική παράδοση στη μαρξιστική σκέψη για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του δυισμού δομής – συνείδησης και να παρουσιάσει μια θεωρία ιδεολογικής κριτικής με βάση την αναπαραγωγή, την παραγωγή και την ανασυγκρότηση των σχέσεων ανάμεσα στην ιδεολογία, τα κείμενα και τις κοινωνικές πρακτικές, δίνοντας παράλληλα ιδιαίτερη έμφαση στα ζητήματα της εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη και του γραμματισμού, αναδεικνύοντας τη σχέση τους με τις ευρύτερες λογικές και ιδεολογίες για την εκπαίδευση και διατυπώνοντας εναλλακτικές προτάσεις
- ❖ Τόνισε τη σημασία τού να λογίζονται οι δασκάλων ως διανοούμενοι και τη σημασία των αντιφατικών ρόλων των δασκάλων στο σχολείο, ιδιαίτερα εκείνων που αγωνίζονται για τον κοινωνικό μετασχηματισμό
- ❖ Ανέδειξε τη σημασία της ανάλυσης και κριτικής εξέτασης της μαζικής κουλτούρας
- ❖ Επιχείρησε να προσεγγίσει προβλήματα του αναλυτικού προγράμματος με βάση τις γλώσσες της δυνατότητας και της κριτικής
- ❖ Υπογράμμισε την ισχύ του παραδοσιακού μοντέλου σχεδιασμού του αναλυτικού προγράμματος και στηριζόμενος στη διάκριση φανερού – κρυφού αναλυτικού προγράμματος διατύπωσε εναλλακτικές αξίες και διαδικασίες για τη διδασκαλία των κοινωνικών σπουδών στο σχολείο
- ❖ Εξέτασε κριτικά το μιχεβιοριστικό και ανθρωπιστικό μοντέλο για τους διδακτικούς στόχους έτσι ώστε να προτείνει έναν διαφορετικό τρόπο επιλογής στόχων, ο οποίος αναφέρεται στη σχέση των εμπειριών των μαθητών με τις

κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις οι οποίες διαμορφώνουν την κυρίαρχη κουλτούρα

- ❖ Συζήτησε σύγχρονες πλευρές των σχέσεων ανάμεσα στη διδασκαλία της γραφής και της ανάγνωσης με την κριτική σκέψη
- ❖ Ανέδειξε τη σημασία των πολιτισμικών σπουδών για τη συγκρότηση δημόσιων σφαιρών και τον κοινωνικό μετασχηματισμό, δείχνοντας, ταυτόχρονα, πως υπάρχει ανάγκη για στροφή του περιεχόμενου της εκπαίδευσης των δασκάλων προς την κοινωνική θεωρία, την πολιτισμική πολιτική και τη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη
- ❖ Αξιοποίησε τη συμβολή της παράδοσης της κοινωνικής ανασυγκρότησης στη συζήτηση για τη σχέση σχολείου και δημοκρατίας στις ΗΠΑ, καθώς και στοιχεία της φεμινιστικής θεωρίας και της θεολογίας της απελευθέρωσης, με σκοπό να διαμορφώσει μια προσέγγιση της εκπαίδευσης για την ιδιότητα του πολίτη και μια θεωρία για την εξουσία θεμελιωμένη στην ηθική
- ❖ Μελέτησε τη σχέση του γραμματισμού με την κριτική παιδαγωγική και την ενδυνάμωση, όπως και τη σχέση ανάμεσα στη δημοκρατία, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την κριτική παιδαγωγική.

Είναι κάτι παραπάνω από φανερό ότι η συμβολή του Giroux στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της Κριτικής Παιδαγωγικής είναι καθοριστικής σημασίας. Επιχείρησε να αναπτύξει, πάνω σε μία καθαρά μετασχηματιστική βάση, μία ανανεωμένη Παιδαγωγική θεωρία και πρακτική η οποία θα αποτελείται από ένα ολοκληρωμένο πεδίο με τις δικές του έννοιες, όρους και «γλώσσα», μέσω του οποίου θα επιτευχθεί, εν τέλει, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, είναι που η Κριτική Παιδαγωγική οφείλει ένα μεγάλο μέρος των εννοιών, της κατεύθυνσης, της ανάπτυξης και ώθησής της στον Henry Giroux.

Peter McLaren

Ένας ακόμη σημαντικός εκπρόσωπος και θεωρητικός της Κριτικής Παιδαγωγικής είναι ο Peter McLaren. Ο McLaren στο έργο του³ αναφέρεται με ιδιαίτερα αιχμηρό τρόπο στον πολιτισμό, ονομάζοντάς τον «πολιτισμό της αρπαγής», και ο οποίος «πολιτισμός της αρπαγής», όπως σημειώνει, αποτελείται από τα εναπομείναντα

---

³McLaren, P. (1995). *Critical Pedagogy and Predatory Culture. Oppositional Politics in a Postmodern Era*. New York: Routledge.

κατάλοιπα της αποσάθρωσης του αστικού πολιτισμού, ο οποίος, απογυμνωμένος πλέον από την αλαζονική προσποίηση των καλών τρόπων και του πολιτιστικού λυρισμού, αντικαταστάθηκε από την απόλυτη εμμονή με την εξουσία, τροφοδοτούμενη από την αδηφαγία του παγκόσμιου διάπλου του καπιταλισμού, καταλύοντας κάθε διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό και το φαντασιακό, έχοντας ως αποτέλεσμα ο καπιταλιστικός φόβος που τροφοδοτείται από τον «πολιτισμό της αρπαγής» να τίθεται σε λειτουργία σε παγκόσμιο επίπεδο μέσω της εγκατάστασης νέων κρίσεων, κοινωνικών και οικονομικών, υπάγοντας καθετί κοινωνικό, πολιτισμικό και ανθρώπινο εντός του κεφαλαίου, προστάζοντας: «Διασκέδασε» (Κόντου, 2012: 67-68).

Γράφοντας στην Αμερική του τέλους του 1990 (Κόντου, 2012: 69), ο McLaren, σε όσα παραθέσαμε παραπάνω, συμπυκνώνει τα βασικά γνωρίσματα της αντίληψης της σύγχρονης κοινωνίας στο φόντο της οποίας και συνύφανση με την οποία αναπτύσσεται η Κριτική Παιδαγωγική, καθώς επίσης παρέχει τις πρώτες σημαντικές ενδείξεις συσχέτισης της εν λόγω θεωρίας με το έργο των Adorno, Horkheimer αλλά και του Habermas (Κόντου, 2012: 68). Σύμφωνα με την Κόντου (2012: 71): «Ο McLaren υποστηρίζει ότι ο εν λόγω πολιτισμός βρίσκεται σε κρίση, την οποία αποδίδει σε μία ιδιαίτερη ‘‘ανίερη συμβίωση πολιτισμού και τεχνολογίας’’». Από μόνη της η παραπάνω αντίληψη αποτελεί μία ιδιαιτέρως σημαντική και αντικαπιταλιστική θέση –υπονοώντας και τον «αμφιλεγόμενο» ρόλο που μπορεί να αποδοθεί στην τεχνολογία- η οποία συνδυάζεται από τον McLaren και με επιπλέον αναφορές στην εξαθλίωση, την όλο και αυξανόμενη φτώχεια κ.λπ.

Στις δεδομένες μεταμοντέρνες συνθήκες κυριαρχίας του «πολιτισμού της αρπαγής», η εκπαίδευση μοιράζεται ομού με τα μαζικά μέσα τον κοινό στόχο για διατήρηση των μαθητών –και εν δυνάμει ενεργών πολιτών- σε ένα επίπεδο «ηλιθιότητας», διότι η παρεχόμενη γνώση είναι στηριγμένη στην αποστήθιση «νεκρών γεγονότων», τα οποία διατηρούνται προς επιλογή και ανάσυρση στο εσωτερικό μιας «χρονικής κάψουλας κατεψυγμένων αναμνήσεων» έχοντας απο-ιστορικοποιηθεί από το πλαίσιο συντέλεσής τους (Κόντου, 2012: 72-73). Βλέπουμε, λοιπόν, στο σημείο αυτό, και την ισχυρή κριτική του McLaren απέναντι στη γνώση που παρέχεται στους μαθητές μέσω της εκπαίδευσης, επισημαίνοντας με έναν ιδιαιτέρως δηκτικό τρόπο τη διατήρηση των μαθητών σε ένα επίπεδο «ηλιθιότητας». Όπως μπορούμε να καταλάβουμε, δηλαδή, ο McLaren αποδομεί εντελώς την παρεχόμενη εκπαίδευση, γεγονός το οποίο «στρώνει» το έδαφος για μία νέα,

ρίζοσπαστική και Κριτική εκπαιδευτική πρόταση.

Είναι σε αυτό ακριβώς το σημείο όπου ο McLaren εισαγάγει την έννοια των *αφηγήσεων* –τόσο εκτός όσο και εντός των εκπαιδευτικών θεσμών- σε μια προσπάθεια να δημιουργήσει έναν κοινό τόπο συγκρότησης, αμφισβήτησης, διεκδίκησης και/ή μετασχηματισμού των πολιτιστικών ταυτοτήτων καθώς, όπως ο ίδιος τις ορίζει, οι αφηγήσεις δίνουν νόημα στη ζωή, όντας ένα συμβόλαιο ανάμεσα σε άτομα, ομάδες και το κοινωνικό σύμπαν γενικότερα (Κόντου, 2012: 73-74). Έπειτα, όπως επισημαίνει η Κόντου (2012: 74) εάν δεν καταστεί δυνατή η δραπέτευση από τις *αφηγήσεις*, ίσως επιτευχθεί η αντίσταση και η αλλαγή αυτών, προκειμένου το άτομο να καταστεί έτοιμο να διαβάσει κριτικά τις αφηγήσεις που ήδη διαβάζουν αυτό, αποκαλύπτοντας με αυτόν τον τρόπο έναν, μεταξύ τους, *ιδεολογικό* και όχι απλώς *διαλογικό* χαρακτήρα, θέση η οποία συνιστά και μία από τις κεντρικότερες και σημαντικότερες συνθήκες λειτουργίας της Κριτικής Παιδαγωγικής.

Για τον McLaren η Παιδαγωγική εκλαμβάνεται ως η διαδικασία με την οποία δάσκαλοι και μαθητές διαπραγματεύονται και παράγουν νόημα, καθώς επίσης και ως τρόπος αναπαράστασης των εαυτών τους, των άλλων όπως επίσης και των κοινοτήτων όπου ζουν, κι από εκεί τεκμαίρεται και το ότι η Κριτική Παιδαγωγική δηλώνει μία διφυή αφοσίωση στην αυτο-ενδυνάμωση και στον κοινωνικό μετασχηματισμό, συντασσόμενη, παράλληλα, συνειδητά υπέρ της αλληλεγγύης σε αδύναμες, υποτελείς και περιθωριοποιημένες ομάδες (Κόντου, 2012: 75-76).

Ανακεφαλαιώνοντας, λοιπόν, για τον McLaren η Κριτική Παιδαγωγική συνδέει τη διανοητική πρακτική με μια εναλλακτική – χειραφετική «πολιτική της αλήθειας», λαμβάνοντας συστηματικά υπόψη της το ρόλο της εξουσίας στην παραγωγή μορφών γνώσης, αλλά και τον ίδιο τον ρόλο των μορφών γνώσης στις διαδικασίες δόμησης και νομιμοποίησης των μορφών ζωής που λαμβάνουν χώρα τόσο μέσω της συγκρότησης ιδιαίτερων τρόπων «ονοματοδοσίας και κατανόησης της εμπειρίας» όσο και μέσω του συντονισμού τους «με λαϊκές επιθυμίες και καθημερινές ανάγκες» (Κόντου, 2012: 76). Είναι, λοιπόν, σαφές, ότι ο McLaren χρησιμοποιώντας έναν αιχμηρό λόγο προσπαθεί κι αυτός να δώσει έναν απελευθερωτικό χαρακτήρα στην Κριτική Παιδαγωγική. Θέτει ως στόχο της την διανοητική και πρακτική χειραφέτηση αναδεικνύοντας την αλληλεξάρτηση των μορφών γνώσης με την εξουσία, καθώς επίσης και την εμπλοκή της εξουσίας από την κατανόηση και την «ονοματοδοσία» μιας εμπειρίας μέχρι τις λαϊκές ανάγκες και επιθυμίες.

2.6. Ο δάσκαλος ως διανοούμενος

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ο ρόλος του δασκάλου στο σύγχρονο σχολείο είναι σύνθετος. Ο δάσκαλος καλείται να ανταποκριθεί σε μία σειρά από ρόλους, οι οποίοι απορρέουν από τη φύση της εργασίας του, όπως: του διδασκάλου, του παιδαγωγού, του αξιολογητή και του φύλακα (Κωνσταντίνου, 1997: 86). Παράλληλα, όμως, ο εκπαιδευτικός επιφορτίζεται και με έναν επιπλέον ρόλο, από τη στιγμή που διορίζεται στο σχολείο, αυτόν του δημοσίου υπαλλήλου (Κωνσταντίνου, 1997: 88). Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι ο εκπαιδευτικός δεσμεύεται αφενός μεν, από τους κανονισμούς του σχολείου, οι οποίοι του υπαγορεύουν τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται και λειτουργεί η σχολική κοινότητα, αφετέρου δε, από τα αναλυτικά προγράμματα, λόγω των οποίων οφείλει να λάβει υπόψη του τις κρατικές προδιαγραφές και υποδείξεις κατά τη διδασκαλία, την αγωγή, την αξιολόγηση και, γενικότερα, την κοινωνικοποίηση του μαθητή (Κωνσταντίνου, 1997: 88-89). Βλέπουμε, επομένως, ότι η φύση του εκπαιδευτικού είναι διττή: από τη μία, ο επιστήμονας – παιδαγωγός, από την άλλη, ο τεχνοκράτης – δημόσιος υπάλληλος.

Η φιλοσοφία της παιδείας σχετίζεται με τη μελέτη των πρακτικών και των προβλημάτων που ανακύπτουν στο χώρο της παιδείας, έχοντας ως βασικό στόχο τη συμβολή στη βαθύτερη κατανόηση των πρώτων αιτιών και των έσχατων σκοπών της παιδαγωγικής πράξης (Καραφύλλης, 2007: 31). Αν αναλογιστούμε τη σύνδεση της ακολουθούμενης εκπαιδευτικής πολιτικής με τη φιλοσοφία της παιδείας, και το κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί σκοποί, οι πρακτικές και οι γενικότερες διαδικασίες της παιδαγωγικής διαδικασίας αλληλοσυνδέονται, μπορούμε να καταλάβουμε τον κυρίαρχο ρόλο που κατέχει το κράτος στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το ερώτημα «Τι είδους πολίτες θέλει ένα κράτος;», καθορίζει και την ποιότητα της παρεχόμενης –από το εκάστοτε κράτος- Παιδείας. Επιπλέον, η σύνδεση της Παιδείας με το πολιτικό σύστημα γίνεται πασιφανής και από το γεγονός ότι η Παιδεία, συνολικά, είναι μια κοινωνική διεργασία και, ειδικότερα, ένα μέρος της, η εκπαίδευση, συνιστά ακριβώς τον κοινωνικό θεσμό που συνδέεται με το πολιτικό σύστημα και συνακόλουθα με την πολιτική δραστηριότητα της κοινωνίας (Καραφύλλης, 2005: 208).

Στα σύγχρονα κράτη, η πλειοψηφία των οποίων αντιμετωπίζει μεγάλα προβλήματα –οικονομικής και πολιτικής, κυρίως, φύσεως-, η εκπαίδευση τείνει να μετατραπεί σε κατάρτιση και εξειδίκευση, καθώς το ζητούμενο είναι να καλυφθούν

οι ανάγκες της παραγωγής και διατήρησης του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να παραγκωνίζεται η απόκτηση ουσιαστικής και ολόπλευρης Παιδείας από τους μαθητές. Εδώ είναι και το σημείο κατά το οποίο μπορεί να γίνει εμφανής η σύγκρουση των ρόλων του δασκάλου, ο οποίος, σε τελική ανάλυση, ενδέχεται να συγκρούεται ακόμη και τον ίδιο του τον εαυτό, αφού ο παιδαγωγός πρέπει να «συνυπάρχει» με τον δημόσιο υπάλληλο, ο διδάσκαλος με τον τεχνοκράτη.

Εδώ, τη «λύση» έρχεται να δώσει η Κριτική Παιδαγωγική, αφού, τώρα, πλάι στους υπόλοιπους «ρόλους» του εκπαιδευτικού έρχεται να προστεθεί και ο ρόλος του ως «αναμορφωτή διανοούμενου», καθώς, όπως έχει υποστηρίξει και ο Paulo Freire, οι εκπαιδευτικοί, κρατώντας στα χέρια τους το ισχυρό όπλο του εγγραμματισμού, οφείλουν να πρωτοστατήσουν στην προσπάθεια να δομηθεί μία καλύτερη κοινωνία για όλους (Τσιάμη, 2013: 32). Αυτή ακριβώς η συνθήκη που αποδίδει στους εκπαιδευτικούς την υποχρέωση να πρωτοστατήσουν στην προσπάθεια δόμησης μιας καλύτερης κοινωνίας, είναι που αιτιολογεί και τη χρησιμοποίηση του όρου «αναμορφωτής διανοούμενος». Ήδη παραπάνω αναφέραμε την πολιτική διάσταση της εκπαίδευσης, η οποία διαπνέει και το ρόλο των δασκάλων, αφού είναι εκείνοι που διαμορφώνουν κριτικά σκεπτόμενους μαθητές, κι ως εκ τούτου ενδυναμωμένους κοινωνικά, καθώς με τους προβληματισμούς που θα θέσουν στα παιδιά, με τις σχέσεις που θα αναπτύξουν μαζί τους αλλά και με την επικοινωνία που θα «χτίσουν» με τους γονείς τους, καλούνται να βρίσκονται σε εγρήγορση και να λαμβάνουν θέση και δράση για όσα συμβαίνουν γύρω τους (Τσιάμη, 2013: 32).

Υπό αυτήν την έννοια, οι εκπαιδευτικοί ως «αναμορφωτές διανοούμενοι», «πολιτισμικοί εργαζόμενοι» ή «δημόσιοι διανοούμενοι» όπως αλλιώς αναφέρονται, πρέπει να διεκδικήσουν και να επαναβεβαιώσουν τη σημασία του λόγου και μιας πολιτικής η οποία αναγνωρίζει πώς η δύναμη, η ιστορία και η ηθική είναι έννοιες άρρηκτα συνυφασμένες μεταξύ τους, ώστε να τοποθετηθεί και να οριοθετηθεί το έργο των εκπαιδευτικών εντός ενός πλαισίου που θα στοχεύει στην αλλαγής των σχέσεων εξουσίας (Giroux & Trend, 1992: 63). Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί ως διανοούμενοι, και, γενικότερα, οι εργαζόμενοι στον πολιτιστικό τομέα, πρέπει να αφοσιωθούν στην προσπάθεια για μεταρρύθμιση όλων των σφαιρών της εκπαίδευσης, ως μέρος μιας ευρύτερης αναζωογόνησης της δημόσιας ζωής, η οποία και απαιτεί, επίσης, την αύξηση των σημαντικών ερωτημάτων που αφορούν τη σχέση μεταξύ γνώσης και δύναμης, μάθησης και δυνατότητας, κοινωνικής κριτικής και ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Giroux & Trend, 1992: 63). Έξω από την γκετοποίηση των

κλάδων βρίσκεται η δυνατότητα δημιουργίας νέων γλωσσών και κοινωνικών πρακτικών οι οποίες θα συνδέουν παρά θα ξεχωρίζουν την εκπαίδευση και το ευρύτερο πολιτιστικό έργο από την καθημερινή ζωή, ανοικοδομώντας την κοινωνική μνήμη, τον ρόλο των εργαζομένων στον πολιτιστικό τομέα ως μετασχηματιστικο-κριτικό και τον λόγο μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας ως τη βάση για την κοινωνική πάλη, θέτοντας με αυτόν τον τρόπο και την παιδαγωγική βάση για μια θεωρία της παιδείας που θα δεσμεύει την πολιτιστική διαφορά ως μέρος ενός ευρύτερου λόγου για τη δικαιοσύνη, την ισότητα και την κοινότητα (Giroux & Trend, 1992: 64).

Ο εκπαιδευτικός, επομένως, ως «αναμορφωτής διανοούμενος» και εργαζόμενος στον πολιτιστικό τομέα, οφείλει –ορμώμενος από τις απόψεις της Κριτικής παράδοσης- τα εξής:

- ✓ Να προτείνει την κριτική ανάλυση των επιστημονικών θέσεων και των κοινωνικών καταστάσεων με όργανο τη διαλεκτική, αφού η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων δεν μπορεί να συγκροτείται μόνο από την υποκειμενική συνείδηση και δράση των ατόμων, αλλά και από υλικούς, οικονομικούς και ιστορικούς παράγοντες
- ✓ Να αποκαλύψει τις διαστρεβλώσεις που προκαλεί στην αντίληψη του ατόμου η κυρίαρχη ιδεολογία και να αναδείξει τις εξαρτήσεις που υπάρχουν στην ανθρώπινη ψυχή και πράξη από συμφέροντα τα οποία έχουν πάρει τη μορφή κοινωνικών θεσμών
- ✓ Να ξεκινά την ανάλυση της κοινωνικής και εκπαιδευτικής πραγματικότητας επιχειρώντας να αναδείξει τα προβλήματα της κοινωνικής ανισότητας, της διάκρισης και της εξάρτησης
- ✓ Να διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στην ανάλυση των καταστάσεων και στον προγραμματισμό και την υλοποίηση των παρεμβάσεων επίλυσης (Φύκαρης, 2010: 140-141).

Εν τέλει, ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να εκπληρώνει τους «όρους» και τις «προϋποθέσεις» για να επωμιστεί τον «τίτλο» του «δημόσιου» ή «αναμορφωτή διανοούμενου» θα πρέπει να έχει ως βασικό σκοπό να παρέχει την κατάλληλη βοήθεια στους μαθητές του, έτσι ώστε να αναπτύξουν την κριτική, δημιουργική και αναλυτική τους σκέψη αρμονικά, χρησιμοποιώντας τα εργαλεία, τις μεθόδους και τα μέσα που προτείνει η θεωρία και οι θεωρητικοί εκπρόσωποι της Κριτικής Παιδαγωγικής. Επιπλέον, θα πρέπει να λαμβάνει σαφή θέση, καθώς επίσης και

ενεργό και ηγετικό ρόλο στην προσπάθεια για την κοινωνική αλλαγή, ασχολούμενος ενεργά με την προσπάθεια για κοινωνική απελευθέρωση, διδάσκοντας και με τη στάση του στους μαθητές του την ανάγκη για πάλι στο κοινωνικό πεδίο, προκειμένου να αποκτήσουν αυτά που τους ανήκουν στην προσπάθεια για κοινωνικό μετασχηματισμό. Ακόμη, οφείλει να γνωρίζει τα όρια που του θέτει το ίδιο το σχολείο ως αναπαραγωγικός μηχανισμός της υφιστάμενης ταξικής δομής της κοινωνίας, αλλά και τις δυνατότητες που ανακύπτουν από την κομβικής σημασίας θέση που κατέχει στη ζωή των παιδιών – μαθητών και αυριανών πολιτών. Συν τοις άλλοις, οφείλει με τη στάση και το παράδειγμά του να εμπνέει τους μαθητές του, να τους βοηθήσει να αναπτύξουν την κριτική τους ικανότητα, καθώς και ένα πνεύμα που θα μάχεται για τις δημοκρατικές αξίες, την κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη, να παίρνει θέση ανοιχτά στα κοινωνικά ζητήματα, μαχόμενος για την κοινωνική απελευθέρωση και τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, αρνούμενος να υιοθετήσει αντιλήψεις οι οποίες προωθούν την τάχα αντικειμενικότητα και ουδετερότητα που «επιβάλλονται» από τον ρόλο του εκπαιδευτικού, γνωρίζοντας, τέλος, τη διαλεκτική σχέση με την οποία συνδέεται τόσο με τους μαθητές του και το σχολείο όσο και με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

3. Πολυπολιτισμική κοινωνία και εκπαίδευση

Στη σημερινή κοινωνία, με την επικράτηση και τη διεξόδυση της παγκοσμιοποιημένης αγοράς στις ζωές των ανθρώπων, και την επικράτηση του αχαλίνωτου ανταγωνισμού και της ατομικότητας έναντι των συναισθημάτων συλλογικότητας, είναι εμφανής η «εσωτερική ροπή» των λαών και η αποξένωση με τον «διαφορετικό Άλλο». Οι ανθρώπινες σχέσεις λογίζονται, πλέον, με όρους κέρδους και ζημίας, γεγονός το οποίο αποτελεί εμπόδιο στην πραγμάτωση εποικοδομητικής συνεργασίας, αλληλοκατανόησης, και, γενικότερα, διαπολιτισμικής συμπεριφοράς.

Παρ' όλα αυτά, το ισχυρότερο χαρακτηριστικό των σημερινών κοινωνιών είναι η πολυπολιτισμικότητα. Μία προσέγγιση της έννοιας της *πολυπολιτισμικότητας* δίνει ο Πορτελάνος (2013: 159) ο οποίος αναφέρει ότι: «Η πολυπολιτισμικότητα μπορεί να σημαίνει τόσο μια καταγραφή του αριθμού των μεταναστών και των μειονοτικών πληθυσμών σε μια χώρα όσο και την επιφανειακή συνύπαρξη

διαφορετικών πολιτισμικών οντοτήτων σε επίπεδο εμπορικών συναλλαγών, δοσοληψιών εξ ανάγκης, τυπικών ή γραφειοκρατικών, και σχέσεων εργασίας». Η σημερινή κοινωνία, η οποία χαρακτηρίζεται από εκμετάλλευση και εμπορευματοποίηση της ανθρώπινης ζωής, οδηγεί μεγάλους πληθυσμούς ανθρώπων σε αναγκαστική και εκβιαστική έξοδο από την ιστορική πολιτισμική τους μήτρα –ή αλλιώς, τη γενέτειρά τους- με διέξοδο την αναγκαστική μετανάστευση και την προσφυγιά (Πορτελάνος, 2011: 8).

Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε και τη θέση την οποία υποστηρίζει ο Γ. Νικολάου (2008: 369) ότι «η ανθρώπινη ιστορία είναι μία συνεχής πορεία μετακινήσεων, μετεγκαταστάσεων, επεκτάσεων» και πως «οι ανθρώπινες δραστηριότητες, ανέκαθεν, δημιουργούσαν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις συνθέτοντας κοινωνίες πολυσυλλεκτικές, πλουραλιστικές, πολυπολιτισμικές». Γίνεται, επομένως, σαφές πως το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας δεν είναι κάτι νέο και πρωτόγνωρο για τις κοινωνίες. Όπως, όμως, ίσως, γίνεται κατανοητό, η παρούσα χρονική συγκυρία, με τις πολεμικές εστίες που βρίσκονται σε εξέλιξη στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής, αλλά και την οικονομική ύφεση που έπληξε την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία τα τελευταία χρόνια, έχει οδηγήσει έναν τεράστιο αριθμό ανθρώπων στην προσφυγιά και τη μετανάστευση, αυξάνοντας την ένταση της μετακίνησης των πληθυσμιακών ομάδων που πλήττονται, γεγονός το οποίο απαιτεί και επιβάλλει την ανάλογη διαχείριση. Γι' αυτόν τον λόγο «οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες εναγωνίως αναζητούν αρχές και θεσμούς ειρηνικής συνύπαρξης, αμοιβαίας κατανόησης και συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών οντοτήτων» (Πορτελάνος, 2011: 11).

Αυτές οι τεράστιες αλλαγές που παρατηρούνται στην κοινωνία, δεν θα μπορούσαν να αφήσουν ανέπαφο το σχολείο, το οποίο, ως κοινωνικό δημιούργημα, έχει μετατραπεί και αυτό σε πολυπολιτισμικό. Η εκπαίδευση είναι ένας θεσμός μέσω του οποίου θα μπορούσε να καλλιεργηθεί η ανεκτικότητα προς τον «διαφορετικό Άλλο», προκειμένου να γίνει πραγματικότητα η αρμονική συνύπαρξη πληθυσμών που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Όπως αναφέρει και ο Γκόβαρης (2004: 11): «Το εκπαιδευτικό σύστημα, ως κατεξοχήν θεσμός στήριξης των υποκειμένων στις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής τους ένταξης, καλείται να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία προϋποθέσεων αποδοχής και αναγνώρισης του πλουραλισμού και της ετερότητας ως βασικών γνωρισμάτων του κοινωνικού γίνεσθαι». Από τη στιγμή, επομένως, που η πολυπολιτισμικότητα

και η διαπολιτισμικότητα αλληλοδιαπλέκονται μέσα σε ένα περιβάλλον όπου οι οικονομικές συνθήκες δημιουργούν ισχυρή αβεβαιότητα και ανασφάλεια (Φύκαρης, 2010: 11) –γεγονός το οποίο ευνοεί την ανάπτυξη εχθρικών συμπεριφορών ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, ιδιαίτερα προς τις ομάδες με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά-, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη για παροχή μιας εκπαίδευσης που θα στοχεύει στην ανάπτυξη της ενσυναισθητικής ικανότητας των μαθητών, μιας εκπαίδευσης που θα προάγει την αλληλεγγύη και την ισότητα ευκαιριών προς όλους τους μαθητές, καθώς επίσης και την ανάπτυξη ενός αντι-εθνοκεντρικού τρόπου σκέψης.

Εν κατακλείδι, είναι απολύτως φανερό ότι οι ίδιες οι ανάγκες της κοινωνίας και του εκπαιδευτικού συστήματος επέβαλαν την ανάπτυξη εκείνου του παιδαγωγικού κλάδου που έχει ως πεδίο έρευνας, μελέτης και εφαρμογής την ομαλή ένταξη στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό σύνολο των παιδιών τα οποία προέρχονται από ποικίλα, και κατ' επέκταση διαφορετικά από το κυρίαρχο, πολιτισμικά περιβάλλοντα, αλλά και τη διαμόρφωση των προσωπικοτήτων των γηγενών μαθητών προς την κατεύθυνση της ανοχής στο διαφορετικό και της αναγνώρισης των πλεονεκτημάτων που προκύπτουν από την αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών. Αυτή η «αποστολή» έχει ανατεθεί στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση⁴, τον ρόλο της οποίας θα αναλύσουμε αμέσως παρακάτω.

3.1. Ο ρόλος της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης

Το σχολείο, ως κοινωνικό δημιούργημα, δέχεται την επιρροή διαφόρων κοινωνικών θεσμών, οι οποίοι διαμορφώνουν σε αρκετά μεγάλο βαθμό τη λειτουργία του. Ειδικότερα, το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα είναι αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής πολιτικής, η οποία καθορίζεται από την πολιτική ηγεσία της χώρας, κι αναλαμβάνει να θέσει τους σκοπούς και τους στόχους της εκπαίδευσης, να διαμορφώσει τα αναλυτικά προγράμματα, καθώς επίσης και πλείστες ακόμη αρμοδιότητες οι οποίες έχουν την αφετηρία τους στην πολιτική φιλοσοφία της εκάστοτε εξουσίας. Αυτή ακριβώς η «πολιτική φιλοσοφία» είναι που επηρεάζει στον ύψιστο βαθμό και τον τρόπο με τον οποίο το κάθε κράτος θα διαχειριστεί την ετερότητα. Είναι, λοιπόν,

---

⁴Συχνά συναντώνται και οι όροι «διαπολιτισμική παιδαγωγική» ή «διαπολιτισμική αγωγή». Παρά το ότι τις περισσότερες φορές οι όροι χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι, ενέχουν κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς τα πεδία εφαρμογής τους, γι' αυτό και θα αναλυθούν συνοπτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

σαφής η επιρροή που ασκεί η πολιτική φιλοσοφία στη διαπολιτισμική εκπαίδευση.

Εξαιτίας, ακριβώς, αυτής της επιρροής, και λόγω του ότι –τις περισσότερες φορές– η αλλαγή πολιτικής ηγεσίας συνεπάγεται και μια κάποια αλλαγή της εκπαιδευτικής πολιτικής και, γενικότερα, της πολιτικής φιλοσοφίας για την εκπαίδευση, είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί και να αποσαφηνιστεί με ακρίβεια το εκπαιδευτικό μοντέλο στο οποίο παραπέμπει ο όρος «διαπολιτισμική εκπαίδευση». Αυτό γίνεται κατανοητό και από την άποψη που εκφράζει ο Γκόβαρης (2004: 14) ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο όρος διαπολιτισμική εκπαίδευση δεν παραπέμπει σε ένα συγκεκριμένο και κοινά αποδεκτό μοντέλο εκπαίδευσης, αλλά σε ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών αναλύσεων σχετικά με τις επίκαιρες προϋποθέσεις εκπαίδευσης και των αρχών που πρέπει να διέπουν τη διδασκαλία και μάθηση στο πολυπολιτισμικό σχολείο».

Όμως, αυτή η πολυσημία που παρατηρείται στα θέματα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, δεν είναι η μόνη. Μία ακόμη σύγχυση δημιουργείται και από τις διαφορετικές ονομασίες που αποδίδονται κατά την προσπάθεια «ονοματοδοσίας» σε αυτή τη σύνθετη κατάσταση διαχείρισης της ετερότητας. Κάποιες φορές αποκαλείται ως «διαπολιτισμική αγωγή», άλλοτε αναφέρεται ως «διαπολιτισμική παιδαγωγική» και άλλες φορές ως «διαπολιτισμική εκπαίδευση». Αυτή η σύγχυση μπορεί να επιλυθεί, με την προϋπόθεση ότι δεχόμαστε τις δεσπόζουσες νοηματοδοτήσεις των εννοιών «αγωγή», «εκπαίδευση» και «παιδαγωγική», όπως αυτές συναντώνται στη διεθνή βιβλιογραφία τη σχετική με τις Επιστήμες της Αγωγής, όπου «η λέξη *αγωγή* παραπέμπει στο γεγονός της άσκησης διαμορφωτικών (παιδευτικών) επιρροών σε μια σειρά από κοινωνικά περιβάλλοντα, ο όρος *εκπαίδευση* παραπέμπει στον εκπαιδευτικό οργανισμό και τη θεσμικά προσδιορισμένη άσκηση παιδευτικών επιρροών στο περιβάλλον αυτό, ενώ ο όρος *παιδαγωγική* στον επιστημονικό λόγο περί αγωγής και εκπαίδευσης» (Γκότοβος, 2003: 1).

Ένα ακόμη πρόβλημα σχετικό με την ορολογία της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης είναι το ότι, αν και ο όρος «διαπολιτισμική εκπαίδευση» τείνει να επικρατήσει στην Ευρώπη, δεν διεμβολίζει εξίσου τον αγγλοσαξονικό χώρο, όπου προτιμάται και χρησιμοποιείται ο όρος «πολυπολιτισμική εκπαίδευση» (*multicultural education*), δημιουργώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, μια επιπλέον σύγχυση, καθώς διατηρείται μια «πολυγλωσσία», στην προσπάθεια απόδοσης ονοματοδοσίας στο γεγονός της εκπαίδευσης ατόμων με πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, όπως: εκπαίδευση αντιρατσιστική, διπολιτισμική, πολυεθνική, πολυεθνοτική, πολυπολιτισμική,

δίγλωσση, πολυφυλική (multiracial), πλουραλιστική κ.ά. (Νικολάου Γ., 2005: 219).

Βέβαια, στο σημείο αυτό, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η «πολυγλωσσία» που παρατηρείται σχετικά με την ονοματοδοσία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, δεν δημιουργεί σύγχυση για λόγους «ομοιομορφίας», αλλά γιατί η καθεμία ορολογία περικλείει και το δικό της θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας. Η οποιαδήποτε ταύτιση, από τον μη ειδικό –αλλά και όχι μόνο-, της έννοιας της «διαπολιτισμικής εκπαίδευσης» με την έννοια της «πολυπολιτισμικής εκπαίδευσης» θα μπορούσε να δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα, αλλά και μια οπισθοδρόμηση των κατακτήσεων που κατάφερε η διαπολιτισμική θεωρία, κι αυτό διότι «ο όρος ‘πολυπολιτισμική εκπαίδευση’ παραπέμπει στην ‘πολιτισμική σχετικότητα’⁵» (Νικολάου Γ., 2005: 219).

Εμείς επιλέγουμε να χρησιμοποιούμε τον όρο «διαπολιτισμική εκπαίδευση» για τις περιπτώσεις στις οποίες στην εκπαίδευση «εμπλέκονται περισσότερες από μία ζωτικής σημασίας συλλογικές ταυτότητες, όπως π.χ. η εθνική, η εθνοτική, η θρησκευτική και η γλωσσική» (Γκότοβος, 2003: 1) υποστηρίζοντας τη φιλοσοφία της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, «τη συνύπαρξη δηλαδή και τη συνεκπαίδευση όλων των παιδιών, ανεξαρτήτως προέλευσης, μέσα σε ένα πνεύμα απροκάλυπτης επικοινωνίας και συνεργασίας, με σεβασμό στην ετερότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα» (Νικολάου Γ., 2009: 22).

Για εμάς, επομένως, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση έχει έναν συμπεριληπτικό και ενταξιακό ρόλο και χαρακτήρα, όπου όλοι οι μαθητές συνυπάρχουν αρμονικά και η εκπαίδευσή τους βασίζεται πάνω στις αρχές που έθεσε ο Helmut Essinger, οι οποίες είναι: **εκπαίδευση για ενσυναίσθηση**, όπου το άτομο μαθαίνει να κατανοεί τους άλλους και να βλέπει τα προβλήματα υπό το δικό τους πρίσμα· **εκπαίδευση για αλληλεγγύη**, όπου το άτομο συνικοδομεί τη συλλογική συνείδηση παραμερίζοντας τις κοινωνικές ανισότητες και αδικίες, και υπερβαίνοντας τα όρια της φυλής και του κράτους· **εκπαίδευση για διαπολιτισμικό σεβασμό**, όπου το άνοιγμα στους άλλους αποτελεί πρόσκληση για συμμετοχή τους στον δικό μας πολιτισμό, καλλιεργώντας με αυτόν τον τρόπο τον σεβασμό στην πολιτισμική ετερότητα· **εκπαίδευση εναντίον του εθνοκεντρικού τρόπου σκέψης**, όπου το άτομο προσπαθεί να απαλλαγεί από τα εθνικά στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που το εμποδίζουν να επικοινωνήσει με

---

⁵Στην παρούσα φάση δεν θεωρούμε ότι είναι απαραίτητο να αναλύσουμε τα μοντέλα διαχείρισης της πολυπολιτισμικότητας, καθώς κάτι τέτοιο έχει συμβεί πολλές φορές και το συγκεκριμένο ζήτημα έχει αναλυθεί επαρκώς. Για πληροφορίες βλ. Νικολάου, Γ. (2009). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο* (9^η εκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 119-135.

άλλους λαούς (όπ. αναφ. στο Νικολάου Γ., 2005: 232).

Τον λόγο περί Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης εμπλουτίζουν οι Δαμανάκης και Μάρκου, οι οποίοι καταλήγουν στο ότι η διαπολιτισμικότητα προϋποθέτει το ξεπέραςμα της στενής έννοιας «έθνους – κράτους», την εγκατάλειψη των εθνοκεντρικών προτύπων, την αποδοχή της πολυπολιτισμικότητας ως ευτυχούς συγκυρίας και πρόκλησης για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας και την αποδοχή της όσμωσης που δημιουργείται από τη συνύπαρξη και συγκατοίκηση ατόμων και ομάδων με πολιτισμικές διαφορές (όπ. αναφ. στο Νικολάου Γ., 2009: 132).

Είναι αναγκαίο να επισημανθεί, για να αντιμετωπιστούν και οι πιθανές αντιδράσεις που, ενδεχομένως, μπορεί να εγερθούν –κυρίως από παρερμηνεία των παραπάνω θέσεων-, ότι η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, όπως αναφέρει και ο Γκόβαρης (2004: 27), δεν στοχεύει στην αποδόμηση και την απόρριψη της ταυτότητας ως τέτοιας, παρά έχει ως στόχο την κριτική του ιστορικά κυρίαρχου προτύπου συγκρότησης ταυτότητας και αυτοσυνείδησης, το οποίο προωθεί και τον αποκλεισμό και τον διαχωρισμό του «άλλου», προκρίνοντας ένα σύστημα αξιών το οποίο νομιμοποιεί την άσκηση εξουσίας πάνω στον «ξένο». Επομένως, «ως στόχο αγωγής μπορούμε να ορίσουμε την αποδυνάμωση αναπαραστάσεων περί “αληθινής ταυτότητας” και επικίνδυνου “ξένου”» (Γκόβαρης, 2004: 28).

Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση έχει τη δική της βιβλιογραφία και τα δικά της πλαίσια αναφοράς (Coulby, 2006: 250). Όπως αναφέραμε από την αρχή της παρούσας ενότητας, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση συνδέεται άμεσα με την πολιτική φιλοσοφία, αλλά και με «τη φιλοσοφία της παιδείας και την εκπαιδευτική πολιτική, με την έννοια ότι το ενδιαφέρον της εστιάζεται πιο πολύ σε ερωτήματα που αφορούν το ίδιο το πλαίσιο της διαχείρισης της διαφοράς» (Γκότοβος, 2003: 6).

Καθίσταται, επομένως, σαφές, ότι το προσωπικό φιλοσοφικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται ο καθένας, είτε συνειδητά –δηλαδή ιδεολογικά- είτε ασυνείδητα, θα έχει επίδραση και στη γενικότερη πεποίθησή του για τον τρόπο διαχείρισης της ετερότητας αλλά και στην άποψή του περί διαφοράς. Στην ενότητα που ακολουθεί, θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και την Κριτική Παιδαγωγική, η οποία Κριτική Παιδαγωγική λογίζεται ως ο συνδετικός κρίκος για τη μεταφορά των ιδεών και των απόψεων της νεομαρξιστικής σχολής φιλοσοφικής σκέψης της Κριτικής Θεωρίας στον χώρο της εκπαίδευσης.

3.2 Η σύνδεση της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης με την Κριτική Παιδαγωγική

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση διαθέτει ισχυρούς δεσμούς με τον τομέα της πολιτικής φιλοσοφίας, καθώς επίσης και με τους, σχετικούς με την εκπαίδευση, κλάδους της φιλοσοφίας της παιδείας και της εκπαιδευτικής πολιτικής. Υπό αυτήν την έννοια, οι φιλοσοφικές καταβολές του καθενός –είτε πρόκειται για παιδαγωγό – ερευνητή, για κράτος το οποίο καθορίζει την εκπαιδευτική του πολιτική, είτε πρόκειται, ακόμη, για απλό πολίτη ο οποίος προσπαθεί να διαμορφώσει τη θέση του απέναντι στην ετερότητα- είναι αυτές που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και την πεποίθηση που θα διαμορφώσει περί διαφοράς, περί διαχείρισης της διαφοράς και, κατ' επέκταση, περί Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Προκύπτει, επομένως, ότι η προσπάθεια να τεθούν και να προσδιοριστούν τα όρια της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης αποτελεί, στην ουσία, μία πολιτική επιλογή, και μάλιστα ζωτικής σημασίας (Νικολάου Γ., 2005: 222).

Γι' αυτό, λοιπόν, στην τρέχουσα συγκυρία, με τις τεράστιες αλλαγές που παρατηρούνται στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, αναδύεται η «αναγκαιότητα αλλαγών στο εκπαιδευτικό σύστημα ώστε αυτό να υπερβεί τον μονοπολιτισμικό του προσανατολισμό και να λάβει υπόψη του τον γλωσσικό και πολιτισμικό πλουραλισμό που συναντάται στον μαθητικό πληθυσμό» (Μανιάτης, 2006: 137). Αυτό είναι και το σημείο όπου θα πρέπει να γίνει και η πολιτική επιλογή, η σχετική με την εκπαίδευση, για τον τρόπο που θα επιλεγεί να εφαρμοστεί η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, η διαχείριση των συλλογικών ταυτοτήτων κ.λπ.

Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση συχνά στηρίχθηκε σε προσεγγίσεις οι οποίες ερμήνευαν το πολυπολιτισμικό φαινόμενο ως την ύπαρξη διαφορετικών εθνικών ή πολιτισμικών ομάδων σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, τοποθετώντας τον πολιτισμό ως το πρωταρχικό ερμηνευτικό σχήμα, παρουσιάζοντας τις πολιτισμικές διαφορές ως σταθερές και αμετάβλητες (Μανιάτης, 2006: 138), αγνοώντας και παραμερίζοντας, πολλές φορές σκοπίμως, τους κοινωνικούς, οικονομικούς και ταξικούς παράγοντες, οι οποίοι αποτελούν επίσης έκφραση «διαφορετικότητας».

Η διαπολιτισμική θεωρία, όμως, με τις αρχές και τις αξίες που τη διαπνέουν, δεν θα μπορούσε να στηριχθεί για πολύ επάνω σε τέτοιες αντιδραστικές απόψεις, οι οποίες, ενώ επιχειρούν να προβάλλουν και διακηρύσσουν την άνευ όρων αποδοχή, την πολιτισμική ισότητα και ανεκτικότητα μεταξύ ανθρώπων που προέρχονται από

διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, εν τέλει καταλήγουν σε μία στενή οπτική των πολιτισμών, σε μία υπερβολική προσπάθεια συνάφειας και ενότητας των πολιτισμών και σε μία υπέρμετρη προβολή των πολιτισμικών διαφορών, δίνοντας υπερβολική αξία στους πολιτισμικούς παράγοντες (Νικολάου Γ., 2005: 225-226).

Εδώ έγκειται και η συνάφεια της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης με την Κριτική Παιδαγωγική. Η Κριτική Παιδαγωγική, έχοντας ως φιλοσοφική της αφετηρία τις απόψεις της κριτικής θεωρίας, χρησιμοποιώντας μια νεομαρξιστική προσέγγιση για την ανάλυση των κοινωνικών και –στην περίπτωση της εκπαίδευσης- των εκπαιδευτικών φαινομένων, κι επιδιώκοντας, ως στρατηγικής σημασίας σκοπό, τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, χρησιμοποιώντας προς αυτήν την κατεύθυνση την εκπαίδευση, παρέχει στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση τα κατάλληλα «εργαλεία» και μέσα, προκειμένου να συμβάλει στη δημιουργία ενός σχολείου, και κατά συνέπεια ενός κόσμου, όπου θα αναγνωρίζονται και θα γίνονται σεβαστές οι διάφορες κουλτούρες, δεν θα αγνοούνται αλλά ούτε και θα μηδενίζονται, παρά θα αξιοποιούνται δημιουργικά μέσα από κάποιες βασικές παραδοχές, όπως αυτές της *Κοινωνικής Συνοχής*, της *Αναγνώρισης της Ετερότητας*, της *Ισότητας των Ευκαιριών* και της *Δικαιοσύνης* (Νικολάου Γ., 2008: 387).

Μπορούμε, επομένως, να συμφωνήσουμε με την άποψη την οποία εκφράζει ο Μανιάτης (2006: 141) ο οποίος σημειώνει ότι: «Μια ριζοσπαστική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, σε ό,τι αφορά τις φιλοσοφικές της προκείμενες, δεν είναι παρά μια μορφή Κριτικής Παιδαγωγικής. Πρόκειται δηλαδή για δύο παραλλαγές της διαδικασίας επίτευξης εκπαιδευτικής και κοινωνικής ισότητας». Γι' αυτό κρίνουμε σκόπιμο να εισέλθουμε σε μια εκτενέστερη ανάλυση της σύμπραξης της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και της Κριτικής Παιδαγωγικής, από την οποία εικάζουμε ότι θα προκύψουν χρήσιμα συμπεράσματα προς την κατεύθυνση μιας «Κριτικής Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης».

3.3. Προς μια Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση

Στην προηγούμενη ενότητα προσπαθήσαμε να καταδείξουμε τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και την Κριτική Παιδαγωγική. Με βάση τα όσα ειπώθηκαν, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, όταν η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση εκκινεί από μια κριτική επιστημολογική παράδοση και την επακόλουθη εκπαιδευτική και διδακτική της διάσταση, έχει έναν μετασχηματιστικό και χειραφετητικό χαρακτήρα, καθώς δεν αρκείται σε παρεμβάσεις και διορθώσεις του ισχύοντος

Αναλυτικού Προγράμματος, αλλά αποβλέπει στον ριζικό μετασχηματισμό των συνιστωσών του εκπαιδευτικού συστήματος –όπως π.χ. οι στρατηγικές διδασκαλίας, τα σχολικά εγχειρίδια, η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών- με στρατηγικό στόχο την αλλαγή της κοινωνίας (Μανιάτης, 2006: 141).

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι μία Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση «θα πρέπει να προωθεί εκπαιδευτικές πρακτικές, οι οποίες θα οδηγούν σε κριτική θεώρηση των συλλογικών ταυτοτήτων και της πολιτισμικής παράδοσης, τόσο της οικείας όσο και των άλλων, μέσω μιας αναστοχαστικής διαδικασίας κριτικής και αμφισβήτησης των δεδομένων, αυτονόητων και παγιωμένων αντιλήψεων» (Μανιάτης, 2006: 141), αρνούμενη να εκφωνήσει τον «επικήδειο» του εθνικού κράτους νοηματοδοτώντας διαφορετικά το περιεχόμενο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Νικολάου Γ., 2008: 381). Αυτή η Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση τοποθετεί την ανάπτυξη της συλλογικής (εθνικής) ταυτότητας σε διαφορετική βάση, απομακρύνοντάς τη από τις έννοιες της καταγωγής και του εθνικού χαρακτήρα ως προαπαιτούμενων για την εγγραφή εθνικής/εθνοτικής ταυτότητας και προσανατολίζεται στις έννοιες: α) της *συμμετοχής*, με την έννοια ότι το «ανήκειν» σε μία συλλογικότητα συνδέεται με συμμετοχή στο επικοινωνιακό και κοινωνικό γίνεσθαι και συμμετοχή στο παραγόμενο προϊόν της εθνικής ταυτότητας, β) της *πρόσβασης*, δηλαδή της ισότητας των ευκαιριών, με πρώτη την τυπική ισότητα των εκπαιδευτικών ευκαιριών, και γ) της *ευθύνης*, με την έννοια της συνείδησης των υποχρεώσεων που απορρέουν από το «ανήκειν» σε μία συλλογικότητα (Γκότοβος, 2003: 129).

Καταλήγουμε, επομένως, σε αυτό το οποίο υποστήριξε ο Γ. Νικολάου (2008: 381) ότι: «Η αμφισβήτηση της μυθολογίας πάνω στην οποία στηρίζονται οι φαντασιώσεις για ουσιαστικές πολιτισμικές διαφορές μέσα από την εφαρμογή μιας γνήσιας Κριτικής Παιδαγωγικής πιστεύουμε ότι μας δίνει το νόημα της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης». Εδώ θα ήταν ιδιαίτερος σημαντικό να επισημάνουμε ότι η διαπολιτισμικότητα, πλέον, αφορά όλο το εκπαιδευτικό οικοδόμημα και όχι μόνο τις περιπτώσεις στις οποίες έχουμε στην τάξη μας «πολιτισμικά διαφορετικούς» μαθητές, καθώς κάθε σχολείο είναι δυνάμει διαπολιτισμικό (Νικολάου Γ., 2008: 382). Για την Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση το σχολείο είναι ένα και είναι ενιαίο, όχι κατακερματισμένο και διαμερισματοποιημένο, όπου στο κάθε διαμέρισμα αντιστοιχεί και μία ιδιαίτερη (φαντασιακή) συλλογική ταυτότητα (Νικολάου Γ., 2008: 382).

Η Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση δεν δομείται στη λογική των

διαφορών, αλλά πάνω στα ενδιαφέροντα των μαθητών, λαμβάνοντας υπόψη το πολιτισμικό τους κεφάλαιο –χωρίς, όμως, να εγκλωβίζεται σε μια στατική και αντιστορική αντίληψη αυτού του πολιτισμού-, και αξιοποιώντας, παράλληλα, τη μετανεωτερική προσέγγιση, χωρίς να υιοθετεί έναν απόλυτο σχετικισμό και μια λογική πλήρους αποδόμησης κάθε σταθερού σημείου αναφοράς (Μανιάτης, 2006: 141-142). Το σχολείο αντιλαμβάνεται και σέβεται την ιστορία, τις συγκεκριμένες εμπειρίες και τις πολιτισμικές προσλαμβάνουσες όλων των μαθητών, χωρίς, όμως, αυτή η αναγνώριση της ύπαρξης της δεδομένης κουλτούρας να σημαίνει την οριοθέτησή της ή την υποτίμηση των υπολοίπων (Μανιάτης, 2006: 142). Στο Κριτικό Διαπολιτισμικό Σχολείο οι μαθητές καλούνται να επικοινωνούν κριτικά με όλα τα εθνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, ενώ, παράλληλα, έχουν τη δυνατότητα να διατηρήσουν, να μετασχηματίσουν ή να απορρίψουν το δικό τους (Μανιάτης, 2006: 142). Αυτό αιτιολογείται, όπως αναφέρει και ο Μανιάτης (2006: 142), από το κριτικο-παιδαγωγικό υπόβαθρο της Κριτικής Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, οι βασικές αρχές του οποίου είναι ο πραξιακός προσανατολισμός της και ο αναστοχασμός ως μια διαδικασία επαναδιατύπωσης, επανακαθορισμού και ανακατασκευής των προσωπικών και εκπαιδευτικών παραδοχών.

Θα πρέπει, επομένως, να μη λησμονούμε το γεγονός ότι «ο Άλλος ή ο “ξένος” κατασκευάζεται ως τέτοιος και τα στοιχεία που αποτελούν την “ξενότητά” του δεν είναι ούτε αντικειμενικά, ούτε διαχρονικά, αλλά ενέχουν πάντοτε τη στερεοτυπική αντίληψη του κυρίαρχου γι’ αυτόν» (Μανιάτης, 2006: 141). Αυτή η παραδοχή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς παρουσιάζει την κοινωνική φύση και τη «μήτρα» που γεννά τον ρατσισμό, την προκατάληψη και τη στερεοτυπική αντιμετώπιση του «διαφορετικού Άλλου». Είναι επιτακτικής σημασίας, λοιπόν, η ανάγκη που προκύπτει και επιβάλλει «οι συλλογικότητες να συνεχίσουν να υφίστανται, όχι ως αυθαίρετες, κατασκευές, αλλά ως συνειδητοποιημένες πολιτικές επιλογές» (Νικολάου Γ., 2008: 368).

Επιπλέον, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, αν σήμερα γίνεται περισσότερος λόγος για την πολυπολιτισμικότητα, την ετερότητα και τους τρόπους διαχείρισης τέτοιων καταστάσεων, αυτό οφείλεται μάλλον στις αλλαγές που έχουν επέλθει σε πολιτικό, πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο, κι όχι τόσο σε δημογραφικά δραματικές αλλαγές, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον αναπτυγμένο κόσμο (Νικολάου Γ., 2008: 369). Γι’ αυτό και συμεριζόμαστε την άποψη του Γ. Νικολάου (2008: 368) ο οποίος επισημαίνει το γεγονός ότι: «Δίχως τους ολοκληρωτισμούς του

παρελθόντος, αλλά μέσα από τα προτάγματα της ύστερης νεωτερικότητας και της κριτικής θεωρίας, μπορούμε να βρούμε το μέτρο της διαπολιτισμικής οργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών, που τώρα πια θεμελιώνονται πάνω στην έννοια του *“συνταγματικού πατριωτισμού”* και της ιδιότητας του πολίτη *“εκ της παραμονής”*».

Συνοψίζοντας, και λαμβάνοντας υπόψη όλα όσα αναφέραμε παραπάνω, είναι πλέον σαφής η κατεύθυνση της Κριτικής Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Η Κριτική Διαπολιτισμική Εκπαίδευση οραματίζεται και αγωνίζεται για ένα σχολείο αρκετά διαφορετικό απ’ ό,τι είναι σήμερα, ένα σχολείο όπου όλοι οι μαθητές θα αναπτύσσονται πνευματικά, ψυχικά, συναισθηματικά, κοινωνικά, σωματικά και ηθικά στον ύψιστο βαθμό, όπου η διαφορετικότητα θα θεωρείται μία ευτυχής συγκυρία για εμπλουτισμό της σχολικής και κοινωνικής ζωής, κι όχι ως εμπόδιο ή κίνδυνος. Πρέπει η σύγχρονη επιστημονική σκέψη, οι αρχές του Κοινωνικού Κονστρουκτιβισμού, να μεταλαμπαδεύουν στους μαθητές, έτσι ώστε να κατανοήσουν την κοινωνική φύση των πολιτισμικών ταυτοτήτων και να κατανοήσουν ότι *«η κοινωνική ταυτότητα δεν αποτελεί κατάσταση αλλά διαδικασία»* (Γκόβαρης, 2004: 185), να δεχτούν να λάβουν μέρος σε αυτή τη διαδικασία σε συνεργασία με όλους τους συμμαθητές τους, έτσι ώστε να εμπλουτίσουν –κι αν το επιθυμούν, να επανακαθορίσουν- και οι ίδιοι την πολιτισμική τους ταυτότητα. Κι όλα αυτά προκειμένου οι μαθητές, και αυριανοί ενήλικες, να αποκτήσουν την απαιτούμενη κριτική σκέψη με απώτερο σκοπό τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

4. Μεθοδολογία Έρευνας

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι οι σημερινές κοινωνίες χαρακτηρίζονται ως πολυπολιτισμικές. Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας σε συνδυασμό με την παγκοσμιοποιημένη αγορά έχουν ευνοήσει το φαινόμενο της μετακίνησης των ανθρώπων, κυρίως για την εύρεση εργασίας. Καθοριστική σημασία σε αυτό το γεγονός έχει επιτελέσει η μεγάλη οικονομική ύφεση των τελευταίων ετών.

Οι κοινωνίες, λοιπόν, μετασχηματίζονται ως προς τον πληθυσμό τους, με αποτέλεσμα τη συνύπαρξη ανθρώπων διαφορετικών εθνικοτήτων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Κάτι τέτοιο δεν είναι πρωτόγνωρο. Ανέκαθεν οι κοινωνίες ήταν σύνθετες, ωστόσο, σήμερα δίνεται έμφαση στην ετερότητα και δη την πολιτισμική, γεγονός το οποίο αποτελεί ένα από τα συγκείμενα της μετανεωτερικότητας

(Νικολάου, 2008: 368).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μείζονος σημασίας ζήτημα αποτελεί η έρευνα του *πώς δομείται η πολιτισμική ταυτότητα* ενός ανθρώπου και *ποιος είναι ο ρόλος των συλλογικοτήτων* στη σύγχρονη κοινωνία, πολλώ δε μάλλον αφού «ανέκαθεν οι πάσης φύσεως ‘ομοιογένειες’ ήταν περισσότερο *κοινωνικές κατασκευές*, παρά οικουμενικές φυσικές οντότητες, ανεξάρτητες από το χρόνο και το χώρο» (Νικολάου, 2008: 368).

Η πλειονότητα των θεωρητικών της Κριτικής Παιδαγωγικής ορίζει τους εκπαιδευτικούς ως «δημόσιους διανοούμενους». Ο εκπαιδευτικός, και ειδικότερα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, έχοντας καθημερινή τριβή με τους μαθητές του, παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στο *πώς* οι μαθητές του θα εκλάβουν την έννοια της *ταυτότητας* και, ιδιαίτερα, τον προσδιορισμό της *ταυτότητας ως κοινωνικής κατασκευής*. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, κρίνεται επιτακτική η ανάγκη για διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με θέματα όπως η *ετερότητα*, η *ταυτότητα*, η *πολιτισμική ταυτότητα*, η *πολιτισμική διαφορά*, κ.λπ.

Μια τέτοια διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών, όμως, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με χαρακτηριστικά κονσερβοποίησης και προκαθορισμένων πιθανών αντιλήψεων. Οι έννοιες που εξετάζονται από την παρούσα εργασία διαθέτουν ένα ιδιαίτερος ευρύ εννοιολογικό περιεχόμενο, το οποίο επηρεάζεται από ποικίλους παράγοντες, πολλοί εκ των οποίων άπτονται και/ή είναι στενά συνδεδεμένοι με τις ιδεολογικές αφετηρίες από τις οποίες λαμβάνουν την αφορμή τους και οι απόψεις του κάθε εκπαιδευτικού. Είναι, επομένως, σαφής η ανάγκη να δοθεί στους εκπαιδευτικούς η απαραίτητη ευχέρεια και δυνατότητα, έτσι ώστε να μπορέσουν να εκφέρουν τις απόψεις τους χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς, γεγονός το οποίο αποκλείει, τουλάχιστον σε αυτή τη φάση, τη χρήση κάποιας ποσοτικής μεθόδου έρευνας.

4.1. Η Μέθοδος της Συνέντευξης

Η παρούσα εργασία κινήθηκε στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθόδου έρευνας με μεθοδολογικό εργαλείο για τη συλλογή των δεδομένων τις *ημιδομημένες συνεντεύξεις*. Θεωρήσαμε τη χρήση των συνεντεύξεων ως την πλέον κατάλληλη μέθοδο για την παρούσα εργασία και το ερευνητικό της αντικείμενο, καθώς πρώτον, η έρευνα επικεντρώθηκε στο νόημα που δίνουν τα ίδια τα υποκείμενα, οι εκπαιδευτικοί, στις

έννοιες της *πολιτισμικής ταυτότητας*, των *κοινωνικών κατασκευών*, κ.ά., και δεύτερον, απαιτήθηκαν οι προσωπικές αφηγήσεις των υποκειμένων για το πώς θεωρούν ότι αναπτύσσεται η έννοια της *διαφορετικότητας*, για τους όρους ή τα χαρακτηριστικά που, κατά τη γνώμη τους, προσδιορίζουν κάποιον ως διαφορετικό, τα χαρακτηριστικά τα οποία προσδιορίζουν την πολιτισμική διαφορά και την πολιτισμική ταυτότητα κ.λπ. (King, 1994, όπ. αναφ. στο Robson, 2010). Όσον αφορά την επιλογή της «ημιδομημένης» μορφής, αυτή επιλέχθηκε καθώς μας παρείχε τη δυνατότητα να τροποποιούμε τη διατύπωση των ερωτήσεων, προκειμένου να λάβουμε επιπλέον εξηγήσεις, όπως επίσης μπορούσαμε ακόμη να παραλείψουμε ή και να προσθέσουμε –ανάλογα με την περίπτωση- κάποιες ερωτήσεις (Robson, 2010: 321).

Με τη χρήση της συνέντευξης μας δόθηκε η δυνατότητα να συλλέξουμε «πλούσιο και πολύ διαφωτιστικό υλικό» (Robson, 2010: 324), έτσι ώστε να γίνει η καλύτερη δυνατή διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων. Επιπλέον, είχαμε την ευκαιρία να αφουγκραστούμε τις μη λεκτικές ενδείξεις, οι οποίες μας έδωσαν μία πληρέστερη και πιο σαφή εικόνα του νοήματος των απαντήσεων των υποκειμένων (Robson, 2010: 323).

Ο σκοπός της έρευνάς μας είναι να διαπιστώσουμε τις αντιλήψεις που έχουν οι δάσκαλοι, ως δημόσιοι διανοούμενοι, για την πολιτισμική ταυτότητα, τον τρόπο με τον οποίο αυτή δομείται, καθώς επίσης και ποιος είναι ο ρόλος των συλλογικοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία. Με άλλα λόγια, να διερευνήσουμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών για το εάν η διαπολιτισμική εκπαίδευση θα πρέπει να στοχεύει στην αποδόμηση των ταυτοτήτων των ομάδων που διαφέρουν από την πλειοψηφούσα ομάδα, στο όνομα της «ισότητας των πολιτισμών» ή, αντίθετα, αν δεν θα πρέπει να θίγει την ταυτότητα, αλλά να προσπαθεί να αλλάξει την αντίληψη του έθνους – κράτους και να καταδείξει τον ρόλο των κοινωνικών κατασκευών.

4.2. Περιγραφή Διεξαγωγής

Οι συμμετέχοντες - υποκείμενα της έρευνας ήταν δεκαπέντε (15) δάσκαλοι οι οποίοι εργάζονται στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση. Πέντε (5) από τους εκπαιδευτικούς είχαν αποφοιτήσει από Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ένας (1) εκπαιδευτικός είχε αποφοιτήσει από Παιδαγωγική Ακαδημία και, επιπλέον, κατείχε πτυχίο από το Τμήμα Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθώς επίσης και Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης

στην Ειδική Αγωγή από το Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου της Στοκχόλμης, οχτώ (8) εκπαιδευτικοί κατείχαν πτυχίο Παιδαγωγικής Ακαδημίας και μία (1) εκπαιδευτικός αποφοίτησε από την Παιδαγωγική Ακαδημία του Βελιγραδίου και, στη συνέχεια, αναγνώρισε το πτυχίο της, μέσω ΔΙΚΑΤΣΑ, στην Παιδαγωγική Ακαδημία της Λάρισας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πέντε (5) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς της έρευνας κατέχουν τη θέση του διευθυντή στο σχολείο όπου υπηρετούν. Οι τέσσερις (4) από αυτούς σε 12/θέσιο σχολείο, ενώ ο ένας (1) σε μονοθέσιο σχολείο.

Τα έτη υπηρεσίας των εκπαιδευτικών κατανέμονται ως εξής: έως δέκα (10) έτη υπηρεσίας είχαν τρεις (3) εκπαιδευτικοί, από έντεκα (11) έως είκοσι (20) έτη υπηρεσίας είχαν πέντε (5) εκπαιδευτικοί, και από είκοσι ένα (21) έτη υπηρεσίας και άνω είχαν επτά (7) εκπαιδευτικοί.

Τα μέρη όπου υπηρετούν οι εκπαιδευτικοί είναι τα εξής: στον Νομό Τρικάλων έντεκα (11) εκπαιδευτικοί, στον Νομό Άρτας δύο (2) εκπαιδευτικοί, στον Νομό Ιωαννίνων μία (1) εκπαιδευτικός και στον Νομό Έβρου μία (1) εκπαιδευτικός. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν είτε στον χώρο του σχολείου –σε ώρες που οι εκπαιδευτικοί είχαν τουλάχιστον μία ώρα στη διάθεσή τους, προκειμένου, αφενός μεν να μελετήσουν το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης, και αφετέρου δε να υπάρχει αρκετός χρόνος ώστε να γίνει η αναγκαία μεταξύ μας επικοινωνία έτσι ώστε να αποκτηθεί η απαιτούμενη για τις ανάγκες της συνέντευξης οικειότητα- είτε στον δικό μου ή δικό τους χώρο κατόπιν συμφωνίας με τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς.

Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το διάστημα από 21 Απριλίου 2016 έως και 10 Ιουνίου 2016. Η διαδικασία των συνεντεύξεων ευνοήθηκε ιδιαίτερα από το γεγονός ότι συνέπεσε εντός του διαστήματος των διακοπών του Πάσχα κι έτσι κατέστη δυνατό να πραγματοποιηθούν και συνεντεύξεις οι οποίες, κάτω από άλλες συνθήκες, δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθούν, όπως η περίπτωση της συνέντευξης με μία εκπαιδευτικό η οποία εργάζεται σε διαπολιτισμικό σχολείο του Νομού Έβρου και η οποία βρέθηκε στον Νομό Τρικάλων, την ιδιαίτερη πατρίδα της, για τις διακοπές του Πάσχα και είχε τη διάθεση να συμμετάσχει στη διαδικασία των συνεντεύξεων.

Η επιλογή του δείγματος των εκπαιδευτικών έγινε τυχαία και το ερωτηματολόγιο, τις ερωτήσεις του οποίου κλήθηκαν να απαντήσουν, αποτελείτο από τριάντα δύο (32) ερωτήσεις. Εννοείται, βέβαια, ότι από τη στιγμή που το εργαλείο συλλογής των δεδομένων ήταν οι ημιδομημένες συνεντεύξεις, υπήρχαν

περιπτώσεις που είτε προστέθηκαν κάποιες ερωτήσεις είτε παραλήφθηκαν κάποιες άλλες, ανάλογα με τη ροή της εκάστοτε συνέντευξης.

Το ερωτηματολόγιο είχε χωριστεί και ομαδοποιηθεί σε πέντε (5) ομάδες ερωτήσεων, ανάλογα με το τι επιδιωκόταν να ερευνηθεί κάθε φορά. Οι ομάδες καθώς και η κατανομή των ερωτήσεων ανά ομάδα είχε ως εξής:

- **Προσωπικά Στοιχεία των Εκπαιδευτικών, 4 ερωτήσεις**
- **Διερεύνηση των απόψεων για τους αλλοδαπούς μαθητές, 5 ερωτήσεις**
- **Διερεύνηση του πώς αντιλαμβάνεται ο εκπαιδευτικός την πολιτισμική ετερότητα και την πολιτισμική ταυτότητα, 14 ερωτήσεις**
- **Θεωρητικό Πλαίσιο - Θεωρία Επικοινωνιακής Δράσης (Habermas), 4 ερωτήσεις**
- **Διερεύνηση απόψεων για την Κριτική Παιδαγωγική και για τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο», 5 ερωτήσεις**

Τέλος, να σημειωθεί ότι: δύο (2) από τους εκπαιδευτικούς δεν είχαν συμμετάσχει ποτέ ξανά σε έρευνα, επτά (7) εκπαιδευτικοί είχαν συμμετάσχει ως υποκείμενα μόνο, τέσσερις (4) εκπαιδευτικοί είχαν κάνει οι ίδιοι έρευνα ως ερευνητές και είχαν συμμετάσχει και ως υποκείμενα, δύο (2) εκπαιδευτικοί είχαν πραγματοποιήσει οι ίδιοι έρευνα χωρίς, όμως, να έχουν συμμετάσχει ποτέ ως υποκείμενα, ενώ κανένας εκπαιδευτικός δεν είχε συμμετάσχει ποτέ άλλοτε σε έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της συνέντευξης.

4.3. Περιορισμοί Έρευνας

Λόγω του ότι η έρευνα πραγματοποιήθηκε με εκπαιδευτικούς οι οποίοι εργάζονται σε τέσσερις νομούς της χώρας, στον Νομό Τρικάλων έντεκα (11) εκπαιδευτικοί, στον Νομό Άρτας δύο (2) εκπαιδευτικοί, στον Νομό Ιωαννίνων μία (1) εκπαιδευτικός και στον Νομό Έβρου μία (1) εκπαιδευτικός, και ο αριθμός του δείγματος των εκπαιδευτικών δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλος (15 εκπαιδευτικοί), τα συμπεράσματα της έρευνας είναι δύσκολο να αντιπροσωπεύουν το σύνολο του εκπαιδευτικού προσωπικού της χώρας μας. Παρ' όλα αυτά, όμως, οι ερωτήσεις ταξινομήθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε, μετά και την ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων, είμαστε σε θέση να εξάγουμε ποιοτικά συμπεράσματα και να συμβάλουμε: στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου δόμησης της πολιτισμικής ταυτότητας, στον προσδιορισμό

της «διαφορετικότητας» και στο «αν» και σε «τι» αυτή συνίσταται, στον ρόλο των συλλογικοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία καθώς επίσης και στη σημασία άρσης των στερεοτύπων, των προκαταλήψεων κ.λπ.

5. Ευρήματα – Συζήτηση

Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε χωριστά για καθεμία από τις πέντε (5) ομάδες ερωτήσεων και, ειδικότερα, ξεχωριστά για κάθε ερώτηση της κάθε ομάδας ερωτήσεων. Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις αντιμετωπίστηκαν ως μία ολότητα, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι καμία συνέντευξη δεν μπορεί να κατακερματιστεί απολύτως, κι αυτό αποτελεί μία επιλογή ζωτικής σημασίας καθώς η κάθε συνέντευξη διακρίνεται για την συνεχόμενη – «ζωντανή» της διαδικασία, γεγονός το οποίο διακρίνει και τη διαλεκτική φύση του περιεχομένου της. Καθιστώντας, λοιπόν, σαφές το πώς διαχειριστήκαμε τη διαδικασία της ανάλυσης περιεχομένου, είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε σε παρουσίαση και συζήτηση επί των ευρημάτων.

2η ομάδα ερωτήσεων – Απόψεις για αλλοδαπούς μαθητές

Σε ό,τι αφορά το **εάν οι εκπαιδευτικοί έχουν εργαστεί με αλλοδαπούς μαθητές**, η απάντηση ήταν καταφατική από το σύνολο των εκπαιδευτικών. Η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών εργάστηκε και το τρέχον σχολικό έτος (2015-2016) με αλλοδαπούς μαθητές και οι απαντήσεις που λάβαμε ήταν: «Ναι, έχω έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές (σ.2)», «Ναι, πάρα πολλές φορές (σ.12)», εκτός από μία εκπαιδευτικό η οποία ανέφερε ότι: «(...) Σε προηγούμενα σχολεία που ήμουνα, ναι, στο συγκεκριμένο που είμαι δεν τυχαίνει η τάξη μου να έχει κάποιο παιδάκι αλλοδαπό (σ.1)», καθώς και από έναν εκπαιδευτικό μονοθέσιου δημοτικού σχολείου, ο οποίος έχει στην τάξη του έναν αλλοδαπό μαθητή αλλά το αντιλαμβάνεται διαφορετικά, επειδή το παιδί στο τμήμα του φέρεται να έχει ενσωματωθεί, καθώς είπε: «Εεε... όταν ήμουνα, όταν δούλευα στις μεγάλες πόλεις, ναι. Αλλά όχι στο ποσοστό που είναι τώρα, αυτή τη στιγμή. Τώρα, εδώ που είμαι σε μονοθέσιο σχολείο, μικρό σχολείο... δεν έχω τέτοια πράγματα. Ένα παιδάκι είναι, το οποίο εντάζει, έχει ενσωματωθεί στην κοινωνία μας (...) (σ.6)».

Αυτή η αντίληψη που διαπιστώνεται στην εκφορά τού λόγου τού εκπαιδευτικού (σ.6), μας δημιουργεί κάποια ερωτήματα σχετικά με το «εάν» και

«κατά πόσο» έχουν ληφθεί υπόψη κατά την εκπαιδευτική διαδικασία οι ιδιαίτερες πολιτισμικές καταβολές του συγκεκριμένου μαθητή, καθώς η παραπάνω φράση του εκπαιδευτικού παραπέμπει σε πλήρη αφομοίωση του μαθητή, τόσο στην εκπαιδευτική κοινότητα όσο και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πλειοψηφία των μαθητών με τους οποίους έχουν έρθει σε επαφή οι εκπαιδευτικοί είναι αλβανικής καταγωγής. Ενδεικτικά: «(...)Και με... Αλβανούς... πιο πολύ μ' Αλβανούς... (...) (σ.7)», «Ναι, κυρίως... τους Αλβανούς που έχουμε εμείς τα τελευταία χρόνια εδώ (σ.15)». Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν έρθει σε επαφή με μαθητές άλλων εθνικών, εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων, καθώς όπως αναφέρουν: «Ε, ναι, έχω μέσα στην τάξη και αλλοδαπό μαθητή, έναν από Αλβανία, έχω ένα παιδί που η μαμά του είναι από Ουκρανία και τρεις Ρομά (σ.3)», «Ναι, ναι. Ούτως ή άλλως με πήρανε στο τμήμα υποδοχής, ασχολούμαι με... κυρίως με μουσουλμάνους (σ.8)».

Έχοντας όλοι οι εκπαιδευτικοί εργαστεί με πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές, ήταν σε θέση να μας αναφέρουν τις **δυσκολίες που έχουν εντοπίσει να αντιμετωπίζουν αυτοί οι μαθητές**. Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι απόψεις των εκπαιδευτικών εκτείνονται σε όλες τις εκφάνσεις της εκπαιδευτικής ζωής, καθώς τα προβλήματα που ανέφεραν ήταν πολλών ειδών.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, και στο οποίο αναφέρθηκαν οι οχτώ (8) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς, είναι το πρόβλημα της γλώσσας. Ενδεικτική είναι η άποψη ενός εκπαιδευτικού ο οποίος αναφέρει: «Εε, το σημαντικότερο κυρίως ήταν η χρήση της γλώσσας, εεε, η κατανόηση της ελληνικής γλώσσας και η εφαρμογή της στην καθημερινή πρακτική (σ.12)». Σε κάποιες περιπτώσεις, οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν απόψεις από τις οποίες προκύπτει ότι το γλωσσικό πρόβλημα μπορεί να επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες καθώς: «(...)στα σχολεία που ήμουν στην περιφέρεια, σε πολύ μικρά σχολεία, σε... στον ορεινό όγκο, εε, επειδή δεν ερχόταν αυτά τα παιδιά σε επαφή με πολύ κόσμο, το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν η γνώση της γλώσσας, της ελληνικής γλώσσας (σ.11)», αλλά ακόμη κι επειδή: «Τα μικρά παιδιά κυρίως δεν γνωρίζουν καν την ελληνική γλώσσα, δεν κάνουνε παρέα με Έλληνες (...) (σ.8)».

Παρ' όλα αυτά, τουλάχιστον τρεις (3) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς ανέφεραν ρητά ότι δεν είχαν παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν γλωσσικές δυσκολίες οι αλλοδαποί μαθητές τους, καθώς ανέφεραν ότι: «Ελάχιστες...

σε ελάχιστες περιπτώσεις είχαν πρόβλημα γλώσσας... (...) (σ.10)», «Τα περισσότερα... τουλάχιστον που είχα εγώ, επειδή, εεε... γεννήθηκαν κιόλας, μπορεί και να γεννήθηκαν στην Ελλάδα (...) έχουν χρόνια εδώ, ζουν εδώ, μπορώ να πω ότι αν μεις εσύ μέσα στην τάξη δεν θα καταλάβεις αν αυτό είναι αλβανάκι ή αν είναι ελληνόπουλο. (...) Κάποια, δηλαδή, ε... έχουν αφομοιωθεί πλήρως και μιλάνε και τέλεια και τη γλώσσα. (σ.15)» και «Εεε, ήτανε πρόσφατα, δηλαδή τα παιδάκια, τα περισσότερα, στην πλειοψηφία τους, ήταν από την Αλβανία, εεε είχαν γεννηθεί εδώ πέρα, εεε κι είχαν εγκλιματιστεί, το σχολείο το είχαν ξεκινήσει κανονικά... γνώριζαν τη γλώσσα... δεν αντιμετώπιζα ιδιαίτερα προβλήματα... (σ.1)». Μπορούμε από τα παραπάνω να καταλάβουμε ότι προβλήματα γλωσσικής φύσης δεν εμφανίζονται σε μαθητές οι οποίοι έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα ή έχουν πολλά χρόνια στη χώρα μας, από πολύ μικρή ηλικία.

Μείζονος σημασίας παράγοντα, λοιπόν, φαίνεται να είναι και η ηλικία κατά την οποία οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές εντάσσονται στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά, φυσικά, και το εάν έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα ή όχι. Αυτό το γεγονός εκφράστηκε ποικιλοτρόπως από τους εκπαιδευτικούς, λέγοντας ότι: «Εεε, υπάρχουν αλλοδαποί μαθητές, αυτοί που ήταν γεννημένοι στην Ελλάδα, ξέραν πολύ καλά τη γλώσσα, δεν είχαμε τέτοια προβλήματα (σ.2)», «Όσα παιδάκια είχαν παρακολουθήσει το νηπιαγωγείο, δεν υπήρχε θέμα, ερχόταν ήδη έτοιμα από κει. Όσα όμως παιδάκια δεν είχαν πάει πρώτα νηπιαγωγείο, κι ερχόταν κατευθείαν στην πρώτη τάξη, για παράδειγμα, είχαν ένα μικρό θεματάκι, μέχρι που να ενταχθούν στην ομάδα. Βέβαια, σε μεγαλύτερες τάξεις, Πέμπτη και Έκτη, όταν ερχόταν το παιδί, εκεί ήταν ακόμη πιο μεγάλο το πρόβλημα (σ.3)» και «Ε, η ένταξη η γλωσσική πιο πολύ, όταν έρχονται μεγάλη ηλικία... Τετάρτη δημοτικού, Πέμπτη δημοτικού... δεν μπορούν να ενταχθούν εύκολα λόγω της άγνοιας της γλώσσας (...) ενώ όταν είναι σε μικρότερες είναι πολύ πιο εύκολη η ένταξη των παιδιών μες στο σχολείο (σ.5)».

Επίσης, ορισμένοι εκπαιδευτικοί έχουν εντοπίσει ότι οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές αντιμετωπίζουν και γενικότερα προβλήματα προσαρμογής και επιδόσεων στο σχολείο, κυρίως με ευθύνη της οικογένειας, αφού: «(...) όσον αφορά την προσαρμογή τους στο σχολείο, είναι... είναι δύσκολη (...) υπάρχουνε παιδιά τα οποία είναι προσεγμένα από το σπίτι (...) υπήρχαν και παιδιά, όμως, τα οποία τα στέλνουν στο σχολείο έτσι για να τα στείλουνε. Υπάρχουν και τέτοια παιδιά, οπότε μιλάμε για πλήρη αδιαφορία. Για το... στο... στο σχολείο (σ.8)», «(...) παρατήρησα... εεε στις επιδόσεις τους... εεε ότι... ήτανε πιο χαμηλές, δεν είχαν βοήθεια από το σπίτι,

γιατί οι γονείς τύχαιναν να είναι από την Αλβανία και δεν γνωρίζανε τη χώρα... εεε σ' αυτό το επίπεδο μόνο... (σ.1)», «(...) σε κάποιες περιπτώσεις και προβλήματα... οικογενειακά, προσοχής απ' τους γονείς στις πιο πολλές περιπτώσεις. Αυτό... (σ.10)». Εκφράστηκαν, όμως, και απόψεις από τους εκπαιδευτικούς οι οποίες στηριζόντουσαν μόνο σε προβλήματα προσαρμογής χωρίς άμεση ευθύνη της οικογένειας, όπως: «Κυρίως στο μάθημα της Γλώσσας... είναι οι δυσκολίες τους, αλλά και δυσκολίες προσαρμογής και... εεε προσαρμογής και ένταξης μέσα στο σχολείο ώστε να... η κοινωνικοποίησή τους να είναι τέτοια, που να αντιστοιχεί με τους υπόλοιπους μαθητές. Όσα παιδάκια είχαν παρακολουθήσει το νηπιαγωγείο, δεν υπήρχε θέμα, ερχόταν ήδη έτοιμα από κει. Όσα όμως παιδάκια δεν είχαν πάει πρώτα νηπιαγωγείο, κι ερχόταν κατευθείαν στην πρώτη τάξη, για παράδειγμα, είχαν ένα μικρό θεματάκι, μέχρι που να ενταχθούν στην ομάδα. Βέβαια, σε μεγαλύτερες τάξεις, Πέμπτη και Έκτη, όταν ερχόταν το παιδί, εκεί ήταν ακόμη πιο μεγάλο το πρόβλημα (σ.4)».

Ακόμη, κάποιοι εκπαιδευτικοί αναφέρθηκαν και στις δυσκολίες αποδοχής που αντιμετωπίζουν οι αλλοδαποί μαθητές, από τους Έλληνες συμμαθητές τους. «(...) στις περι... στις πιο πολλές περιπτώσεις πρόβλημα αποδοχής από τα άλλα παιδιά (σ.10)», «Τα παιδιά αυτά αντιμετωπίζουν αρκετά μεγάλη... (...) μεγάλα προβλήματα, εε, και το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν είναι το πρόβλημα της απόρριψης από τους συμμαθητές τους (σ.14)» και «Ε, το πρόβλημα που αντιμετώπιζα ήταν η αντιμετώπιση των άλλων παιδιών απέναντι σ' αυτά τα παιδιά, όχι αυτά τα ίδια τα παιδιά (σ.13)». Υπήρξε, όμως, και η αρκετά ελπιδοφόρα άποψη ενός εκπαιδευτικού ο οποίος εξήρε τη στάση και την αντιμετώπιση των ελληνόπουλων απέναντι στους αλλοδαπούς συμμαθητές τους λέγοντας: «(...) η δεκτικότητα των δικών μας των παιδιών, σ' όλα, στα περισσότερα, σ' όλα τα σχολεία που έχω περάσει, η αγκαλιά των δικών μας των παιδιών σ' αυτά τα παιδιά ήταν πάντα ανοιχτή. Και αποσβέστηκαν οι διαφορές, χρόνο με το χρόνο, μήνα με το μήνα, χρονιά με τη χρονιά (σ.9)».

Η απόρριψη από τους συμμαθητές τους, ο ρατσισμός και ο αποκλεισμός είναι οι πρώτες συμπεριφορές που ενδέχεται να αντιμετωπίσουν οι αλλοδαποί μαθητές που εισέρχονται σε ένα νέο σχολικό περιβάλλον. Σε τέτοιες περιπτώσεις, πολύ σημαντικό ρόλο παίζει η κατάρτιση που έχει ο εκπαιδευτικός σε ζητήματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης καθώς επίσης και οι αντιλήψεις του για την Παιδαγωγική της Ένταξης, η οποία σύμφωνα με τον Σούλη (2002: 47): «(...) ορίζεται ως το σύνολο των διαπαιδαγωγικών και μορφωτικών θεωρήσεων και πρακτικών, οι οποίες αποσκοπούν στο σεβασμό και την αναγνώριση της ετερότητας, στην άρση των

προκαταλήψεων και στερεοτύπων απέναντι στο διαφορετικό και την παροχή ίσων ευκαιριών και δυνατοτήτων για ισότιμη και ισάξια συμμετοχή τους στο πολιτικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό γίγνεσθαι».

Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να είναι προετοιμασμένος και εφοδιασμένος με γνώσεις, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, έτσι ώστε να καταφέρει να κατευνάσει αρνητικές συμπεριφορές που ενδέχεται να εκδηλώσουν οι μαθητές του, καθώς επίσης και να αντικρούσει πιθανές ρατσιστικές αντιλήψεις των γονέων των γηγενών μαθητών. Στην περίπτωση των ενηλίκων, βέβαια, δηλαδή των γονέων, σημαντικές είναι και οι πολιτικές ευθύνες στη διαμόρφωση των στάσεων και των συμπεριφορών, αφού, η κεντρική εξουσία, το κράτος είναι υπεύθυνο για την χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής σε ζητήματα που άπτονται τόσο του γενικότερου χώρου της Εκπαίδευσης όσο και του εξειδικευμένου της κλάδου, της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Μην παραγνωρίζοντας, επομένως, τη σημασία που έχουν οι νομοθετικές ρυθμίσεις και η ακολουθούμενη πολιτική στη διάπλαση της ηθικής συνείδησης των ενηλίκων, θα πρέπει οι ευθύνες για την ομαλή συνύπαρξη παιδιών και ενηλίκων που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα να βαραίνουν τόσο το κυρίαρχο κράτος όσο και τον χώρο της εκπαίδευσης.

Τελειώνοντας με τη συγκεκριμένη ερώτηση, αξίζει να σημειωθεί και η άποψη που εξέφρασε ένας εκπαιδευτικός ο οποίος ανέφερε ότι: «Δεν θα έλεγα ότι υπήρχε δυσκολία, γιατί... (...) απ' την εμπειρία που έχω εγώ, ίσα ίσα που ήταν και καλοί μαθητές... όσοι συμμετείχαν στη διαδικασία, στη μάθηση μέσα στην τάξη (σ.6)», δίνοντας μια άλλη χροιά, πιο δυναμική κι ελπιδοφόρα σχετικά με τις δυνατότητες που έχουν οι αλλοδαποί μαθητές να αναπτύξουν τις ικανότητές τους, όταν το εκπαιδευτικό πλαίσιο ευνοήσει προς αυτήν την κατεύθυνση.

Έχοντας αναφέρει τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τις δυσκολίες που έχουν εντοπίσει να αντιμετωπίζουν οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, σε αυτό το σημείο θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο να αναφερθούμε στο **πώς αντιμετώπισαν οι εκπαιδευτικοί τις δυσκολίες** που τους προέκυψαν.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, οι εκπαιδευτικοί αναφέρθηκαν σε διάφορες δυσκολίες, που οι ίδιοι είχαν εντοπίσει ότι αντιμετωπίζουν οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές. Έτσι, ανάλογα με το είδος των δυσκολιών που αντιμετώπιζε ο κάθε μαθητής, ο κάθε εκπαιδευτικός χρησιμοποίησε την καταλληλότερη για την περίπτωση, κατά τη γνώμη του, διδακτική μέθοδο ή τεχνική. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τέσσερις (4) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς ανέφεραν ότι

προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα μαθησιακά προβλήματα των παιδιών, και κυρίως τα προβλήματα στη γλώσσα, με εξατομικευμένη διδασκαλία. Ειδικότερα, ανέφεραν ότι: *«Εεε προσπάθησα με εξατομικευμένη διδασκαλία, εεε με κάποιες επαναλήψεις, εεε να κατεβάσω λίγο το επίπεδο, εεε σε πράγματα που δεν γνώριζαν για να μπορέσω να... να καλύψω τα κενά, να προχωρήσουνε... εεε μ' αυτόν τον τρόπο, με κάποιες ιδιαίτερες εργασίες... (σ.1)»*, *«Τα προβλήματα γλώσσας, όταν υπήρχανε, εε, με ξεχωριστή βοήθεια (σ.10)»*, *«(...) τους κάνω εξατομικευμένη διδασκαλία, τα παίρνω μπροστά στην έδρα, την ώρα που τα υπόλοιπα, για παράδειγμα, γράφουν ορθογραφία και τους κάνω εκείνη τη στιγμή εγώ το μάθημα, και τους βάζω άλλες εργασίες (σ.3)»*. Όμως, αναφέρθηκαν και περιπτώσεις στις οποίες η εξειδικευμένη διδασκαλία δεν ήταν αρκετή ή δεν επιχειρήθηκε καν να εφαρμοστεί και παιδιά υποβιβάστηκαν σε μικρότερη τάξη: *«Σε μια περίπτωση, παιδί που ήτανε να πάει στην Πέμπτη, πήγε στην Τετάρτη... σαν σχολείο δηλαδή το αντιμετωπίσαμε... ε και μετά με κάποια... κάποιες εξειδικευμένες εργασίες... εξατομίκευση της διδασκαλίας... στο παιδί αυτό... συνέχεια (σ.5)»*, *«Εεε, είπαμε ότι... πρώτα πρώτα με τα που έρχονταν για πρώτη φορά στο σχολείο, εε... (...) μεταφέροντάς τα σε μικρότερες τάξεις για να μπορέσουν καλύτερα να κατανοήσουν και να συνηθίσουν την ελληνική γλώσσα (...) (σ.12)»*. Από τη μεριά μας, βέβαια, θεωρούμε ως ορθότερη επιλογή οι μαθητές οι οποίοι αντιμετωπίζουν κάποια προβλήματα στη γλώσσα να δέχονται μία επιπλέον ενίσχυση στο γλωσσικό μάθημα, ενδεχομένως με τη δημιουργία τάξεων υποδοχής ή φροντιστηριακών τμημάτων, με σκοπό την ενίσχυση της γλωσσικής διδασκαλίας, λαμβάνοντας υπόψη κάθε φορά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κάθε μαθητή, τον χρόνο που έχει στην Ελλάδα, την οικογενειακή του κατάσταση κ.λπ., και στη συνέχεια, εάν τίποτε από αυτά δεν αποδίδει, το σχολείο να προχωρήσει σε άλλες λύσεις, όπως η ένταξη των παιδιών σε μικρότερες τάξεις. Κι αυτό διότι δεν θα πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι ο υποβιβασμός ενός μαθητή από μία τάξη σε μικρότερη είναι μία ιδιαίτερος ψυχοφθόρα διαδικασία για τον μαθητή, πολλώ δεν μάλλον σε περιπτώσεις όπου ο μαθητής προέρχεται από αλλοδαπή χώρα κι έχει αναγκαστεί ήδη σε μία «μετάβαση», από το σχολικό περιβάλλον της χώρας του σε ένα άλλο, «ξένο», σχολικό περιβάλλον.

Σε σύνολο δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικών, οι τρεις (3) από αυτούς ανέφεραν ότι επιχείρησαν να επικοινωνήσουν και με τους γονείς των παιδιών, τόσο των αλλοδαπών όσο και των γηγενών, προκειμένου να λυθούν τα ανακύπτοντα προβλήματα. Χαρακτηριστικά ανέφεραν: *«(...) τα άλλα προβλήματα που ήτανε, ας*

πούμε, με μειωμένης προσοχής από το σπίτι ή οικογενειακών προβλημάτων, σ' αυτό δεν μπορούσα να κάνω κάτι παρά μόνο κάποιες φορές να μιλήσω στους γονείς... ότι θα πρέπει να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στο παιδί τους κι ότι θα πρέπει να αφ... αφιερώσουν λίγο χρόνο (σ.10)», «(...) έλεγα στους γονείς πιο πολύ να μιλάνε τα παιδιά τους, γιατί αντιλαμβάνομαι ότι ως μητρική γλώσσα, εεε, κυρίως την αλβανική απ' ό,τι έχουμε εδώ στην περιοχή μας, μιλάν βεβαίως στο σπίτι μόνο την αλβανική γλώσσα. Εεε, οπότε τους έλεγα να στέλνουν τα παιδιά τους να ψωνίζουν, να χρησιμοποιούν τα ελληνικά περισσότερο, να βγαίνουν στην πλατεία να παίζουν... εεε, με εμπειρικό τρόπο, όχι τόσο με ασκήσεις όσο στο να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα περισσότερο στην κα... στην καθημερινότητά τους (σ.11)» και «Εργάστηκα πρώτα με τους γονείς και μετά... μετά με τους γονείς των άλλων παιδιών, και μετά με τ' άλλα παιδιά, κατόπιν συνάντησα και τους γονείς αυτών των παιδιών και στο τέλος τα ίδια τα παιδιά (σ.13)». Στην προκειμένη περίπτωση η στάση των εκπαιδευτικών κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική. Ο ρόλος των γονέων, ούτως ή άλλως, είναι ζωτικής σημασίας για τη σωστή ανάπτυξη των παιδιών, γι' αυτό και η στάση τους θα πρέπει να είναι η ενδεδειγμένη.

Σε αυτό το σημείο κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε και το πώς αντιμετώπισε τα προβλήματα που της παρουσιάστηκαν μία εκπαιδευτικός η οποία γνώριζε τη ρωσική γλώσσα, η οποία ήταν και η μητρική γλώσσα μιας μαθήτριάς της. Όπως είπε: «Ε, για το κοριτσάκι αυτό που μιλούσα τη γλώσσα και μπορούσα να βοηθήσω μ' αυτό τον τρόπο, εε βοήθησα μιλώντας της λίγο στα ρώσικα, γι' αρχή. Εε, το... βασικά ήθελα να δω πόσο δουλεμένη είναι. Μόλις κατάλαβα ότι το παιδάκι έχει... εεε, έχει καταλάβει κάποια πράγματα, μετά άρχισε να μιλάει και το λύσαμε (σ.2)». στις περιπτώσεις, όμως, που δεν γνώριζε τη γλώσσα των αλλοδαπών μαθητών της εργάστηκε: «(...) κυρίως με εικόνες. Δηλαδή, όταν τους έλεγες στο αρσενικό, στον άντρα λέμε 'ο', τους έδειχνα και εικονίτσα, τους έφτιαχνα αφίσες, για να τα ξεχωρίζουν και να τα βλέπουνε (...) (σ.2)». Σίγουρα το ότι γνώριζε τη ρωσική γλώσσα αποτέλεσε σημαντικό πλεονέκτημα για τη συγκεκριμένη εκπαιδευτικό, στην προσπάθειά της να διδάξει μία μαθήτριά της η οποία δεν γνώριζε καθόλου ελληνικά. Όμως, όπως φαίνεται κι από τα λεγόμενά της, χειρίστηκε με ορθό τρόπο και τους μαθητές που δεν γνώριζε τη μητρική τους γλώσσα, χρησιμοποιώντας κατά τη διδασκαλία της εικόνες: διδακτική προσέγγιση η οποία χρησιμοποιείται κατά κόρον στη Δίγλωσση Εκπαίδευση.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι δύο (2) εκπαιδευτικοί εξέφρασαν την άποψη ότι δεν χειρίστηκαν τις δυσκολίες των μαθητών με κάποιον συγκεκριμένο τρόπο. Αφενός

μεν ο πρώτος εξέφρασε την αντίληψη ότι: «(...) αυτοί που ήταν να μην μάθουν, δεν μαθαίνουν με τίποτα (σ.6)», θεωρώντας τους μαθητές απολύτως και μοναδικούς υπεύθυνους για τη μάθησή τους, και αφετέρου δε η δεύτερη εκπαιδευτικός είπε: «απλά τους έλεγα ότι: ‘Καλά θα είναι να διαβάσετε και στο σπίτι περισσότερο’... (σ.7)».

Τέλος, μία (1) εκπαιδευτικός, η οποία εργάζεται σε τάξη υποδοχής, ανέφερε ότι: «Εμπειρία δεν είχα, πάνω σε αυτό. Έψαξα πολύ, εεε... δεν είχα κάποια συγκεκριμένη μέθοδο, εεε ανάλογα πώς πήγαινε... πώς ήταν η μέρα. Ε, σαφώς και είχα εγώ ετοιμάσει κάτι για να τους... για να κάνω στο μάθημά μου, αλλά υπάρχουν φ... υπήρχαν φορές, ας πούμε, που κάναμε κάτι άλλο. Υπήρχαν φορές, ας πούμε, που θα χρησιμοποιήσω κάποιο παιχνίδι για να κάνω αυτό που θέλω. Που μου έβγαине εκείνη την ώρα... (σ.8)», ενώ ένας (1) εκπαιδευτικός τόνισε τη σημασία των επιμορφώσεων λέγοντας: «(...) οι επιμορφώσεις και τα σεμινάρια, τα κατά καιρούς, που μας γίνονται, μας δίνουν τα εφόδια και τη γνώση να τα... να τα αντιμετωπίζουμε όχι ερασιτεχνικά και υποκειμενικά, μόνοι μας, αλλά καθοδηγούμενοι μέσα από οδηγίες ειδικών ανθρώπων, εε... και μέσα από μια πλεύση φυσιολογική και απλή (σ.9)».

Αναμφιβόλως, η γνώση των κατάλληλων παιδαγωγικών μεθόδων και τεχνικών, αποτελεί προϋπόθεση προκειμένου ο εκπαιδευτικός να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τις, ομολογουμένως, δύσκολες καταστάσεις που ανακύπτουν μέσα στις αίθουσες με πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές. Θα είμαστε σε θέση να εξετάσουμε καλύτερα το κατά πόσο προετοιμασμένοι και έτοιμοι είναι και νιώθουν οι εκπαιδευτικοί στη διαχείριση αυτής της κατάστασης από τη στιγμή που θα αναλύσουμε τις απαντήσεις που έδωσαν στην επόμενη ερώτηση σχετικά με το **εάν αντιμετώπισαν δυσκολίες κατά τη διδασκαλία τους και αν αισθανόντουσαν σίγουροι για τις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν.**

Στην προκειμένη περίπτωση, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών δήλωσε ότι λειτουργούσε περισσότερο με εμπειρικές μεθόδους και τεχνικές, δηλαδή όχι με μεθόδους επιστημονικά τεκμηριωμένες για περιπτώσεις πολιτισμικά διαφορετικών μαθητών, αλλά με βάση την εμπειρία που είχαν αποκτήσει από τα χρόνια της εργασίας τους και, τις πιο πολλές φορές, αισθανόντουσαν αβοήθητοι μπροστά στην κατάσταση που είχαν να αντιμετωπίσουν, καθώς οι δυσκολίες που τους παρουσιάζονταν ήταν μεγάλες. Σε αναφορές τους σημείωσαν ότι: «Εεε ήτανε δύσκολο σε περιπτώσεις που είχανε πολλά κενά, να τα καλύψω για να φτάσουν το επίπεδο της τάξης, εεε και δυσκολευόμουνα στο ότι έπρεπε να συνεχίσω την ύλη και συγχρόνως

αυτά τα παιδιά να καλύψουν και την προηγούμενη ύλη και... ήτανε δύσκολα λίγο... (σ.1)», «Εεε, στα τυφλά. Ό,τι έπιανε σε κάθε παιδί. Δηλαδή κάποιο παιδάκι θα μπο... μπορούσε να το καταλάβει με την πρώτη, άλλο δυσκολευόταν παραπάνω... εεε και δεν ήξερα, ας πούμε στο παιδάκι που μίλησε στα ρώσικα δεν ήξερα καν αν έπρεπε να της μιλήσω στα ρώσικα, να σου πω την αλήθεια... απλά πέρασαν κάποιες μέρες... το δοκίμασα, δεν ήξερα αν μπορούσα να το κάνω αυτό ή αν έπρεπε να το κάνω... (...) Πιο πολύ εμπειρικό (...) (σ.2)», «(...) Εεε, δεν είμαι σίγουρη, γιατί δεν το 'χω ξανακάνει κιόλας, εεε δεν ξέρω δηλαδή αν είν'... αν απόλυτα σωστό... (...) (σ.3)», «(...) Έκανα πειράματα στην ουσία μόνη μου, αισθανόμουνα ανοχύρωτη, αβοήθητη, κατά καιρούς είχα ζητήσει βοήθεια, μου είπαν ότι υπάρχουν κάποια βιβλία εεε... σχετικά, αλλά ποτέ δεν έφτασαν στα χέρια μου, τέλος πάντων, κι έκανα αυτοσχέδια πειράματα θα έλεγα (σ.10)».

Υπήρχε, όμως, και η περίπτωση ενός (1) εκπαιδευτικού ο οποίος ανέφερε ότι δεν χρησιμοποίησε εμπειρικές μεθόδους: «(...) δεν ήταν εμπειρικά, επειδή (...) τυχαίνει να έχω κάνει σπουδές στην Ειδική Αγωγή, εκτός των άλλων σπουδών, κι έχω εργαστεί και ως δάσκαλος Ειδικής Αγωγής, μου ήταν πολύ εύκολο, σχετικά, συγκριτικά με άλλους δασκάλους, να χειριστώ τις καταστάσεις αυτών των παιδιών. Και ως ψυχολόγος, με ειδίκευση στην εξελικτική και αναπτυξιακή ψυχολογία, μου ήταν εύκολο να τα χειριστώ. Αλλά (...) σε πληροφορίες που έχω από συναδέλφους και συζητήσεις, τους είναι ιδιαίτερα δύσκολο (σ.13)». Βέβαια, ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός ανέφερε επιπλέον ότι: «Εργάστηκα 11 χρόνια στη Σουηδία σαν δάσκαλος, εεε, μητρικής γλώσσας στα παιδιά εκεί, στη Θεσσαλονίκη, εδώ, εργαζόμουν σε σχολεία που είχαμε παιδιά ομογενών, κυρίως από τη Σοβιετική Ένωση, τότε, οπότε είχα έρθει σε επαφή, είχα εργαστεί με τέτοια παιδιά (...) (σ.13)». Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι σπουδές σε συνδυασμό με την εμπειρία του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού, τον βοήθησαν σε μεγάλο βαθμό να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εργασίας του. Επομένως, μπορούμε να κατανοήσουμε τη σημασία τόσο της θεωρητικής κατάρτισης όσο και της πρακτικής εξειδίκευσης στην προσπάθεια της παιδαγωγικής διαχείρισης της πολιτισμικής ετερότητας.

Βέβαια, υπήρχαν και οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι ανέφεραν ότι δεν αντιμετώπισαν κανένα πρόβλημα: «Εεε προσπαθώ να φέρω στη μνήμη μου... όχι, δεν έχω αντιμετωπίσει δυσκολίες. Ήταν δεκαετία του... αρχές... εεε τέλη της δεκαετίας του 2000 και αρχές, οπού δεν ήταν τόσο έντονο το φαινόμενο που είναι τώρα. Δεν είχα αντιμετωπίσει θέματα, όχι πολλά. Κυρίως ήταν εδώ, απ' την... αλλοδαπά απ' την

Αλβανία κυρίως εκείνη την περίοδο κτλ., δεν είχαμε θέμα κανένα, όχι... (σ.6)», «Εε, όχι, δεν αντιμετώπισα σοβαρό πρόβλημα (...) όχι, εντάξει δεν μπορώ να πω ότι είχα... με τον τρόπο που έκανα δηλαδή το μάθημα... (σ.7)».

Τέλος, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι οι πέντε (5) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς δήλωσαν ότι οι δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν σχετιζόντουσαν, κυρίως, με τη δυσκολία που είχαν οι αλλοδαποί μαθητές στη χρήση της ελληνικής γλώσσας. Ειδικότερα, ανέφεραν ότι: *«(...) υπάρχουν κάποιες στιγμές που τα παιδιά δεν μπορούν καταλάβουν, εεε... το... την ορολογία, την ελληνική... και επομένως πρέπει να εξηγήσω, αν όχι με αντικείμενα με κάτι άλλο, ας πούμε να βρω ένα τρόπο, κυρίως σε αόριστες έννοιες... όπως είναι το «φιλότιμο», όπως είναι... τέτοιες έννοιες... (...) (σ.4)», «(...) μόνο σ' αυτές τις περιπτώσεις που είχαν λίγο πρόβλημα με τη γλώσσα, που χρειάστηκε να δώσω μεγαλύτερη προσοχή, να δείξω μεγαλύτερη προσοχή στον συγκεκριμένο μαθητή... και ν' αφιερώσω περισσότερο έξτρα χρόνο. Η, εεε... και με έξτρα ασκήσεις (σ.10)», «αντιμετώπισα κυρίως σ' αυτό το θέμα με τη γλώσσα, με τα μαθηματικά δεν είχαμε ιδιαίτερο πρόβλημα, με τη γλώσσα όμως... δηλαδή, δε γνώριζαν βασικό λεξιλόγιο. Και όταν έπρεπε να διδάξουμε ένα κείμενο και να κατανοήσουμε έννοιες, απ' τη στιγμή που δεν γνώριζαν βασικό λεξιλόγιο, υπήρχε πρόβλημα (σ.11)», «Το μεγάλο πρόβλημα στη διδασκαλία είναι ότι... τα παιδιά των αλλοδαπών, εε, που δεν έχουν ακόμα μάθει την ελληνική γλώσσα δυσκολεύονται σε όλα τα θεωρητικά μαθήματα. Ενώ στα μαθηματικά μπορούν να συναγωνίζονται τα ελληνόπουλα, στα επί μέρους μαθήματα, Ιστορία, Γεωγραφία, που χρειάζονται καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν (...) (σ.12)».*

Θα θέλαμε, όμως, να σταθούμε στην άποψη που εξέφρασε ο εκπαιδευτικός (σ.9), ο οποίος, αναφερόμενος στις δυσκολίες που αντιμετώπισε, είπε: *«Προπαντός στο μάθημα της Γλώσσας. Όχι προπαντός, ίσως μόνο στο μάθημα της Γλώσσας. Όταν το παιδάκι, εεε... απ' το σπίτι του, εεε... έχει μάθει να... να χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα, να λειτουργεί την ελληνική γλώσσα, να τη χρησιμοποιεί, να είναι εργαλείο επικοινωνίας πριν έρθει στο σχολείο, όταν μιλάει δηλαδή απλοποιημένα καλά τα ελληνικά, δεν έχουμε μεγάλο πρόβλημα. Όμως, όταν το παιδάκι κουβαλάει τη μητρική του γλώσσα, υπάρχει... εκεί υπάρχει σύγκρουση, αλλά υπάρχουν όλοι οι μηχανισμοί, υπάρχει ο τρόπος, ο παιδαγωγικός, ο διδακτικός τρόπος, που το ξεπερνάμε (σ.9)».* Στην παραπάνω άποψη του εκπαιδευτικού, πέραν του ότι αναφέρεται ότι η δυσκολία που αντιμετωπίζει αφορά το μάθημα της γλώσσας, ο εκπαιδευτικός αναφέρει και κάτι άλλο, κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερα σημαντικό, το οποίο χρήζει άμεσης διευθέτησης.

Αναφέρει, μεταξύ άλλων, ο εκπαιδευτικός: «(...) Όμως, όταν το παιδάκι κουβαλάει τη μητρική του γλώσσα, υπάρχει... εκεί υπάρχει σύγκρουση (...) (σ.9)». Σε αυτήν την περίπτωση, ο εκπαιδευτικός εκφράζει μία, κατά τη γνώμη μας, αντίληψη ασυνειδήτα, ότι, δηλαδή, όταν ο μαθητής γνωρίζει τη μητρική του γλώσσα, παρατηρείται μία σύγκρουση. Η συγκεκριμένη άποψη έχει διατυπωθεί πολλές φορές, ιδιαίτερα από τους επικριτές της Δίγλωσσης Εκπαίδευσης. Δεν παίρνουμε ως δεδομένο, σε αυτήν την περίπτωση, ότι ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός είναι πολέμιος της Δίγλωσσης Εκπαίδευσης –ίσως και να είναι, αλλά κάτι τέτοιο, από τη στιγμή που δεν εξετάστηκε, λόγω του ότι ξέφυγε από τα όρια της εργασίας μας, δεν μπορεί να πιστωθεί στον εκπαιδευτικό-, καθώς δεν μας ενδιαφέρει να καταδείξουμε κάτι τέτοιο στην προκειμένη περίπτωση. Απεναντίας, αυτό που θα θέλαμε να σχολιάσουμε είναι η συγκεκριμένη αντίληψη αυτή καθεαυτή.

Όπως αναφέρει ο Γ. Νικολάου (2009: 167): «Για πολλά χρόνια, η κρατούσα άποψη για την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας, και ιδιαίτερα για τα μεταναστούποια της χώρας υποδοχής, ήταν ότι “όσο πιο νωρίς ξεκινάς, τόσο ευκολότερα και σωστότερα τη μαθαίνεις”». Υπό την επιρροή της συγκεκριμένης αντίληψης φαίνεται να είναι και ο παραπάνω εκπαιδευτικός, όπως, ενδεχομένως, μπορεί να είναι και άλλοι εκπαιδευτικοί οι οποίοι, διδάσκουν μεν σε αλλοδαπούς μαθητές, αλλά οι γνώσεις τους και η κατάρτισή τους πάνω σε θέματα που άπτονται του γνωστικού πεδίου της Διγλωσσίας και της Δίγλωσσης Εκπαίδευσης δεν είναι επαρκείς σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν να αντικρούσουν αυτές τις αντιδραστικές αντιλήψεις.

Σύμφωνα με τις νέες απόψεις στον χώρο της Δίγλωσσης Εκπαίδευσης «η γλωσσική ικανότητα στη μητρική γλώσσα αποτελεί τη βάση για την εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας» (Νικολάου Γ., 2009: 167). Απεναντίας, εάν υπάρξει ρήγμα στην κατάκτηση της μητρικής γλώσσας, αυτό επιδρά στην εξέλιξη και των δύο γλωσσών, δηλαδή τόσο στη μητρική όσο και στην κυρίαρχη γλώσσα, κάτι που έχει ως συνέπεια τη «διπλή ημιγλωσσία» ή «αφαιρετική διγλωσσία» με αποτέλεσμα ο αλλοδαπός μαθητής να μην κατέχει σωστά ούτε τη μητρική ούτε την ξένη γλώσσα (Νικολάου Γ., 2009: 168). Η παραπάνω άποψη έχει τις βάσεις της στο μοντέλο της κοινής υποκειμένης γλωσσικής ικανότητας, σύμφωνα με το οποίο «η εμπειρία σε μία από τις δύο γλώσσες μπορεί να προωθήσει την ανάπτυξη της ικανότητας που ενυπάρχει και στις δύο γλώσσες, αν δοθούν τα κατάλληλα κίνητρα και αν υπάρξει έκθεση και στις δύο είτε στο σχολείο είτε στο ευρύτερο περιβάλλον» (Cummins, 2005: 136).

Δεν είναι στις προθέσεις μας να κάνουμε εκτενή ανάλυση των μοντέλων

Δίγλωσσης Εκπαίδευσης ή να αναλύσουμε τα υπέρ και τα κατά της Δίγλωσσης Εκπαίδευσης. Όμως, λόγω του ότι αναφέρθηκε από την πλειοψηφία των εκπαιδευτικών ότι οι αλλοδαποί μαθητές αντιμετωπίζουν κάποια γλωσσικά προβλήματα, θεωρήσαμε σκόπιμο να αναφερθούμε και στη θέση που οφείλει να έχει η μητρική γλώσσα των αλλοδαπών μαθητών, προκειμένου να βοηθηθούν ακόμη περισσότερο στην εκμάθηση των Ελληνικών. Κλείνοντας, λοιπόν, αυτό το σκέλος, θα θέλαμε να τονίσουμε τη σημασία της μητρικής γλώσσας και να επιστήσουμε την προσοχή στους εκπαιδευτικούς για τις δυσκολίες που ίσως αντιμετωπίσουν σε περιπτώσεις όπου οι αλλοδαποί μαθητές αποκόπτονται από τη μητρική τους γλώσσα, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που δεν την έχουν αναπτύξει σε ικανοποιητικό βαθμό.

Προχωρώντας στην επόμενη ερώτηση που θέσαμε στους εκπαιδευτικούς, σχετικά με το εάν θα ήθελαν επιπλέον **επιμόρφωση στο αντικείμενο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης**, αξίζει να σημειώσουμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών –δώδεκα (12) στους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς- έκριναν ως απαραίτητη και αναγκαία την επιμόρφωσή τους σε θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, κάτι το οποίο ήταν εμφανές από τα ίδια τα λεγόμενά τους κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Ειδικότερα, κάποιες από τις απόψεις που εκφράστηκαν είναι: *«Εννοείται. Πόσο μάλλον, ας πούμε, εε... τώρα που καλέστηκα να το κάνω αυτό το πράγμα, θα ήθελα, εεε... να ξαναφρεσκάρω όλα αυτά που έχω μάθει, που... ή να μάθω καινούρια πράγματα, καινούριες μεθόδους, γιατί φαντάζομαι ότι γίνονται και... ε, ότι έχουν γίνει κι άλλες έρευνες, έχουνε βγει κι άλλα πράγματα, θα ήθελα πολύ, ναι. Και... και με το τμήμα υποδοχής να μην ασχολιόμουνα φέτος, ούτως ή άλλως τα παιδιά είναι ενταγμένα ήδη μέσα στην τάξη τους (σ.8)»*, *«Ε, ναι, βεβαίως, νομίζω ότι είναι επιβεβλημένο στα χρόνια που ζούμε (σ. 11)»*, *«Ναι, ναι... και πρακτικά... (σ.3)»*, ενώ ένας (1) εκπαιδευτικός ανέφερε ότι: *«Έχω επιμορφωθεί, θα με ενδιέφερε να επιμορφωθώ κι άλλο αλλά δεν έχω τον χρόνο γι' αυτό (σ.13)»*. Θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντική την άποψη ότι η επιμόρφωση είναι ανεπαρκής και ότι η πραγματοποίησή της αποτελεί αίτημα των εκπαιδευτικών: *«Δυστυχώς η επιμόρφωση, κι αυτό είναι αίτημά μας μέσα από τις συνδικαλιστικές μας οργανώσεις, εεε είναι... μερικές φορές ανεπαρκής, όχι ανεπαρκής, μερικές φορές είναι ελάχιστη. Θα 'πρεπε το υπουργείο να φροντίζει να... να μετεκπαιδεύει τους... τους εκπαιδευτικούς μέσα από επιμορφώσεις, μέσα από σεμινάρια, για να μπορέσουνε, σ' οποιοδήποτε θέμα παρουσιάζεται στο σχολείο, κι αυτό είναι ένα απ' τα πολλά προβλήματα που παρουσιάζονται, στην εξέλιξή του και στην πορεία του, να μεριμνά και να φροντίζει για*

την επιμόρφωση, τη συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (σ.9)».

Οι δύο (2) εκπαιδευτικοί οι οποίοι ήταν αρνητικοί στην πιθανότητα επιπλέον επιμόρφωσης κατέχουν τη θέση του διευθυντή, με 30 και 33 χρόνια υπηρεσίας αντίστοιχα, και δήλωσαν ότι: «(...) σ' αυτή τη φάση όχι, γιατί δεν ενδείκνυται κιόλας εδώ... πρέπει να είσαι σε μεγαλύτερη πόλη, για να το δουλέψεις αυτό... όπως, ας πούμε, στην Αθήνα έχει δια... σχολείο διαπολιτισμικό, ας πούμε, ολόκληρο... (σ.5)» και «Ε, όχι, Θεοδωρή, τώρα, δεν... δεν υπάρχει... πλέον (...) εσείς οι νεοεισελθόντες, νεοεισερχόμενοι, μέλλοντες για είσοδο στην εκπαίδευση, εσείς να φροντίσετε και να γίνετε όσο καλύτερα μπορείτε... να προετοιμαστείτε (...) (σ.12)». Είναι κατανοητό, σε κάποιον βαθμό, το ενδεχόμενο να έχει δημιουργηθεί «κορεσμός» σε κάποιους εκπαιδευτικούς, με πολλά χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, και να μην έχουν τη διάθεση για επιπλέον επιμόρφωση. Σε αυτό ίσως να συνεπικουρεί και το ενδεχόμενο ένας εκπαιδευτικός να κατέχει τη θέση του διευθυντή, οπότε και έχει απομακρυνθεί από τα διδακτικά καθήκοντα της σχολικής τάξης. Όμως, θα πρέπει να καταστεί σαφές με κάθε τρόπο ότι η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση αφορά ολόκληρο το εκπαιδευτικό οικοδόμημα, γι' αυτό και η αντίληψη που εξέφρασε ο εκπαιδευτικός (σ.5), ότι δηλαδή δεν ενδείκνυται η επιπλέον επιμόρφωση στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση σε μέρη όπου δεν υπάρχουν διαπολιτισμικά σχολεία ή ότι για να εργαστεί ένας εκπαιδευτικός διαπολιτισμικά θα πρέπει να βρίσκεται σε μεγάλη πόλη, βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα της σύγχρονης κοινωνίας και παραποιεί τον χαρακτήρα της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικά, και χωρίς να επεκταθούμε περαιτέρω στο θέμα –λόγω του ότι θεωρούμε ότι η οποιαδήποτε αυταπάτη για τον ρόλο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης θα διαλυθεί- παραθέτουμε την άποψη που έχει εκφράσει ο Γ. Νικολάου (2005: 230): «Η διαπολιτισμικότητα πλέον αφορά συνολικά το εκπαιδευτικό οικοδόμημα και δεν διαμορφώνεται κατά περίπτωση, ανάλογα δηλαδή με το αν έχουμε ή δεν έχουμε πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές σε αυτό. **Κάθε σχολείο είναι δυνάμει διαπολιτισμικό και η ύπαρξη ιδιαίτερων σχολείων διαπολιτισμικής εκπαίδευσης θα πρέπει να επανεξεταστεί ως προς τη σκοπιμότητά της**⁶».

Θα κλείσουμε την ανάλυση των απαντήσεων που μας έδωσαν οι εκπαιδευτικοί για τη δεύτερη ομάδα ερωτήσεων, παραθέτοντας τις **απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση**.

---

⁶ Η υπογράμμιση δική μας.

Και σε αυτό το ερώτημα οι απόψεις των εκπαιδευτικών ήταν ποικίλες, έχοντας όλες, όμως, μία θετική χροιά, καθώς όλοι οι εκπαιδευτικοί τάχθηκαν υπέρ της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητά της στις μέρες μας. Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν: «(...) *Ε, θεωρώ ότι είναι κάτι... αρκετά σημαντικό ειδικά στις μέρες... στις μέρες μας η διαπολιτισμικότητα είναι βασικό χαρακτηριστικό των σχολείων μας. Οπότε, θεωρώ ότι είναι... κατέχει ιδιαίτερο ρόλο, και σημαντικό ρόλο στη δουλειά μας (σ.2)*», «(...) *είναι κομμάτι του σχολείου, κομμάτι της ζωής μας... (...) πανταχού παρούσα... (σ.3)*», «(...) *όλοι έχουν το ίσο δικαίωμα στη μόρφωση... μμ κι επομένως πρέπει η αντιμετώπισή τους να είναι η δέουσα, η κατάλληλη... (...) ...δηλαδή να γίνονται κάποιες ενέργειες από το κράτος, αλλά και από μας τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς, ώστε τα παιδιά να μη νιώθουν απομονωμένα (σ.4)*».

Ωστόσο, παρά τη θετική διάθεση των εκπαιδευτικών προς τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, παρατηρήθηκαν κάποιες ασάφειες στις αντιλήψεις τους, οι οποίες δημιουργούν ορισμένες αμφιβολίες σχετικά με το εάν και κατά πόσο κάποιοι από τους εκπαιδευτικούς ήταν σε θέση να οριοθετήσουν τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Αναφέρουμε ενδεικτικά: «*Ε, έχω την εντύπωση ότι... αυτό, η λέξη που μου 'ρχεται αυτή τη στιγμή είναι: εξειδίκευση. Αυτό. Και... εξειδίκευση, και... εξατομίκευση. Εξατομικευμένη εκπαίδευση. Ναι... ενδιαφέρον ακούγεται, χρήσιμο, ουσιώδες... σε καμία περίπτωση αδιάφορο (σ.11)*», «*Εεε... στο... έτσι κι αλλιώς, δεν μπορούμε να... να κάνουμε τίποτα, έτσι; Εμείς... Ε, πρέπει να τους δεχόμαστε. Εεε... απλά ίσως θα πρέπει... ε, να έχουμε εμείς και μια επιπλέον βοήθεια απ' το... δεν ξέρω... σαν σεμινάρια, σαν... κάποια επιπλέον, δεν ξέρω, ενημέρωση... (σ.15)*», «*Χρειάζεται αυτό να μπει στον κλάδο μας... εεε χρειάζεται, ναι, χρειάζεται. Πιστεύω ότι ναι (σ.7)*».

Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι οι εκπαιδευτικοί χρειάζονται επιπλέον επιμόρφωση, κι αυτό καθίσταται σαφές και από τις δηλώσεις των ιδίων. Αρκεί να αναφέρουμε χαρακτηριστικά: «(...) *δεν κάνουμε τα κατάλληλα σεμινάρια. Τώρα, προς το παρόν, εντάξει; Τώρα από 'δώ και πέρα τι θα ακολουθήσει, εγώ δεν συμμετείχαν καμιά φορά σε τέτοιο θέμα (σ.6)*». Ο συγκεκριμένος εκπαιδευτικός (σ.6), ο οποίος βρίσκεται και σε σχολείο ορεινού όγκου διατυπώνει ακόμη έναν παράγοντα που δυσκολεύει τη διαδικασία των επιμορφώσεων: «(...) *είναι οι αποστάσεις, πλέον, που μας κάνουν να είναι, εντάξει... δηλαδή, όταν κάνουν σαββατοκύριακο κι εγώ δεν μπορώ να έρθω λόγω δουλειάς, δεν πας. Ή είναι απογευματινές ώρες, οι οποίες είναι δύσκολες. (...) Γίνονται, κυρίως, ναι, ναι, στα κέντρα των πόλεων. Κι όταν είσαι σ' ένα*

απομακρυσμένο χωριό, που είμαι εγώ, σε μονοθέσιο σχολείο και σε υψόμετρο 400 μέτρων είναι δύσκολο να πας (σ.6)».

Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση αποτελεί πλέον αναπόσπαστο τμήμα της ελληνικής εκπαίδευσης. Οι ίδιες οι ανάγκες της σύγχρονης πολυπολιτισμικής και παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας επιβάλλουν την πλήρη και συντονισμένη ενημέρωση των εκπαιδευτικών από το κράτος, σε θέματα που άπτονται της πολιτισμικής ετερότητας. Οι εκπαιδευτικοί είναι ανάγκη να επιμορφωθούν, έτσι ώστε να γίνουν πιο αποτελεσματικοί στο έργο τους και να καταφέρουν να βοηθήσουν τους πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές όσο θα ήθελαν.

Έχοντας, λοιπόν, ολοκληρώσει την ανάλυση της «2^{ης} ομάδας ερωτήσεων», είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε στην ανάλυση των ερωτήσεων της 3^{ης} ομάδας ερωτήσεων.

3η ομάδα ερωτήσεων - Διερεύνηση του πώς αντιλαμβάνεται ο εκπαιδευτικός την πολιτισμική ετερότητα και την πολιτισμική ταυτότητα

Στην 3^η ομάδα ερωτήσεων εστίασαμε το ενδιαφέρον μας στη διερεύνηση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με την πολιτισμική ταυτότητα και την πολιτισμική ετερότητα. Η πρώτη ερώτηση της συγκεκριμένης ομάδας ερωτήσεων αφορούσε το **πώς αντιλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί την έννοια της ετερότητας**.

Οι εκπαιδευτικοί φάνηκε να δυσκολεύονται αρκετά στην προσπάθεια οριοθέτησης της έννοιας της ετερότητας. Αρχικά, οι οχτώ (8) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς χρησιμοποίησαν μία λέξη συνώνυμη της ετερότητας, τη διαφορετικότητα, για να εκφράσουν την αντίληψή τους περί ετερότητας. Μάλιστα, δύο (2) από αυτούς αρκέστηκαν απλώς στην αναφορά της λέξης ετερότητα: «*Εεε... διαφορετικότητα... (σ.5)*» προσθέτοντας, επιπλέον, και μία αμφιβολία στο λόγο τους: «*Η ετερότητα με πάει στη διαφορετικότητα. Επομένως, αυτό δεν είναι; (σ.4)*». Οι έξι (6) από τους οχτώ (8) εκπαιδευτικούς, που χρησιμοποίησαν την έννοια της «διαφορετικότητας» για να εκφράσουν την περί ετερότητας αντίληψή τους, ήταν περισσότερο περιγραφικοί, ορισμένοι από τους οποίους λέγοντας πως: «*(...) εεε παιδάκια που έχουνε άλλο... εεε πολιτισμική-κά πολιτισμική κουλτούρα... εεε γλώσσα, ήθη, έθιμα, εεε προέρχονται οι γονείς τους από άλλη χώρα, έστω κι αν αυτά έχουνε*

γεννηθεί εδώ, εεε πιστεύω ότι είναι οι άλλοι, οι διαφορετικοί... (σ.1)», «Κανείς δεν είναι ίδιος με κανέναν, οπότε... όλοι μας είμαστε διαφορετικοί. Κάθε άνθρωπος χ... θέλει άλλα πράγματα. Έτσι το αντιλαμβάνομαι. Δηλαδή, δεν... δεν θα... δεν το... δεν είναι μόνο η γλώσσα... διαφορετική. Όλοι οι άνθρωποι... το άτομο είναι διαφορετικό... (...) Άντρας-γυναίκα, από κει δεν ξεκινάει η διαφορετικότητα; (...) Απ' το φύλο δεν ξεκινάει; Άρα όλοι μας είναι... είμαστε διαφορετικοί, όλοι μας χρειαζόμαστε διαφορετικά πράγματα (σ.8)». Ιδιαίτερος σημαντικές, όμως, κατά τη γνώμη μας, είναι οι απόψεις δύο εκπαιδευτικών οι οποίοι ανέφεραν χαρακτηριστικά ότι: «Εεε, διαφορετικό φύλο, διαφορετικό θρήσκευμα, διαφορετική γλώσσα, καταγωγή... εεε θεωρώ ότι υπάρχει ετερότητα και σε παιδιά που... στα ελληνόπουλα... που γεννήθηκαν όλα στην Ελλάδα, εεε το παιδάκι που ζει στην Άρτα με το παιδάκι που ζει σ' ένα απομακρυσμένο χωριό της Ηπείρου έχει μεγάλη διαφορά. Γενικά με την έννοια της διαφορετικότητας, έτσι το αντιλαμβάνομαι εγώ. (...) (σ.2)» και «Θεωρώ όμως ότι όλοι είμαστε διαφορετικοί, δεν είναι κανένας ίδιος με τον άλλο. Είτε ανήκουμε στην ίδια εθνικότητα είτε μιλάμε την ίδια γλώσσα είτε όχι, είμαστε διαφορετικοί έτσι κι αλλιώς. Το παίρνω εγώ αυτό σαν δεδομένο κι από κει και πέρα, βέβαια, υπάρχουνε πιο μεγάλες διαφορές που μου χαρακτηρίζουν την ετερότητα, που θεωρώ ότι είναι η γλώσσα, η θρησκεία... η φυλή, στην οποία ανήκει κάποιος, οι λευκοί, οι μαύροι κ.λπ. Αυτά. Αλλά και γενικά μέσα στην ίδια γλώσσα, στην ίδια θρησκεία, θεωρώ ότι υπάρχει ετερότητα μεταξύ των ανθρώπων (σ.10)». Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι η ετερότητα παρατηρείται και σε περιπτώσεις ανθρώπων με την ίδια εθνικότητα, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο μία νέα, πιο ευρεία, διάσταση στην έννοια της ετερότητας. Ειδικότερα η άποψη της εκπαιδευτικού (σ.2), η οποία, στην αντίληψη της περί ετερότητας, συμπεριέλαβε και τους γεωγραφικούς παράγοντες, κάτι που μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους. Αυτό καθίσταται ακόμη πιο σημαντικό, αν σκεφτεί κανείς ότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, η ετερότητα προσδιορίζεται με όρους εθνικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς.

Ενδιαφέρουσα άποψη αποτελεί και η πεποίθηση μιας εκπαιδευτικού –ότι η ετερότητα βρίσκεται παντού γύρω μας- η οποία και ανέφερε: «Εε, την αντιλαμβάνομαι ως... ακόμη κι ανάμεσά μας. Η ετερότητα είναι... είμαστε όλοι έτεροι, ο ένας με τον άλλον, είμαστε όλοι διαφορετικοί. Είναι... παντού, είναι το φύλο, είναι το χρώμα, είναι η γλώσσα, είναι το πώς χ... χρησιμοποιούμε τη γλώσσα, τα ιδιώματα, οι λέξεις, ο τρόπος που μιλάμε, που κυματίζουμε τη φωνή, όλα. Όλα είναι ετερότητα. Ο καθένας είναι ιδιαίτερος (σ.3)». Σε αυτή την περίπτωση, όμως, θα πρέπει να είμαστε

πολύ προσεχτικοί και να πραγματοποιήσουμε την πρέπουσα ανάγνωση της παραπάνω αντίληψης, καθώς, σε διαφορετική περίπτωση, ενέχεται ο κίνδυνος να οδηγηθούμε σε μία πλήρη αποδόμηση κάθε έννοιας της ταυτότητας⁷, υιοθετώντας μια άποψη πανσπερμίας διαφορετικότητας που ενυπάρχει στον κάθε άνθρωπο.

Ωστόσο, υπήρχαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν μία συγκεκριμένη, θα λέγαμε, άποψη για την έννοια της ετερότητας: *«Πάντως εγώ υπ' αυτή την έννοια, με τη λέξη ετερότητα, δεν είναι ακριβώς ο όρος που την έχω εγώ στο μυαλό μου. Τώρα, ετερότητα ίσως είναι... εεε... (...) Ε, το κάτι άλλο, δηλαδή... να έχω και... (...) μια άλλη λύση, κάτι έτερον το οποίο, μια άλλη, ας πούμε, μια άλλη πόρτα που μπορεί να τη χτυπήσω κάποια στιγμή και να μου ανοίξει και να κάνω κάτι άλλο. Αυτή την έννοια, μ' αυτή την έννοια το λέω... (σ.6)»*, καθώς επίσης και μια πιο επιφανειακή –τουλάχιστον αρχικά- άποψη: *«Την έννοια της ετερότητας την αντιλαμβάνομαι απ' το όνομα κι απ' το επίθετο του παιδιού. Πρωταρχικά. Είναι... παιδιά με διαφορετικά ονόματα. (σ.9)»*.

Στην περίπτωση του εκπαιδευτικού (σ.6) ήταν φανερό ότι δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσει την έννοια της ετερότητας, τόσο από τις επαναλαμβανόμενες παύσεις του όσο κι από τις κινήσεις του σώματός του στην προσπάθειά του να εκφράσει την άποψή του, αλλά και από τα ίδια λεγόμενά του. Απεναντίας, ο εκπαιδευτικός (σ.9), μετά την αρχική του άποψη, ανέφερε επιπλέον, για την έννοια της ετερότητας, τα ακόλουθα: *«Υπάρχει περίπτωση να 'χουνε... να είναι παιδιά με άλλο θρήσκευμα. Η μητρική τους γλώσσα είναι διαφορετική. Εεε... η... ο τρόπος που μιλάνε, που εκφέρονται, που μιλάν τα ελληνικά, οι μερικές... μερικά παιδιά, μερικών κοινοτήτων, έχουν διαφ... εκφέρουν την ελληνική γλώσσα... διαφορετικά και είναι εμφανής γλωσσολογικά η διαφορά τους, εεε... οι διατροφικές τους συνήθειες, πολλές φορές, οι μουσουλμάνοι έχουν διαφορετικές... αποφεύγουν το χοιρινό, τα σουβλάκια, σε εκδρομές, σε συνεστιάσεις που κάνουμε στο σχολείο εδώ πέρα, σε γιορτούλες, σε πάρτι κ.λπ., και εκεί είναι εμφανέ... εμφανέστατη η διαφορά σε διατροφικές συνήθειες. Εεε... στον εθνικό... στην... εθνικό ύμνο που πολλές φορές... τραγουδάμε σε γιορτές... σε θρησκευτικές γιορτές, Χριστούγεννα, Πάσχα, όταν είναι από διαφορετικές κοινότητες. Η ετερότητα είναι εμφανής, γιατί υπάρχει (σ.9)»*, δίνοντας μία πιο γενική εικόνα της

---

⁷ Το συγκεκριμένο θέμα θα αναλυθεί εκτενέστερα σε επόμενη φάση, όπου και θα παρουσιαστούν οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την έννοια της ταυτότητας.

έννοιας της ετερότητας, περιλαμβάνοντας ακόμη και τις διαφορές στις διατροφικές συνήθειες των παιδιών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι οι εκπαιδευτικοί, στη συγκεκριμένη ερώτηση, κινήθηκαν, σε γενικές γραμμές, σε αναμενόμενες απόψεις και αντιλήψεις, μεγάλο μέρος των οποίων συναντώνται και στη βιβλιογραφία –διεθνή και εγχώρια-, οριοθετώντας την ετερότητα με όρους εθνικούς, θρησκευτικούς, γλωσσικούς, χρώματος και φυλής, αλλά και γεωγραφικούς, αναγνωρίζοντας, παράλληλα, ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ιδιαίτεροι και διαφορετικοί μεταξύ τους.

Η δεύτερη ερώτηση της συγκεκριμένης ομάδας ερωτήσεων αφορούσε τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το **εάν υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού»**. Στη συγκεκριμένη ερώτηση υπήρχε μία σύγκλιση στις απόψεις των εκπαιδευτικών, με δέκα (10) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς να παίρνουν σαφή θέση υπέρ του ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού». Αλλά και ανάμεσα στους πέντε (5) εκπαιδευτικούς που δεν πήραν σαφή θέση, υπήρχε και πάλι μία ροπή προς το ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες.

Αναλυτικότερα, και σε ό,τι αφορά τους δέκα (10) εκπαιδευτικούς που εξέφρασαν την αντίληψη περί αντικειμενικών παραγόντων, ανέφεραν: «Εεε... εγώ πιστεύω ότι κατατάσσεται ως διαφορετικός σε χαρακτηριστικά, όπως ένα παράδειγμα... η γλώσσα, η θρησκεία... το χρώμα, η χώρα που προέρχεται... από κει ξεκινάει η έννοια της ετερότητας και τον κατατάσσουμε ως διαφορετικό... (σ.1)», «Αντικειμενικοί παράγοντες είναι η προέλευσή του, η καταγωγή του, η θρησκεία του, η γλώσσα του και... ο πολιτισμός που κουβαλάει ο καθένας... (...) (σ.4)», «Αντικειμενικοί παράγοντες προαναφέρθησαν. Δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί η καταγωγή κάποιου, η μητρική του γλώσσα, το θρήσκευμά του. Αυτά είναι παγιωμένα (...) με ρεαλισμό. Είναι δεδομένο το καθένα (σ.9)».

Ορισμένοι από τους εκπαιδευτικούς, όμως, παρότι υποστήριζαν ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού, δήλωσαν ότι δεν συμφωνούν με αυτήν την κατάταξη, τονίζοντας την κοινωνική φύση του διαχωρισμού: «(...) Ε, γενικά στην κοινωνία μας νομίζω, ό,τι αποκλίνει του μέσου όρου το χαρακτηρίζουμε διαφορετικό (σ.2)», «(...)βέβαια... το θεωρώ λανθασμένο, αλλά, ναι, υπάρχουνε, καθώς οι περισσότεροι άνθρωποι γύρω μας κατατάσσουνε τους ανθρώπους ως διαφορετικούς... εε από το χρώμα τους, από την ομιλία τους, από... την εθνικότητά τους, απ' το ύψος τους ακόμα, απ' το πάχος τους, κι απ' όλα... (σ.3)» και

«Συνήθως ως άνθρωποι, ναι, κατατάσσουμε τους ανθρώπους ως διαφορετικούς... με κάποια... με κάποιους παράγοντες, όπως την... το φύλο, το... το χρώμα του δέρματος, τη θρησκεία, αλλά κατά τη γνώμη μου πάλι, εεε... όλοι είμαστε ίσοι στην ουσία. Αλλά κοινωνικά υπάρχουν αυτοί οι παράγοντες που κατατάσσουν τους ανθρώπους διαφορετικούς (σ.10)». Στις παραπάνω περιπτώσεις, είναι προφανές, και κατά τη γνώμη μας πολύ σημαντικό, ότι αποκαλύπτεται η σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού με τις αντιλήψεις που η ίδια η κοινωνία δημιουργεί στα άτομα, για τα άτομα. Οι εκπαιδευτικοί, λόγω και της κρισιμότητας της θέσης την οποία κατέχουν, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να μπορούν να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν τον υποβόσκων ρόλο της κοινωνίας και των δομών της στη διαμόρφωση αντιλήψεων οι οποίες θεωρούνται παγιωμένες και αντιμετωπίζονται ως «γενικές αλήθειες», ενώ στην πραγματικότητα αγνοείται το γεγονός ότι αποτελούν προϊόντα κατασκευής από την ίδια την κοινωνία.

Άξια σχολιασμού είναι η άποψη ενός εκπαιδευτικού, ο οποίος, στην προσπάθειά του να προσεγγίσει το εάν υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες, προέβη σε έναν διαχωρισμό της πράξης από τη θεωρία, δίνοντας, μάλιστα, άλλη απάντηση για την πράξη και άλλη για τη θεωρία, λέγοντας τα ακόλουθα: *«Όχι. Ε... δυστυχώς δεν έχει φτάσει ακόμη η επιστημονική έρευνα, αλλά και η στάση των εκπαιδευτικών, σε τέτοιο βαθμό, σε τέτοιο επίπεδο η ενημέρωση, η πληροφόρηση, ώστε να μπορούμε να έχουμε αντικειμενικούς παράγοντες, στην πράξη εννοώ, θεωρητικά υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες. Στη θεωρία πολλά έχω διαβάσει, πολλά έχω μάθει, αλλά εγώ μιλώντας για την πράξη, λειτουργικά στα σχολεία με 26 χρόνια εμπειρίας, έχω να πω ότι οι παράγοντες που εφαρμόζονται στην πράξη σε σχέση με τέτοια παιδιά (...) κάθε παιδί που αποκλίνει απ' το λεγόμενο «μέσο όρο», εεε... δεν είναι αντικειμενικοί. Κυριαρχούν οι υποκειμενικοί παράγοντες (σ.13)».* Συνεχίζοντας, έπειτα από ερώτηση που του κάναμε, ώστε να διευκρινίσει αν υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες στο θεωρητικό κομμάτι και, αν υπάρχουν, ποιοι είναι αυτοί, απάντησε το εξής: *«Υπάρχουνε αντικειμενικοί παράγοντες, βεβαίως. Υπάρχουνε αντικειμενικοί παράγοντες για να κατατάξεις κάποιο παιδί σαν διαφορετικό. Στην βιβλιογραφία υπάρχουν (...) Την... την καταγωγή, τη γλώσσα, τη θρησκεία... (σ.13)».*

Την παραπάνω άποψη θα τη χαρακτηρίζαμε ως αρκετά συγκεχυμένη. Αφενός μεν, διότι η απάντηση του εκπαιδευτικού είναι αντιφατική, κι ενώ υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες στη συνέχεια μεταστρέφει την άποψή του και αναφέρει ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες, και αφετέρου δε, διότι κάτι τέτοιο

το κάνει πραγματοποιώντας έναν κάθετο διαχωρισμό ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, τέτοιο που, άλλο ισχύει στη θεωρία και άλλο στην πράξη. Τη συγκεκριμένη άποψη του εκπαιδευτικού θα τη χαρακτηρίσαμε αντιδιαλεκτική και αντιεπιστημονική. Έχοντας ως οδηγό τη μαρξιστική διαλεκτική αντίληψη για τη θεωρία και την πράξη, η θεωρία και η πράξη πρέπει να λογίζονται ως όλον, το οποίο βρίσκεται σε μία αδιάλυτη, ενιαία και συνεχή αλληλεπίδραση και ανατροφοδότηση. Στο σημείο αυτό, η ειδοποιός διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με την παραπάνω μαρξιστική διαλεκτική αντίληψη, η θεωρία γεννιέται από την πράξη, αλλά και το ότι και η επιστημονική θεωρία είναι μια μορφή πράξης, αφού συνιστά το αποτέλεσμα της γενίκευσης της πρακτικής πείρας των ανθρώπων. Η αντίληψη, επομένως, ότι άλλα πράγματα μας δίνονται από την πράξη, ενώ άλλα καταγράφει η επιστημονική θεωρία, κρίνεται απολύτως λαθεμένη, ως αβάσιμη.

Από την άλλη, υπήρξαν και εκπαιδευτικοί οι οποίοι απέφυγαν να εκφράσουν κάποια άποψη για τον εάν υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού» και οι απόψεις τους ήταν αρκετά γενικές. Ενδεικτικά: *«Εντάξει, δεν... δεν ξέρω. Όπως σου είπα, ότι... τα άτομα, δηλαδή κι ο χαρακτήρας του κάθε ανθρώπου είναι διαφορετικός. Η διαφορετικότητα υπάρχει (...) δηλαδή, τι; Να εστιάσουμε μόνο στο πώς φαίνεται ο άλλος; (...) δεν μπορώ να ομαδοποιήσω (...) να τα βάλω σε κατηγορίες... τα άτομα. Θεωρώ... (σ.8)»*, *«(...) εντάξει, όλοι βασικά είναι ίδιοι μέσα σε μια τάξη (...) για ένα δάσκαλο, είναι όλοι ίσοι και ίδιοι και πρέπει να είναι, έτσι πρέπει να είναι, δεν πρέπει να... να αντιμετωπίζει με διαφορετικότητα... από κει και πέρα, σαν εκπαιδευτικός θα πρέπει (...) να το δεις τι ανάγκες έχει αυτό το παιδί, αν είναι απ' αλλού, δεν ξέρει, δεν κάνει... μπορεί να υποστεί bullying, (...) πολλά (...) πρέπει να είσαι συνέχεια... να βλέπεις τι γίνεται... (σ.5)»*.

Τέλος, υπήρξαν και δύο (2) εκπαιδευτικοί οι οποίοι υποστήριξαν ότι δεν μπορούμε με αντικειμενικά κριτήρια να κατατάξουμε κάποιον ως διαφορετικό, με μία μικρή διαφορά μεταξύ τους. Ο πρώτος εκπαιδευτικός (σ.6) ανέφερε ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες, αναφέρθηκε, ωστόσο, στη θρησκευτική ετερότητα, λέγοντας: *«Όχι. Εγώ θα έλεγα, πέρα απ' τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός... αν... δεν προσπαθούμε να τιθαसेύσουμε τον άλλον με το 'έτσι θέλω', δηλαδή να τον φέρω να πιστέψει σ' αυτό που θέλω εγώ, και είναι αυτός κτλ., δεν μ' ενοχλεί όμως, δεν τον ενοχλήσω κι εγώ, έχει καλώς... μέχρι εκεί. Δηλαδή, να φτάσει μέχρι πού φτάσει ο μουσουλμάνος, ο χριστιανός, μέχρι εκεί. Όχι όμως με το 'έτσι θέλω' να με προσελκύει μένανε... εντάξει; Ούτε εμένα ούτε εγώ αυτόν, εντάξει; (σ.6)»*. Σε αυτήν την

περίπτωση, ο εκπαιδευτικός αρνείται την ύπαρξη αντικειμενικών παραγόντων και αρκείται σε μία αναφορά στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός, τονίζοντας το ρόλο της θρησκευτικής ανεκτικότητας.

Ο δεύτερος εκπαιδευτικός εστιάζει την προσοχή του στη συμπεριφορά του καθενός και δεν συμερίζεται την άποψη περί αντικειμενικών παραγόντων. Συγκεκριμένα ανέφερε: «Εεε... περισσότερο όχι αντικειμενικοί παρά η συμπεριφορά του... του άλλου είναι αυτή που θα τον κατατάξει ως όμοιο ή διαφορετικό. Ε, εάν υπάρχουν εμμονές από κάποιους σε... διαφορετικά πιστεύω και... συνεχίζει να τα... εφαρμόζει και να τα κάνει πράξη, εεε, ενώ έχει αλλάξει περιβάλλον και βλέπει ότι εκεί (...) όλος ο τρόπος ζωής είναι διαφορετικός και υπάρχει και διαφορετική κουλτούρα, ε, ίσως τότε από μόνος του να... θεωρηθεί διαφορετικός. Από μόνος του να δώσει την αφορμή στους άλλους να τον θεωρήσουν διαφορετικό (σ.12)». Η παραπάνω αντίληψη του εκπαιδευτικού (σ.12) είναι μονόδρομος: αν ο καθένας –γηγενής ή αλλοδαπός– δεν αφομοιωθεί πλήρως στην κυρίαρχη ομάδα, τότε από μόνος του δίνει αφορμές και «προκαλεί», ώστε να θεωρηθεί διαφορετικός. Η συγκεκριμένη αντίληψη προφανώς και μας βρίσκει κάθετα αντίθετους, καθώς προωθεί την περιχαράκωση του ατόμου σε μία και μόνο πολιτισμική ταυτότητα, οδηγώντας σε μία ομογενοποιημένη κοινωνία όπου το καθετί διαφορετικό απαλείφεται. Αυτή η άποψη εκφράζεται από τους οπαδούς του «πολυπολιτισμικού» μοντέλου διαχείρισης της ετερότητας, οι οποίοι θεωρούν πως ο αλλοδαπός που υιοθετεί νέες πολιτισμικές πρακτικές (επιπολιτισμός) είναι αναγκαστικά ένα πλάσμα που χάνει ή του στερούν τον πολιτισμό του, αφού η κοινωνία είναι αυτή που πάντοτε αφομοιώνει τον (παθητικό) αλλοδαπό και ποτέ δεν είναι αυτός που (ενεργητικά) αφομοιώνεται (Νικολάου Γ., 2009: 126).

Κλείνοντας την ανάλυση της συγκεκριμένης ερώτησης, θα λέγαμε ότι οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών κινήθηκαν, στην πλειοψηφία τους, στο ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού, όπως η καταγωγή, η γλώσσα και η θρησκεία ενός ανθρώπου, καθώς επίσης και το χρώμα του.

Εν συνεχεία, θα προσεγγίσουμε τις **αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την έννοια της ταυτότητας**. Σε αυτή την περίπτωση, ο «γενικός κανόνας» ήταν ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών προσπάθησε να οριοθετήσει την έννοια της ταυτότητας προσδιορίζοντάς την μέσω της έννοιας της ετερότητας. Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους μόνο ως προς τη μορφή τους, κάτι που όμως δεν ισχύει ως προς το περιεχόμενό τους ή ως προς το γενικότερο «πνεύμα» στο

οποίο κινήθηκαν. Οι δύο αυτές έννοιες, της ετερότητας και της ταυτότητας, είναι πολύ περισσότερο συνδεδεμένες μεταξύ τους απ' ό,τι οι περισσότεροι νομίζουν, προτού μπουν στη διαδικασία να τις οριοθετήσουν. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Περνώντας, όμως, τώρα στις απόψεις που εξέφρασαν οι εκπαιδευτικοί, αρχής γενομένης από τις απόψεις των εκπαιδευτικών που ήταν απαισιόδοξοι για τη διαδρομή που ακολουθεί η ταυτότητα, εκφράζοντας την άποψη ότι η ταυτότητα τείνει να εξαλειφθεί, ανέφεραν: *«Η έννοια της ταυτότητας... Σήμερα τείνει κι αυτή να... εξαλειφθεί. Εεε, ήδη εμείς με την Ευρωπαϊκή Ένωση, με την... είσοδο και έξοδο στα διάφορα κράτη μόνο με επίδειξη μιας ταυτότητας, χωρίς διαβατήρια, χωρίς οτιδήποτε άλλο, μας κάνει να αισθανόμαστε... πιο άνετοι, ότι πλέον είμαστε ευρωπαίοι πολίτες... Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο και με τους άλλους, όταν υπάρχει το διαβατήριο, όταν υπάρχει η βίζα, όταν... που πραγματικά εκείνος θεωρεί ότι ξεχωρίζει από τους άλλους. Αλλά σιγά σιγά και αυτή τείνει να εξαλειφθεί και όλοι να αισθανόμαστε ίδιοι (σ.12)»*, *«Κοίταζε (...) αυτό έχει χαθεί κατά κάποιον τρόπο (...) τα βλέπεις στο σχολείο μας, ειδικά στις μεγάλες πόλεις τα παιδιά, τα οποία λες: "Είναι ταυτότητα μαθητής αυτός;"*. *Γιατί εγώ, όταν κάνω κάτι στο σχολείο, τα παιδιά που έχω εγώ προσωπικά (...) μεγαλώνουν δουλεύοντας, δηλαδή δουλεύουν στα χωριά... το πρωί δουλεύουν πολλά παιδιά. Και το βράδυ και τ' απόγευμα, στα αιγοπρόβατα που έχουν, αυτήν τη δουλειά κάνουν. Και θέλω να πω, δηλαδή, έρχονται την άλλη μέρα και μου λένε: "Κύριε, λέει, δεν διάβασα". Του λέω: "Η ταυτότητά σου πάνω απ' όλα, αγόρι μου, είναι μαθητής", αλλά τι να του πεις αυτού του παιδιού από τη στιγμή που... είναι (...) για βιοποριστικούς λόγους. Δηλαδή οι γονείς τους τα παίρνουν και δουλεύουν. Κόβουν ξύλα, βοηθάν στις... στις δουλειές τη... γεωργικές, στις αγροτικές. (...) Οπότε; Του λέω εγώ: "Την ταμπέλα του μαθητή την έχεις χάσει, την ταυτότητά μας" (...) (σ.6)»*.

Στην πρώτη περίπτωση, του εκπαιδευτικού (σ.12), εκφράζεται η πεποίθηση ότι η ευκολία με την οποία γίνονται πλέον τα ταξίδια έχει αλλοιώσει την προσωπική ταυτότητα του πολίτη, ιδιαίτερα των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς πλέον δεν μπορεί κανείς να αισθάνεται διαφορετικός, αφού δεν απαιτείται η έκδοση βίζας για τη μετακίνηση των Ευρωπαίων πολιτών εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεωρούμε αυτήν την αντίληψη πολύ επιφανειακή και απλοϊκή για να τη συμμεριστούμε. Εκτός του ότι υπάρχουν άνθρωποι οι οποίοι δεν ταξιδεύουν συχνά, κι ενδεχομένως να μην έχουν ταξιδέψει ποτέ εκτός της χώρας τους, εκτιμούμε θεμελιωδώς ως λανθασμένη την αντίληψη ότι η ευκολία με την οποία

πραγματοποιούνται σήμερα τα ταξίδια αποτελεί παράγοντα αλλοίωσης της ταυτότητας ή, εν πάση περιπτώσει, ότι ευνοεί την αποδόμηση και την εξάλειψή της.

Στη δεύτερη περίπτωση, του εκπαιδευτικού (σ.6), η αντίληψη της έννοιας της ταυτότητας συγκεκριμενοποιείται στο επίπεδο των μαθητών δημοτικού και ο εκπαιδευτικός καταδεικνύει, μέσα από την πείρα που έχει συγκεντρώσει από την εργασία του, ότι οι μαθητές δημοτικού, ιδιαίτερα των ορεινών περιοχών, είναι πιο εύκολο να χάσουν την ταυτότητα του μαθητή καθώς είναι πολύ πιθανό να βοηθούν τους γονείς τους με τις εργασίες τους, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα την παραγκώνιση των μαθημάτων τους και τη μείωση της απόδοσής τους. Δεν χρειάζεται να πούμε κάτι παραπάνω για τη συγκεκριμένη άποψη του εκπαιδευτικού, καθώς, όπως φαίνεται, πέραν του ότι στάθηκε μόνο σε μία πτυχή της ταυτότητας του παιδιού, αυτή του μαθητή, και επιπλέον το παράδειγμά του δεν μπορεί να θεωρηθεί καθολικό, καθώς αναφέρθηκε σε περιπτώσεις που έχει αντιμετωπίσει σε ορεινές περιοχές, όπου – πράγματι- το φαινόμενο της εργασίας μικρών παιδιών, στις δουλειές των γονιών τους, είναι αρκετά σύνηθες. Θα λέγαμε ότι η αντίληψη του εκπαιδευτικού είναι χρήσιμη, εάν εντόπιζε το γεγονός ότι η διαφορετική γεωγραφική θέση επηρεάζει την ταυτότητα του καθενός, κάτι που, όμως, δεν έκανε.

Προχωρώντας, τώρα, σε άλλες απόψεις για την ταυτότητα, κάποιοι από τους εκπαιδευτικούς ανέφεραν ότι αυτή προσδιορίζεται με βάση αυτό που νιώθει κανείς για τον εαυτό του, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *«Ταυτότητα είναι νομίζω αυτό που βλέπω εγώ για τον εαυτό μου ότι είμαι, το πώς νιώθω. (...) γενικά το πώς νιώθει κάθε άνθρωπος, η ταυτότητά του... Πώς τοποθετεί τον εαυτό του μέσα στην κοινωνία (σ.10)»*, *«Εε αντιλαμβάνομαι ότι είναι... είναι ο εαυτός μας, δηλαδή... μμμ... εεε... το πώς μιλάμε, το πώς κινούμαστε, το πώς συμπεριφερόμαστε... εε καθετί που αποτελεί κομμάτι του εαυτού μας (σ.3)»*. Επιπλέον, δύο (2) από τους εκπαιδευτικούς εξέφρασαν την άποψη ότι η ταυτότητα συνδέεται με την καταγωγή και την οικογένεια, καθώς επίσης και με κάποια από τα χαρακτηριστικά με τα οποία, στην προηγούμενη ερώτηση, κατέταξαν κάποιο άτομο ως διαφορετικό: *«Εεε... σαν τον σύνολο των χαρακτηριστικών που το παιδί έχει από το σπίτι του, από την κουλτούρα του, από την οικογένειά του... εεε καταχτήσει... ταυτότητα είναι... πού ανήκω, αυτό πιστεύω εγώ... (σ.1)»* και *«(...) Εεε ό,τι κάνει έναν άνθρωπο ξεχωριστό (...) Εεε ταυτότητα ενός μαθητή είναι αυτό... για μένα, ότι ο το... ο τόπος που ζει, το ίδιο το παιδί, η οικογένειά του, εεε το φύλο του... εεε η καταγωγή του, η γλώσσα του, όλα αυτά που προσδιορίζουν έναν άνθρωπο, έναν μαθητή (σ.2)»*.

Ακόμη μία ενδιαφέρουσα άποψη που ειπώθηκε είναι η εξής: *«Μαζεύουμε ένα άτομο... μαζεύουμε όλα τα χαρακτηριστικά τους και τους βάζουμε μια ταυτότητα; Αυτό; (...) Πάλι, ο καθένας μας έχει τη δική του ταυτότητα... (σ.8)»*. Σε ό,τι αφορά αυτήν την αντίληψη, η εκπαιδευτικός (σ.8) εκφράζει την άποψη ότι, από τη στιγμή που ο καθένας, όντας διαφορετικός, έχει τα δικά του χαρακτηριστικά, η ταυτότητα θα είναι μοναδική, και άρα ο καθένας θα έχει τη δική του ταυτότητα. Αυτός ο συλλογισμός καταλήγει σε λάθος συμπέρασμα, διότι αντιλαμβάνεται τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά μιας ταυτότητας ως αποκλειστικά και μόνον αυτής καθεαυτής της ταυτότητας, κι όχι ως κάτι που μπορεί να μοιράζονται –και μοιράζονται– και οι ταυτότητες των άλλων ανθρώπων. Το παραπάνω καθίσταται ακόμη πιο σαφές αν αναλογιστεί κανείς ότι το άτομο ανήκει σε συλλογικότητες, οπότε και είναι απαραίτητο να υιοθετηθεί μία γενική διάκριση ανάμεσα στην προσωπική ταυτότητα και την κοινωνική ταυτότητα (Γκότοβος, 2003: 102). Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι από τη στιγμή που τα άτομα ανήκουν σε συλλογικότητες, οι ταυτότητές τους μοιράζονται ορισμένα κοινά στοιχεία.

Η άποψη που εκφράστηκε, και θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρίσκεται πιο κοντά στη δική μας θέση για την ταυτότητα, είναι η εξής: *«Όλα αυτά τα στοιχεία που προσδιορίζουν... το «Εγώ» ενός ατόμου σε σχέση με το... με τους άλλους ανθρώπους. Δηλαδή, τι 'ναι αυτά που διαμορφώνουν την προσωπικότητά του: η γλώσσα, η καταγωγή, η θρησκεία, οι πολιτιστικές του καταβολές, εεε, το πώς λειτουργεί... ο ίδιος ως άτομο σε σχέση με τους άλλους, το πώς αυτός προσδιορίζει τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους, το πώς οι άλλοι βλέπουν αυτό το άτομο... Είναι πολλοί οι παράγοντες, δεν μπορώ αυτή τη στιγμή να τους... (σ.13)»*. Ο εκπαιδευτικός (σ.13), στην προκειμένη περίπτωση, είναι αρκετά περιεκτικός και περιλαμβάνει τις περισσότερες από τις παραμέτρους οι οποίες προσδιορίζουν την ταυτότητα ενός ατόμου. Εμείς, βέβαια, θα προσθέταμε και κάποιους επιπλέον παράγοντες: π.χ. ταξικούς, μορφωτικούς κ.λπ. Παρόμοιες με την πιο πάνω άποψη, αλλά πιο λιτές σε περιεχόμενο, θα λέγαμε ότι είναι και οι ακόλουθες απόψεις: *«Ο κάθε λαός πιστεύω ότι αντιμετωπίζει και μια ταυτότητα. Αυτή η ταυτότητα είναι η γλώσσα, η παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα (...) (σ.14)»*, *«ακριβώς το αντίθετο της ετερότητας. Εεε... άτομα που έχουν την ίδια, εε... γλώσσα, εε, την εθνικότητα βεβαίως, θρησκεία... (σ.11)»*, *«Να γνωρίζει το παιδί, όσον αφορά το παιδί τώρα... (...) τι 'ναι αυτό που τον αντιπροσωπεύει. Σ' όλους όμως, σ' όλα τα επίπεδα, γλωσσικά, θρησκευτικά, όλα (σ.4)»*.

Όπως είναι φανερό, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών προσέγγισε την έννοια

της ταυτότητας με όρους εθνικούς, θρησκευτικούς, γλωσσικούς, παράδοσης, καθώς επίσης και με το «Εγώ», με «αυτό που νιώθει το κάθε παιδί». Αυτό που θα πρέπει, όμως, να μην περάσει απαρατήρητο, είναι το ότι οι εκπαιδευτικοί προσδιόρισαν την έννοια της ταυτότητας με τον ίδιο τρόπο όπως έκαναν και με την έννοια της ετερότητας, μόνο που, αυτήν τη φορά, αντί η παράθεση των όρων να γίνει με όρους διαφοράς –όπως συνέβη στην περίπτωση της ετερότητας-, πραγματοποιήθηκε με όρους ομοιότητας.

Κάτι τέτοιο δεν συνέβη για λόγους κάποιας σύμπτωσης. Αντίθετα, συνέβη γιατί, όσο περιέργο κι αν φαίνεται εκ πρώτης όψεως, η σχέση της *ετερότητας* με την *ταυτότητα* είναι σχέση άμεσης αλληλεπίδρασης. Όπως αναφέραμε και στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσας εργασίας: «Η ετερότητα ως έννοια και ως βίωμα προϋποθέτει σύγκριση, είτε η σύγκριση αυτή είναι συνειδητή είτε όχι. Αυτό από μόνο του σημαίνει ότι δεν μπορεί να είναι κάποιος αφ' εαυτού διαφορετικός, αλλά ότι είναι διαφορετικός σε σχέση με κάποιον άλλον» (Γκότοβος, 2003: 16). Είναι, επομένως, σαφές, ότι η μία έννοια προϋποθέτει την άλλη: η *μεν ταυτότητα*, έχει ανάγκη την ετερότητα, προκειμένου να συγκριθεί μαζί της και να σταθεροποιηθεί –όσο μπορούμε να μιλάμε για σταθερότητα της ταυτότητας- σε μία κατάσταση, σε αυτό που είναι, στο «ταυτόν», έτσι ώστε να δημιουργηθεί η ταυτότητα· η δε *ετερότητα*, έχει την ανάγκη ενός σημείου αναφοράς, που δεν είναι άλλο από την ταυτότητα, προκειμένου να συγκριθεί μαζί του και να διαφοροποιηθεί, έτσι ώστε να προσδιοριστεί η έννοιά της.

Από τη στιγμή που διερευνήθηκαν οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών για την έννοια της ταυτότητας, σειρά έχει η ανάλυση των απόψεών τους σχετικά με το **πώς προσδιορίζεται η διαφορετική ταυτότητα**.

Όπως ήταν αναμενόμενο, σύμφωνα και με τα όσα είπαμε παραπάνω, και σε αυτήν την περίπτωση οι εκπαιδευτικοί προσδιόρισαν την έννοια της διαφορετικής ταυτότητας μέσα από τα στοιχεία ετερότητας που ανακύπτουν από εθνικούς, γλωσσικούς και θρησκευτικούς παράγοντες, κυρίως, χωρίς να λείπουν βέβαια και κάποιοι επιπλέον παράγοντες, όπως το φύλο, τα ήθη κι έθιμα και, γενικά, η κουλτούρα και ο πολιτισμός του καθενός.

Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών –οι δεκατέσσερις (14) στους δεκαπέντε (15)- επικαλέστηκε κάποιον ή κάποιους από τους παραπάνω παράγοντες για να προσδιορίσει τη διαφορετική ταυτότητα. Μία (1) εκπαιδευτικός δεν ανέφερε κάτι σχετικό με τους παράγοντες διαμόρφωσης της διαφορετικής ταυτότητας, αλλά

αρκέστηκε να πει τα εξής: «Κοίταξε να δεις, κι εμείς σαν Έλληνες δεν είμαστε κι ό,τι καλύτερο. Εντάξει; Γιατί (...) έχουμε τώρα τους μετανάστες στην μπούκα, γιατί ήρθαν εδώ, μας πήραν τις δουλειές, μας... μας κλέβουν, μας κάνουν... (...) (σ.7)». Αρκέστηκε δηλαδή σε μία κριτική του τρόπου με τον οποίο βλέπουμε εμείς, ως Έλληνες, τους μετανάστες, ταυτίζοντας στην ουσία τον μετανάστη ως άτομο με διαφορετική ταυτότητα.

Ενδεικτικά, κάποιες από τις απόψεις που ειπώθηκαν ήταν οι εξής: «(...) με την προηγούμενη προσέγγιση στην ετερότητα... εεε... το ίδιο μπορώ να πω... ότι ο καθένας έχει τη δική του ταυτότητα, καθώς ο καθένας έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες, αλλά... αν σκεφτώ κοινωνιολογικά και γενικά τι πιστεύει ο περισσότερος κόσμος, είναι (...) η ετερότητα, εε η εθνική ετερότητα, η εθνοπολιτισμική ετερότητα, είναι το φύλο (...) (σ.3)», «Νομίζω ότι η διαφορετική ταυτότητα προσδιορίζεται με την... με την εθνική καταγωγή του καθένα, με τη γλωσσική καταγωγή του καθένα (...) σαν γλώσσα μητρική της οικογένειας και του κράτους που προέρχεται (σ.9)», «(...) σύμφωνα με την γλώσσα, τα έθιμά τους (...) τη θρησκεία τους βεβαίως... αυτά (σ.11)» και «(...) με τη γλώσσα και τη... την παράδοση και τη θρησκεία. Αυτή είναι η διαφορετική ταυτότητα για μένα (...) (σ.14)».

Δύο (2) από τους εκπαιδευτικούς έδωσαν μία διαφορετική διάσταση στη διαφορετική ταυτότητα, υποστηρίζοντας ότι η διαφορετική ταυτότητα είναι ζητήματα χαρακτήρα, μόρφωσης και Παιδείας του καθενός. Συγκεκριμένα, ανέφεραν: «(...) πιο πολύ θα ξεκινούσα από τα στοιχεία του χαρακτήρα (...) εύκολος τύπος, δύσκολος... στριφνός... και μετά πηγαίνουμε και στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά... (...) (σ.5)» και «(...) Εγώ πιο πολύ θα το 'λεγα... εεε... το μορφωτικό επίπεδο... τον χαρακτήρα... είναι και τα άλλα στοιχεία... (...) η εθνικότητα, η θρησκεία, αλλά πιο πολύ θα έλεγα αυτό, το μορφωτικό επίπεδο... την καλοσύνη, τον χαρακτήρα του ανθρώπου... αυτό τον κάνει (...) να έχει διαφορετική ταυτότητα ο ένας από τον άλλον. (...) να έχει σωστή Παιδεία (σ.10)». Οι παραπάνω απόψεις μάς βρίσκουν σύμφωνους σε μεγάλο βαθμό, καθώς δίνουν μία νέα διάσταση στον προσδιορισμό της διαφορετικής ταυτότητας. Ένα πρόβλημα που ανακύπτει, όμως, εδώ, είναι το ότι, επειδή η έννοια της Παιδείας είναι ευρεία και πολύ δύσκολα μπορεί να οριοθετηθεί με μετρήσιμους όρους, θα ήταν πολύ δύσκολο να πούμε ότι δύο άνθρωποι μοιράζονται κοινά στοιχεία των ταυτοτήτων τους, με αποτέλεσμα να γίνει ορατός ο κίνδυνος αποδόμησης κάθε έννοιας της συλλογικής ταυτότητας. Γι' αυτόν τον λόγο, πέραν της μόρφωσης και της Παιδείας θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι παράγοντες: κοινωνικοί, γεωγραφικοί,

οικονομικοί, ταξικοί κ.λπ.

Συνεχίζοντας την ανάλυσή μας, αξίζει να σημειώσουμε ότι δύο (2) από τους εκπαιδευτικούς προσέγγισαν την έννοια της ταυτότητας κυρίως με εθνικά στοιχεία υποβαθμίζοντας τα θρησκευτικά, στην πρώτη περίπτωση (σ.12), και με εθνικά στοιχεία, συμπεριλαμβάνοντας σε αυτά τη γλώσσα και τη θρησκεία, στην δεύτερη περίπτωση (σ.2). Στην πρώτη περίπτωση αναφέρθηκε ότι: *«(...) κυρίως με βάση την εθνικότητα (...) γιατί όλα τα άλλα τείνουν πλέον να εξαλειφθούν. (...) πιστεύω ότι οι θρησκευτικές διαφορές, εεε, δεν διχάζουν πλέον τους ανθρώπους τόσο πολύ όπως παλαιότερα. Η... ίση αντιμετώπιση, η ισονομία απέναντι στα δύο φύλα, ανδρών και γυναικών, και αυτό στις μέρες μας, εεε, έχει γίνει πράξη πλέον... οπότε θα έλεγα μόνο με την εθνικότητα του κάθε ατόμου θα μπορούσαμε να... (...) ...το δούμε σαν διαφορετικό (σ.12)»*. Σε αυτήν την περίπτωση, ο εκπαιδευτικός (σ.12) αναγνωρίζει μία παντοδυναμία στην εθνικότητα του ατόμου η οποία είναι αρκετή να καθορίσει τη διαφορετική ταυτότητα του ατόμου. Ο εκπαιδευτικός (σ.12) υποστηρίζει κάτι τέτοιο ενώ παράλληλα υποβαθμίζει το ρόλο της θρησκείας, καθώς επίσης και τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Θεωρούμε κάπως μονόπλευρη αυτήν την άποψη του εκπαιδευτικού (σ.12) κυρίως για δύο λόγους: πρώτον, διότι η θρησκευτική πίστη καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ταυτότητα ενός ατόμου, καθώς επιβάλλει κάποιους κανόνες τους οποίους ο πιστός πρέπει να ακολουθεί, στάσεις και αξίες ζωής, και δεύτερον, διότι η ισότητα των δύο φύλων δεν έχει γίνει πράξη σε ένα μεγάλο μέρος του ανατολικού –και όχι μόνο- κόσμου, με αποτέλεσμα η ταυτότητα του άνδρα και της γυναίκας να λογάται διαφορετικά στη δύση απ' ό,τι στην ανατολή.

Στη δεύτερη περίπτωση, η εκπαιδευτικός ανέφερε: *«Για παράδειγμα σ' ένα τμήμα που έχεις όλο... παιδάκια από την Ελλάδα, όταν έρχεται ένα παιδάκι από μία ξένη χώρα, αμέσως αμέσως είναι διαφορετικό. Διαφορετικό γιατί έχει άλλα... εεε άλλα στοιχεία στην προσωπικότητά του (...) στη γλώσσα, στο θρήσκευμα... (...) (σ.2)»*. Σε αυτήν την περίπτωση, η εκπαιδευτικός παρουσιάζει ως δεδομένο ότι μία εθνικότητα αντιστοιχίζεται αυτομάτως με μία γλώσσα και μία θρησκεία. Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις χωρών όπου οι επίσημες γλώσσες είναι δύο ή και παραπάνω, κι έτσι η εθνική ταυτότητα δεν ταυτίζεται με μία μόνο γλώσσα (π.χ. Αγγλόφωνος Καναδός, Γαλλόφωνος Καναδός). Επιπλέον, τα περισσότερα ανεπτυγμένα κράτη του Δυτικού κόσμου δεν διαθέτουν επίσημο θρήσκευμα, με αποτέλεσμα οι κοινωνίες τους να είναι πολυθρησκευτικές (π.χ. Γερμανοί Καθολικοί, Γερμανοί Προτεστάντες). Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι είναι αρκετά επιπόλαιη η ταύτιση της εθνικότητας με μοναδικά

δοσμένους θρησκευτικούς και γλωσσικούς παράγοντες.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε και την άποψη του εκπαιδευτικού (σ.13), ο οποίος προσθέτει και τους ταξικούς – εισοδηματικούς παράγοντες, στους όρους προσδιορισμού της διαφορετικής ταυτότητας, κάτι που μας βρίσκει σύμφωνους. Ανέφερε χαρακτηριστικά: «(...) είναι κάποιος άνθρωπος (...) εν προκειμένω για παιδιά (...) και μιλώντας για αλλοδαπούς (...) που έχουν άλλη γλώσσα, άλλη θρησκεία, άλλη κουλτούρα ή άλλη... εθνική καταγωγή (...) και κοινωνικά μπορούμε να το πάρουμε, που ανήκουν σ' άλλη τάξη από τους περισσότερους ανθρώπους που μένουν σε μια περιοχή... ή που έχουν άλλο εισόδημα... (...) (σ.13)».

Οι εκπαιδευτικοί στην προσπάθειά τους να οριοθετήσουν τη διαφορετική ταυτότητα αναφέρθηκαν σε κάποιες περιπτώσεις στην έννοια του πολιτισμού. Τώρα λοιπόν θα ακολουθήσει η ανάλυση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με τους **παράγοντες στους οποίους στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά**.

Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών ανέφερε ότι η πολιτισμική διαφορά στηρίζεται σε εθνικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς παράγοντες, καθώς επίσης και στη συμπεριφορά, την Παιδεία, στην ταξική θέση και τον γενικότερο τρόπο ζωής που έχει ο κάθε άνθρωπος. Ενδεικτικά, κάποιες από τις απαντήσεις που έδωσαν οι εκπαιδευτικοί: «(...) γλώσσα, θρησκεία, έθνος, εθν... εθνικότητα ας πούμε... αυτά τα 3 πιστεύω... εντάξει (...) και το χρώμα, άμα είναι ένα μαυράκι ξέρω 'γώ... (...) (σ.5)», «Ακόμα και με τον τρόπο που συμπεριφέρεται... τις συνήθειές του... (...) (σ.15)», «(...) πολιτισμική διαφορά θα έλεγα ότι υπάρχει σε ανθρώπους διαφορετικών... εεε... εθνικο... διαφορετικής εθνικότητας, εεε, ίσως και διαφορετικής οικονομικής κατάστασης... (σ.11)» και «(...) στην κουλτούρα, στη γλώσσα (...) στον τρόπο σκέψης, στην καθημερινή λειτουργία, στις αντιδράσεις, στα ερεθίσματα, στη θρησκεία, στο φύλο, στη καταγωγή (...) στα ήθη και στα έθιμα, στον τρόπο που αντιμετωπίζει ο καθένας, εεε, τον κόσμο που ζει... (...) (σ.13)».

Μία ενδιαφέρουσα άποψη, η οποία διαφοροποιείται σε κάποιον βαθμό από τις παραπάνω, είναι η εξής: «Η πολιτισμική διαφορά σίγουρα είναι στην κουλτούρα του κάθε λαού. Εε, ο κάθε λαός δρα και συμπεριφέρεται... εε... σύμφωνα με τη σκέψη του, σύμφωνα με την ιστορία του, σύμφωνα με τα ήθη, τα έθιμά τους, τις παραδόσεις του, εεε... και, βέβαια, το πώς μπορεί, εεε, τον σύγχρονο πολιτισμό να το ενσωματώσει στο δικό του πολιτισμό, να δημιουργήσει και να... τη δικιά του κουλτούρα η οποία θα... τον βοηθήσει να... ανέβει επίπεδο (...) κάποιον παραμένουν προσηλωμένοι και ταυτισμένοι με την παράδοση και μόνο. Ε, κάποιον άλλοι εκμεταλλεύονται, εε, κάθε νέα ιδέα (...)

κάθε επίτευγμα της τεχνολογίας το ενσωματώνουν και με βάση αυτό αναβαθμίζονται και δημιουργούν θα έλεγα (...) καινούριο πολιτισμό. (...) εκεί στηρίζεται και η πολιτισμική τους διαφορά: κατά πόσον μπορούν να ενσωματώσουν όλα τα νέα δεδομένα και με ποιον τρόπο (σ.12)».

Όπως αναφέρει ο Γκότοβος (2003: 60): «Με τον όρο πολιτισμική ετερότητα παραπέμπουμε κατά βάση σε υπαρκτά ή λογιζόμενα ως υπαρκτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ατόμου που έχει από κοινού με άλλους, και συγκεκριμένα με εκείνους που ανήκουν επίσης στην ίδια κατηγορία (εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική) στην οποία ανήκει και το υποκείμενο». Ο εκπαιδευτικός (σ.12) αναφέρει, επιπλέον των βασικών παραγόντων στους οποίους στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά, ότι η πολιτισμική διαφορά στηρίζεται και στο κατά πόσο μπορεί ένας πολιτισμός να εξελιχθεί και να μην παραμείνει προσκολλημένος σε μία στείρα αναπαραγωγή της παράδοσης. Αυτό, βέβαια, υποστηρίζεται και από την σύγχρονη επιστημονική σκέψη, τη σχετική με την πολιτισμική ετερότητα, εφόσον είναι γενικά αποδεκτό ότι η ανθρωπότητα δεν αναπτύσσεται μονότονα, αλλά –απεναντίας- ποικιλοτρόπως, ότι κανένας πολιτισμός δεν είναι μόνος του καθώς επίσης κι ότι όλοι οι πολιτισμοί αλληλοδιαπλέκονται μεταξύ τους (Νικολάου Γ., 2005: 209-210).

Άξια αναφοράς είναι η πολύ ελπιδοφόρα άποψη που ανέφερε ένας εκπαιδευτικός και αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η πολιτισμική διαφορά στον χώρο της σχολικής τάξης. Συγκεκριμένα, είπε: «(...) τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μέσα (...) στο σχολείο (...) ενώνουν και δεν διαφοροποιούν τα παιδιά. (...) και μάλιστα εμπλουτίζουν και τα άλλα τα παιδιά. (...) παιδιά άλλων εθνοτήτων, με άλλη γλώσσα, με άλλους πολιτισμούς, με άλλα ήθη κι έθιμα, μ' άλλες συνήθειες, μ' άλλα τραγούδια, έρχονται μέσα στο σχολείο να εμπλουτίσουν τη δεξαμενή του σχολείου, σαν γνώση για όλα τα παιδιά. (...) Όμως, όταν είναι παιδιά πολλών κοινοτήτων (...) η πολιτισμική δεξαμενή έρχεται να εμπλουτιστεί και με πολιτισμικά στοιχεία των άλλων... από των παιδιών των άλλων των χωρών. Έτσι, το παιδί γίνεται δέκτης και φτιάχνει ένα μεγαλύτερο χάρτη στο μυαλό του, με περισσότερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και (...) εμπλουτίζει και τη δική του πολιτισμική ταυτότητα. Άρα... είναι ευκαιρία, ίσως να 'ναι και ευλογία, μέσα σε μια τάξη πολυπολιτισμική (...) ο χάρτης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών να γίνεται μεγαλύτερος. Και η ταυτότητα να συμπληρώνεται με περισσότερα στοιχεία (σ.9)».

Η παραπάνω άποψη του εκπαιδευτικού (σ.9) δηλώνει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο το πόσο σημαντική είναι η σωστή διαχείριση του μαθητικού

δυναμικού της τάξης και, πρωτίστως, τονίζει τη δυνατότητα που παρέχει η πολιτισμικά πλουραλιστική τάξη σε όλους τους μαθητές, ανεξαρτήτως εθνικής, εθνοτικής, γλωσσικής ή θρησκευτικής προέλευσης, να αναπτύξουν τους εαυτούς τους αξιοποιώντας τις πολιτισμικές καταβολές όλων των παιδιών. Σε μια εποχή όπου η πολυπολιτισμικότητα έχει εδραιωθεί σε όλη τη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, ο εμπλουτισμός της ταυτότητας των παιδιών με νέα στοιχεία, μόνο οφέλη μπορεί να προσφέρει στους αυριανούς πολίτες του κόσμου.

Έχοντας αναφερθεί εκτενέστερα στις απόψεις των εκπαιδευτικών για τους παράγοντες πάνω στους οποίους στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά, με έναν γενικότερο τρόπο, θελήσαμε να περιορίσουμε το εύρος της πολιτισμικής ετερότητας στους όρους τους οποίους απασχολούν ιδιαίτερα τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση προσδιορίζοντας, έτσι, την πολιτισμική ταυτότητα με όρους εθνικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι περιορίζουμε τα όρια και το ενδιαφέρον της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης μόνο στις παραπάνω παραμέτρους, αγνοώντας, και άλλους, κοινωνικούς, ταξικούς, οικονομικούς, γεωγραφικούς κ.λπ. παράγοντες. Άλλωστε, δεν λησμονούμε την άποψη των Grand, Sleeter και Anderson (1993, όπ. αναφ. στο Νικολάου Γ., 2005: 221) ότι «η διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι εκείνη που επιδιώκει να διδάξει στο μαθητή των τρόπο ανάλυσης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και την καταπίεση που προκύπτει από αυτή, υποδεικνύοντάς του ένα μελλοντικό τρόπο κοινωνικής δράσης».

Η επόμενη ερώτηση, λοιπόν, η οποία έγινε στους εκπαιδευτικούς, αφορούσε στο **ποια πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας (εθνικής, εθνοτικής, θρησκευτικής, γλωσσικής) είναι η πιο σημαντική**. Στην προκειμένη περίπτωση, την πρωτοκαθεδρία κατέκτησε η θρησκευτική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας. Πέντε (5) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς βασίστηκαν αποκλειστικά και μόνο στη θρησκευτική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας, λέγοντας: «*Ε, τα θεωρώ όλα πολύ σημαντικά (...) να σου προσδιορίσω ακριβώς πιο... εεε... άμεσα και έμμεσα ίσως και τη θρησκεία... ότι το θρήσκευμα παίζει μεγάλο ρόλο... (σ.2)*», «*Η θρησκεία. (...) ...η θρησκεία μεγαλύτερο ρόλο. Δεν υπάρχει πολιτισμός, όταν αυτοί οι ίδιοι είδαμε τι κάναν στη... στη Συρία, ας πούμε, που κατέστρεψαν την Παλμύρα. Θέλω να πω, δηλαδή, δεν υπάρχει τίποτα γι' αυτούς. Θεωρώ ότι η θρησκεία είναι πάνω απ' όλα. Το κοράνι, ό,τι πιστεύουν... (...) (σ.6)*», «*(...) πιστεύω η θρησκεία. (...) γιατί... βλέπουμε, ας πούμε, όταν πηγαίνουμε τα παιδιά στην εκκλησία, εε, που τους λεν απ' το σπίτι: "Δεν θα μεταλάβετε", "Δεν θα πάρετε ψωμάκι" και "Δεν θα κάνετε σταυρό", δεν*

θα... Κάτι τέτοια... (σ.7)» και «Θεωρώ ότι στις μέρες μας αυτό που κυρίως, και σε σχέση με τα πρόσφατα γεγονότα με τους... μετανάστες που έχουν έρθει στην Ελλάδα και τους πρόσφυγες, αυτό που κυρίως κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία αυτή τη στιγμή είναι η θρησκευτική ετερότητα (σ.13)». Ο εκπαιδευτικός (σ.13), ωστόσο, πρόσθεσε ότι: «Για μένα προσωπικά (...) κανένα από αυτά τα τέσσερα στοιχεία, για μένα ως κυρίαρχο, ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας, εγώ θεωρώ τον τρόπο που κανείς ολοκληρώνει την προσωπικότητά του και τους παράγοντες που τον διαμορφώνουν σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία που ζει (σ.13)».

Από τα παραπάνω, θα θέλαμε να σταθούμε στις απόψεις των εκπαιδευτικών (σ.6) και (σ.13). Εκκινώντας από την άποψη του εκπαιδευτικού (σ.6), ο οποίος υποστηρίζει ότι ο πολιτισμός των μουσουλμάνων βασίζεται στο κοράνι και σε ό,τι η θρησκεία τους τους επιτάσσει. Η άποψή μας για την παραπάνω αντίληψη του εκπαιδευτικού είναι ότι εκ θεμελίων λανθάνει. Με τη γνώμη του εκπαιδευτικού, και με τον τρόπο που την παρουσιάζει, υπονοείται ότι το κοράνι παρωθεί τους πιστούς που το ακολουθούν στην καταστροφή αρχαίων πόλεων, πολύτιμης αρχαιολογικής και ιστορικής σημασίας. Ο παραπάνω συνειρμός είναι ιδιαίτερα επικίνδυνος, καθώς ο εκπαιδευτικός, με την άποψή του, δείχνει να ταυτίζει τα ακραία φονταμενταλιστικά στοιχεία που υπάρχουν μέσα σε μία θρησκεία, με όλη την κοσμοθεωρία μίας θρησκείας και, επιπλέον, αγνοεί τους πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες που υποβόσκουν και οδηγούν σε τέτοιες ακραίες συμπεριφορές. Αυτό το γεγονός είναι πολύ επικίνδυνο, διότι τέτοιες αντιλήψεις μπορούν να γίνουν το ανάχωμα στην περαιτέρω ανάπτυξη της, ήδη υπάρχουσας, ισλαμοφοβίας.

Από την άλλη, ο εκπαιδευτικός (σ.13) υποστηρίζει ότι η θρησκευτική ετερότητα είναι η πιο σημαντική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας, ωστόσο, συνεχίζει λέγοντας ότι δεν θεωρεί καμία από τις τέσσερις (4) πτυχές (εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική) ως ιδιαίτερος σημαντική, αλλά προσδιορίζει ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας τον τρόπο με τον οποίο ένας άνθρωπος ολοκληρώνει την προσωπικότητά του, με τους παράγοντες που τον επηρεάζουν, μέσα στη δεδομένη κοινωνία που ζει. Την παραπάνω άποψη θα τη χαρακτηρίζαμε ως ιδιαίτερος χρήσιμη, αλλά και συγκεχυμένη σε κάποιον βαθμό. Αυτό, κυρίως, διότι ο εκπαιδευτικός (σ.13) δεν προσδιορίζει τους παράγοντες που, κατά τη γνώμη του, διαμορφώνουν την πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου, με αποτέλεσμα η απάντησή του να παραμένει έωλη. Επιπλέον, ο εκπαιδευτικός, με την άποψή του, δείχνει να υποβαθμίζει αρκετά τις συλλογικότητες (εθνική, εθνοτική,

θρησκευτική ή γλωσσική) στις οποίες ανήκει ένα άτομο, οι οποίες συλλογικότητες, να μην δεν κατέχουν το ρόλο που «φαντασιακά» τους αποδίδουν οι θιασώτες των ρομαντικών του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο αποτελούν παράγοντες επιρροής της κοινωνικής ταυτότητας, και άρα συντελούν στη διαμόρφωση της πολιτισμικής ταυτότητας του υποκειμένου.

Η θρησκευτική μορφή ετερότητας εμφανίστηκε σε συνδυασμό με μία ακόμη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας σε δύο, ακόμη, περιπτώσεις. Στη μεν πρώτη, η εκπαιδευτικός (σ.1) θεωρεί ότι πλάι στη θρησκευτική πτυχή βρίσκεται και η εθνοτική πτυχή, ως εξίσου σημαντική, λέγοντας: *«Εε... η θρησκευτική... και η... η εθνοτική... πιστεύω... (σ.1)»*. Στη δεύτερη περίπτωση, η εκπαιδευτικός (σ.14) θεωρεί και τη γλωσσική πτυχή ως ιδιαίτερος σημαντική: *«Τη γλωσσική και τη θρησκευτική (σ.14)»*.

Περίοπτη θέση, όμως, πέρα από τη θρησκευτική, κατέχει και η γλωσσική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας. Δύο (2) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς αναφέρθηκαν αποκλειστικά στη γλωσσική πτυχή, ενώ ακόμη τρεις (3) σε συνδυασμό με μια ακόμη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας.

Αρχής γενομένης από τους εκπαιδευτικούς που αναφέρθηκαν αποκλειστικά στη γλωσσική πτυχή, αυτοί είπαν: *«Δεν μπορώ να ξεχωρίσω κάποια ως πιο σημαντική, ίσως πιο πρακτική είναι η γλωσσική, γιατί... άμα μιλάς διαφορετική γλώσσα απ' τον άλλον, κατ' αρχάς δεν μπορείς να επικοινωνήσεις ορθά... (...) (σ.3)»* και *«Εε... νομίζω ότι η γλωσσική πτυχή είναι η πιο δυνατή, που ενώνει, συγκροτεί... εε... είναι ο δυνατότερος κρίκος... που επικοινωνούν τα παιδιά και συνδέονται τα παιδιά μεταξύ τους. Η γλωσσική (σ.9)»*.

Εν συνεχεία, η γλωσσική πτυχή αναφέρθηκε από δύο (2) εκπαιδευτικούς σε συνδυασμό με την εθνική πτυχή και από μία (1) εκπαιδευτικό σε συνδυασμό με την θρησκευτική –η άποψη της οποίας (σ.14) αναφέρθηκε και δεν χρήζει επιπλέον αναφοράς. Οι δύο (2) εκπαιδευτικοί, (σ.11) και (σ.12), υποστήριξαν ότι: *«(...) σαν την πιο σημαντική (...) θα έλεγα την εθνική και τη γλωσσική (σ.11)»* και *«Θεωρώ ότι η γλώσσα είναι αυτή που... εεε, τον άνθρωπο τον εξημερώνει, τον κάνει να σκέφτεται καλύτερα, να κατανοεί καλύτερα τον κόσμο γύρω του και πιστεύω ότι όσο περισσότερες γλώσσες γνωρίζει ένας άνθρωπος (...) τόσο καλύτερα μαθαίνει να σκέφτεται, τόσο καλύτερα καταλαβαίνει τον πλούτο και την αξία της δικιάς του γλώσσας (...) και, βεβαίως, πιστεύω και... στην εθνική (...) (σ.12)»*. Το μοναδικό σχόλιο που θα θέλαμε να κάνουμε σ' αυτό το σημείο είναι για να συμφωνήσουμε με τον εκπαιδευτικό (σ.12), στην άποψή του σχετικά με το πόσο σημαντικός και επιβοηθητικός είναι ο

ρόλος της διγλωσσίας ή πολυγλωσσίας για ένα άτομο. Η εκμάθηση ξένων γλωσσών είναι γενικά παραδεδομένο ότι έχει τεράστια οφέλη στο πεδίο της γνωστικής άσκησης –και όχι μόνο σε αυτό το πεδίο–, αφού, εκτός της γενικότερης μορφωτικής και ακαδημαϊκής της αξίας, η ανάλυση, η απομνημόνευση και η ανάγκη για διαπραγμάτευση στην επικοινωνία καθιστούν την εκμάθηση ξένων γλωσσών πολύτιμη ακαδημαϊκή δραστηριότητα (Νικολάου Γ., 2005: 282).

Σε ό,τι αφορά, τώρα, την εθνική πτυχή, πέραν των περιπτώσεων που αναφέρθηκε σε συνδυασμό με την θρησκευτική πτυχή, επισημάνθηκε ως η μοναδική πιο σημαντική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας από την εκπαιδευτικό (σ.15).

Από κει και πέρα, σε δύο (2) περιπτώσεις οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι δεν θεωρούν κάποια πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας ως πιο σημαντική, καθώς όλες είναι σημαντικές εξίσου. Συγκεκριμένα, είπαν: *«Νομίζω δεν υπάρχει κάποια πιο σημαντική. Δεν μπορώ να πω, ας πούμε, ότι ένα χαρακτηριστικό είναι πιο σημαντικό από το άλλο. Όλα μαζί φτιάχνουν ένα άτομο (σ.8)»* και *«Είπα βέβαια ότι η πολιτισμική διαφορά θεωρώ πιο πολύ ως προς την Παιδεία και την... αλλά και αυτά είναι σημαντικά... Απ' αυτά σημαντικότερη... (...) Ούτε εθνική θα έβαζα ούτε θρησκευτική ούτε γλωσσική... Όχι, δεν θεωρώ κάποιο απ' αυτά πιο σημαντική (σ.10)»*. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η εκπαιδευτικός (σ.8) θεωρεί ότι όλες οι πτυχές «φτιάχνουν» έναν άνθρωπο, ενώ η εκπαιδευτικός (σ.10) δίνει και πάλι έμφαση στην Παιδεία, σε συνέπεια με την απάντηση που έδωσε στην ερώτηση για την πολιτισμική διαφορά. Την άποψη της εκπαιδευτικού (σ.10), σχετικά με τον ρόλο της Παιδείας στον προσδιορισμό της διαφορετικής ταυτότητας –αλλά και της πολιτισμικής διαφοράς–, τη σχολιάσαμε και παραπάνω, οπότε θεωρούμε περιττό να πούμε κάτι επιπλέον.

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των απόψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με το ποια πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας είναι πιο σημαντική, τώρα θα προχωρήσουμε στην παράθεση των απόψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με το αν **καθορίζει κάποια πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας περισσότερο τις άλλες**. Όταν ολοκληρώσουμε την ανάλυση και του συγκεκριμένου σκέλους, τότε θα προχωρήσουμε σε μία συμπερασματική τοποθέτηση αναφορικά και με τις δύο ερωτήσεις (*ποια πτυχή θεωρείται πιο σημαντική; και ποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες;*) καθώς συνδέονται σημαντικά μεταξύ τους.

Και σε αυτή την περίπτωση, η θρησκευτική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας θεωρήθηκε από τους εκπαιδευτικούς ως αυτή που καθορίζει περισσότερο τις άλλες πτυχές. Πέντε (5) εκπαιδευτικοί την ανέφεραν ως τη μοναδική πτυχή που

καθορίζει όλες τις υπόλοιπες, ενώ μία (1) εκπαιδευτικός την παρουσίασε ως την καθοριστικότερη, μαζί με την εθνική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας. Ενδεικτικά: «Εεε... νομίζω... η θρησκευτική... έτσι πιστεύω... (σ.1)», «Στις μέρες μας, ξαναλέω πολύ συγκεκριμένα, στον τόπο και στη χώρα που ζούμε σήμερα το 2016, θεωρώ τη θρησκευτική ετερότητα ως πιο σημαντική. Για την πλειοψηφία του κόσμου (σ.13)» και «(...) Θα πω... και η θρησκευτική πιστεύω, εεε... αλλά είναι... εντάζει, γενικά, να το πω... να πω η εθνική πάλι, που ένα διαφορετικό έθνος είναι... (σ.15)».

Αποκλειστικά την εθνική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας ως η καθοριστικότερη αναφέρθηκε από δύο (2) εκπαιδευτικούς. Συγκεκριμένα, είπαν: «Θα έλεγα... η εθνική... Εθνική ετερότητα, ίσως... να καθορίζει... (σ.10)» και «Ίσως η εθνική... η εθνική ταυτότητα να καθορίζει περισσότερο τις άλλες... (σ.11)». Σε ό,τι αφορά την εκπαιδευτικό (σ.10), σε αυτήν την περίπτωση παρατηρούμε ότι έχει μετακινηθεί από την έμφαση που έδινε στην Παιδεία και υποστηρίζει ότι η εθνική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας καθορίζει περισσότερο τις άλλες.

Η γλωσσική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας υποστηρίχθηκε από δύο (2) εκπαιδευτικούς ως η πιο καθοριστική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας, οι οποίοι είπαν: «Νομίζω ότι αν κάποιος πετύχει τη γλωσσική επικοινωνία, εε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, οι άλλες έρχονται δεύτερες, τρίτες, τέταρτες... Για παράδειγμα, η θρησκευτική διαφορά... η ανεξιθρησκία είναι κατοχυρωμένη και συνταγματικά. Είναι προσωπικό δικαίωμα του καθένα, εε... να... να πρεσβεύει σ' όποιο θρήσκευμα θέλει (σ.9)» και «Η γλώσσα θεωρώ... (σ.14)». Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του εκπαιδευτικού (σ.9), ο οποίος αιτιολογεί ότι η θρησκευτική διαφορά δεν παίζει κάποιο ρόλο και είναι προσωπικό δικαίωμα του καθενός, διότι είναι και συνταγματικά κατοχυρωμένη. Αυτή η άποψη όμως δεν είναι απολύτως ορθή, καθώς η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της ανεξιθρησκίας δεν είναι ικανή να απαλείψει το «πολιτισμικό περιεχόμενο» που ενέχεται στη θρησκευτική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας του ατόμου ούτε και την αντιμετώπιση που υφίστανται κάποια άτομα λόγω της θρησκευτικής ή μη πίστης τους.

Από την άλλη μεριά, τρεις (3) εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι καμία πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας δεν καθορίζει περισσότερο τις άλλες. Ειδικότερα, ανέφεραν: «(...) ε, όχι, τις θεωρώ εξίσου... (...) ...σημαντικές (...) (σ.3)», «(...) Όχι, δεν θεωρώ κάτι πιο σημαντικό (...) (σ.8)» και «Δεν νομίζω ότι... δεν νομίζω ότι κάποια επηρεάζει κάτι, περισσότερο (σ.12)».

Συμπερασματικά, τόσο σχετικά με το ποια πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας

είναι πιο σημαντική όσο και σχετικά με το ποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες, θα λέγαμε ότι οι εκπαιδευτικοί κινήθηκαν σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, αναγνωρίζοντας ως ισχυρότερο τον ρόλο της θρησκευτικής πτυχής, αρκετά ισχυρό τον ρόλο της γλωσσικής και εθνικής πτυχής, και σε λίγες περιπτώσεις αναφέρθηκαν στην εθνοτική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας ή υποστήριξαν ότι καμία πτυχή δεν είναι πιο σημαντική και δεν καθορίζει περισσότερο τις άλλες.

Σε ό,τι αφορά την ισχνή παρουσία της εθνοτικής πτυχής, μία ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι οι εκπαιδευτικοί δεν κατανοούσαν επαρκώς το τι ακριβώς υποδηλώνει η έννοια της *εθνότητας*, γεγονός το οποίο υποδήλωναν οι διευκρινιστικές ερωτήσεις που γινόντουσαν σχετικά με την εθνοτική πτυχή, π.χ. «(...) Όταν λέμε ‘εθνοτική’; (σ.4)». Ίσως, λοιπόν, αυτή η εννοιολογική δυσκολία σχετικά με τον προσδιορισμό του όρου να αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα.

Από την άλλη, η έμφαση που φάνηκε να δίνουν οι εκπαιδευτικοί στην θρησκευτική ετερότητα εκ πρώτης όψεως ίσως να ξαφνιάζει. Στη σύγχρονη κοινωνία, με τα σύγχρονα κράτη πλήρως εκκοσμικευμένα, αν μη τι άλλο, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι οι θρησκευτικές διαφορές εκλαμβάνονται από τους εκπαιδευτικούς ως η σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας και ως αυτή που καθορίζει περισσότερο τις άλλες.

Όπως αναφέρει και ο Γκότοβος (2003: 10) κάθε ανθρώπινο υποκείμενο ανήκει σε πολλαπλές συλλογικότητες, επομένως είναι ένα πολυταυτοτικό από κοινωνικής πλευράς υποκείμενο. Αυτό δεν φάνηκε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τους εκπαιδευτικούς, καθώς έδειχναν να αντιμετωπίζουν τον όρο πολιτισμική ταυτότητα μόνο ως προς τον επιθετικό προσδιορισμό *πολιτισμική*, αντιστοιχίζοντας το περιεχόμενο της έννοιας *πολιτισμική* σχεδόν αποκλειστικά με εθνικά, θρησκευτικά και γλωσσικά κριτήρια, αγνοώντας και τους επιπλέον κοινωνικούς, οικονομικούς, ταξικούς, μορφωτικούς, γεωγραφικούς κ.ά. παράγοντες που, κατά τη γνώμη μας, ενέχονται στην έννοια της *πολιτισμικής ταυτότητας*.

Γενικότερα, ο σημασιολογικός προσδιορισμός της έννοιας της *πολιτισμικής ταυτότητας* δεν είναι μία εύκολη υπόθεση. «Ο όρος πολιτισμική ταυτότητα εμφανίζεται σχεδόν πάντοτε σε συνδυασμό με μία ή περισσότερες από τις προαναφερθείσες κατηγορίες της εθνικότητας, εθνότητας, θρησκείας και γλώσσας, προσδιορίζοντας κατά κάποιον τρόπο το περιεχόμενο της αντίστοιχης διαφοράς. Έτσι, η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με τους άλλους τύπους ταυτοτήτων είναι σχέση ‘κελύφους/περιεχομένου’, δεν πρόκειται για πέμπτο, αυτόνομο τύπο

ταυτότητας, για έναν ακόμη τύπο ‘‘ανήκειν’’ σε κάποια άλλης τάξεως συλλογικότητα» (Γκότοβος, 2003: 11). Στην παραπάνω τοποθέτηση του Γκότοβου, για την πολιτισμική ταυτότητα, θα θέλαμε να εντάξουμε και τους επαγγελματικούς και μορφωτικούς παράγοντες, οι οποίοι αναδύονται ανάλογα με τη περίσταση που το κάθε άτομο βρίσκεται (Νικολάου Γ., 2008: 368).

Επιπλέον, συμμεριζόμενοι την άποψη του Γκότοβου, αφενός μεν ότι το άτομο είναι ένα πολυταυτοτικό ον, αφετέρου δε ότι η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με τους άλλους τύπους ταυτοτήτων είναι σχέση ‘‘κελύφους/περιεχομένου’’, θεωρούμε ότι δεν μπορεί η πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου να κατακερματιστεί σε κομμάτια με σκοπό την εύρεση της σημαντικότερης ή της καθοριστικότερης πτυχής της. Ούτως ή άλλως η πολιτισμική ταυτότητα δηλώνει τις ιδιότητες, τις αξίες, τις στάσεις και τις συμπεριφορές που αναμένονται από τον φορέα της (Γκότοβος, 2003: 12). Λόγω του ότι, όμως, η πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου είναι ένα σύστημα δυναμικό, το οποίο επηρεάζεται από το περιβάλλον και συνεχώς αλλάζει και εξελίσσεται (Νικολάου Γ., 2008: 368), ποιος θα μπορούσε να προσδιορίσει με ακρίβεια ποια συμπεριφορά, στάση ή αξία του ατόμου οφείλεται σε ποια πτυχή της πολιτισμικής του ταυτότητας; Επιπλέον, είναι σωστό να «εξομοιώσουμε» τους ανθρώπους απλώς και μόνον επειδή μοιράζονται μία, δύο ή όλες τις πτυχές της πολιτισμικής ταυτότητας; Δηλαδή, η ένταξη σε μία πολιτισμική ταυτότητα είναι «όλα ή τίποτα»; Κάποιος, αν έχει όλα τα επιφανειακά χαρακτηριστικά της πολιτισμικής ταυτότητας όμοια με κάποιον άλλο, αυτό τους καθιστά και ίδιους; Θα περιμέναμε να έχουν την ίδια συμπεριφορά, τις ίδιες στάσεις, τις ίδιες αξίες;

Τα ερωτήματα που γεννώνται είναι πάρα πολλά. Στην προκειμένη περίπτωση, για να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε την έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας, θα πρέπει μέσα από την εφαρμογή μιας γνήσιας Κριτικής Παιδαγωγικής να δούμε ότι η ετερότητα, μάλλον, σχετίζεται περισσότερο με την κοινωνική, μορφωτική, γεωγραφική και κοινωνική ανισότητα παρά με την αμφίβολη ύπαρξη «φαντασιακών» συλλογικοτήτων (Νικολάου Γ., 2008: 381-382). Συν τοις άλλοις, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και την άποψη που έχει εκφράσει ο Γ. Νικολάου (2008: 368) ο οποίος ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: «(...) ανέκαθεν οι πάσης φύσεως ‘‘ομοιογένειες’’ ήταν περισσότερο κοινωνικές κατασκευές, παρά οικουμενικές φυσικές οντότητες, ανεξάρτητες από το χρόνο και το χώρο. Το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε και για την πολιτισμική ταυτότητα (...)». Με την παραπάνω άποψη δεν υποστηρίζουμε ότι είμαστε υπέρ μιας πλήρους αποδόμησης κάθε συλλογικής

ταυτότητας, αλλά, αντίθετα, θα θέλαμε να υποστηρίξουμε και τη σημασία των – γενικότερων- κοινωνικο-οικονομικών και ταξικών ανισοτήτων στη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτισμικής ταυτότητας του ατόμου, καθώς επίσης και να τονίσουμε το γεγονός ότι η πολιτισμική ταυτότητα κατασκευάζεται κοινωνικά και δεν είναι κάτι δοσμένο στον άνθρωπο με τη γέννησή του.

Καταληκτικά, θα λέγαμε ότι η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας είναι μία έννοια η οποία είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί. Επιπλέον, λόγω των πολλών παραγόντων που –όπως αναφέραμε- ενυπάρχουν στην πολιτισμική ταυτότητα, αυτή δεν θα πρέπει να θεωρείται μέσα από απόλυτους πυλώνες τους οποίους είτε τους έχει κανείς είτε δεν τους έχει. Η πολιτισμική ταυτότητα βρίσκεται σε μία συνεχή διαδικασία εξέλιξης, μέσω της αλληλεπίδρασης του ατόμου με τη δεδομένη κοινωνία που ζει. Είναι, λοιπόν, επιβεβλημένο, να εξετάζεται στο σύνολό της και με όρους εμπλουτισμού, όχι με «φαντασιακούς» όρους διαχωρισμού.

Στη συνέχεια διερευνήθηκαν οι απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το εάν **οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες θα έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικό τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας.** Στην προκειμένη περίπτωση η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών, οχτώ (8) στους δεκαπέντε (15), ανέφερε ότι οι διάφορες ομάδες έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης ή ομιλίας, ενώ σε μερικές περιπτώσεις επιχειρήθηκε να γίνει ένας διαχωρισμός έτσι ώστε να μην ομαδοποιηθούν τόσο εύκολα όλα τα άτομα που ανήκουν σε μία εθνική (ή εθνοτική) ομάδα. Ενδεικτικά, αναφέρθηκε: *«Ναι, έχουν, έχουν. Κατ' αρχήν, στο σπίτι τους μιλάνε αλβανικά. Στο σχολείο, όταν θέλουν να μιλήσουν μεταξύ τους τα παιδάκια ή να πουν κακές λέξεις, να βρίσουν, μιλάνε αλβανικά. Ναι. Και ο τρόπος, εεε... που ζούνε... διαφορετικός είναι. Πολύ διαφορετικός (σ.7)»*, *«Ναι, θεωρώ ότι έχουνε διαφορετικό (σ.14)»*, *«Θεωρώ ότι οι μουσουλμάνοι (...) τη θρησκεία τους την έχουν πολύ ψηλά. Εν αντιθέσει, ας πούμε, μ' εμάς του χριστιανούς. Εε... οπότε η θρησκεία τους είναι και τρόπος ζωής. Η θρησκεία τους υπάρχει παντού. (...) υπήρξαν, αρχικά, φορές, τα οποία, εεε... τα παιδιά στο σχολείο Παρασκευή δεν ερχόντουσαν... (...) Γιατί ήταν θρησκευτικός ο λόγος. Η θρησκεία για εκείνους είναι τρόπος ζωής. Τα πάντα εξαρτώνται από τη θρησκεία τους, έτσι εγώ το έχω αντιληφθεί, όσον αφορά τους μουσουλμάνους, έτσι; Ε, νομίζω ότι είναι πολύ... εε... προσηλωμένοι σε αυτό που λέει η θρησκεία τους. Και δεν βάζουν κάτι άλλο πάνω από αυτό (σ.8)»*.

Αρχίζοντας τον σχολιασμό μας από τις απόψεις της εκπαιδευτικού (σ.7), η οποία υποστήριξε ότι έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής –συγκεκριμένα οι Αλβανοί, με

τους οποίους έχει κάποια επαφή-, καθώς τα παιδιά όταν θέλουν να μαλώσουν μιλάνε τη μητρική τους γλώσσα, όπως κάνουν και στο σπίτι τους, θα λέγαμε ότι η παραπάνω άποψη είναι αρκετά γενική και αβάσιμη. Το ότι τα παιδιά που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα μιλούν τη μητρική τους γλώσσα, είτε στο σχολείο είτε στο σπίτι τους, αυτό δεν ισοδυναμεί και με έναν διαφορετικό τρόπο ζωής ή σκέψης. Τα μεταναστούλα «κουβαλούν» το δικό τους πολιτισμικό κεφάλαιο, το οποίο θα πρέπει να γίνεται σεβαστό από το σχολείο και να μην λογίζεται ως κάτι εκ διαμέτρου αντίθετο από αυτό των γηγενών μαθητών, επειδή ο κώδικας επικοινωνίας που χρησιμοποιείται (η μητρική γλώσσα) διαφέρει από τον κώδικα επικοινωνίας (γλώσσα χώρας υποδοχής) της κυρίαρχης ομάδας. Επιπλέον, η άποψη ότι ο τρόπος που ζούνε είναι διαφορετικός, δεν προσδιορίζεται σε ποιο ακριβώς επίπεδο αναφέρεται ούτε δόθηκε κάποιο παράδειγμα «διαφορετικότητας».

Σε ό,τι αφορά τώρα την άποψη της εκπαιδευτικού (σ.8), θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι εργάζεται σε τμήμα υποδοχής, με μαθητές –στην πλειοψηφία τους- μουσουλμάνους, και γι' αυτόν τον λόγο εξέλαβε την ερώτηση για το εάν οι διάφορες *θρησκευτικές* ομάδες έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής ή σκέψης. Η εκπαιδευτικός (σ.8) εξέφρασε την πεποίθηση ότι η θρησκεία παίζει καθοριστικό ρόλο στη ζωή των μουσουλμάνων, και γι' αυτό θα σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο, καθώς η ίδια η θρησκεία τους επιβάλλει κάτι τέτοιο. Την άποψή της αιτιολόγησε αναφερόμενη σε ένα περιστατικό όπου, για κάποιο διάστημα, κάποιοι από τους μαθητές της δεν ερχόντουσαν στο σχολείο τις Παρασκευές, για θρησκευτικούς λόγους. Το σημείο στο οποίο θα θέλαμε να σταθούμε, είναι εκείνο στο οποίο η εκπαιδευτικός κάνει μία διάκριση ανάμεσα στους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους, λέγοντας ότι οι χριστιανοί δεν έχουν τη θρησκεία τους τόσο «ψηλά». Η μειονότητα της Θράκης, όπου εργάζεται κι έχει παρατηρήσει αυτές τις συμπεριφορές η εκπαιδευτικός, θα λέγαμε ότι δεν είναι το πλέον κατάλληλο δείγμα για την εξαγωγή ενός συμπεράσματος γενικά για τους χριστιανούς ή τους μουσουλμάνους. Το ζήτημα της Θράκης είναι αρκετά ευαίσθητο και κρίσιμο για τη χώρα. Γι' αυτό, στην παρούσα φάση, θα αρκεστούμε μόνο στον παραπάνω σύντομο σχολιασμό.

Από την άλλη, δύο (2) από τις εκπαιδευτικούς που υποστήριξαν ότι υπάρχουν διαφορές στον τρόπο ζωής ή σκέψης των διάφορων εθνικών (ή εθνοτικών) ομάδων, ανέφεραν ότι οι διαφορές μπορούν να εξαλειφθούν σταδιακά. Ανέφεραν: «*Ναι... Κοίτα στα παιδιά μπορεί να ξεκινούν έτσι, αλλά υπάρχει και μεγάλο μπέρδεμα μετά, δηλαδή μπορεί να ξεκινάει ένα παιδάκι... (...) δηλαδή μπορεί να ξεκινούν έτσι και να*

ξεχωρίζουν το καθένα (...) αλλά βλέπεις υπάρχει μια μίξη μετά... οπότε κι εκεί, αυτό το παιδάκι υιοθετεί στοιχεία του σχολείου όπως και δίνει στοιχεία από τη δική του χώρα στο σύνολο το... το μαθητικό... (σ.2)» και «Έχουνε διαφορετικό τρόπο... Βέβαια, αν ζούνε πολύ καιρό μέσα στην κυρίαρχη ομάδα (...) δεν είναι πολύ διαφορετικός ο τρόπος. Εξομαλύνεται σιγά σιγά... (...) Επηρεάζεται κατά πολύ κι απ' την κυρίαρχη ομάδα, αλλά έχουνε κάποια πράγματα που τα κρατάνε. Λογικό αυτό... (σ.10)». Σε αυτή την περίπτωση, βλέπουμε τις εκπαιδευτικούς να σημειώνουν ότι η αλληλεπίδραση των πολιτισμικά διαφορετικών μαθητών με τους μαθητές της κυρίαρχης ομάδας εξομαλύνουν σιγά σιγά τις διαφορές. Αυτό το γεγονός μπορεί να μας δώσει πολλές πληροφορίες σχετικά με το πώς διαχειρίζεται το σχολείο, στην πράξη, την ετερότητα.

Από την άλλη, πέντε (5) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς ανέφεραν την πεποίθηση ότι οι διάφορες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες δεν έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, ομιλίας ή σκέψης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες απόψεις τους: «Κατ' ανάγκη, όχι. Εεε, ότι υπάρχουν κάποιες διαφορές (...) για παράδειγμα (...) με τους Ευρωπαίους και τους Κινέζους θα πω... εεε υπάρχουνε, αλλά κατ' ανάγκη, όχι, γιατί μπορεί ένας Ευρωπαίος να πάει να μείνει στην Ιαπωνία και να υιοθετήσει εκεί (...) τον τρόπο ζωής... και τις απόψεις (σ.3)», «(...) θεωρώ ότι δεν έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης ή ομιλίας. (...) έχουν... πρακτικά διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης και ομιλίας, αλλά αυτό οφείλεται σε παράγοντες εθνικούς, ιστορικούς, σε διάφορους παράγοντες, αλλά δεν πρέπει κατ' ανάγκη να έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής. Ο καθένας έχει δικαίωμα να ζήσει τη ζωή του, όπως θέλει, (...) σ' όποιο τόπο και μ' όποιο τρόπο θέλει και οι άλλοι δεν πρέπει να ενοχλούνται απ' αυτό. Εφόσον, βέβαια, γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα όλων (σ.15)». Και σε αυτήν την περίπτωση οι εκπαιδευτικοί έδωσαν έμφαση στην αλληλεπίδραση που υπάρχει ανάμεσα στην κυρίαρχη και την πολιτισμικά διαφορετική ομάδα.

Τέλος, υπήρξε και η άποψη ότι: «Κατ' ανάγκη... Κατ' ανάγκη δεν υπάρχει. Υπάρχει κατά τη θέλησή τους... (...) (σ.12)». Στην προκειμένη περίπτωση, ο εκπαιδευτικός (σ.12) δίνει μία ιδιαίτερη «ελευθερία κινήσεων» στο άτομο, λέγοντας πως ο κάθε άνθρωπος μπορεί να επιλέξει κατά τη θέλησή του τον τρόπο ζωής που θα ακολουθήσει.

Το παραπάνω ερώτημα, σχετικά με το εάν οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης ή ομιλίας, θεωρούμε ότι είναι ένα ζήτημα πολύ σημαντικό στο πλαίσιο της γενικότερης συζήτησης για την πολιτισμική ετερότητα και διαφορετικά. Στην παρούσα έρευνα είδαμε ότι η

πλειοψηφία των εκπαιδευτικών, οχτώ (8) στους δεκαπέντε (15), τάχθηκαν ξεκάθαρα υπέρ της άποψης ότι οι διάφορες εθνικές ομάδες έχουν κατ' ανάγκη ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, σκέψης ή ομιλίας. Στη συγκεκριμένη ερώτηση, ο όρος *κατ' ανάγκη* δηλώνει μία απολυτότητα, και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αποφασίσαμε να τη χρησιμοποιήσουμε. Δηλώνει πως: ανεξαρτήτως προϋποθέσεων και συνθηκών, μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα θα συμπεριφέρεται με έναν ορισμένο τρόπο *κατ' ανάγκη*.

Η αλήθεια είναι πως τα ευρήματα της συγκεκριμένης ερώτησης μας ξάφνιασαν αρκετά, κι αυτό διότι έρχονται σε σύγκρουση με τις απαντήσεις που έδωσαν οι εκπαιδευτικοί στις προηγούμενες ερωτήσεις που τους έγιναν, όπου και δεν φάνηκε να κατηγοριοποιούν τους ανθρώπους με βάση τα εθνικά κριτήρια, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων. Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, διαπιστώνουμε ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν την εθνική (ή εθνοτική) παράμετρο ιδιαίτερα σημαντική.

Θα εκφράσουμε την άποψή μας πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα κάνοντας μία σειρά ερωτήσεων: Ο Αλβανός, Γερμανός ή Έλληνας επιχειρηματίας, θα έχει τον ίδιο τρόπο ζωής, τον ίδιο τρόπο σκέψης ή τον ίδιο τρόπο ομιλίας με τον Αλβανό, Γερμανό ή Έλληνα, αντίστοιχα, εργάτη; Ένα ελληνόπουλο που διαμένει στα ορεινά χωριά της Ηπείρου, θα έχει τον ίδιο τρόπο ζωής, τον ίδιο τρόπο σκέψης ή τον ίδιο τρόπο ομιλίας με τον συνομήλικό του που κατοικεί στο κέντρο της Αθήνας; Το παιδί του Αλβανού πρέσβη στην Αθήνα, θα έχει τον ίδιο τρόπο ζωής, τον ίδιο τρόπο σκέψης ή τον ίδιο τρόπο ομιλίας με τον συνομήλικό του, γιο ενός Αλβανού αγρότη στον κάμπο της Θεσσαλίας;

Οι παραπάνω ερωτήσεις δεν είναι ρητορικές· έχουν απάντηση, η οποία είναι κοινή σε όλες τις περιπτώσεις και είναι: *φυσικά και όχι*. Επομένως, πρέπει να καταστεί σαφές ότι, όπως στην περίπτωση διαμόρφωσης της πολιτισμικής ταυτότητας, οι παράγοντες που επιδρούν είναι πολλοί, έτσι και οι παράγοντες που διαμορφώνουν τον τρόπο ζωής, τον τρόπο σκέψης ή τον τρόπο ομιλίας εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει τη γλώσσα, την καταγωγή, τη θρησκεία, την κοινωνική τάξη, τη μόρφωση, την οικονομική κατάσταση, τον τόπο κατοικίας του ατόμου κ.λπ.

Ένας ακόμη λόγος, που οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών στην παραπάνω ερώτηση μας ξάφνιασαν, είναι οι απαντήσεις που έδωσαν στην επόμενη ερώτηση που τους κάναμε, η οποία αφορούσε το εάν **μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα θα σκέφτεται και θα συμπεριφέρεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο**

τρόπο. Η ομοιότητα των δύο ερωτήσεων είναι εμφανής. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, έχει η παρουσίαση των απόψεων των εκπαιδευτικών.

Σε αυτήν την περίπτωση, δέκα (10) στους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς απάντησαν ότι τα άτομα που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα δεν θα σκέφτονται ή θα συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο. Σημαντικό στοιχείο, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί το γεγονός ότι οι πέντε (5) από τους δέκα (10) εκπαιδευτικούς, ενώ στην προηγούμενη ερώτηση είχαν υποστηρίξει ότι τα άτομα των διαφόρων εθνικών (ή εθνοτικών) ομάδων θα έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικό τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας, στην προκειμένη περίπτωση υποστήριξαν την άποψη ότι τα άτομα που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα δεν θα σκέφτονται ή θα συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο.

Πιο συγκεκριμένα, οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι: *«Εεε όχι, γιατί πιστεύω ότι σήμερα πια στο σημερινό κόσμο υπάρχει κι αυτή η ώσμωση, που λέμε, που ανακατεύονται πολιτισμοί, είναι και οι τεχνολογίες του ίντερνετ, η τηλεόραση, που φέρνουν τον κόσμο πιο κοντά, μαθαίνουμε στυλ ζωής και πράγματα και για άλλους λαούς, υιοθετούμε και κάποια... (...) (σ.1)»*, *«Εντάξει, δεν το νομίζω αυτό, όχι... όχι... (σ.2)»*, *«Όχι, δεν συμπεριφέρονται όλοι με τον ίδιο τρόπο... δεν συμπεριφέρονται όλοι (...) (σ.5)»*, *«Εεε, όχι, δεν θεωρώ ότι θα σκέφτεται μ' έναν ορισμένο τρόπο. Πιστεύω ότι μπορεί (...) να αλλάζει, ο τρόπος σκέψης. (...) Εεε... ανάλογα και με το πού ζούνε, πού ζει ο κάθε άνθρωπος... και πώς ζει (σ.14)»* και *«Όχι, όχι, γιατί (...) εμείς σκεφτόμαστε με τον ίδιο τρόπο; Όλοι; Όχι... όχι... (σ.15)»*. Είναι φανερό σε αυτήν την περίπτωση, όπου και πάλι η ερώτηση δηλώνει μία απολυτότητα, κυρίως λόγω της φράσης *«αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο»*, ότι οι εκπαιδευτικοί σκέφτηκαν πιο ώριμα την ερώτηση και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι δεν είναι δυνατόν τα μέλη μιας εθνικής (ή εθνοτικής) ομάδας να σκέφτονται και να συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο μόνο και μόνο επειδή ανήκουν –φαινομενικά– σε μία συλλογικότητα. Αυτό, ωστόσο, δεν αλλάζει τον συγκρουσιακό χαρακτήρα που εμφάνισαν οι απαντήσεις τους.

Επίσης, τρεις (3) εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι το εάν θα συμπεριφέρονται ή θα σκέφτονται με έναν ορισμένο τρόπο εξαρτάται και από άλλους παράγοντες. Αναλυτικότερα: *«Θα εξαρτηθεί από κάποιους παράγοντες αυτό... (...) ...έτσι... αν θα συμπεριφέρεται... Σίγουρα θα κουβαλάει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, λόγω κουλτούρας. Εε, από κει και πέρα όμως, ή θ' αναγκαστεί ν' αφομοιωθεί με... από το*

περιβάλλον ή θα εξακολουθήσει να κρατάει τα δικά της στοιχεία μέσα στο περιβάλλον που ζει... το καινούριο περιβάλλον, το διαφορετικό (σ.4)», «(...) εξαρτάται (...) πόσο καιρό είναι μέσα στην επικρατούσα ομάδα. Συνήθως σε κάποια πράγματα σκέφτεται διαφορετικά, αλλά όπως είπαμε επηρεάζεται κι απ' την επικρατούσα ομάδα. Κάποια δεν αλλάζουν όμως, παραμένουνε τα ίδια. Σκέφτεται διαφορετικά... (...) όχι αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο, αλλά σε κάποια θέματα σκέφτεται με έναν διαφορετικό τρόπο, ναι... (...) (σ.10)» και «Ε, θεωρώ ότι εδώ έχει να κάνει και η εκπαίδευση ή η μόρφωση κάποιων ανθρώπων. Εεε... πιστεύω ότι η εκπαίδευση των ανθρώπων (...) είναι που πάει τη σκέψη σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο (...) (σ.11)».

Σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν χρήσιμο να σχολιάσουμε κάποια σημεία των αντιλήψεων που εξέφρασαν οι εκπαιδευτικοί. Αρχής γενομένης από την άποψη της εκπαιδευτικοί (σ.4), η οποία ανέφερε ότι ένα άτομο είτε θα αφομοιωθεί από το περιβάλλον είτε θα εξακολουθήσει να κρατά τα δικά του στοιχεία, μέσα στο περιβάλλον στο οποίο ζει, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι είναι μία αντίληψη –η όποια, με παρόμοιο τρόπο, εκφράστηκε και λίγο πριν στην παρούσα εργασία- που πρόσκειται στις απόψεις των οπαδών του *πολιτισμικού σχετικού* ή αλλιώς της *πολυπολιτισμικότητας*. Και πάλι, η ένταξη του ατόμου στο κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο είναι «όλα ή τίποτα». Είτε ο αλλοδαπός θα αφομοιωθεί πλήρως –και παθητικά- από το κυρίαρχο κοινωνικό πλαίσιο είτε θα κρατήσει αποκλειστικά και μόνο τα ιδιαίτερα στοιχεία του, γεγονός το οποίο υποδηλώνει και θα μπορούσε να δημιουργήσει μελλοντικές δυσκολίες ένταξης, καθώς και συγκρούσεις, στην κυρίαρχη ομάδα, στο κοινωνικό σύνολο κ.λπ. Μία τέτοια αντίληψη μας βρίσκει κάθετα αντίθετους, για λόγους που αναφέραμε παραπάνω και η οιαδήποτε επανάληψή τους εδώ θα αποτελούσε πλεονάζουσα κίνηση.

Μία αρκετά ενδιαφέρουσα άποψη εκφράστηκε από την εκπαιδευτικό (σ. 11), η οποία ανέφερε ότι η συμπεριφορά του κάθε ανθρώπου έχει να κάνει με τη μόρφωση και την εκπαίδευσή του, άποψη με την οποία είμαστε σύμφωνοι, επισημαίνοντας, όμως, ότι και άλλοι παράγοντες, όπως έχουμε αναφέρει επανειλημμένως στην παρούσα εργασία, επηρεάζουν τη συμπεριφορά και τη σκέψη του ατόμου.

Τέλος, δύο (2) εκπαιδευτικοί εξέφρασαν και πάλι την αντίληψη ότι τα άτομα μιας συγκεκριμένης εθνικής (ή εθνοτικής) ομάδας θα σκέφτονται και θα συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο. Συγκεκριμένα, ανέφεραν: «Ναι, ναι, ναι... Διαφορετικά σκέφτονται, ναι (...) (σ.7)» και «Θεωρώ πως όλοι. Τουλάχιστον (...) αυτό έχω δει εγώ. Οδηγούνται με βάση τη θρησκεία τους (σ.8)». Σε

αυτήν την περίπτωση, ή μία από τις δύο εκπαιδευτικούς που διατήρησε την ίδια άποψη, είναι η εκπαιδευτικός (σ.8) που εργάζεται σε τμήμα υποδοχής της Θράκης, με μαθητές μουσουλμάνους. Γι' αυτό κι εξέλαβε και πάλι την ερώτηση λαμβάνοντας υπόψη της μόνο θρησκευτικούς παράγοντες, κι όχι εθνικούς (ή εθνοτικούς), όπως αρχικά διατυπώθηκε από την ερώτηση που θέσαμε.

Κλείνοντας, θα λέγαμε πως στις δύο παραπάνω ερωτήσεις παρατηρήσαμε ότι δημιουργήθηκε μία διχογνωμία στις απόψεις των εκπαιδευτικών. Αφενός μεν, παρατηρήσαμε ότι οι οχτώ (8) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς υποστήριξαν πως *οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες θα έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικό τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας*, αφετέρου δε, στην αμέσως επόμενη ερώτηση, δέκα (10) στους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς δήλωσαν πως τα άτομα που ανήκουν σε *μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα δεν θα σκέφτονται και θα συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο*.

Η παραπάνω σύγκρουση στις απόψεις των εκπαιδευτικών είναι ένα γεγονός που γενικά προβληματίζει αρκετά. Η συμπεριφορά, ο τρόπος σκέψης, ο τρόπος ομιλίας και η σκέψη ενός ατόμου, δεν προσδιορίζονται από την εθνική (ή εθνοτική) του καταγωγή, αλλά, απεναντίας, από έναν μεγάλο αριθμό παραγόντων, οι οποίοι και προαναφέρθηκαν. Κάθε ισοπεδωτική άποψη, θα λέγαμε, η οποία προσπαθεί να ταυτίσει και να εξισώσει τα άτομα μιας ομάδας, ως προς κάποια χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, μόνο και μόνο από το γεγονός ότι ανήκουν στη συγκεκριμένη ομάδα, αποτελεί εμπόδιο στην προσπάθεια για δόμηση μίας επικοδομητικής συνεργασίας, μέσω μίας διαπολιτισμικής πορείας. Όπως αναφέρει και ο Γ. Νικολάου (2005: 241-244) η διαπολιτισμική πορεία εμπεριέχει τα εξής βήματα: αρχικά, τη γνωριμία με τον Άλλο, προκειμένου να αρθούν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις που στηρίζονται κατεξοχήν στην άγνοια του Άλλου· έπειτα, η απόκτηση αμοιβαίας εμπιστοσύνης, χωρίς –βέβαια– κάτι τέτοιο να αποτελεί μονόδρομο, αφού η διαπολιτισμική πορεία δεν επιχειρεί την «αγιοποίηση» του διαφορετικού Άλλου, απλώς απορρίπτει την *a priori* απόρριψη του· στη συνέχεια, τα δύο προηγούμενα βήματα οδηγούν στην κατά το δυνατόν καλύτερη επικοινωνία· τέλος, επιτυγχάνεται ο τελικός σκοπός της «διαπολιτισμικής πορείας», ο οποίος είναι η δυνατότητα συνεργασίας ανάμεσα στα άτομα που συνθέτουν μία κοινωνία. Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι οι γενικεύσεις και οι *a priori* τοποθετήσεις για τον «διαφορετικό Άλλο» συμβάλλουν στη διαιώνιση του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης, γεγονός το οποίο επιβάλλει την υιοθέτηση ενός τρόπου προσέγγισης, ο οποίος θα

βασίζεται στα βήματα της «διαπολιτισμικής πορείας» και θα έχει ως σκοπό την εποικοδομητική συνεργασία όλων των μελών της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Στη συνέχεια, εξετάσαμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τον εάν **οι πολιτισμικές διαφορές είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές**. Στην προκειμένη περίπτωση, όλοι οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν ομόφωνα ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι *κοινωνικές κατασκευές* και όχι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας. Ενδεικτικά, κάποιες από τις αναφορές των εκπαιδευτικών: «*Κοινωνικές κατασκευές... (σ.2)*», «*Όχι, δεν θεωρώ ότι είναι εγγενείς... η ταυτότητα χτίζεται, εεε επηρεάζεται από το περιβάλλον μας, από το πώς μεγαλώνουμε, τι μας λεν οι γονείς μας, από το πόσο πλούσιοι είναι οι γονείς μας, επομένως θεωρώ ότι είναι κοινωνική κατασκευή (σ.3)*», «*Εγώ πιστεύω ότι είναι κοινωνική κατασκευή κι ότι είναι επίκτητες, δηλαδή δεν είναι έμφυτες (...)* (σ.6)», «*Είναι κοινωνικές κατασκευές... Καθαρά (σ.9)*».

Στην προκειμένη περίπτωση, συμφωνούμε με την άποψη των εκπαιδευτικών, ότι οι πολιτισμικές διαφορές προσδιορίζονται κοινωνικά, είναι, δηλαδή, κοινωνικές κατασκευές. Είναι τουλάχιστον θετικό ότι στις μέρες μας οι λειτουργοί της εκπαίδευσης δεν διακατέχονται από αναχρονιστικές αντιλήψεις περί έμφυτων βιολογικών χαρακτηριστικών στα άτομα, ανάλογα με το σε ποια εθνική, εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα ανήκουν. Η Ιστορική γνώση του περασμένου αιώνα, σχετικά με τις εκφάνσεις που μπορεί να λάβει ο ρατσισμός και η προκατάληψη, όταν στηρίζονται σε βιολογικά κριτήρια, αναφορικά με την ανωτερότητα κάποιων φυλών έναντι άλλων, είναι χαραγμένες –ή, τουλάχιστον, θα έπρεπε να είναι- βαθιά μέσα στη συλλογική συνείδηση όλων μας.

Έπειτα, προχωρήσαμε ακόμη περισσότερο σε βάθος στις απόψεις των εκπαιδευτικών, και διερευνήσαμε τις απόψεις συγκεκριμένα για τη **σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της «κοινωνικής κατασκευής»**. Σε αυτήν την περίπτωση παρατηρήθηκε μία σύγχυση στους εκπαιδευτικούς, καθώς κάποιες από τις απαντήσεις τους ήταν γενικές και εκτός του πνεύματος της ερώτησης που κάναμε. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: «*Εγώ πιστεύω ότι... κάποιοι καταπιέζονται... να μοιάσουν εμάς... Εμάς; Τα παιδιά, τους φίλους τους που 'ναι στο σχολείο, καταπιέζονται πιστεύω κατά κάποιο τρόπο, για να μοιάσουν τα παιδιά για να μην τους έχουν... εεε στο περιθώριο. (...) παράδειγμα, ξέρω 'γώ, διαβάζουν (...) για να γράψουν 10, για να τους πουν οι φίλοι τους: «Μπράβο, είστε σαν κι εμάς». Δεν το κάνουν*

δηλαδή με ευχαρίστηση κάτι... αυτό θέλω να πω (σ.7)» «Η πολιτισμική ταυτότητα, εεε... δεν είναι κοινωνική κατασκευή. Η πολιτισμική ταυτότητα είναι τρόπος ζωής, είναι αυτό που βιώνει ο κάθε λαός, αυτό που μπορεί να παράξει ο κάθε λαός, αυτό που μπορεί να βγάλει προς τα έξω, αυτό που μπορεί να συνθέσει, αυτό που μπορεί να παρουσιάσει, αυτό που μπορεί να εφαρμόσει στην καθημερινή του πράξη ο κάθε λαός. Επομένως, θεωρώ ότι... βιωματικό είναι περισσότερο παρά, εεε... κατασκευή... (...) (σ.12)», «Εεε... θεωρώ ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν τα ίδια δικαιώματα και τα ίδια πιστεύω. Η ταυτότητα του καθενός δεν μπορεί ν' αλλάξει, όμως πρέπει να επομιστούμε όλοι το χρέος και να διαμορφώσουμε πολίτες ανεξάρτητους και δημοκρατικά ικανούς, να μπορούν να επιβιώσουν στις ανοιχτές κοινωνίες (σ.14)».

Η εκπαιδευτικός (σ.7) εκφράζει μία πολύ γενική και αστήριχτη, κατά τη γνώμη μας, αντίληψη. Θεωρεί ότι οι αλλοδαποί μαθητές ό,τι κάνουν, το κάνουν για να «μοιάσουν» στους γηγενείς συμμαθητές τους και πως τίποτα δεν κάνουν με ευχαρίστηση. Με την άποψή της, αφενός μεν γενικεύει και με τη φράση «αλλοδαποί μαθητές», που χρησιμοποιεί, εξομοιώνει μεταξύ τους όλους τους μαθητές που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και τους αποδίδει μία συγκεκριμένη συμπεριφορά. Κάθε μαθητής επιδιώκει να πετύχει καλή βαθμολογία στα μαθήματα, και αφετέρου δε δείχνει να αγνοεί τους οικογενειακούς, κοινωνικούς, οικονομικούς και ταξικούς παράγοντες που ενδέχεται να διευκολύνουν ή να δυσκολεύουν την προσπάθεια που κάνει ένας μαθητής στο σχολείο. Επιπλέον, η βαθμοθηρία είναι ένα χαρακτηριστικό όλων των μαθητών –καθώς και των οικογενειών τους- στο σημερινό ανταγωνιστικό σχολείο. Το αν θα τα καταφέρει, όμως, ένας μαθητής –και το πόση προσπάθεια φαίνεται ότι καταβάλλει- είναι κάτι που επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες: οικογενειακούς, κοινωνικούς, οικονομικούς, ταξικούς κ.λπ. Η άποψη, επομένως, ότι οι αλλοδαποί μαθητές έχουν όλοι την ίδια συμπεριφορά και όλοι προσπαθούν να μοιάσουν στους γηγενείς συμμαθητές τους είναι μία απολύτως λανθασμένη ερμηνεία της κατάστασης.

Όπως αναφέρει ο εκπαιδευτικός (σ.12), η πολιτισμική ταυτότητα δεν είναι κοινωνική κατασκευή, κι αυτό διότι η πολιτισμική ταυτότητα είναι ο τρόπος ζωής, αυτό που βιώνει και παράγει ο κάθε λαός, και άρα περισσότερο βιωματικό παρά κατασκευή. Όντως, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η πολιτισμική ταυτότητα παραπέμπει σε περιεχόμενο το οποίο δηλώνει ιδιότητες, στάσεις, συμπεριφορές και αξίες που αναμένονται από τον φορέα της (Γκότοβος, 2003: 11-12). Είναι, όμως, δυνατόν, ένα ολόκληρος λαός να μοιράζεται την ίδια πολιτισμική ταυτότητα; Σύμφωνα με την

παραπάνω άποψη του εκπαιδευτικού (σ.12), ένας ολόκληρος λαός μοιράζεται την ίδια πολιτισμική ταυτότητα. Δηλαδή, οι στάσεις, οι συμπεριφορές και ο γενικότερος τρόπος ζωής ενός Έλληνα, Ρώσου ή Βούλγαρου εργοστασιάρχη, θα είναι ίδιες με τις αντίστοιχες στάσεις, συμπεριφορές και τον γενικότερο τρόπο ζωής, του ομοεθνή εργάτη του εργοστασίου του; Η καταφανέστατη απάντηση είναι: *όχι*. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, υπάρχουν κοινωνικοί, οικονομικοί, μορφωτικοί, γεωγραφικοί κ.ά. παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την πολιτισμική ταυτότητα του υποκειμένου, στον ίδιο βαθμό, αν όχι σε μεγαλύτερο, απ' ό,τι οι στενά προσδιοριζόμενοι ως «πολιτισμικοί» (εθνικότητα, εθνότητα, θρησκεία, γλώσσα) παράγοντες. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ακριβώς αυτή η στενή οπτική του εκπαιδευτικού (σ.12), ο οποίος στον προσδιορισμό της πολιτισμικής ταυτότητας λαμβάνει υπόψη του μόνο τους στενά προσδιοριζόμενος ως «πολιτισμικούς» παράγοντες, τους οποίους αναφέραμε και παραπάνω, οδηγεί στη διαστρέβλωση της αντίληψής του.

Σε ό,τι αφορά, τώρα, την άποψη της εκπαιδευτικού (σ.14), το σημείο όπου θα θέλαμε να σταθούμε είναι εκείνο στο οποίο υποστηρίζει ότι *«Η ταυτότητα του καθενός δεν μπορεί να αλλάξει... (σ.14)»*. Η συγκεκριμένη αντίληψη της εκπαιδευτικού δίνει στην έννοια της *ταυτότητας* έναν σταθερό και αμετάβλητο χαρακτήρα, και καθιστά την αλλαγή της ταυτότητας αδύνατη. Κάτι τέτοιο φυσικά δεν μας βρίσκει σύμφωνους. Όπως μας διδάσκει και η ιστορία της ανθρωπότητας, η οποία είναι ένας συνεχής αγώνας αλλαγής, εξέλιξης και μετεγκατάστασης των ανθρώπων, ανέκαθεν οι άνθρωποι μετακινούνταν ανά την υφήλιο, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος πάντοτε μπορούσε να προσαρμόσει –να εξελίξει και να εμπλουτίσει- την ταυτότητά του, ανάλογα και με τον τόπο στον οποίο επέλεγε να εγκατασταθεί.

Βρισκόμαστε και πάλι, λοιπόν, ενώπιον μίας αντίφασης: από τη μία οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι κοινωνικές κατασκευές, ενώ, από την άλλη, δυσκολεύονται να αποδεχτούν ή, ενδεχομένως, να «συλλάβουν» την κοινωνική φύση της πολιτισμικής ταυτότητας και το πόσο αλληλένδετες είναι μεταξύ τους η πολιτισμική ταυτότητα και η έννοια της «κοινωνικής κατασκευής». Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν και εκπαιδευτικοί οι οποίοι αντιλαμβάνονται την κοινωνική φύση της πολιτισμικής ταυτότητας: *«(...) η πολιτισμική ταυτότητα είναι προϊόν, εε, της κοινωνίας μας, άρα είναι μια κοινωνική κατασκευή (σ.1)»*, *«Εεε... είναι (...) άμεσα... (...) είναι (...) σχέση αλληλεπίδρασης... (σ.3)»*, *«(...) Η πολιτισμική ταυτότητα είναι κατά πολύ ένα*

κοινωνικό, ας πούμε, κατασκεύασμα. Ανάλογα με το πού μεγαλώνει κάποιος, έχει... παίρνει τις αρχές... (...) ...τις συμπεριφορές της κοινωνίας αυτής... (σ.10)».

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, στην προσπάθεια διερεύνησης των απόψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με την πολιτισμική ταυτότητα, οι εκπαιδευτικοί ερωτήθηκαν εάν πιστεύουν ότι **ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να «κινείται» μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων**. Στη συγκεκριμένη ερώτηση όλοι οι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν την άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Σε αυτή την περίπτωση οι απόψεις των εκπαιδευτικών κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση, κάτι που επιβεβαιώνει και η επιστημονική έρευνα, καθώς έχει αποδειχθεί ότι ορισμένα άτομα είναι ικανά να ταυτίζονται με περισσότερες από μία ομάδες, μπορούν να αλλάζουν πολιτισμική ταυτότητα σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον, καθώς επίσης αναπτύσσουν την ικανότητα να κινούνται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών πεδίων αναφοράς, χωρίς να χάσουν την αίσθηση της ατομικής τους ταυτότητας⁸.

Ενδεικτικά αξίζει να αναφέρουμε: «Εγώ θεωρώ ότι μπορεί να κινείται... μεταξύ διαφορετικών... (...) (σ.2)», «Ναι, πιστεύω ότι μπορεί να κινείται ανάμεσα σε διαφορετικές ανάλογα με το περιβάλλον που ζει. Αν βρεθεί σ' ένα περιβάλλον Δυτικού πολιτισμού ένας που προέρχεται από την Ανατολή, φυσικά είναι να επηρεαστεί ως ένα βαθμό και να αλλάξει εκείνες τις συνήθειες που του επιτρέπει η συνείδησή του (σ.4)», «Σίγουρα αλλάζει... να πάει και να έρχεται, βλέπω και τέτοια... (...) μπορούνε και το κάνουνε βλέπω. Μόλις είναι με... (...) ...τους γονείς, τους παππούδες κτλ., αλλιώς συμπεριφέρονται, μόλις μπουνε στην άλλη ομάδα αλλιώς συμπεριφέρονται. Θεωρώ ότι το κάνουνε και με επιτυχία (σ.10)» και «Ε, σίγουρα μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων (...) (σ.11)».

Σε αυτό το σημείο θα θέλαμε να σταθούμε στις απόψεις που εξέφρασαν δύο (2) εκπαιδευτικοί. Στην πρώτη περίπτωση, η εκπαιδευτικός (σ.8) δήλωσε: «Ανάλογα πού βρίσκεται. Αν έχει γεννηθεί στην Ελλάδα και συνεχίζει να μένει στην Ελλάδα, ναι. Θ' ακολουθεί αυτό. Εάν τώρα, όμως, από την Ελλάδα θα φύγει και θα πάει κάπου αλλού, ε, εκεί θ' αρχί... θα πρέπει... η ίδια η κοινωνία θα πρέπει να τον βάλει και κάπου αλλού, δεν γίνεται να συνεχίσει να ζει όπως ζούσε στην Ελλάδα (σ.8)». Εδώ

---

⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.: Campbell, A. (2000) «Cultural identity as a social construct». *Intercultural Education*, 11(1), 31-39. doi:10.1080/14675980050005370

βλέπουμε πως η εκπαιδευτικός (σ.8) εκφράζει μία άποψη η οποία πρόσκειται στα όρια του πολιτισμικού σχετικισμού και του μοντέλου της «πολυπολιτισμικότητας». Η εκπαιδευτικός υποστηρίζει ότι μπορεί να αλλάξει η πολιτισμική ταυτότητα (αν και όχι ξεκάθαρα), αλλά πως κάτι τέτοιο είναι υποχρέωση της κοινωνίας της χώρας υποδοχής, η οποία είναι υπεύθυνη να εντάξει τον αλλοδαπό. Αυτή η άποψη αντιλαμβάνεται τον αλλοδαπό ως παθητικό δέκτη της «νέας» ταυτότητας, όπως και οι θιασώτες της «πολυπολιτισμικότητας». Κάτι τέτοιο μας βρίσκει κάθετα αντίθετους.

Από την άλλη, στη δεύτερη περίπτωση, ο εκπαιδευτικός (σ.9) ανέφερε: «Εεε... εδώ είναι θέμα προσωπικό του καθένα και της ικανότητας... (...) να προσαρμόζεται (...) στο περιβάλλον και να ελίσσεται.. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι την ίδια ικανότητα. Άλλοι άνθρωποι... αν βρεθούν σε περιβάλλον που δεν τους αντιμετωπίζει σωστά, μπορεί να πληγωθούν, να βραχυκυκλωθούν, χίλια «μπορεί»... που να 'ναι αρνητικά γι' αυτόν και να τον κλείσουν στον εαυτό του. Μερικοί άνθρωποι τα προσπερνούν (...) είναι πιο ευέλικτοι (...) μπορούν να σταθούν εύκολα και άνετα (...) σε νέο περιβάλλον. Δεν έχουν όμως όλοι οι άνθρωποι την ίδια ικανότητα (σ.9)». Στην προκειμένη περίπτωση θα θέλαμε να συμφωνήσουμε με τον εκπαιδευτικό (σ.9) στο ότι ο κάθε άνθρωπος έχει τους δικούς του ρυθμούς, καθώς επίσης και στη νέα πτυχή που δίνει αναφορικά με την «ευθύνη» που βαραίνει την κοινωνία της χώρας υποδοχής στην ομαλή ένταξη του αλλοδαπού στην κυρίαρχη κοινωνία. Η κάθε κοινωνία, από τη στιγμή που είναι φορέας ανθρώπων από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, θα πρέπει να σέβεται την ετερότητα και να επιδιώκει τη διαπολιτισμική επικοινωνία, μέσα από μία γνήσια «διαπολιτισμική πορεία».

Η επόμενη ερώτηση που έγινε στους εκπαιδευτικούς αφορούσε το εάν **οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους**. Και σε αυτήν την περίπτωση, σχεδόν ομόφωνα οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι οι μαθητές θα πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους. Ενδεικτικά, αναφέρθηκαν τα εξής: «Ναι, είμαι κάθετη σ' αυτό. Και εμείς στην τάξη προσπαθήσαμε, εγώ τουλάχιστον προσπάθησα να το... προωθήσω (...) (σ.3)», «Νομίζω ότι είναι πολύ καλό να τα κρατούνε... είναι μέσα στην παράδοσή τους και... εεε δεν γνωρίζουμε εάν αυτοί κάποτε θα επιστρέψουν στον τόπο τους, επομένως γιατί να χάσουν την παράδοσή τους; Γιατί να χάσουν αυτό που λέμε την... την πολύ προσωπική τους ταυτότητα; (σ.4)», «Ναι. Ναι, πιστεύω, ναι. Όπως κι εγώ. Όπως και τα δικά μου τα παιδιά, κι εγώ αν ήμουνα μετανάστης ή αν θα γίνο μετανάστης, θέλω να έχω κτλ. την ταυτότητα την ελληνική και έθιμα τα δικά μας (σ.6)»,

«Ε, ναι, θεωρώ ότι κανείς δεν πρέπει ν' αφήσει τα πολιτιστικά στοιχεία του έθνους του... και να... αλλά πρέπει να τα (...) διατηρήσει. Εε, αυτό θα βοηθήσει σίγουρα και στην εκπαιδευτική... διαδικασία (σ.14)».

Βλέπουμε ότι σε αυτήν την περίπτωση οι εκπαιδευτικοί έδειξαν να λαμβάνουν υπόψη το ιδιαίτερο πολιτισμικό κεφάλαιο που «κουβαλά» ο κάθε μαθητής. Το σχολείο, έχοντας ως στόχο την ολόπλευρη ανάπτυξη όλων των μαθητών που φοιτούν σε αυτό, είναι υποχρεωμένο να λαμβάνει υπόψη το ιδιαίτερο πολιτισμικό κεφάλαιο των αλλοδαπών, και να το αξιοποιεί «χτίζοντας» πάνω σε αυτό. Επιπλέον, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και άλλοι παράγοντες, όπως η περίπτωση που αναφέρθηκε από την εκπαιδευτικό (σ.4), η οποία σημείωσε ως έναν επιπλέον λόγο διατήρησης των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων, το ενδεχόμενο ο αλλοδαπός μαθητής κάποια στιγμή να επιστρέψει στην πατρίδα του, οπότε και, αν έχει «χάσει» τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής του, θα πρέπει να τα αποκτήσει ξανά, χάνοντας, παράλληλα, τα ήδη αποκτηθέντα στοιχεία της χώρας που τον υποδέχτηκε. Υπό αυτή την οπτική, είναι φανερό ότι ο αλλοδαπός θα αναγκάζεται συνεχώς να «χάνει» στοιχεία της ταυτότητάς του, με αποτέλεσμα να βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση και σύγκρουση με την ταυτότητά του.

Ο εκπαιδευτικός (σ.12) θέλησε να τονίσει τον ρόλο που παίζει η προσωπική άποψη του καθενός σχετικά με το εάν θα διατηρήσει τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής του, λέγοντας: *«Ε, οι ίδιοι θα κρίνουν. Οι ίδιοι θα κρίνουν. Εε... πώς αισθάνονται διατηρώντας αυτά και πώς αισθάνονται, και τι 'ναι καλύτερο, εφαρμόζοντας και διατηρώντας αυτά που μαθαίνουν. Αλλά εγώ θεωρώ ότι πάντα ένας συνδυασμός είναι το καλύτερο. Είναι πολύ δύσκολο να πεις ότι: 'Α, τα απορρίπτω όλα όσα είχα, όσα κουβάλησα εγώ και εφαρμόζω αυτά τα οποία συνάντησα, γιατί όλα είναι... ήταν λάθος και όλα εδώ είναι καλύτερα'». Δεν νομίζω ότι υπάρχουν τόσο μεγάλες... διαφορές. Άρα λοιπόν (...) ένας συνδυασμός θεωρώ ότι είναι (...) το καλύτερο (...) (σ.12)».* Σε αυτήν την περίπτωση συμφωνούμε με την άποψη του εκπαιδευτικού (σ.12) σχετικά με τον συνδυασμό των πολιτισμικών στοιχείων, τόσο της χώρας καταγωγής όσο και της χώρας υποδοχής. Σε ό,τι αφορά, όμως, την αντίληψη ότι αποτελεί ελεύθερη επιλογή του καθενός για το αν θα διατηρήσει ή όχι τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής του, αμφιβάλλουμε για το κατά πόσο «ελεύθερη» είναι μία τέτοια επιλογή από έναν άνθρωπο, όταν, μάλιστα, πολλές φορές στοχοποιείται, λόγω του ότι είναι «διαφορετικός», και αντιμετωπίζεται με προκατάληψη και επιφυλακτικότητα.

Η συγκεκριμένη ενότητα ερωτήσεων, η οποία διερευνά τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την πολιτισμική ετερότητα και την πολιτισμική ταυτότητα, ολοκληρώνεται με την τελευταία ερώτηση που τέθηκε στους εκπαιδευτικούς και η οποία αφορούσε τις αντιλήψεις τους σχετικά με το εάν **οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό.**

Στην προκειμένη περίπτωση, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών υποστήριξε ότι οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της κυρίαρχης ομάδας πρέπει να διατηρούνται. Συγκεκριμένα, δέκα (10) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς εξέφρασαν την παραπάνω άποψη, λέγοντας ενδεικτικά: «*Θεωρώ ότι πρέπει να διατηρούνται... (σ.3)*», «*Ναι. Πιστεύω ότι πρέπει να διατηρείται (...)* (σ.4)», «*Ναι... (...)* Έτσι. Και γι' αυτούς και για μας. Αυτό ισχύει και για μας, έτσι; (...) Αν πάμε κάπου αλλού κι εμείς, πρέπει να είμαστε... να κρατάμε το ελληνικό... (σ.7)», «*Ναι, (...)* θα πρέπει να διατηρούνται (σ.14)».

Δύο (2) εκπαιδευτικοί διαφοροποίησαν, κάπως, τις απόψεις τους, η μεν πρώτη λέγοντας: «*Εεε... δεν ξέρω, θεωρώ ότι πρέπει να... όχι να αλλάζουνε, να καλυτερεύουνε απλά (...)* (σ.9)», ενώ η δεύτερη ανέφερε: «*Εεε... (...)* σε περισσότερες τομείς (...) νομίζω ότι θα πρέπει να ενσωματώνονται στην κοινωνία που ζουν και... στην πλειοψηφούσα ομάδα, ε, για να είναι και πιο ομαλή και η ζωή τους και η εξέλιξη τους. Εεε, κάποια, όμως, στοιχεία της... της δικής τους ταυτότητας θα πρέπει να δια... θεωρώ ότι επιβάλλεται να διατηρούνται (σ.11)».

Στην πρώτη περίπτωση, η εκπαιδευτικός (σ.9) λαμβάνει ως δεδομένο ότι η μειονοτική ταυτότητα χρήζει «καλυτέρευσης», αντιλαμβάνοντάς τη θεμελιακά ως ελλιπή ή μη καλή. Φυσικά, μία τέτοια αντίληψη μας βρίσκει αντίθετους, καθώς δεν επιτρέπεται να νοείται μία συλλογική ταυτότητα εκ θεμελίων ότι χρήζει επιδιόρθωσης και «καλυτέρευσης».

Στη δεύτερη περίπτωση, η εκπαιδευτικός θεωρεί ότι στους περισσότερους τομείς της ζωής, η μειοψηφούσα ομάδα θα πρέπει να ενσωματώνεται στην κυρίαρχη ομάδα, εκτός από κάποια στοιχεία που επιβάλλεται να διατηρούνται. Σε αυτήν την περίπτωση, η εκπαιδευτικός (σ.11), αφενός μεν, δεν αναφέρει ποιους τομείς θεωρεί σημαντικούς, στους οποίους οι αλλοδαποί θα πρέπει να εντάσσονται πλήρως, και αφετέρου δε, δεν αναφέρει σε ποιους τομείς θα πρέπει να διατηρούνται οι συλλογικές ταυτότητες. Θα χαρακτηρίζαμε, επομένως, αρκετά συγκεχυμένη την άποψη της εκπαιδευτικού (σ.12) και δεν μπορούμε να την υιοθετήσουμε.

Τέλος, τρεις (3) από τους (15) εκπαιδευτικούς εξέφρασαν την άποψη ότι οι μειοψηφικές συλλογικές ταυτότητες θα πρέπει να διατηρούνται, παράλληλα, όμως, χρειάζεται να εξελιχθούν και να εμπλουτιστούν. Ανέφεραν χαρακτηριστικά: «Εεε... πιστεύω ότι θα πρέπει να διατηρούνται, ε και να εμπλουτίζονται... κάπως έτσι δηλαδή... εντάξει, όχι στο ακέραιό τους (σ.1)», «Ούτε να διατηρούνται όπως ήταν ούτε να αποδομούνται... θα πρέπει να εξελίσσονται και αυτές. Βλέποντας ό,τι άλλο είναι καλύτερο, να προσπαθούμε να το ενσωματώσουμε και να βελτιώσουμε αυτό το οποίο... πιστεύουμε και κάνουμε εμείς (σ.12)» και «Θα πρέπει να διατηρούνται και παράλληλα να εντάσσονται, εε, δημιουργικά στη νέα ομάδα (...) δηλαδή να παίρνουν ό,τι καλό έχει να δώσει και η δική τους ταυτότητα και η ταυτότητα της ομάδας στην οποία... της χώρας στην οποία έρχονται. Να μπορούν να κάνουν συνδυασμό. Και θα πρέπει η πολιτεία στο μέρος που πάνε να τους βοηθήσει να κρατήσουν την ταυτότητά τους και παράλληλα να μπορούν να εντάσσονται δημιουργικά στη νέα κοινωνία (σ.13)».

Οι απόψεις των τριών παραπάνω εκπαιδευτικών βρίσκονται πολύ κοντά και στη δική μας αντίληψη περί της διαχείρισης των συλλογικών ταυτοτήτων. Τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία των αλλοδαπών, είτε μιλάμε για μαθητές είτε για ενήλικες, αποτελούν το ιδιαίτερο πολιτισμικό τους κεφάλαιο. Αυτό το πολιτισμικό κεφάλαιο θα πρέπει να γίνεται σεβαστό από τη χώρα υποδοχής, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα καταστεί ευκολότερη η μετάβαση του αλλοδαπού από την κοινωνία του τόπου καταγωγής του στην κοινωνία της χώρας υποδοχής, κάτι το οποίο θα ωφελήσει τόσο τον αλλοδαπό που εντάσσεται στην κοινωνία όσο και το κυρίαρχο κοινωνικό σύνολο. Φυσικά, δεν παραγνωρίζουμε τις διαφορές που πιθανότητα υπάρχουν από κοινωνία σε κοινωνία ούτε τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του κάθε τόπου. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, θεωρούμε ότι οι συλλογικές ταυτότητες των μειονοτήτων θα πρέπει να διατηρούνται, παράλληλα, όμως, θα πρέπει και να εμπλουτίζονται με τα πολιτισμικά στοιχεία της χώρας υποδοχής, προκειμένου να επιτευχθεί η ομαλή ένταξη της μειονοτικής ομάδας στο κοινωνικό σύνολο, χωρίς, παρ' όλα αυτά, τον εξαναγκασμό που συνεπάγονται οι πολιτικές της αφομοίωσης, οι οποίες οδηγούν σε αφαίρεση κάθε ιδιαίτερου πολιτισμικού στοιχείου από τις μειοψηφικές ομάδες. Είναι σαφές, ότι μέσα από αυτήν την αλληλεπίδραση, η κυρίαρχη ομάδα θα μπορέσει να εμπλουτιστεί και αυτή με τα πολιτισμικά στοιχεία που φέρουν οι μειονοτικές ομάδες. Αυτή η αλληλεπίδραση και ο πολιτισμικός αλληλο-εμπλουτισμός μόνο θετικά μπορούν να συμβάλουν στην προσπάθεια κατανόησης του Άλλου και της επίτευξης του απαραίτητου σεβασμού προς το

διαφορετικό.

Σε γενικές γραμμές, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η συγκεκριμένη ομάδα ερωτήσεων, η οποία αφορούσε την πολιτισμική ετερότητα και την πολιτισμική ταυτότητα, ήταν αυτή που έδειξε να δυσκολεύει περισσότερο τους εκπαιδευτικούς, τόσο σε επίπεδο εννοιών όσο και σε επίπεδο έκφρασης μιας συγκεκριμένης αντίληψης. Παρατηρήσαμε, σε αρκετές περιπτώσεις, ότι οι εκπαιδευτικοί έπεφταν σε κάποιες αντιφάσεις, σε ό,τι αφορά τις απαντήσεις τους. Προσπαθήσαμε ωστόσο – ακριβώς λόγω του ότι γνωρίζαμε τη δυσκολία των ερωτήσεων- και δομήσαμε τη σειρά των ερωτήσεων παραγωγικά –ξεκινώντας, δηλαδή, από ερωτήσεις γενικού τύπου, προκειμένου να έρθουν οι εκπαιδευτικοί σε μια πρώτη επαφή με το υπό έρευνα αντικείμενο, καταλήγοντας ομαλά σε πιο εξειδικευμένες ερωτήσεις στο τέλος της συγκεκριμένης ομάδας. Παρ’ όλα αυτά, θεωρούμε ότι καταφέραμε και συλλέξαμε πλούσιο και πολύ χρήσιμο υλικό, το οποίο και θα παρουσιαστεί συμπυκνωμένο στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

4η ομάδα ερωτήσεων - Θεωρία Επικοινωνιακής Δράσης (Θεωρητικό Πλαίσιο)

Στην 4^η ομάδα ερωτήσεων, επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με τον ρόλο του διαλόγου και της διυποκειμενικής επικοινωνίας, τόσο στο κοινωνικό πεδίο –στη δημόσια σφαίρα- όσο και στο επίπεδο της σχολικής τάξης. Σε αυτό το σημείο, σημαντικό ρόλο κατέχουν οι ιδέες του Habermas, ο οποίος επανατοποθέτησε την Κριτική θεωρία σε μία λογοκεντρική – επικοινωνιακή βάση, αναδεικνύοντας τον ρόλο και τη βαρύνουσα σημασία της «αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ υποκειμένων ικανών να δρουν και να ομιλούν» (Habermas, 1992: 295-296, όπ. αναφ. στο Κόντου, 2012: 49-50). Η συγκεκριμένη οπτική του Habermas δείχνει, κατά την άποψή μας, την με πρακτικό τρόπο δυνατότητα επίτευξης μίας γνήσιας διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Η πρώτη ερώτηση της συγκεκριμένης ομάδας ερωτήσεων αφορούσε τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με **τον ρόλο του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμών**. Σε αυτήν την περίπτωση, όλοι οι εκπαιδευτικοί εξήραν τον ρόλο του διαλόγου, αναγνωρίζοντας την αξία του στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης των διαφορετικών πολιτισμών. Ενδεικτικά, ανέφεραν: *«Εντάξει έχει πρωταρχικό ρόλο ο διάλογος... αλλά (...) να υπάρχει... διάλογος κι απ’ τις δύο μεριές, όχι μόνο εγώ λέω, ο άλλος ακούει και νιώθω*

«ότι έχω κάνει δουλειά, πρέπει να υπάρχει... λόγος κι αντίλογος... (σ.2)», «Πολύ σημαντικός. Νομίζω ότι αν δεν υπάρχει διάλογος δεν πας πουθενά. Σίγουρα. Απαραίτητος... (σ.4)», «Ε, καλά, άμα δεν υπάρξει διάλογος (...) δεν θα υπάρξει ειρήνη στον κόσμο. Μέσω του διαλόγου γίνονται... μπορούν να συνυπάρξουν τα άτομα (σ.8)», «Είναι σημαντικός ο ρόλος του διαλόγου, θα πρέπει να γίνεται διάλογος αλλά διάλογος πραγματικός, όπου εκεί ο καθένας θ' ακούει τον άλλον και δεν θα σκέφτεται τι έχει αυτός να πει ή τι αυτός θέλει να επιβάλει στον άλλον (σ.13)».

Με τις παραπάνω απόψεις προφανώς και συμφωνούμε. Θα θέλαμε, όμως, να σταθούμε στην έμφαση που έδωσαν η εκπαιδευτικός (σ.2) και ο εκπαιδευτικός (σ.13) στο ότι ο διάλογος θα πρέπει να είναι πραγματικός, επισημαίνοντας την αναγκαιότητα να υπάρχει αντίλογος καθώς επίσης και τη σημασία που έχει ο καθένας, πέραν του να λέει την άποψή του, παράλληλα, να ακούει και την άποψη του άλλου. Έτσι, επικαιροποιείται και έρχεται στο προσκήνιο η άποψη του Habermas, ο οποίος υποστηρίζει ότι στον βαθμό που η αμοιβαία κατανόηση υιοθετείται πρακτικά ως μηχανισμός για τον συντονισμό της δράσης, ο επικοινωνιακός λόγος συνιστά τη συνθήκη συνεχούς ελέγχου και συνεχόμενης ενδεχόμενης αναθεώρησης των κόσμων που προϋποθέτουν και αποκαλύπτουν τα γλωσσικά συστήματα, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη «*διαλεκτική γνώσης και άγνοιας*» ως ενσωματωμένη στη «*διαλεκτική της επιτυχούς και ανεπιτυχούς αμοιβαίας κατανόησης*», μεταφέροντας, παράλληλα, αλλά και συνειδητά, την έννοια της πράξης στη σφαίρα της επικοινωνίας (Κόντου, 2012: 53). Υιοθετώντας μία τέτοια οπτική, καθίσταται εξαιρετικά σημαντική η αξία του επικοινωνιακού λόγου στην προσπάθεια κατανόησης του «*διαφορετικού Άλλου*» και του κόσμου του. Κάτι τέτοιο συμβαίνει διότι ο *αναστοχασμός* λαμβάνει χώρα στο επίπεδο της επικοινωνιακής πρακτικής της καθημερινής ζωής, ως διάλογος μέσω επιχειρημάτων, με αποτέλεσμα διάλογος και *πράττειν* να εννοικούν στην επικοινωνία, δηλαδή μέσα σε ένα πλαίσιο όπου η σχέση του εκάστοτε ομιλούντος με τον εαυτό του διαμεσολαβείται αναστοχαστικά από τη διποκειμενική σχέση (Κόντου, 2012: 53-54). Είναι εμφανές, επομένως, ότι η επιτυχία μιας γνήσιας διαπολιτισμικής επικοινωνίας είναι συνυφασμένη με έναν «*πραγματικό*» διάλογο, υπό το πρίσμα της Χαμπερμασιανής διποκειμενικής επικοινωνίας και της γνήσιας διποκειμενικής σχέσης που δημιουργείται μέσα από αυτή.

Στη συνέχεια, επιχειρήθηκε η διερεύνηση των απόψεων των εκπαιδευτικών σχετικά με **τον ρόλο του διαλόγου μέσα στη σχολική τάξη**. Και σε αυτήν την

περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί έδειξαν να δίνουν μεγάλη σημασία στον ρόλο του διαλόγου μέσα στην τάξη, αναγνωρίζοντας τη σημασία και την αξία του. Ανέφεραν χαρακτηριστικά: «*Ε, βαρυσήμαντος. Εεε ακόμα... μέσα απ' το διάλογο μπορείς να κάνεις ακόμα και τη διδασκαλία, να τους περάσεις δηλαδή πολύ όμορφα μία καινούρια έννοια και τα παιδιά να την (...) δεχτούν, να μην την φοβηθούνε (...) (σ.3)*», «*Το βασικό πράμα, το Α και το Ω (...) (σ.6)*», «*(...) νομίζω ότι είναι ο θεμέλιος λίθος. Δεν χρειάζεται να πω τίποτα άλλο (σ.9)*», «*Θεωρώ ότι είναι εξαιρετικά σημαντικός και τελευταία είχαμε και την τύχη (...) να μας κάνουν μια ενημέρωση για τον σχολικό διαμεσολαβητή, που εκεί... δεν γνωρίζω, βέβαια, πάρα πολλά, αλλά μου άρεσε πάρα πολύ αυτή η διαδικασία που στηρίζεται πάνω στον διάλογο. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να... να συζητούν μεταξύ τους και να λύνουν τις διαφορές τους (...) (σ.11)*».

Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί δείχνουν να έχουν συνειδητοποιήσει τη μεγάλη αξία που έχει ο διάλογος στη σχολική τάξη. Ο εκπαιδευτικός αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα πρόσωπα για τους μαθητές του, και γι' αυτόν τον λόγο ο τρόπος με τον οποίο επιλύει και διαχειρίζεται τα διάφορα ζητήματα ή προβλήματα που ανακύπτουν δίνει μία σημαντική κατεύθυνση στους μαθητές του. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τα θέματα ετερότητας και γνωριμίας με τον «διαφορετικό Άλλο», ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να προωθεί τη συνεχή επικοινωνία μεταξύ των μαθητών του, πάντοτε με βάση τη δόμηση μιας γνήσιας διωποκειμενικής σχέσης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, έτσι ώστε μέσα από αυτή να αρθούν οι πιθανές προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που αυθαίρετα το άτομο κατέχει, και, εν τέλει, να αναπτυχθεί μία μορφή γνήσιας διαπολιτισμικής επικοινωνίας μεταξύ των μαθητών, η οποία θα αποτελέσει τα θεμέλια πάνω στα οποία θα δομηθεί μία εποικοδομητική συνεργασία.

Εδώ, είναι σημαντικό να επισημάνουμε τον μείζονος σημασίας ρόλο που κατέχει η *διαπολιτισμική επικοινωνία* στη σχολική τάξη –«διαπολιτισμική» διότι αναφερόμαστε στην πολυπολιτισμική σχολική τάξη και «επικοινωνία», διότι ο διάλογος, για να είναι «γνήσιος», προϋποθέτει τη διάθεση για επικοινωνία μεταξύ των υποκειμένων.

Είναι κοινά αποδεκτό ότι η επικοινωνία αποτελεί διάσταση της ίδιας της ζωής, καθώς επίσης και ότι ο τρόπος με τον οποίο το άτομο επικοινωνεί –λεκτικά ή μη λεκτικά- ονομάζεται συμπεριφορά (Νικολάου Γ., 2005: 246-247). Όπως αναφέρει ο Γ. Νικολάου (2005: 248) η συμπεριφορά αποτελεί, μαζί με τα φυσικά χαρακτηριστικά, τη μόνη ορατή πλευρά του ατόμου –καθώς στην αθέατη πλευρά

ενυπάρχουν τα κίνητρα, οι σκέψεις, οι αξίες, τα συναισθήματα-, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι η κατανόηση και η ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς συμβάλλει στη βελτίωση της επικοινωνίας. Και συνεχίζει επισημαίνοντας ότι η επικοινωνιακή πράξη πραγματοποιείται σε κάποια στάδια, τα οποία είναι τα εξής: α) η *σύλληψη*, η μορφοποίηση της ιδέας, β) η *κωδικοποίηση* της ιδέας από τον πομπό, γ) η *μετάδοσή* της, δ) η *αποκωδικοποίηση* και *αφομοίωση* της ιδέας από το δέκτη (Νικολάου Γ., 2005: 248). Εδώ έχει μεγάλη σημασία να τονίσουμε ότι «η διαδικασία της επικοινωνίας είναι *κυκλική*, με την έννοια ότι η ανταπόκριση του δέκτη είναι επικοινωνία προς τον πομπό, οπότε αυτόματα ο δέκτης γίνεται πομπός και ο πομπός δέκτης» (Νικολάου Γ., 2005: 248). Αυτή ακριβώς η αλληλεπίδραση είναι η ουσία που κρατά ζωντανή την επικοινωνία και δηλώνει με τον καλύτερο τρόπο τη φύση του διαλόγου – επικοινωνίας.

Ο Habermas θεωρεί ότι ένα από τα τρία δομικά στοιχεία από τα οποία αντλείται η επικοινωνία είναι ο *πολιτισμός* –τα άλλα δύο δομικά στοιχεία είναι η *κοινωνία* και η *προσωπικότητα*-, και αυτή ακριβώς η σύνδεση της επικοινωνίας με τον πολιτισμό είναι που αναδύει τόσο ευκαιρίες όσο και προβλήματα (Νικολάου Γ., 2005: 250-252). Ένα από τα βασικά προβλήματα είναι η *μη κατανόηση και σωστή χρήση της γλώσσας της χώρας υποδοχής*, μέσω της οποίας μεταβιβάζονται τα μηνύματα, με αποτέλεσμα να υπάρχουν προβλήματα στην επικοινωνία (Νικολάου Γ., 252). Ένα ακόμη πρόβλημα είναι ο *εθνοκεντρικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού συστήματος*, κάτι που προκύπτει από τις *κοινωνικές αναπαραστάσεις περί «εθνικού εαυτού» και «εθνικού άλλου»*, όπως προκύπτουν από την ανάλυση περιεχομένου των σχολικών βιβλίων (Νικολάου Γ., 2005: 252-253).

Όπως αναφέρει και ο Γ. Νικολάου (2005: 253-256) στη διαπολιτισμική επικοινωνία πρέπει να ξεπεραστούν τα εμπόδια που ανακύπτουν λόγω της γλωσσικής διαφοράς και των διαφοροποιήσεων στη συμπεριφορά εξαιτίας της πολιτισμικής προέλευσης, επιδιώκοντας την αναζήτηση ομοιοτήτων που ενώνουν, καθώς στη σχολική τάξη συνυπάρχουν μαθητές με διαφορετικές προγενέστερες γλωσσικές δομές και συμπεριφορές, οι οποίοι καλούνται να ξεπεράσουν την ανομοιογένειά τους και να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, ανάλογα με τις απαιτήσεις του σχολείου. Από όλα τα παραπάνω, καθίσταται σαφής η αξία του διαλόγου, με ταυτόχρονη ροπή προς τη διαπολιτισμική επικοινωνία, εντός της σχολικής τάξης.

Η επόμενη ερώτηση που τέθηκε στους εκπαιδευτικούς εξέταζε τις απόψεις τους σχετικά με το εάν **ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του**

μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο». Και σε αυτήν την περίπτωση, η άποψη των εκπαιδευτικών ήταν ομόφωνα καταφατική. Τόνισαν ιδιαίτερα την αξία της γνωριμίας νέων πολιτισμών, η οποία μπορεί να εμπλουτίσει τον «γηγενή πολιτισμό» με νέα στοιχεία, καθώς επίσης και τα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει το άτομο μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο». Οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν χαρακτηριστικά: *«Ναι, ναι... εεε, το πιστεύω... ακράδαντα, εεε καθώς κάποιες φορές άμα δεν έχουμε και επαφή με την ετερότητα, με κάτι διαφορετικό, μπορούμε (...) να μην συνειδητοποιούμε και πώς είμαστε εμείς οι ίδιοι, δηλαδή μέσα απ' αυτήν την επαφή μπορούμε να δούμε και δικές μας ατέλειες και να υιοθετήσουμε και πιο... πιο πολλά θετικά στοιχεία για μας ή ν' αποβάλουμε και τ' αρνητικά μας στοιχεία (σ.3)»*, *«Ναι, βεβαίως και μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του καλύτερα. Δοκιμάζει και τα όρια της ανεκτικότητάς του, της υπομονής του, αλλά και το... το πόσο μπορεί να ανοιχτεί σε έναν άλλο λαό, κόσμο, διαφορετικό απ' αυτόν που ζει εκείνος. Δηλαδή πόσο ανοιχτούς ορίζοντες έχει (σ.4)»*, *«Εννοείται. (...) Δεν είμαι της άποψης ότι πρέπει να 'μαστε μονόπλευροι, σ' όλες τις ε... παντού. Μέσω του διαλόγου μπορούμε μό... και της επικοινωνίας μπορούμε να γίνουμε καλύτεροι (...) (σ.8)»*, *«Εννοείται. Φυσικά. Γιατί ο εαυτός μου είναι εαυτός μου, γιατί; Γιατί εγώ διαφέρω σε κάτι από κάποιον άλλον. Πώς θα προσδιορίσω εγώ τον εαυτό μου άμα ο άλλος είναι ίδιος με μένα; Δεν υπάρχει εαυτός όταν ο άλλος είναι σαν κι εμένα (...) (σ.13)»*.

Σε αυτήν την περίπτωση βλέπουμε ότι οι εκπαιδευτικοί προσδιόρισαν με αρκετή σαφήνεια την προσθετική λειτουργία ως προς τον εαυτό που μπορεί να έχει η γνωριμία και η επικοινωνία με τον Άλλο, αλλά, ταυτόχρονα, επεσήμαναν και τη σημασία που έχει η επικοινωνία και η γνωριμία με τον διαφορετικό στην προσπάθεια προσέγγισης του εαυτού, της ταυτότητας του ατόμου. Όπως πολύ σωστά σημείωσε ο εκπαιδευτικός (σ.13), κάποιος είναι ο εαυτός του γιατί διαφέρει από κάποιον άλλον. Βρίσκουμε και πάλι, δηλαδή, αυτό που είχαμε σημειώσει παραπάνω στην παρούσα έρευνα, ότι η ταυτότητα και η ετερότητα είναι δύο έννοιες ιδιαίτερα συνδεδεμένες μεταξύ τους, οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς και ότι η μία έννοια προϋποθέτει την άλλη. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η επικοινωνιακή πρακτική της καθημερινής ζωής μέσω επιχειρημάτων, όταν γίνεται μέσα σε ένα πλαίσιο όπου η σχέση του εκάστοτε ομιλούντος με τον εαυτό του διαμεσολαβείται αναστοχαστικά από τη διυποκειμενική σχέση (Κόντου, 2012: 53-54), τότε είναι που αυτή ακριβώς η διυποκειμενική σχέση κατευθύνει τη γνωριμία του εαυτού και του Άλλου σε μία

σχέση αλληλεπίδρασης, μέσω της οποίας το άτομο γνωρίζει τόσο τον «διαφορετικό Άλλο» όσο και τον ίδιο του τον εαυτό. Προφανώς, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέσα από τη γνωριμία και επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο» ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του, όπως επίσης θα μπορούσαμε να αναγάγουμε την επικοινωνία και γνωριμία με τον διαφορετικό ως απαραίτητη συνιστώσα στην προσπάθεια επίτευξης του γνῶθι σαυτόν.

Η τελευταία ερώτηση της συγκεκριμένης ομάδας ερωτήσεων αφορούσε το εάν, κατά τη γνώμη των εκπαιδευτικών, **η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο**. Σε αυτήν την περίπτωση, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών, δώδεκα (12) στους δεκαπέντε (15), υποστήριξε ότι η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο. Ενδεικτικά, ανέφεραν: «Εεε... νομίζω ότι είναι ο μόνος τρόπος... (σ.1)», «Ε, θεωρώ, ναι. Μέσα απ' το διάλογο και... την αρμονική συνύπαρξη (σ.3)», «Ναι, ναι. Μα δεν υπάρχει κι άλλη λύση. Δηλαδή, ο πόλεμος θα φέρει πόλεμο, το αίμα θα φέρει αίμα... δεν υπάρχει άλλη λύση (...) (σ.6)», «Ναι, θεωρώ πως μπορεί να επε... να επέλθει μέσα από το διάλογο (σ.14)».

Ωστόσο, υπήρξαν και τρεις (3) εκπαιδευτικοί οι οποίοι υποστήριξαν ότι η αλλαγή της κοινωνίας δεν μπορεί να επέλθει αποκλειστικά και μόνο από τον διάλογο. Δήλωσαν χαρακτηριστικά: «Δεν αλλάζει η κοινωνία... (...) Όχι. Λυπάμαι που το λέω, αλλά όχι. Δεν αλλάζει, όχι. (...) Πιστεύω κι εσείς τώρα, η νεολαία, δεν κάνετε και κανέναν αγώνα, ρε παιδί μου. (...) δεν ξέρω, βαριέστε; (...) δεν αγωνίζεται κανένας... πλέον. (...) ...αν δεν κάνουμε έναν αγώνα ν' αλλάξουμε κάτι, να πάμε κάπου... ξέρω 'γώ, μένουμε εκεί... το 'άσ' το δεν βαριέσαι' και 'άσ' το ας πάνε οι άλλοι μπροστά' και 'τι θα βγει;', 'Δεν γίνεται τίποτα', 'και να φωνάζουμε δεν θα γίνει τίποτα' ... Εσείς πρέπει να κάνετε κάτι. Οι νέοι (σ.7)», «Δεν αρκεί... φέρνει μια μικρή αλλαγή κι ο διάλογος, αλλά είναι πολλοί παράγοντες. Και σίγουρα δεν γίνεται εύκολα, θέλει να περάσουνε πολλά χρόνια για να γίνει αλλαγή της κοινωνίας, γενιές... Κι επηρεάζεται από πολλά... (...) από πολιτική, πολιτικές καταστάσεις... εκπαιδευτικό σύστημα, απ' όλα επηρεάζεται. Νομίζω μόνο ο διάλογος δεν αρκεί (σ.10)» και «Χρειάζεται Παιδεία, κατ' αρχήν. Χρειάζονται χρήματα να δημιουργηθούν δομές και να δημιουργηθούν, εεε... όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να βοηθήσουν στ... ώστε όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να ζουν καλύτερα, εεε... χρειάζεται καθημερινή πρακτική και λειτουργία αντιρατσιστική... του καθενός στην κοινωνία, χρειάζεται, βασικά, ο καθένας να αλλάζει... να είναι διατεθειμένος να αλλάξει τον εαυτό του. Δεν μπορεί να αλλάξει η κοινωνία, αν ο καθένας δεν αλλάξει ένα μικρό κομμάτι στον εαυτό του (σ.13)».

Στην παρούσα φάση δεν αποτελεί επιδίωξή μας η λεπτομερής ανάλυση της διαδικασίας αλλαγής της κοινωνίας, καθώς κάτι τέτοιο θα ξέφευγε από τα όρια αυτού του πονήματος. Ωστόσο, λόγω του ότι θα αναφερθούμε και στη συνέχεια –όπως, άλλωστε, έχουμε ήδη κάνει- στην έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής, η οποία έχει ως στόχο τον κοινωνικό μετασχηματισμό, οφείλουμε να αναφέρουμε κάποια σημαντικά πράγματα για την κοινωνική αλλαγή.

Η αλλαγή της κοινωνίας είναι μία διαδικασία που βρίσκεται συνεχώς σε εξέλιξη, σύμφωνα με τη μαρξιστική οπτική της Ιστορίας. Μελετώντας την Ιστορία μπορεί κανείς να δει τη συνεχή εξέλιξη της κοινωνίας, σε συνδυασμό κάθε φορά με τις συντελούμενες παραγωγικές, οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές. Αυτές οι αλλαγές, αφενός μεν, καταλαμβάνουν ένα μεγάλο διάστημα μέσα στο χρονικό συνεχές, αφετέρου δε, πρέπει να υπάρχει η κατάλληλη κατεύθυνση, η οποία είναι πολιτικής και ιδεολογικής φύσης –ακόμα και σε περιπτώσεις όπου κάτι τέτοιο δεν είναι απολύτως εμφανές-, προκειμένου να συντελεστούν αυτές οι αλλαγές. Επομένως, βλέπουμε ότι προκειμένου να γίνει η αλλαγή της κοινωνίας πρέπει πρώτον, να έχει φτάσει η ιστορική στιγμή για κάτι τέτοιο, να είναι, δηλαδή, όπως συχνά λέγεται, ώριμες οι συνθήκες –κάτι το οποίο προσδιορίζεται από την παραγωγική, οικονομική, ιδεολογική και πολιτική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η εκάστοτε κοινωνία-, και δεύτερον, να υπάρχει μία συγκριμένη κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να στοχεύει η κοινωνική αλλαγή.

Όταν, λέμε, βέβαια, ότι πρέπει να έρθει η κατάλληλη ιστορική στιγμή για την κοινωνική αλλαγή, αυτό δεν σημαίνει ότι αναβάλλεται κάθε προσπάθεια αλλαγής της κοινωνίας για το μακρινό και αόριστο μέλλον. Απεναντίας, θεωρούμε ότι κάθε στιγμή η κοινωνία θα πρέπει να αγωνίζεται για την κοινωνική εξέλιξη και τον κοινωνικό μετασχηματισμό, μέσα από την Παιδεία, τον διάλογο και όλα τα μέσα που διαθέτει. Ο διάλογος και η διυποκειμενική σχέση που δημιουργείται μέσω της διυποκειμενικής επικοινωνίας, είναι ένα βήμα προς την κατεύθυνση της κοινωνικής αλλαγής. Ωστόσο, θα πρέπει να μην παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι τα μέσα που έχει η κοινωνία για να αγωνιστεί, δεν είναι πάντοτε τα ίδια: π.χ. σε περιπτώσεις επιβολής δικτατοριών, είναι αμφίβολο εάν η διυποκειμενική επικοινωνία θα μπορέσει να «λειτουργήσει», από τη στιγμή που ο καθοριστικότερος παράγοντας της επικοινωνίας, η ελευθερία του λόγου, καταπατάται.

Πρέπει, επομένως, η οπτική που έχουμε για την κοινωνική αλλαγή και για τους πιθανούς τρόπους που αυτή μπορεί να έρθει να λαμβάνεται υπόψη υπό ένα

γενικότερο πρίσμα, με γνώση της Ιστορίας και των κοινωνικών μηχανισμών και δομών, καθώς επίσης και των μέσων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν «*εδώ και τώρα*» προκειμένου, αφενός μεν, να προετοιμαστεί το έδαφος για το άλμα της κοινωνικής αλλαγής κι εξέλιξης και, αφετέρου δε, να διεκδικηθούν και να ικανοποιηθούν, κατά το δυνατόν, όσα περισσότερα από τα κοινωνικά αιτήματα.

5η ομάδα ερωτήσεων - Διερεύνηση απόψεων για την Κριτική Παιδαγωγική και για τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο»

Με την τελευταία ομάδα ερωτήσεων που θέσαμε στους εκπαιδευτικούς επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τις απόψεις τους σχετικά με την Κριτική Παιδαγωγική και για την θεώρηση του εκπαιδευτικού ως «δημόσιου διανοούμενου».

Η πρώτη ερώτηση έγινε προκειμένου να διαπιστώσουμε εάν οι εκπαιδευτικοί **έχουν έρθει σε επαφή με την έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής**. Δυστυχώς οι δέκα (10) από τους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς δεν είχαν έρθει σε επαφή με την Κριτική Παιδαγωγική, πριν τη διαδικασία των συνεντεύξεων που πραγματοποιήσαμε μαζί τους. Αναφέρθηκε ενδεικτικά: «*Όχι, δεν έχουμε... (...) εδώ στην επαρχία, γιατί εγώ... σχεδόν όλα αυτά τα χρόνια, αν εξαιρέσεις τα 3 πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας μου που δούλεψα στη Θεσσαλονίκη, τα άλλα εδώ στην επαρχία, δεν έχουμε κάνει τέτοια... τέτοια σεμινάρια, τέτοιες ημερίδες, επιμορφώσεις κ.λπ. (σ.12)*». Η Κριτική Παιδαγωγική είναι ένας κλάδος της Παιδαγωγικής ο οποίος μπορεί να προσφέρει πολλά στους εκπαιδευτικούς, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, καθώς και να εμπλουτίσει το εκπαιδευτικό έργο με τα εργαλεία και τα μέσα που προτείνει. Κρίνεται, επομένως, επιτακτική η ανάγκη επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών στον συγκεκριμένο κλάδο, γεγονός το οποίο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη.

Στη συνέχεια, συζητώντας και εξηγώντας κάποια σημαντικά στοιχεία και θέσεις της Κριτικής Παιδαγωγικής στους εκπαιδευτικούς –όσο και στις περιπτώσεις που κάτι τέτοιο ήταν δυνατό-, προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε την **άποψη των εκπαιδευτικών για τη συγκεκριμένη παιδαγωγική «σχολή» - κατεύθυνση**. Οι απόψεις των εκπαιδευτικών που είχαν έρθει σε επαφή με την Κριτική Παιδαγωγική ήταν, γενικά, θετικές. Κάποιες από τις απόψεις που εκφράστηκαν ήταν: «*Εεε πιστεύω ότι... δίνουμε τη δυνατότητα στο παιδί να ανοίξει τους ορίζοντές του, να ψάξει, εεε να*

μπορεί να απαντήσει σε ερωτήματα, στο «γιατί», στο «πώς», εεε... κριτική παιδαγωγική δηλαδή... εεε δεν ορίζει στενά πλαίσια, αφήνει ανοιχτά, ανοιχτούς δρόμους για τη σκέψη και πιστεύω ότι το παιδί αν το μάθουμε, εεε να λειτουργεί μέσα απ' αυτούς τους δρόμους... εεε θα γίνει πιο διαλεκτικό (...) πιο επικοινωνιακό, πιστεύω ότι θα του κάνει καλό... (σ.1)», «Αρχικά, η Κριτική Παιδαγωγική μας λέει ότι ο δάσκαλος δεν πρέπει να δουλεύει με βάση (...) κάποια καλούπια. Με βάση τα άτομα που έχει (...) "απέναντί" του (...) να μπορεί να κρίνει, να του μάθει την κριτική σκέψη για να μπορεί να ενταχτεί στην κοινωνία. Δηλαδή, εν ολίγοις, να του μάθει πώς να μάθει. Αυτό (σ.8)», «Εε... αν κάτι το θεωρήσουμε παγιωμένο, κατεστημένο, εε, και πάνω σ' αυτό βασιζόμαστε και προχωράμε και κοιτάμε να το αλλάζουμε, να το βελτιώνουμε και να 'ναι μόνο αυτό, εε δεν πρόκειται να πετύχουμε πρωτοποριακή αλλαγή ή (...) επαναστατική διαφορά ποτέ. Επαναστατική διαφορά, με την έννοια ότι να πετύχουμε κάτι το... το εξαιρετικότερο (...) Πρέπει, με την Κριτική Παιδαγωγική, εεε... να αλλάζουμε τα πράγματα, να κοιτάμε άλλα πράγματα έξω από μας, ίσως και μακριά από μας (...) να βλέπουμε την εφαρμογή τους, το αποτέλεσμα τους και να κοιτάζουμε πώς αυτά μπορούμε (...) να τα προσαρμόσουμε (...) στη δική μας κοινωνία, στις δικές μας δομές (...) στο δικό μας σχολείο (σ.9)».

Βλέπουμε ότι οι εκπαιδευτικοί αποδίδουν έναν ανανεωτικό και ριζοσπαστικό ρόλο στην Κριτική Παιδαγωγική, τονίζοντας, παράλληλα, τη μεγάλη σημασία που έχει η εξέλιξη και η εφαρμογή μιας Κριτικής Παιδαγωγικής, τόσο στο εκπαιδευτικό πεδίο όσο και για την κοινωνία. Όμως, δεν έλειψε και η επιφυλακτικότητα απέναντι στην Κριτική Παιδαγωγική. Ειδικότερα, η εκπαιδευτικός (σ.7), στην οποία αναφέραμε κάποια από τα χαρακτηριστικά και τις θέσεις της Κριτικής Παιδαγωγικής κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, σχετικά με το σκοπό της Κριτικής Παιδαγωγικής για μελλοντικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, λόγω του ότι δεν είχε έρθει σε επαφή με την έννοιά της, ανέφερε μεταξύ άλλων: «Υπάρχει αυτό το πράγμα περίπτωση να γίνει; Δύσκολο. (...) Νομίζω ότι δεν θα προχωρήσει. Δεν ξέρω, δεν είμαστε έτοιμοι για κάτι τέτοιο. Σαν λαός, όχι. (...) Όχι, δεν είμαστε έτοιμοι, όχι. (...) Εγώ πιστεύω ότι είμαστε ακόμα εεε... κριτικά είμαστε ακόμα πίσω, (...) δεν έχουν ανοίξει ακόμα τα μυαλά μας, που λέμε... έτσι πιστεύω. Δεν δέχεται κάτι καινούριο έτσι η κοινωνία μας. Έτσι νομίζω. Αντιδράει πάντα (...) Δεν ξέρω, δεν... δηλαδή και στα σχολεία, ας πούμε, που βλέπω, στα μεγάλα σχολεία όχι (...) στα δημοτικά, στα γυμνάσια και στα λύκεια, δεν βλέπω να γίνεται κάτι στα παιδιά αυτά, που είναι... υποτίθεται πιο ώριμα τώρα ηλικιακά απ' ό,τι στο δημοτικό. Στο δημοτικό δεν μπορείς να κάνεις στο παιδάκι, να

πεις τώρα, για την πολιτική κατάσταση. Δεν θα το καταλάβει. Αλλά στο γυμνάσιο και στο λύκειο τα παιδιά είναι πιο ώριμα, έτσι; Μπορείς να μιλήσεις, για την πολιτική κατάσταση, για την οικονομική κατάσταση της χώρας. Δεν γίνεται κάτι τέτοιο στα παιδιά. Καθόλου... (σ.7)».

Σε ό,τι αφορά την παραπάνω άποψη της εκπαιδευτικού (σ.7), θα την κρίναμε αρκετά απαισιόδοξη και παθητική. Η εκπαιδευτικός (σ.7) δηλώνει ευθέως την αμφισβήτησή της στην πιθανότητα αλλαγής της κοινωνίας, και ειδικότερα μέσα από το σχολείο και τη χρήση των εργαλείων της Κριτικής Παιδαγωγικής, χαρακτηρίζοντας τον λαό «μη έτοιμο» να πραγματοποιήσει την κοινωνική αλλαγή. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η κοινωνική αλλαγή είναι μία διαδικασία η οποία είναι συνεχής και βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη μέσα στον χρόνο, καθώς απλώνεται μέσα σε ολόκληρο το ιστορικό γίνεσθαι. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να δεχόμαστε με μία παθητικότητα την υφιστάμενη κατάσταση. Όπως επισημάναμε και πριν, πρέπει να χρησιμοποιούμε, ως κοινωνία, όλα τα εργαλεία που διαθέτουμε προκειμένου να προετοιμάσουμε τον δρόμο για την κοινωνική αλλαγή, αλλά και για να διεκδικήσουμε ό,τι μπορεί να διεκδικηθεί «*εδώ και τώρα*». Ένα τέτοιο εργαλείο μας το παρέχει, κατά τη γνώμη μας, μία εκπαίδευση η οποία αντλεί τα στοιχεία της από την Κριτική Παιδαγωγική.

Επιπλέον, η εκπαιδευτικός (σ.7) εκφράζει την άποψη, ότι δεν μπορεί ο εκπαιδευτικός να μιλήσει στα παιδιά του δημοτικού για την πολιτική κατάσταση, διότι τα παιδιά του δημοτικού δεν είναι ώριμα για τέτοιου είδους συζητήσεις. Θεωρούμε ότι η συγκεκριμένη αντίληψη είναι λανθασμένη. Όπως έχει αναφέρει και ο Apple (1993: 15), εκ των εκπροσώπων της Κριτικής Παιδαγωγικής, η καθημερινότητα και «η ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλο τον κόσμο, είναι παγιδευμένη σε μια γενική οικονομική κρίση που θα έχει πολύ σοβαρές οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνέπειες». Τα παιδιά, ακόμα και του δημοτικού, έρχονται αντιμέτωπα και αυτά με την ανέχεια και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι οικογένειές τους, ειδικά στην παρούσα συγκυρία, με την υφιστάμενη οικονομική κατάσταση. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου έχουμε έρθει επαφή με παιδιά τα οποία δεν διαθέτουν χαρτζιλίκι ούτε για τα βασικά αγαθά, για να αγοράσουν το κολατσιό τους στο σχολείο. Ο εκπαιδευτικός, ο οποίος είναι εφοδιασμένος με τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες περί της Κριτικής Παιδαγωγικής, μπορεί να συζητήσει με τους μαθητές του τα προβλήματά τους, τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, να βοηθήσει τα παιδιά να δούνε σφαιρικά και ως ολότητα την

παρούσα κατάσταση, τις σχέσεις αιτίου – αιτιατού που ενυπάρχουν στα προβλήματα από τα οποία μαστίζονται, αναπτύσσοντας με αυτόν τον τρόπο και την κριτική τους σκέψη. Τα παιδιά δεν χρειάζεται να είναι σε θέση να μπορούν να κάνουν περίπλοκους οικονομικούς συλλογισμούς ή να γνωρίζουν πτυχές της πολιτικής επιστήμης, προκειμένου να κατανοήσουν τις αιτίες που βρίσκονται πίσω από την κατάσταση που έχουν να αντιμετωπίσουν. Η Κριτική Παιδαγωγική πρέπει να κρατήσει μια μη απλουστευτική άποψη για την κοινωνική τάξη (McLaren, 1995: 53), γι' αυτόν τον λόγο μία τέτοια προσέγγιση επιβάλλεται να εφαρμόζεται από το Δημοτικό, έτσι ώστε τα παιδιά να κατανοήσουν από μικρή ηλικία τις σχέσεις που διέπουν την κοινωνική ζωή, αποφεύγοντας τη μεταφυσική της θεώρηση, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει την αχαλίνωτη υιοθέτηση μίας μηχανιστικής θεώρησης για το κοινωνικό γίγνεσθαι.

Στη συνέχεια, οι εκπαιδευτικοί ερωτήθηκαν σχετικά με τη θέση της Κριτικής Παιδαγωγικής η οποία προβαίνει σε **«αντιστοίχιση» του δασκάλου ως «δημόσιου» ή «αναμορφωτή διανοούμενου»**. Σε αυτήν την περίπτωση, οι απόψεις των εκπαιδευτικών ήταν περίπου μοιρασμένες. Οι οχτώ (8) στους δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς βρήκαν θετική την αντιστοίχιση του δασκάλου ως «διανοούμενου», ενώ, αντίθετα, σε επτά (7) εκπαιδευτικούς δημιουργήθηκε μία «αμηχανία» σχετικά με την αντιστοίχιση αυτή.

Εκκινώντας από τους οχτώ (8) εκπαιδευτικούς οι οποίοι εξέφρασαν την άποψη ότι ο δάσκαλος είναι διανοούμενος, ανέφεραν ενδεικτικά: *«Ε, θεωρώ ότι αυτός είναι ο ρόλος και του δασκάλου στη σημερινή εποχή, αυτός πρέπει να είναι ο ρόλος. (...) με τη βοήθεια που θα του προσφέρω εγώ, τις γνώσεις που έχω, και μέσω των βιβλίων κτλ. και των δυνατοτήτων που μου δίνει το σχολείο να καταλάβει ότι να αποκτήσει αυτός κριτική σκέψη, ούτως ώστε να κρίνει τα πράγματα, αυτός απ' την μεριά του ποιο είναι το σωστό να κάνει στην πορεία (σ.6)»*, *«Πρέπει ο δάσκαλος να (...) είναι (...) διανοούμενος, κι αν δεν είναι... (...) θα 'πρεπε να γίνει... Να προσπαθήσει (...) η κοινωνία (...) να τον βλέπει ως διανοούμενο. Γιατί; Επειδή είναι το βασικότερο κομμάτι μιας κοινωνίας. (...) ό,τι πετυχαίνει ένα κράτος, κι αν θέλει να 'χει εξέλιξη και προοπτική, πρέπει να το βασίσει στην Παιδεία. Στην Παιδεία των παιδιών, των ανθρώπων... των αυριανών πολιτών. (...) Η Παιδεία πρέπει να 'ναι απελευθερωμένη, να δημιουργεί ανθρώπους απελευθερωμένους, πνεύματα ελεύθερα, για να μπορέσουν αυτά τα πνεύματα, μέσα από την ελευθερία που έχουν (...) να αναπτύξουν όλες τις δυνατότητες στο μέγιστο δυνατό (σ.9)»*, *«Ναι, θεωρώ ότι είναι πολύ σημαντικό, ότι θα πρέπει ο δάσκαλος να έχει αυτό το χαρακτηριστικό. Άλλωστε η*

εκπαίδευση δεν είναι στεγνή διδασκαλία, εεε, τα παιδιά επηρεάζονται πάρα πολύ από τον δάσκαλο σαν εικόνα, σαν... κι αυτό που είπα, και σαν εικόνα, δηλαδή θα πρέπει και ο δάσκαλος με την εικόνα του και με τον τρόπο που ζει να εμπνέει τα παιδιά (σ.11)».

Από την άλλη, όπως αναφέραμε, επτά (7) από τους εκπαιδευτικούς έδειξαν να μην συμφωνούν με την αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου. Ενδεικτικά δήλωσαν: «(...) δεν ξέρω... η λέξη δεν μ' αρέσει... εε "διανοούμενος", δηλαδή; Ο άνθρωπος που ασχολείται... μου φαίνεται πολύ θεωρητικό, πώς να σ' το εξηγήσω; Δηλαδή, αυτό που υπήρξε η νοοτροπία ότι ο δάσκαλος είναι αυθεντία η παλιακή, και τα ξέρει όλα, και είναι ο άρχοντας του χωριού... επιστρέφουμε σ' αυτό (...) (σ.2)», «Ο διανοούμενος, ε... (...) τη λέξη διανοούμενος την αντιλαμβάνομαι ως λέξη taboo, πλέον... παλαιότερα μπορεί να θεωρούνταν... ωραία λέξη, σημαντική, αλλά τώρα... εεε... συνήθως τη χρησιμοποιούμε για να κοροϊδευτούμε, (...) 'ψευτοδιανοούμενος' για παράδειγμα... Υπό ποία έννοια τη λέμε τη λέξη διανοούμενος; (...) (σ.3)», «Δεν... δεν μ' αρέσει έτσι αυτός ο όρος, διανοούμενος, δεν... Διανοούμενος σημαίνει κάποιος που είναι (...) ε, είναι λίγο παρεξηγημένη η... λέξη διανοούμενος. Δηλαδή κάποιος σου το λέει κάπως κοροϊδευτικά ο άλλος: 'ε, μας το παίζει διανοούμενος' (σ.7)». Στις παραπάνω περιπτώσεις, βλέπουμε ότι οι εκπαιδευτικοί δυσκολεύτηκαν σημαντικά στο να προσδιορίσουν την έννοια του «διανοούμενου». Λόγω του ότι ένα μεγάλο μέρος των εκπαιδευτικών –δέκα (10) στους δεκαπέντε (15)- δεν είχαν έρθει ξανά σε επαφή με την έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής, αυτό είχε ως επακόλουθο τη γενικότερη δυσκολία των εκπαιδευτικών στη «σύλληψη» ορισμένων ιδεών. Από τη μεριά μας, προσπαθήσαμε να διευκρινίσουμε, όσες φορές κι αν χρειάστηκε, κάθε έννοια που μπερδευε, δυσκόλευε ή ήταν άγνωστη στους εκπαιδευτικούς.

Ο εκπαιδευτικός, ως «δημόσιος» ή «αναμορφωτής διανοούμενος» έχει ως σκοπό να βοηθήσει τους μαθητές του να αναπτύξουν την κριτική, δημιουργική και αναλυτική τους σκέψη αρμονικά, χρησιμοποιώντας τα εργαλεία, τις μεθόδους και τα μέσα που προτείνει η θεωρία της Κριτικής Παιδαγωγικής. Όπως αναφέρουν για τον δάσκαλο ως «δημόσιου διανοούμενου» και οι Giroux και Trend (1992: 63) οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να ασκούν κοινωνική κριτική και να ασχολούνται με τους απελευθερωτικούς αγώνες, δείχνοντας ότι μπορούν να ηγηθούν συνδυάζοντας την παιδαγωγική πρακτική τους με έναν λόγο ελπίδας, απορρίπτοντας όλες τις μορφές αντικειμενισμού και την αποστασιοποίηση από τα πράγματα. Ο εκπαιδευτικός, λοιπόν, δεν θα πρέπει να εμμένει σε μία θέση παθητική ή –φαινομενικά- ουδέτερη,

αλλά, απεναντίας, να αναλαμβάνει ενεργό, αν όχι ηγετικό, ρόλο στην προσπάθεια κοινωνικού μετασχηματισμού της κοινωνίας.

Έπειτα, οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να εκφράσουν την άποψή τους σχετικά με **τα καθήκοντα που έχει ο δάσκαλος ως «δημόσιος διανοούμενος», τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης.** Σε αυτήν την περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν πολλών ειδών απόψεις σχετικά με τον ρόλο του δασκάλου εντός κι εκτός της σχολικής τάξης, αναφέροντας, σε αρκετές περιπτώσεις, τον παιδαγωγικό ρόλο του εκπαιδευτικού, πέραν του διδακτικού που έχει ως σκοπό τη μεταφορά γνώσεων στους μαθητές, τονίζοντας τη σημασία που έχει η γενικότερη μεταφορά αξιών, στάσεων, τρόπων συμπεριφοράς από τον εκπαιδευτικό στους μαθητές του, κυρίως μέσω της στάσης ζωής και του χαρακτήρα του, καθώς επίσης και η επιδίωξη για ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των μαθητών. Ενδεικτικά ειπώθηκε: «Εεε... θα πρέπει να προσαρμόζεται ο ίδιος στα δεδομένα των καιρών. (...) Νομίζω ότι εσύ καλό θα είναι να τα μάθεις να λειτουργούν και να σκέφτονται με επιχειρήματα, να μπορούν να εκφράζονται με επιχειρήματα, και να τους δώσεις να καταλάβουν ότι όλες οι απόψεις είναι σεβαστές, στο τι θα ακολουθήσεις εσύ είναι άλλο πράγμα. Δηλαδή, να 'χουν μία κριτική σκέψη, να μπορούν να αιτιολογούν τις απόψεις τους, εε να έχουν άποψη και να μπορούν να την εκφράζουν... (σ.2)», «(...) απ' τη στιγμή που αποδεχόμαστε ότι ο ίδιος είναι διανοούμενος και είναι (...) κριτικά σκεπτόμενο άτομο, να... να βοηθάει τους μαθητές να γίνουν και τα ίδια... εε κριτικά και σκεπτόμενα όντα, να μην δέχονται το παραμικρό αβίαστα, ακόμη κι αυτά που τους λέει ο δάσκαλός τους, δηλαδή, να τα περνάνε από φίλτρο (...) και να έχουνε και το θάρρος της γνώμης τους (...) (σ.3)», «Πρέπει να είναι κι έξω... εντάξει. Και στη συμπεριφορά και σε όλα και... όπως υποχρεωνόμαστε να είμαστε βέβαια, δεν... δεν είμαστε, ας πούμε, σαν τον υπάλληλο της τράπεζας ή της ΔΕΗ εμείς (...) εδώ θα πούνε: "Έεεπ, είναι και δάσκαλος αυτός και κάνει τέτοια;" ... (...) ...υποχρεωνόμαστε εκ των πραγμάτων δηλαδή... (...) (σ.5)», «Ε, πιστεύω ότι πρέπει να 'ναι και (...) άνθρωπος, όχι μόνο δάσκαλος, το στερεότυπο, μπαίνω στην τάξη, ανοίγω το βιβλίο, κάνω το μάθημα, το κλείνω, τελειώνω, φεύγω. Θα παίξει εδώ με το παιδί, θα μιλήσει και στο διάλειμμα με το παιδί... εε θα τους πει "γιατί μαλώνετε;"', θα παίξει κι άλλο ρόλο, όχι μόνο το ρόλο διάβασμα και φεύγω, πάω στο σπίτι. Έτσι πιστεύω, ότι είναι... (...) (σ.7)», «(...) είναι κι υποχρέωση να 'ναι ο ίδιος πρότυπο, με τη συμπεριφορά του, με τον χαρακτήρα του, με την ποιότητά του, με το προσωπικό του συγκρότημα (...) (σ.9)», «(...) Ο δάσκαλος παρακολουθείται παντού, φαίνεται παντού, εεε, ακούγεται παντού, εεε, είναι αυτός που πιστεύω ότι μπορεί να

δώσει το καλό παράδειγμα, εεε... σε οποιοδήποτε τόπο, σε οποιοδήποτε μέρος, είτε εντός σχολείου είτε εκτός σχολείου κι αν βρεθεί (...) (σ.12)».

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πολλά αποσπάσματα ακόμη από τα λεγόμενα των εκπαιδευτικών, αλλά κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θεωρηθεί πλεονασμός, αφού οι απαντήσεις τους κινούνται –σε γενικές γραμμές- στο ίδιο μήκος κύματος. Σε αυτήν την ερώτηση, αποτελεί πολύ θετικό και σημαντικό στοιχείο το γεγονός ότι όλοι οι εκπαιδευτικοί έδειξαν να έχουν αναγνωρίσει τον ρόλο και τη σημασία του δασκάλου, τόσο ως προς τους μαθητές όσο και ως προς το κοινωνικό σύνολο. Επιπλέον, μείζονος σημασίας θεωρούμε και το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί έδειξαν να αντιλαμβάνονται τη σημασία που έχει ο εκπαιδευτικός ως πρότυπο για τους μαθητές του, μέσα στη σχολική αίθουσα. Τη σημασία του κοινωνικού προτύπου έχει εκφράσει ιδιαίτερα εύστοχα ο Κωνσταντίνου (1997: 57) ο οποίος ανέφερε ότι: «Πριν ακόμη η διδακτέα ύλη φθάσει στη συνείδηση του μαθητή, φθάνουν πολλά άλλα πράγματα». Από το παραπάνω, καθίσταται σαφής η σημασία των μηνυμάτων που λαμβάνουν οι μαθητές από τη γενικότερη στάση του δασκάλου.

Ωστόσο, αυτό που θα θέλαμε να συμπληρώσουμε εμείς, καθώς η ερώτηση αφορούσε στον ρόλο του δασκάλου ως «δημόσιου διανοούμενου», είναι κάτι που η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών δεν ανέφερε: ότι ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να έχει ενεργό και ηγετικό ρόλο στην προσπάθεια για την κοινωνική αλλαγή, να ασχολείται άμεσα και ενεργά με την προσπάθεια για κοινωνική απελευθέρωση, έτσι ώστε να διδάξει και με τη στάση και τη συμπεριφορά του στους μαθητές του, ότι είναι αναγκαίο να αγωνίζονται σ' αυτήν τη ζωή προκειμένου να αποκτήσουν αυτά που τους ανήκουν. Γενικότερα, είναι σύνηθες να παρατηρείται μία συστολή από τους εκπαιδευτικούς στα ευρύτερα θέματα της πολιτικής, στο όνομα μίας ουδετερότητας και αντικειμενικότητας. Όπως ήδη, όμως, έχουμε αναφέρει, αποτελεί καθήκον του εκπαιδευτικού ως δημόσιου διανοούμενου η άμεση σχέση με τα «κοινά» και η συμμετοχή του στην προσπάθεια κοινωνικής αλλαγής. Για να γίνει κάτι τέτοιο, βέβαια, θα πρέπει οι εκπαιδευτικοί να κατανοήσουν τον βαθύτατα πολιτικό ρόλο του διδασκαλικού επαγγέλματος, καθώς επίσης και να μην παραγνωρίζουν το γεγονός ότι το σχολείο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την κοινωνία και αποτελεί αναπαραγωγικό μηχανισμό της υπάρχουσας κοινωνικής δομής. Αυτό συμβαίνει μέσω της επιλεκτικής λειτουργίας του σχολείου, η οποία «αναλαμβάνει» την ταξινόμηση των μαθητών με βάση τις επιδόσεις τους, αποτελώντας μέσω αυτής της λειτουργίας τον συνδετικό κρίκο του σχολείου με το κοινωνικό σύστημα, αναπαράγοντας και διατηρώντας,

μέσω της κοινωνικά προσδιορισμένης αρχής της επίδοσης, την ίδια την κοινωνική δομή (Κωνσταντίνου, 2000: 33-34)⁹. Κρίνεται, επομένως, σαφές, ότι είναι αναγκαίο ο εκπαιδευτικός να έχει σφαιρική γνώση του ρόλου του, έτσι ώστε οι στάσεις, η συμπεριφορά και οι πράξεις του να είναι απόλυτα συνειδητές και προσανατολισμένες στις αρχές της ισότητας ευκαιριών, της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Η τελευταία ερώτηση της τελευταίας ομάδας ερωτήσεων, με την οποία ολοκληρώθηκε η διαδικασία των συνεντεύξεων, αφορούσε στις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την **«υποχρέωση» που έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του και απέναντι στην κοινωνία**. Θα λέγαμε ότι και σε αυτήν την περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί εστίασαν στον παιδαγωγικό ρόλο του εκπαιδευτικού, εκφράζοντας ιδέες και απόψεις οι οποίες παραπέμπουν στην ιδεαλιστική εικόνα του εκπαιδευτικού. Λόγω του ότι οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών ήταν μακροσκελείς, έχοντας, όμως, παράλληλα και αρκετά κοινά στοιχεία μεταξύ τους, θα αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιες από τις απόψεις τους: *«Εεε θεωρώ ότι η δουλειά του δασκάλου... (...) είναι μία υποχρέωση, εεε ως προς τους νέους ανθρώπους... εεε που πλάθουνε χαρακτήρα, (...) να αφυπνίζει συνειδήσεις (...) αλλά δεν το θεωρώ ως υποχρέωση με την κακή έννοια... με την έννοια της ηθικής υποχρέωσης ίσως... (...) Εεε και απέναντι στην κοινωνία, ναι... ο δάσκαλος δεν είναι για μόνο μέσα στην τάξη, είναι για την ευρύτερη κοινωνία, αυτή είναι η γνώμη μου... (σ.1)»*, *«Εεε απέναντι στους μαθητές του έχει την υποχρέωση να τα προετοιμάζει για την κοινωνία... εεε μμ... να τα ευχαριστεί, να τα κάνει χαρούμενα, να... να πηγαίνουν στο σχολείο όχι με βαριά καρδιά, με καλή διάθεση, να τα ετοιμάζει σ' όλους τους τομείς (...) σαν συμπεριφορά, σαν χαρακτήρα, σαν επίδοση μαθητή, σαν προσωπικότητα... (...) ε, το να μπορεί να πατάει γερά στα πόδια του το παιδί, να διε... και όχι μόνο όσον αφορά το μαθησιακό κομμάτι, το καθαρά θεωρητικό, αλλά και τον χαρακτήρα του, την προσωπικότητά του... Απέναντι στην κοινωνία το καλύτερο που μπορεί να κάνει ο δάσκαλος είναι να κάνει... εεε τα παιδιά να έχουν κριτική σκέψη... (...) (σ.2)»*, *«Κύρια υποχρέωση θεωρώ είναι να τους μάθει βασικές αξίες της ζωής... (...) που συνδέονται με τη συμπεριφορά τους... σε όλα τα επίπεδα συμπεριφοράς... και στη συνέχεια να τους μεταδώσει γνώσεις... εεε αλλά*

---

⁹Στην παρούσα φάση της εργασίας δεν είναι στις προθέσεις μας η εκτενής ανάλυση των λειτουργιών του σχολείου. Ωστόσο, για μεγαλύτερη μελέτη των λειτουργιών του σχολείου βλ. Κωνσταντίνου, Χ. (2001). *Η Πρακτική του Εκπαιδευτικού στην Παιδαγωγική Επικοινωνία. Ο Αυταρχισμός ως Κυρίαρχο Γνώρισμα της Υπαρκτής Σχολικής Πραγματικότητας*. Αθήνα: Gutenberg. (σσ. 16-33). Επίσης, για εκτενή μελέτη της Αξιολογικής-Επιλεκτικής λειτουργίας του σχολείου βλ. Κωνσταντίνου, Χ. (2000). *Η Αξιολόγηση της Επίδοσης του Μαθητή ως Παιδαγωγική Λογική και Σχολική Πρακτική*. Αθήνα: Gutenberg.

κυρίως να τους κεντρίσει, ώστε να μπορούν να ψάχνουν μόνοι τους, να αναζητούν αυτά που πρέπει να αναζητήσουν... για να φτάσουν, αυτό που λέει... έλεγε... έλεγαν παλιά οι φιλόσοφοι και ο Σωκράτης, στην αλήθεια... (σ.4)», «(...) Έχει υποχρέωση να σεβαστεί, εεε, την ηλικία τους, να σεβαστεί το δικαίωμά τους στη μόρφωση, εεε, το δικαίωμά τους στο παιχνίδι, εεε... και γενικά όλα τα δικαιώματα των παιδιών και να ανταποκριθεί με τον καλύτερο τρόπο (...) (σ.12)», «(...) Ο δάσκαλος θα πρέπει να δίνει τον καλύτερό του αυτό κάθε μέρα, όχι τόσο διδακτικά... (...) αλλά περισσότερο ως προσωπικότητα, ως αυτό που είναι, ως το Είναι του, ως όλη του η παρουσία, καθημερινή, η συμπεριφορά του, οι τρόποι του, εε, η στάση του σε διάφορα ζητήματα. Θα πρέπει να είναι αυτό που λέω το παράδειγμα για τους μαθητές. (...) Δεν χρειάζεται ο δάσκαλος να είναι ο τέλειος άνθρωπος, δεν μπορεί κανείς να είναι ο τέλειος άνθρωπος, αλλά θα πρέπει να βάλει τους μαθητές τους σε ένα τρόπο σκέψης, σε ένα τρόπο λειτουργίας ώστε να προσπαθούν συνέχεια για το καλύτερο, και απέναντι στον εαυτό τους απέναντι στην οικογένειά τους και απέναντι στην κοινωνία. (...) Υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στην κοινωνία είναι (...) να λέει ελεύθερα τη γνώμη του σε όλα τα θέματα που απασχολούν ευρύτερα την κοινωνία, να συμμετέχει ενεργά στις διάφορες κοινωνικές δράσεις, ε, στις διάφορες δραστηριότητες που γίνονται... και γενικά να αποτελεί σημείο αναφοράς με τη στάση του και τη συμπεριφορά του, για τους άλλους (σ.13)». Όπως βλέπουμε, λοιπόν, οι εκπαιδευτικοί και σε αυτήν την ερώτηση, όπως και στην προηγούμενη, έδωσαν έμφαση στον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά που πρέπει να επιδεικνύει ο εκπαιδευτικός, αφενός μεν απέναντι στους μαθητές του, αφετέρου δε απέναντι στο κοινωνικό σύνολο.

Η σχέση του δασκάλου με τον μαθητή του, όμως, η παιδαγωγική σχέση, είναι από τη φύση της μία σχέση ανισότητας, καθώς από τα δύο σκέλη του παιδαγωγικού ζεύγους, του δασκάλου και του μαθητή, ο δάσκαλος υπερέχει από κάθε άποψη: είναι πιο ώριμος, έχει περισσότερες γνώσεις, μεγαλύτερη εμπειρία, σωματική και πνευματική υπεροχή (Πυργιωτάκης, 2009: 282). Αυτό όμως, όπως υποστηρίζει και ο Πυργιωτάκης (2009: 282), δεν νομιμοποιεί τον δάσκαλο να καθυποτάξει τους μαθητές του δημιουργώντας ανάμεσά τους αντίγραφα του εαυτού του, αλλά, αντίθετα, έχει χρέος να τους οδηγήσει στην αυτοαγωγή, καθιστώντας τον εαυτό του περιττό για τον μαθητή. Για να καταστεί, όμως, κάτι τέτοιο εφικτό, θα πρέπει να γνωρίζει ο εκπαιδευτικός το εξής: ότι η μορφή των πρακτικών που χρησιμοποιεί στην παιδαγωγική επικοινωνία με τους μαθητές του, εξαρτάται από τον ίδιο το ρόλο που ο εκπαιδευτικός διαδραματίζει στη σχολική πραγματικότητα, ως βασικός συντελεστής

όλων των εκπαιδευτικών διαδικασιών του σχολείου (Κωνσταντίνου, 2001: 35). Βέβαια, παρά την φαινομενική «ελευθερία» και «ευχέρεια» κινήσεων που ενδεχομένως να φαίνεται πως προκύπτει από τα παραπάνω ότι έχει ο εκπαιδευτικός, θα πρέπει να επισημάνουμε την άποψη που εκφέρει ο Κωνσταντίνου (2001: 36) ότι ο ρόλος του εκπαιδευτικού εξαρτάται από την ίδια την υπόσταση, τη δομή, τους προσανατολισμούς και τη μορφή λειτουργίας του σχολείου ως κοινωνικού θεσμού, στο οποίο επιδρούν, παράλληλα, οι πολιτικές, οικονομικές, επιστημονικές, θρησκευτικές και γενικά οι κοινωνικο-πολιτισμικές συνθήκες που επικρατούν στο χώρο υπόστασής του, αιτιολογώντας με αυτόν τον τρόπο ότι δεν είναι καθόλου τυχαία η ανάδειξη της αντίληψης ότι ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι ένας εξαρτημένος και κατευθυνόμενος ρόλος.

Επισημαίνοντας όλα τα παραπάνω δεν θα θέλαμε να παρουσιάσουμε σε καμία περίπτωση τον εκπαιδευτικό ως εξαρτώμενο και κατευθυνόμενο. Απεναντίας, ο εκπαιδευτικός, ως ο πρωταγωνιστής των σχολικών διαδικασιών, έχει θεσμικά τις δυνατότητες να χρησιμοποιήσει τον προσωπικό του τρόπο, με τον οποίο ο ίδιος ορίζει, ερμηνεύει και επιτελεί τον συγκεκριμένο ρόλο (Κωνσταντίνου, 2001: 36). Όμως, αναφέραμε όλα τα παραπάνω, ακριβώς για να αιτιολογήσουμε την άποψή μας, ότι ο ρόλος του εκπαιδευτικού δεν μπορεί να είναι ουδέτερος, αντικειμενικός και αποστασιοποιημένος από την κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα. Ο εκπαιδευτικός που ευαγγελίζεται την ανεξαρτησία του εκπαιδευτικού επαγγέλματος από την πολιτική κατάσταση τάσσεται, συνειδητά ή μη, υπέρ της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Απεναντίας, ο εκπαιδευτικός που αναγνωρίζει τη σύνδεση του παιδαγωγικού του έργου με τις ευρύτερες κοινωνικο-πολιτικές δομές, έχει υποχρέωση να αντισταθεί στην άνισα κατανεμημένη κοινωνική πραγματικότητα και να αγωνιστεί, χρησιμοποιώντας την κρίσιμη σημασία θέση που κατέχει, προς την κατεύθυνση της κοινωνικής απελευθέρωσης, της ισότητας ευκαιριών και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να ανακεφαλαιώσουμε επισημαίνοντας ορισμένα βασικά σημεία. Πρώτον, ο εκπαιδευτικός, ως δημόσιος διανοούμενος, έχει την υποχρέωση να γνωρίζει τα όρια και τις δυνατότητες που ανακύπτουν από τον ρόλο και το έργο του: όρια που του θέτει το ίδιο το σχολείο, ως αναπαραγωγικός μηχανισμός της υφιστάμενης ταξικής δομής της κοινωνίας, και δυνατότητες που ανακύπτουν από την κομβικής σημασίας θέση που κατέχει στη ζωή των παιδιών – μαθητών και αριανών πολιτών. Δεύτερον, οφείλει με τη στάση και το παράδειγμά του να εμπνέει

τους μαθητές του, να τους βοηθήσει να αναπτύξουν την κριτική τους ικανότητα, καθώς και ένα πνεύμα που θα μάχεται για τις δημοκρατικές αξίες, την κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη. Τρίτον, προκειμένου να αιτιολογήσει τον ρόλο του ως «δημόσιου διανοούμενου», οφείλει να παίρνει θέση ανοιχτά στα κοινωνικά ζητήματα, να μάχεται έμπρακτα για την κοινωνική απελευθέρωση και τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, αρνούμενος την υιοθέτηση αντιλήψεων περί αντικειμενικότητας και ουδετερότητας που δήθεν «επιβάλλονται» από τον ρόλο του εκπαιδευτικού. Τέταρτον, ο εκπαιδευτικός οφείλει να γνωρίζει ότι βρίσκεται σε συνεχή διαλεκτική σχέση τόσο με τους μαθητές του και το σχολείο όσο και με το κοινωνικό σύνολο, καθώς δέχεται τις επιδράσεις των μαθητών του, του σχολικού θεσμού και της κοινωνίας, αλλά, παράλληλα, επιδρά κι αυτός με τη σειρά του πάνω τους. Αυτή ακριβώς η επίδραση που ασκεί –και στα τρία «πεδία δράσης» (μαθητές, σχολικό θεσμό, κοινωνία)-, πρέπει να τον πείσει ότι είναι σε θέση να επηρεάσει τα τεκταινόμενα, ακριβώς λόγω και του ότι η θέση που κατέχει είναι κομβικής σημασίας. Γι' αυτό και δεν θα πρέπει να εγκλωβίζεται μέσα σε αντιλήψεις που τον κάνουν να αισθάνεται ότι «λειτουργεί» αβοήθητος μέσα σε ένα σύστημα το οποίο είναι αμετάβλητο και δεν μπορεί να αλλάξει.

6. Συμπεράσματα

Έχοντας ολοκληρώσει το σκέλος της ανάλυσης περιεχομένου, είμαστε σε θέση να προχωρήσουμε στην παρουσίαση των συμπερασμάτων της έρευνάς μας, δίνοντας μία ολοκληρωμένη απάντηση στα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε στην παρούσα εργασία.

Με την έρευνά μας προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε τις αντιλήψεις που έχουν οι δάσκαλοι για την πολιτισμική ταυτότητα, τον τρόπο με τον οποίο αυτή δομείται, καθώς επίσης και το ρόλο των συλλογικοτήτων στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία. Επιπλέον, προσπαθήσαμε να δείξουμε το ρόλο που κατέχει η έννοια της κοινωνικής κατασκευής κατά τη διαδικασία δόμησης της εικόνας τόσο του Εαυτού όσο και του «διαφορετικού Άλλου».

Εν τέλει, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε και να επισημάνουμε και πάλι ότι το δείγμα της έρευνάς μας αποτελείτο από δεκαπέντε (15) εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς επίσης και ότι το ερωτηματολόγιο με τις τριάντα

δύο (32) ερωτήσεις είχε χωριστεί σε πέντε (5) ομάδες, με την κάθε ομάδα να στοχεύει στη διερεύνηση συγκεκριμένων ζητημάτων της έρευνας. Παρακάτω, λοιπόν, ακολουθεί η παρουσίαση των συμπερασμάτων.

I. Πώς αντιλαμβάνεται το υποκείμενο την έννοια της ετερότητας;

Σε αυτήν την περίπτωση, το σύνολο των εκπαιδευτικών φάνηκε να δυσκολεύεται στην προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της ετερότητας, με την πλειοψηφία των εκπαιδευτικών να προσεγγίζει την έννοια της «ετερότητας» χρησιμοποιώντας την λέξη *διαφορετικότητα*. Επιπλέον, σημαντικό μέρος των εκπαιδευτικών προχώρησε σε προσδιορισμό της έννοιας της *ετερότητας* δίνοντάς της πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αναφερόμενοι στη γλώσσα, τα ήθη κι έθιμα, τη θρησκεία, το χρώμα, τη χώρα καταγωγής κ.λπ. Σε λίγες περιπτώσεις, οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν, ακόμη, το φύλο αλλά και τον γεωγραφικό τόπο διαμονής ως παράγοντες ετερότητας. Θα λέγαμε, εν τέλει, ότι οι εκπαιδευτικοί αντιλαμβάνονται την έννοια της ετερότητας αντιμετωπίζοντας δυσκολίες ως προς τον προσδιορισμό της καθώς επίσης και σε συνάρτηση με «αυστηρά» πολιτισμικούς παράγοντες, εκτός λίγων περιπτώσεων που αναφέρθηκαν παράγοντες όπως η γεωγραφική θέση του τόπου διαμονής ή το φύλο.

II. Υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού»;

Σε ό,τι αφορά το παραπάνω ερώτημα, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών πήρε σαφή θέση υπέρ του ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού. Και σε αυτήν την περίπτωση, ως αντικειμενικοί παράγοντες αναφέρθηκαν από τους εκπαιδευτικούς η γλώσσα, η θρησκεία, η χώρα καταγωγής κ.λπ., αντικειμενικοποιώντας τους πολιτισμικούς παράγοντες. Ωστόσο, μία ισχυρή μειοψηφία αρνήθηκε την ύπαρξη αντικειμενικών παραγόντων, δίνοντας έμφαση στη συμπεριφορά του ατόμου, την οποία και θεώρησαν ως υπεύθυνη για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού». Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι οι εκπαιδευτικοί, στην πλειοψηφία τους, απέδωσαν μία αντικειμενική φύση στους πολιτισμικούς παράγοντες, όπως η καταγωγή, η γλώσσα και η θρησκεία ενός ανθρώπου, προσέγγιση η οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι μας προβληματίζει, καθώς δεν αναφέρθηκαν επιπλέον κριτήρια, π.χ. ταξικά, οικονομικά, μορφωτικά, γεωγραφικά κ.λπ.

III. Πώς αντιλαμβάνεται το υποκείμενο την έννοια της ταυτότητας;

Ο «γενικός κανόνας» σε αυτήν την περίπτωση ήταν ότι η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών προσπάθησε να οριοθετήσει την έννοια της *ταυτότητας* προσδιορίζοντάς την μέσω της έννοιας της *ετερότητας*. Η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών προσέγγισε την έννοια της ταυτότητας –και πάλι, αφού το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση της ετερότητας- με όρους εθνικούς, θρησκευτικούς, γλωσσικούς, παράδοσης, καθώς επίσης και με το «Εγώ», με «αυτό που νιώθει το κάθε παιδί», καθιστώντας εμφανές το ότι προσδιόρισαν την έννοια της *ταυτότητας* με τον ίδιο τρόπο όπως και με την έννοια της *ετερότητας*, μόνο που, αυτήν τη φορά, αντί η παράθεση των όρων να γίνει με όρους διαφοράς, όπως στην περίπτωση της ετερότητας, πραγματοποιήθηκε με όρους ομοιότητας. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη για λόγους κάποιας σύμπτωσης, αλλά, απεναντίας, συνέβη επειδή η σχέση της *ετερότητας* με την *ταυτότητα* είναι σχέση άμεσης αλληλεπίδρασης, καθώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, αφού η μία έννοια προϋποθέτει την άλλη: η *ταυτότητα*, λαμβάνει υπόσταση μέσω της ετερότητας, διότι συγκρίνεται μαζί της και σταθεροποιείται –όσο μπορούμε να μιλάμε για σταθερότητα της ταυτότητας· η δε *ετερότητα*, χρειάζεται κάποιο σημείο αναφοράς, που δεν είναι άλλο από την ταυτότητα, προκειμένου στη σύγκριση μαζί του να διαφοροποιηθεί και να προσδιοριστεί η έννοιά της. Παρ’ όλα αυτά, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι και πάλι αγνοήθηκαν οι ταξικοί, οικονομικοί, γεωγραφικοί, μορφωτικοί κ.ά. παράγοντες στην προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της *ταυτότητας*.

IV. Πώς προσδιορίζει το υποκείμενο τη διαφορετική ταυτότητα; Με ποιους όρους;

Στην προκειμένη περίπτωση, οι εκπαιδευτικοί επιχείρησαν να προσδιορίσουν την έννοια της «*διαφορετικής ταυτότητας*» μέσω των στοιχείων ετερότητας που ανακύπτουν από εθνικούς, γλωσσικούς και θρησκευτικούς παράγοντες, κυρίως, χωρίς να λείπουν βέβαια και κάποιοι επιπλέον παράγοντες, όπως το φύλο, τα ήθη κι έθιμα και, γενικά, η κουλτούρα και ο πολιτισμός του καθενός. Ωστόσο, υπήρξαν και κάποιες απόψεις με τις οποίες οι εκπαιδευτικοί έφεραν στο προσκήνιο μορφωτικούς, ταξικούς και εισοδηματικούς παράγοντες, καθώς και την Παιδεία του ατόμου, προκειμένου να προσδιορίσουν τη διαφορετική ταυτότητα.

V. Σε ποιους παράγοντες στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;

Σε αυτήν την περίπτωση, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών ανέφερε ότι η πολιτισμική διαφορά στηρίζεται σε εθνικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς παράγοντες κάτι το οποίο ήταν, με βάση και τις απόψεις τους στις προηγούμενες ερωτήσεις, αναμενόμενο. Επιπλέον, αναφέρθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις ότι η πολιτισμική διαφορά στηρίζεται και στη συμπεριφορά, στην Παιδεία, στην ταξική θέση και στον γενικότερο τρόπο ζωής του κάθε ατόμου. Θεωρούμε τη διεύρυνση της πολιτισμικής ταυτότητας και στο επίπεδο της συμπεριφοράς, της Παιδείας – μόρφωσης, καθώς επίσης και της ταξικής θέσης του ατόμου ως ιδιαίτερος χρήσιμη. Αυτό γίνεται καλύτερα κατανοητό, αν σκεφτεί κανείς, αφενός μεν, την έννοια του πολιτισμού με τη γενική προσέγγιση του Banks (1991, όπ. αναφ. στο Νικολάου Γ., 2005: 211) ο οποίος «ορίζει τον πολιτισμό ως τρόπο και στάση ζωής, που διαμορφώνεται υπό συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες», και αφετέρου δε, την άποψη του Γκότοβου (2003: 11-12) ο οποίος αναφέρει ξεκάθαρα ότι η πολιτισμική ταυτότητα παραπέμπει σε περιεχόμενο το οποίο δηλώνει ιδιότητες, στάσεις, συμπεριφορές και αξίες που αναμένονται από τον φορέα της. Καθίσταται, επομένως, σαφές ότι η πολιτισμική ταυτότητα επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες, πέρα από τους εθνικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς, καθώς η εν γένει στάση, η συμπεριφορά και οι αξίες που διέπουν ένα άτομο επηρεάζονται από ποικίλους άλλους παράγοντες (ταξικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς, μορφωτικούς, γεωγραφικούς κ.λπ.).

VI. Ποια είναι η σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας (εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική) και ποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες;

Σε αυτήν την περίπτωση, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών επεσήμανε ως *σημαντικότερη* πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας τη *θρησκευτική*, σε δεύτερο επίπεδο ακολούθησε η *γλωσσική* πτυχή και τέλος η *εθνική* πτυχή. Επίσης, η θρησκευτική πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας αναφέρθηκε από τους εκπαιδευτικούς ότι *καθορίζει* περισσότερο τις άλλες πτυχές, ενώ ακολούθησε η άποψη ότι καμία πτυχή δεν καθορίζει τις υπόλοιπες, με τη γλωσσική και εθνική να θεωρούνται σε πολύ λίγες περιπτώσεις ότι καθορίζουν περισσότερο τις άλλες. Θα λέγαμε, επομένως, ότι οι εκπαιδευτικοί κινήθηκαν σε μία κατεύθυνση, τόσο όσον αφορά το *ποια πτυχή είναι πιο σημαντική* όσο και σε ό,τι αφορά το *ποια πτυχή*

καθορίζει περισσότερο τις άλλες, κατά την οποία αναγνώρισαν ως ισχυρότερο τον ρόλο της θρησκευτικής πτυχής με τις υπόλοιπες να ακολουθούν.

VII. Οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;

Εδώ, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών τάχθηκε ξεκάθαρα υπέρ της άποψης ότι οι διάφορες εθνικές ομάδες έχουν κατ' ανάγκη έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας. Παρά το γεγονός ότι σε αυτήν την ερώτηση χρησιμοποιήθηκε ο όρος *κατ' ανάγκη*, ο οποίος δηλώνει μία απολυτότητα –και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αποφασίσαμε να τον χρησιμοποιήσουμε-, ότι ανεξαρτήτως προϋποθέσεων και συνθηκών μία συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα θα συμπεριφέρεται με έναν ορισμένο τρόπο *κατ' ανάγκη*, οι εκπαιδευτικοί απάντησαν καταφατικά. Στην πραγματικότητα τα ευρήματα της συγκεκριμένης ερώτησης μας ξάφνιασαν αρκετά, λόγω του ότι έρχονται σε σύγκρουση με τις απαντήσεις που έδωσαν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί στις προηγούμενες ερωτήσεις που τους έγιναν, όπου και δεν φάνηκε να κατηγοριοποιούν τους ανθρώπους με βάση τα εθνικά κριτήρια, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων. Σε αυτήν την περίπτωση, επομένως, το μόνο που ίσως μπορούμε να διαπιστώσουμε είναι ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν την επίδραση της ομάδας (εθνικής ή εθνοτικής) τόσο σημαντική, ώστε είναι ικανή να διαμορφώσει τα άτομα που ανήκουν σε αυτή έτσι ώστε να έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό –από την κυρίαρχη ομάδα- τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας.

VIII. Μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;

Σε αυτήν την περίπτωση η μεγάλη πλειοψηφία των εκπαιδευτικών απάντησε ότι τα άτομα που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα δεν θα σκέφτονται ή θα συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο. Εδώ βλέπουμε ότι υπάρχει μία αντίφαση στις απαντήσεις των εκπαιδευτικών, καθώς, από τη μία οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν πως *οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες θα έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικό τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας*, ενώ από την άλλη, στην αμέσως επόμενη ερώτηση, οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν πως τα άτομα που ανήκουν σε *μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα*

δεν θα σκέφτονται και θα συμπεριφέρονται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο. Αυτή η σύγκρουση στις απόψεις των εκπαιδευτικών, γενικότερα, προβληματίζει, αν και είναι ιδιαίτερα θετικό το γεγονός ότι σε αυτήν την περίπτωση οι εκπαιδευτικοί απέφυγαν την ταύτιση και την εξίσωση των ατόμων μιας ομάδας, ως προς κάποια χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους, όπως η σκέψη και η συμπεριφορά τους, μόνο και μόνο επειδή ανήκουν στην ίδια εθνική (ή εθνοτική) ομάδα.

ΙΧ. Οι πολιτισμικές διαφορές είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;

Εδώ, όλοι οι εκπαιδευτικοί δήλωσαν ομόφωνα ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι *κοινωνικές κατασκευές* και όχι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας, γεγονός το οποίο είναι άκρως θετικό και ενθαρρυντικό, καθώς υποδηλώνει ότι στις μέρες μας οι λειτουργοί της εκπαίδευσης δεν διακατέχονται από αναχρονιστικές αντιλήψεις περί έμφυτων βιολογικών χαρακτηριστικών στα άτομα, ανάλογα με το σε ποια εθνική, εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα ανήκουν.

X. Ποια η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της «κοινωνικής κατασκευής»;

Σε αυτήν την περίπτωση παρατηρήθηκε μία σύγχυση στους εκπαιδευτικούς, καθώς κάποιες από τις απαντήσεις τους ήταν γενικές και εκτός του «πνεύματος» της ερώτησης, καθώς επίσης βρεθήκαμε και πάλι αντιμέτωποι με μία αντίφαση: από τη μία οι εκπαιδευτικοί να αναγνωρίζουν ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι κοινωνικές κατασκευές, ενώ, από την άλλη, να δυσκολεύονται να αποδεχτούν ή, ενδεχομένως, να «συλλάβουν» την κοινωνική φύση της πολιτισμικής ταυτότητας και το πόσο αλληλένδετες είναι μεταξύ τους η πολιτισμική ταυτότητα και η έννοια της «κοινωνικής κατασκευής». Ωστόσο, οφείλουμε να αναφέρουμε το γεγονός ότι ένα μέρος των εκπαιδευτικών επεσήμανε την κοινωνική φύση της πολιτισμικής ταυτότητας και ανέφερε ότι η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής είναι σχέση αλληλεπίδρασης.

XI. Ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα; Μπορεί να «κινείται» μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων;

Στην προκειμένη περίπτωση, όλοι οι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν την άποψη ότι ένας άνθρωπος μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων. Εδώ, οι απόψεις των εκπαιδευτικών κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση, κάτι που επιβεβαιώνεται και ερευνητικά, διότι όπως έχει αποδείξει η Campbell (2000) ορισμένα άτομα είναι ικανά να ταυτίζονται με περισσότερες από μία ομάδες, μπορούν να αλλάζουν πολιτισμική ταυτότητα σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον, καθώς επίσης αναπτύσσουν την ικανότητα να κινούνται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών πεδίων αναφοράς, χωρίς να χάσουν την αίσθηση της ατομικής τους ταυτότητας.

XII. Οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Και σε αυτήν την περίπτωση, σχεδόν ομόφωνα οι εκπαιδευτικοί υποστήριξαν ότι οι μαθητές θα πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους, δείχνοντας ότι λαμβάνουν υπόψη το ιδιαίτερο πολιτισμικό κεφάλαιο που «κουβαλά» ο κάθε μαθητής. Συν τοις άλλοις, ένας επιπλέον λόγος που συντελεί προς την άποψη της διατήρησης των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων, αποτελεί το ενδεχόμενο ο αλλοδαπός μαθητής κάποια στιγμή να επιστρέψει στην πατρίδα του, οπότε και, αν έχει «χάσει» τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής του, θα πρέπει να τα αποκτήσει ξανά, χάνοντας, παράλληλα, τα ήδη αποκτηθέντα στοιχεία της χώρας που τον υποδέχτηκε.

XIII. Οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Στην προκειμένη περίπτωση, η πλειοψηφία των εκπαιδευτικών υποστήριξε ότι οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της κυρίαρχης ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται. Επιπλέον, κάποιοι εκπαιδευτικοί εξέφρασαν την άποψη ότι οι μειοψηφικές συλλογικές ταυτότητες θα πρέπει να διατηρούνται, παράλληλα, όμως, χρειάζεται να εξελιχθούν και να εμπλουτιστούν. Ωστόσο, αναφέρθηκε, σε ορισμένες περιπτώσεις, ότι η μειοψηφούσα ομάδα θα πρέπει να ενσωματώνεται στην κυρίαρχη

ομάδα, εκτός από κάποια στοιχεία τα οποία επιβάλλεται να διατηρούνται. Τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία των αλλοδαπών, είτε μιλάμε για μαθητές είτε για ενήλικες, αποτελούν το ιδιαίτερο πολιτισμικό τους κεφάλαιο, το οποίο θα πρέπει να γίνεται σεβαστό από τη χώρα υποδοχής, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα καταστεί ευκολότερη η μετάβαση του αλλοδαπού από την κοινωνία του τόπου καταγωγής του στην κοινωνία της χώρας υποδοχής, γεγονός το οποίο θα ωφελήσει τόσο τον ίδιο τον αλλοδαπό που εντάσσεται στην κοινωνία όσο και το κυρίαρχο κοινωνικό σύνολο.

Συμπερασματικά, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η συγκεκριμένη ομάδα ερωτήσεων, η οποία αφορούσε την πολιτισμική ετερότητα και την πολιτισμική ταυτότητα ήταν αυτή που έδειξε να δυσκολεύει περισσότερο –εννοιολογικά και σε επίπεδο έκφρασης μιας συγκεκριμένης αντίληψης- τους εκπαιδευτικούς, διότι, σε αρκετές περιπτώσεις, παρατηρήθηκε ότι έπεφταν σε κάποιες αντιφάσεις σε ό,τι αφορά τις απαντήσεις τους. Παρ' όλα αυτά, όμως, θεωρούμε ότι το υλικό που συλλέξαμε μας έδωσε αρκετές πληροφορίες ώστε να ικανοποιήσουμε τον αρχικό σκοπό της έρευνάς μας.

Σε ό,τι αφορά, λοιπόν, τις αντιλήψεις που εξέφρασαν οι εκπαιδευτικοί για την πολιτισμική ταυτότητα, τον τρόπο με τον οποίο αυτή δομείται αλλά και το ρόλο των συλλογικοτήτων στο δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, οι εκπαιδευτικοί, αφενός μεν, τάχθηκαν υπέρ της διατήρησης των συλλογικών ταυτοτήτων που διαφέρουν από την κυρίαρχη ομάδα, αφετέρου δε, επεσήμαναν τη σημασία της θρησκευτικής πτυχής για την πολιτισμική ταυτότητα, αναγνωρίζοντας, παράλληλα, ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι κοινωνικές κατασκευές κι όχι εγγενείς στα άτομα. Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί έδειξαν να αντιμετωπίζουν κάποιες δυσκολίες ως προς το να «συλλάβουν» την κοινωνική φύση, γενικότερα, της πολιτισμικής ταυτότητας, γι' αυτό και παρατηρήθηκε, από τη μία, να αναγνωρίζουν ότι οι πολιτισμικές διαφορές είναι κοινωνικές κατασκευές, ενώ από την άλλη, να διακατέχονται από μία σύγχυση σε ό,τι αφορά την κοινωνική κατασκευή της πολιτισμικής ταυτότητας γενικότερα.

Από τη μεριά μας, εμείς θεωρούμε ότι οι συλλογικές ταυτότητες των μειονοτήτων θα πρέπει να διατηρούνται, παράλληλα, όμως, θα πρέπει και να εμπλουτίζονται με τα πολιτισμικά στοιχεία της χώρας υποδοχής, έτσι ώστε να επιτευχθεί μία όσο το δυνατόν πιο ομαλή ένταξη της μειονοτικής ομάδας εντός του κυρίαρχου κοινωνικού συνόλου, χωρίς, ωστόσο, κάτι τέτοιο να επιφέρει τον εξαναγκασμό που συνεπάγονται οι πολιτικές της αφομοίωσης, οι οποίες οδηγούν σε

αφαίρεση κάθε ιδιαίτερου πολιτισμικού στοιχείου από τις μειοψηφικές ομάδες. Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι μέσα από αυτήν την αλληλεπίδραση θα μπορέσει να ωφεληθεί και η κυρίαρχη ομάδα, καθώς θα εμπλουτιστεί και αυτή με τα πολιτισμικά στοιχεία των μειονοτικών ομάδων. Αυτή η αλληλεπίδραση και ο πολιτισμικός αλληλο-εμπλουτισμός μόνο θετικά μπορούν να συμβάλουν στην προσπάθεια κατανόησης του Άλλου και της επίτευξης του απαραίτητου σεβασμού προς το διαφορετικό.

Επιπροσθέτως, και σε ό,τι αφορά την πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου και τον τρόπο με τον οποίο αυτή δομείται, θα θέλαμε να τονίσουμε το εύρος του όρου «*πολιτισμική ταυτότητα*», το οποίο, ενδεχομένως, δεν γίνεται αντιληπτό με την πρώτη επαφή που έχει κάποιος μαζί του. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, ο Γκότοβος (2003: 11-12) αναφέρει ότι η πολιτισμική ταυτότητα παραπέμπει σε περιεχόμενο το οποίο δηλώνει ιδιότητες, στάσεις, συμπεριφορές και αξίες που αναμένονται από τον φορέα της. Δεχόμενοι την παραπάνω οριοθέτηση κι εννοιολόγηση της *πολιτισμικής ταυτότητας* από τον Γκότοβο, καθίσταται σαφές ότι η πολιτισμική ταυτότητα δεν είναι δυνατόν να επηρεάζεται αποκλειστικά από εθνικούς, εθνοτικούς, θρησκευτικούς και γλωσσικούς παράγοντες, όπως συνήθως πιστεύεται από όσους ακολουθούν μία «στενή» και «αυστηρή» έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά, απεναντίας, και όπως μπορεί πολύ εύκολα να κατανοήσει κανείς, η στάση, η συμπεριφορά και οι αξίες από τις οποίες διέπεται ένα άτομο επηρεάζονται από πλήθος άλλων παραγόντων, όπως η κοινωνική του τάξη, η οικονομική του ευμάρεια, το μορφωτικό του επίπεδο, η γεωγραφική θέση του τόπου διαμονής του κτλ. Από τη στιγμή, λοιπόν, που η πολιτισμική ταυτότητα εμφανίζεται σχεδόν πάντοτε σε συνδυασμό με κάποιον από τους παραπάνω παράγοντες, καταλαβαίνουμε ότι η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με τους άλλους τύπους ταυτοτήτων είναι σχέση «κελύφους/περιεχομένου» (Γκότοβος, 2003: 11).

Αναλογιζόμενοι, μαζί με τα παραπάνω, την άποψη του Γκότοβου (2003: 10) ότι ο άνθρωπος είναι ένα πολυταυτοτικό από κοινωνικής πλευράς υποκείμενο, καθώς και τα ευρήματα της έρευνας που διενήργησε η Campbell (2000) ότι ορισμένα άτομα ταυτίζονται με περισσότερες από μία ομάδες, μπορούν να αλλάξουν την πολιτισμική τους ταυτότητα σε ένα νέο πολιτισμικό περιβάλλον και ότι μπορούν να αναπτύξουν την ικανότητα να κινούνται μεταξύ διαφορετικών πεδίων αναφοράς, μπορούμε να κατανοήσουμε την ευέλικτη και εύπλαστη φύση της πολιτισμικής ταυτότητας, καθώς επίσης και το γεγονός ότι ο άνθρωπος μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών

πολιτισμικών ταυτοτήτων, ανάλογα με το πολιτισμικό περιβάλλον που ζει.

Εν κατακλείδι, θα θέλαμε να επισημάνουμε τη σημασία της άρσης των διαφόρων προκαταλήψεων, οι οποίες οδηγούν σε ρατσιστικές συμπεριφορές και κοινωνικό αποκλεισμό εις βάρος των ατόμων που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα. Όπως δείξαμε, η πολιτισμική ταυτότητα είναι μία έννοια ευρεία και ευμετάβλητη, η οποία κατά τη διάρκεια δόμησής της μέσω της ταυτοποίησης του «άλλου», της ταυτοποίησης, και της αυτο-ταυτοποίησης (Crafter & de Abreu, 2010: 105), επηρεάζεται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες. Επομένως, κάθε μορφή αποκλεισμού που καταφέρεται ενάντια σε κάποιους ανθρώπους και στηρίζεται μόνο στο γεγονός ότι ανήκουν σε διαφορετική εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ομάδα δεν πρέπει να γίνεται δεκτή. Μέσα από την αλληλο-γνωριμία, τον αλληλο-σεβασμό και μια γνήσια διαπολιτισμική πορεία, οι άνθρωποι μπορούν να γνωρίζονται μεταξύ τους, να ανταλλάσσουν απόψεις καθώς και τα ιδιαίτερα προσωπικά τους στοιχεία, εμπλουτίζοντας τις πολιτισμικές τους ταυτότητες και ζώντας, εν τέλει, αρμονικά και διαπολιτισμικά.

7. Βιβλιογραφία

- Αντόρνο, Τ., & Χορκχάιμερ, Μ. (1996). *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά αποσπάσματα* (μτφ. Λ. Αναγνώστου). Αθήνα: Νήσος. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1947)
- Apple, M. W. (1993). *Εκπαίδευση και εξουσία* (μτφ. Φ. Κοκαβέσης). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Campbell, A. (2000). Cultural identity as a social construct. *Intercultural Education*, 11(1), 31-39.
doi:10.1080/14675980050005370
- Γκόβαρης, Χ. (2004). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση* (2^η εκδ.). Αθήνα: Ατραπός.
- Γκόβαρης, Χ. (2013). *Διδασκαλία και Μάθηση στο Διαπολιτισμικό Σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2003). *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Coulby, D. (2006). Intercultural education: theory and practice. *Intercultural Education*, 17(3), 245-257
- Crafter, S., & de Abreu, G. (2010). Constructing Identities in Multicultural Learning Contexts. *Mind, Culture, and Activity*, 17(2), 102-118.
doi: 10.1080/10749030802707895
- Γρόλλιος, Γ. (2008, Οκτώβριος). *Κοινωνική Δικαιοσύνη και Δημόσια Παιδαγωγική. Ανακοίνωση στο 5^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Πάτρα.*
- Cummins, J. (2005). *Ταυτότητες υπό Διαπραγμάτευση. Εκπαίδευση με σκοπό την Ενδυνάμωση σε μια Κοινωνία της Ετερότητας* (μτφ. Σ. Αργύρη). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1999)

- Dasli, M. (2011). Reviving the ‘moments’: from cultural awareness and cross-cultural mediation to critical intercultural language pedagogy. *Pedagogy, Culture & Society*, 19(1), 21-39.
doi: 10.1080/14681366.2011.527118
- Ένγκελς, Φ. (2010). *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας & του Κράτους*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1884)
- Giddens, A. (2002). *Κοινωνιολογία* (μτφ. Δ. Γ. Τσαούσης). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1989)
- Giroux, H. A. & Trend, D. (1992) Cultural workers, pedagogy and the politics of difference: Beyond cultural conservatism, *Cultural Studies*, 6(1), 51-72.
DOI: 10.1080/09502389200490031
- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action. Reason and the Rationalization of Society* (Vol. 1). (T. McCarthy, Trans.). Boston: Beacon Press. (Original worked published 1981).
- Habermas, J. (1989). *The Theory of Communicative Action. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* (Vol. 2). (T. McCarthy, Trans.). Boston: Beacon Press. (Original worked published 1981).
- Jay, M. (2009). *Η Διαλεκτική Φαντασία. Μια ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης & του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας 1923-1950* (μτφ. Φ. Τερζάκης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1973)
- Καραφύλλης, Γ. (2005). *Αξιολογία και Παιδεία. Φιλοσοφική Θεώρηση των Αξιών στο Χώρο της Παιδείας*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Καραφύλλης, Γ. (2007). *Η Φιλοσοφία της Παιδείας. Γνωσιολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (4^η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Kelly, S. (2009). Social identity theories and educational engagement, *British Journal of Sociology of Education*, 30(4), 449-462.
<http://dx.doi.org/10.1080/01425690902954620>
- Κόντου, Α. (2012). *Κριτική θεωρία και Εκπαίδευση. Adorno & Horkheimer, Habermas, Κριτική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

- Κωνσταντίνου, Χ. (1997). *Σχολική Πραγματικότητα και Κοινωνικοποίηση του Μαθητή. Σκιαγράφηση των Κοινωνικοποιητικών Μηνυμάτων του Σχολείου και των Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κωνσταντίνου, Χ. (2000). *Η Αξιολόγηση της Επίδοσης του Μαθητή ως Παιδαγωγική Λογική και Σχολική Πρακτική*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κωνσταντίνου, Χ. (2001). *Η Πρακτική του Εκπαιδευτικού στην Παιδαγωγική Επικοινωνία. Ο Αυταρχισμός ως Κυρίαρχο Γνώρισμα της Υπαρκτής Σχολικής Πραγματικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λιάμπας, Α., & Κάσκαρης, Ι. (2007). Κριτικός Μεταμοντερνισμός, Κριτική Παιδαγωγική και τα Ιδεολογικά Σχήματα του Νεοφιλελευθερισμού στην Εκπαίδευση. *Θέσεις, Αναλύσεις, Κριτική, Ζητήματα της πάλης των τάξεων*, 99. Ανακτήθηκε από:
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=975&Itemid=29
- Μανιάτης, Π. (2006, Μάιος). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση και κριτική παιδαγωγική*. Ανακοίνωση στο 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ. Ι. Ε. Π. ΕΚ.), Αθήνα.
- McLaren, P. L. (1995). White Terror and Oppositional Agency: Towards a Critical Multiculturalism. In Sleeter, C. & McLaren, P. L. (Eds.), *Multicultural education, critical pedagogy, and the politics of difference* (pp. 33-70). Albany, NY: State University of New York Press.
- Μπέργκερ, Π. Λ., & Λούκμαν, Τ. (2003). *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας* (μτφ. Κ. Αθανασίου). Αθήνα: Νήσος. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1966)
- Νικολάου, Γ. (2005). *Διαπολιτισμική Διδακτική. Το νέο περιβάλλον – Βασικές αρχές* (7^η εκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολάου, Γ. (2008). Ετερότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση μέσα από το πρίσμα της Κριτικής Θεωρίας: το Σχολείο της Ένταξης. Στο Ε. Τζελέπη-Γιαννάτου (Επιμ.), *Διαχείριση Προβλημάτων Σχολικής Τάξης* (τομ. 2, μέρος 3, σελ. 368-389). Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

- Νικολάου, Γ. (2009). *Ένταξη και εκπαίδευση των αλλοδαπών μαθητών στο δημοτικό σχολείο* (9^η εκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολάου, Σ.-Μ. (2008). *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης* (2^η εκδ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Pagani, C. (2014). Diversity and social cohesion. *Intercultural Education*, 25(4), 300-311,
DOI: 10.1080/14675986.2014.926158
- Παμούκτσογλου, Α. (2006, Μάιος). *Κριτική Κοινωνική θεωρία και μετασχηματισμός της Γνώσης: Ποιότητα στην εκπαίδευση*. Ανακοίνωση στο 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ. Ι. Ε. Π. ΕΚ.), Αθήνα.
- Περπερίδης, Π. Φ. (2008). *Το επικοινωνιακό μοντέλο του J. Habermas και η συμβολή του στην κριτική παιδαγωγική θεωρία* (Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)). Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (Κωδ. 18926).
- Πορτελάνος, Σ. (2010). *Διαπολιτισμική και Διαθεματική Διδακτική*. Αθήνα: Έννοια.
- Πορτελάνος, Σ. (2011). *Διαπολιτισμική Θεολογία*. Αθήνα: Έννοια.
- Πορτελάνος, Σ. (2013). *Ηθική και Παιδεία*. Αθήνα: Έννοια.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2009). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη* (14^η εκδ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Robson, C. (2010). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (2^η εκδ.). (μτφ. Β. Νταλάκου-Κ. Βασιλικού). Αθήνα: Gutenberg. (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1993)
- Σούλης, Σ.-Γ. (2002). *Παιδαγωγική της Ένταξης*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Τσιάμη, Δ. (2013). Paulo Freire, Κριτική Παιδαγωγική & Έρευνα Δράσης: Κοινές προβληματικές και απόψεις. *Action Researcher in Education*, 4, 20-42.

Φρέιρε, Π. (1977). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου* (μτφ. Γ. Κρητικός). Αθήνα: Ράππα.
(έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1970)

Φύκαρης, Ι. (2010). *Σύγχρονες διαστάσεις του διδακτικού έργου και ρόλου του εκπαιδευτικού. Όρια και δυνατότητες*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.

8. Παράρτημα

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Προσωπικά στοιχεία εκπαιδευτικών

1. Τι σχολή έχετε τελειώσει;
2. Πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;
3. Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;
4. Αν ναι, ως υποκείμενο της έρευνας ή ως ερευνητής/τρια;

Διερεύνηση των απόψεων για τους αλλοδαπούς και αν έχει δουλέψει

5. Στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς, έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;
6. (Αν ναι) Ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά; Πώς τις αντιμετωπίσατε;
7. Εσείς αντιμετωπίσατε δυσκολίες κατά τη διδασκαλία σας; Δηλαδή, αισθανόσασταν σίγουρος ή συναντούσατε δυσκολίες στη διαχείριση της κατάστασης;
8. Ποια είναι η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση;
9. Θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε επιπλέον πάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Διερεύνηση του πώς αντιλαμβάνεται την πολιτισμική ετερότητα και πολιτισμική ταυτότητα

10. Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ετερότητας;
11. Θεωρείτε ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως «διαφορετικού»;
12. Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ταυτότητας;
13. Πώς προσδιορίζετε τη διαφορετική ταυτότητα; Με ποιους όρους;
14. Σε ποιους όρους θεωρείτε ότι στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;
15. Αν υποθέσουμε ότι πολιτισμική διαφορά υπάρχει σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα, ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας;
16. Ποια, κατά τη γνώμη σας, καθορίζει περισσότερο τις άλλες;
17. Θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές (ή εθνοτικές) ομάδες έχουν κατ' ανάγκην διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικό τρόπο σκέψης, ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;

18. (Αν ναι) Θεωρείτε, δηλαδή, ότι μια συγκεκριμένη εθνική (ή εθνοτική) ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;
19. Οι πολιτισμικές διαφορές πιστεύετε ότι είναι εγγενείς στα άτομα μια συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές (δηλαδή κοινωνικά προσδιορισμένες);
20. Ποια είναι κατά τη γνώμη σας η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της «κοινωνικής κατασκευής»;
21. Θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να «κινείται» μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;
22. Πιστεύετε ότι οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;
23. Θεωρείτε ότι οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας, θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι άλλο;
- Θεωρία Επικοινωνιακής Δράσης (Habermas) –θεωρητικό πλαίσιο***
24. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης διαφόρων πολιτισμών;
25. Ο ρόλος του διαλόγου στη σχολική τάξη;
26. Πιστεύετε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία του με τον διαφορετικό «Άλλο»;
27. Θεωρείτε ότι η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο;
- Έχει εικόνα για την άποψη που έχει η Κριτική Παιδαγωγική για τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο»;***
28. Σε διάφορες επιμορφώσεις, ημερίδες, συνέδρια κ.λπ. που ενδεχομένως έχετε συμμετάσχει, έχετε έρθει σε επαφή με την έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής;
29. (Αν ναι) Ποια η άποψή σας για τη συγκεκριμένη παιδαγωγική «σχολή»-κατεύθυνση;
30. Η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο διανοούμενο». Πώς σας φαίνεται αυτή η «αντιστοίχιση» του δασκάλου ως διανοούμενου;
31. Ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος ως δημόσιος διανοούμενος, τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;
32. Ποια «υποχρέωση» θεωρείτε ότι έχει ένας δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του; Απέναντι στην κοινωνία;

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.1)

Λοιπόν, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Εεε, το Παιδαγωγικό της Αθήνας.

Πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

11 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Όχι.

Μάλιστα. Εεε, τώρα, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Εεε, σε προηγούμενα σχολεία που ήμουνα, ναι, στο συγκεκριμένο που είμαι δεν τυχαίνει η τάξη μου να έχει κάποιο παιδάκι αλλοδαπό.

Εεε, ποια τάξη έχετε τώρα;

Τώρα την Τετάρτη.

Τετάρτη... εεε, ποιες δυσκολίες έχετε αντιμετωπίσει, με τα παιδιά αυτά;

Εεε, προηγούμενες τάξεις που είχα αλλοδαπά παιδιά μέσα;

Ναι.

Εεε, ήτανε πρόσφατα, δηλαδή τα παιδάκια, τα περισσότερα, στην πλειοψηφία τους, ήταν από την Αλβανία, εεε είχαν γεννηθεί εδώ πέρα, εεε κι είχαν εγκλιματιστεί, το σχολείο το είχαν ξεκινήσει κανονικά... γνώριζαν τη γλώσσα... δεν αντιμετώπισα ιδιαίτερα προβλήματα... εεε εκτός του ότι παρατήρησα... εεε στις επιδόσεις τους... εεε ότι... ήτανε πιο χαμηλές, δεν είχαν βοήθεια από το σπίτι, γιατί οι γονείς τύχαιναν να είναι από την Αλβανία και δεν γνώριζανε τη χώρα... εεε σ' αυτό το επίπεδο μόνο...

Κι αυτές τις δυσκολίες πώς τις αντιμετωπίσατε;

Εεε προσπάθησα με εξατομικευμένη διδασκαλία, εεε με κάποιες επαναλήψεις, εεε να κατεβάσω λίγο το επίπεδο, εεε σε πράγματα που δεν γνώριζαν για να μπορέσω να... να

καλύψω τα κενά, να προχωρήσουν... εεε μ' αυτόν τον τρόπο, με κάποιες ιδιαίτερες εργασίες...

Εεε κατά τη διάρκεια αυτή αισθανόσασταν σίγουρη για τη δουλειά σας ή... εντοπίζατε κάποιες δυσκολίες;

Εεε ήτανε δύσκολο σε περιπτώσεις που είχανε πολλά κενά, να τα καλύψω για να φτάσουν το επίπεδο της τάξης, εεε και δυσκολευόμουνα στο ότι έπρεπε να συνεχίσω την ύλη και συγχρόνως αυτά τα παιδιά να καλύψουν και την προηγούμενη ύλη και... ήτανε δύσκολα λίγο...

Ναι... εεε η άποψή σας για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ποια είναι;

Εεε πιστεύω ότι είναι επίκαιρη με το θέμα κιόλας που ζούμε τη σημερινή εποχή, το ότι οι τάξεις πια εεε είναι πολύχρωμες, έχουνε δηλαδή από πολλές μέσα... χώρες παιδιά, εεε και... είναι απαραίτητο οι δάσκαλοι να γνωρίζουνε κάποια πράγματα για να μπορούνε να λειτουργήσουνε στην τάξη εεε πιο σωστά...

Εεε εσείς θα ενδιαφερόσασταν να επιμορφωθείτε επιπλέον στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Ε, φυσικά, ναι...

Εεε ωραία. Την έννοια της «ετερότητας», τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εεε... ο «άλλος», φαντάζομαι... είναι...

Ο διαφορετικός άλλος;

Ο διαφορετικός ο άλλος, ναι... εεε παιδάκια που έχουνε άλλο... εεε πολιτισμική-κά πολιτισμική κουλτούρα... εεε γλώσσα, ήθη, έθιμα, εεε προέρχονται οι γονείς τους από άλλη χώρα, έστω κι αν αυτά έχουνε γεννηθεί εδώ, εεε πιστεύω ότι είναι οι άλλοι, οι διαφορετικοί...

Θεωρείτε, δηλαδή, ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες που ορίζουν ή κατατάσσουν τον άλλο ως διαφορετικό;

Εεε... εγώ πιστεύω ότι κατατάσσεται ως διαφορετικός σε χαρακτηριστικά, όπως ένα παράδειγμα... η γλώσσα, η θρησκεία... το χρώμα, η χώρα που προέρχεται... από κει ξεκινάει η έννοια της ετερότητας και τον κατατάσσουμε ως διαφορετικό...

Την έννοια της «ταυτότητας» πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εεε... σαν τον σύνολο των χαρακτηριστικών που το παιδί έχει από το σπίτι του, από την κουλτούρα του, από την οικογένειά του... εεε καταχτήσει... ταυτότητα είναι... πού ανήκω, αυτό πιστεύω εγώ...

Εεε, και πώς την προσδιορίζετε, με ποια χαρακτηριστικά, τη διαφορετική ταυτότητα;

Εεε βασικά τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας προέρχονται από το ότι... εεε ανήκω σε μια πατρίδα, εεε έχω μια γλώσσα, εεε έχω μια θρησκεία, έχω κάποια ήθη και έθιμα, κάποιες συνήθειες, τρόπο ζωής... έτσι νομίζω ορίζετε η ταυτότητα, και το αντιλαμβάνομαι ότι ανήκω σε αυτό το σύνολο...

Ε, σε ποιους θεωρείτε ότι στηρίζεται, τώρα, η πολιτισμική διαφορά;

Ε, σε ποιους όρους;

Ναι, ή ποια χαρακτηριστικά έχει κάποιος που είναι πολιτισμικά διαφορετικός;

Εεε... έχει άλλου... άλλα... δηλαδή προέρχεται από... εεε... κάποια χώρα που... εεε περιέχει μέσα συνήθειες, ήθη, έθιμα, εεε... πολιτισμός είν' αυτό, ίσως να μπορέσουμε να τον διευρύνουμε τον όρο, όσον αφορά την κουλτούρα του;

Ωραία. Εεε αν υποθέσουμε τώρα ότι η πολιτισμική διαφορά υπάρχει στις περιπτώσεις που παρατηρείται εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα... ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας;

Εεε... η θρησκευτική... και η... η εθνοτική... πιστεύω...

Ωραία. Εεε, και ποια κατά τη γνώμη σας καθορίζει περισσότερο τις άλλες;

Εεε... νομίζω... η θρησκευτική(;)... έτσι πιστεύω...

Θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;

Κατ' ανάγκη όχι, αλλά στον κανόνα πιστεύω ότι οι εθνικές ομάδες φέρουν μια ιδιαίτερη κουλτούρα, ότι δηλαδή κι αυτό φαίνεται στον τρόπο ζωής τους, εεε φαίνετ... φαίνεται

στον τρόπο που σκέφτονται, εεε... ακόμα και στον τρόπο που μιλάνε, ακόμα... δηλαδή και σε μία ακόμα χώρα που είναι... εεε ίδιας εθνικότητας τα άτομα, κατά τόπου, κατά τόπο διαφέρει και η κουλτούρα τους και ο τρόπος που μιλάνε και έχουνε δικά τους ήθη και έθιμα.

Θεωρείτε, δηλαδή, ότι μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;

Εεε όχι, γιατί πιστεύω ότι σήμερα πια στο σημερινό κόσμο υπάρχει κι αυτή η ώσμωση, που λέμε, που ανακατεύονται πολιτισμοί, είναι και οι τεχνολογίες του ίντερνετ, η τηλεόραση, που φέρνουν τον κόσμο πιο κοντά, μαθαίνουμε στυλ ζωής και πράγματα και για άλλους λαούς, υιοθετούμε και κάποια... δεν νομίζω ότι υπάρχει μια καθαρή μορφή.

Εεε, πολιτισμικές διαφορές πιστεύετε ότι είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές; Δηλαδή κοινωνικά προσδιορισμένες;

Εεε κοινωνικές κατασκευές...

Εεε πώς το στηρίζετε αυτό;

Εεε πιστεύω ότι μαθαίνεται... ότι αποκτάμε ένα πολιτισμικό κεφάλαιο, κάπως δηλαδή εεε το καταχτεί, το καταχτάει το παιδί μέσα από την οικογένειά του, δεν γεννιέται μ' αυτό, το μαθαίνει από το περιβάλλον του... που μπορεί στην αρχή να 'ναι η οικογένειά του, οι φίλοι του, το σχολείο του, πολύ βασικό λο... ρόλο παίζει... εεε και σιγά σιγά το χτίζει, αυτό πιστεύω.

Εεε κατά τη γνώμη σας ποια είναι η σχέση πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής;

Εεε, ότι η πολιτισμική ταυτότητα είναι προϊόν, εε, της κοινωνίας μας, άρα είναι μια κοινωνική κατασκευή.

Δηλαδή θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθηλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να κινείται και μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Πιστεύω ότι μπορεί να κινείται, γιατί έτσι όπως είναι σήμερα ο κόσμος, και είπα και προηγούμενα, εεε... έρχεται σε επαφή και με πολιτισμούς άλλους αναγκαστικά... εεε δεν

είναι κλεισμένος δηλαδή κάπου... και υιοθετεί, εε, καινούριες συμπεριφορές, μπορεί να τις αλλάξει... εεε ή να τις καταργήσει και τελείως, εξαρτάται και με τα άτομα που συναναστρέφεται... η δουλεία του, ένα σωρό πράγματα συμβάλλουν στο να αλλάξει, να έχει ταυτόχρονα πολλές ταυτότητες... και το χώρο που βρίσκεται...

Μάλιστα. Οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους, κατά τη γνώμη σας;

Εεε πιστεύω ότι δεν πρέπει να τα καταργούμε ή να τα θεωρούμε υποδεέστερα, να τα βάζουμε στην άκρη, εεε βασικά πολιτισμικά στοιχεία, εεε δομούνε την προσωπικότητά του, την... τον τρόπο ζωής του, αλλά όχι αποκλειστικά μόνο αυτά.

Ωραία. Ε, όσον αφορά τώρα τις συλλογικές ταυτότητες, που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας, θεωρείτε ότι πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι άλλο;

Εεε... πιστεύω ότι θα πρέπει να διατηρούνται, ε και να εμπλουτίζονται... κάπως έτσι δηλαδή... εντάζει, όχι στο ακέραιό τους.

Ναι. Εεε, ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια της ειρηνικής συνύπαρξης των διαφόρων πολιτισμών, ποιος θεωρείτε ότι είναι;

Εεε, πιστεύω είναι η αποδοχή, να μπορούμε να αποδεχτούμε... εεε το «άλλον» που έχει ένα διαφορετικό πολιτισμό, μια διαφορετική κουλτούρα... και να μπορούν, και να μπορούν να συνυπάρξουν κιόλας.

Η αποδοχή... Μάλιστα. Εεε ο ρόλος που έχει ο διάλογος μέσα στη σχολική τάξη;

Παίζει μεγάλο ρόλο... εεε γιατί προετοιμάζει τα παιδιά να δεχτούν ανθρώπους διαφορετικούς... εεε παίζει μεγάλο λο... ρόλο και στην ενδοσχολική βία που είναι πολύ, έτσι, της μόδας τώρα τελευταία, εεε για να καταφέρουν να διαχειριστούνε και θέματα... εεε με τους συμμαθητές τους, και αργότερα στην κοινωνία την ευρύτερη, ως πολίτες πλέον. Ε, παίζει μεγάλο ρόλο γενικά...

Πιστεύετε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο» ή ίσως είναι και επικίνδυνο επειδή μπορεί να μπερδέψει την ατομική του ταυτότητα;

Πιστεύω ότι ο άνθρωπος πρέπει να είναι ανοιχτός... εεε να μπορεί να, και να γνωρίσει, ααα και να δεχτεί, εεε και να διαφοροποιηθεί, συγχρόνως... χωρίς να σημαίνει ότι τον εεε υποτιμάει ή τον θεωρεί υποδεέστερο...

Θεωρείτε ότι η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο;

Εεε... νομίζω ότι είναι ο μόνος τρόπος...

Ναι... Τώρα, σε διάφορες επιμορφώσεις, ημερίδες, συνέδρια, που ενδεχομένως έχετε συμμετάσχει, έχετε έρθει σε επαφή με την έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής;

Ναι.

Ε, η άποψή σας για τη συγκεκριμένη παιδαγωγική κατεύθυνση ή «σχολή» ποια είναι;

Εεε πιστεύω ότι... δίνουμε τη δυνατότητα στο παιδί να ανοίξει τους ορίζοντές του, να ψάξει, εεε να μπορεί να απαντήσει σε ερωτήματα, στο «γιατί», στο «πώς», εεε... κριτική παιδαγωγική δηλαδή... εεε δεν ορίζει στενά πλαίσια, αφήνει ανοιχτά, ανοιχτούς δρόμους για τη σκέψη και πιστεύω ότι το παιδί αν το μάθουμε, εεε να λειτουργεί μέσα απ' αυτούς τους δρόμους... εεε θα γίνει πιο διαλεκτικό, πιο... εεε... πιο επικοινωνιακό, πιστεύω ότι θα του κάνει καλό...

Η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο». Εεε εσάς πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Εεε σύμφωνα με τον όρο, τώρα, «διανοούμενος», εεε είναι αυτός που μπορεί να ασχολείται με... πολλά θέματα, από την τέχνη μέχρι την πολιτική... ε πιστεύω ότι ο δάσκαλος πρέπει να είναι ενημερωμένος και υποψιασμένος... εεε και πρώτα ο ίδιος, ε να μπορεί να έχει αναπτύξει τη δική του κριτική σκέψη, για να οδηγήσει και τα παιδιά, ε σε τέτοιους δρόμους.

Ε, τα καθήκοντα που θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος ως «δημόσιος διανοούμενος», τόσο εντός όσο κι εκτός της σχολικής τάξης;

Ε, δεν μπορώ να τα θεωρήσω ως καθήκοντα συγκεκριμένα... εεε θεωρώ ότι είναι στάση ζωής, στο να μπορώ να, με την ευρύτερη έννοια του διανοούμενου, όχι με τη

στενή. Εεε και εκτός τάξης και εντός τάξης, ο δάσκαλος θα πρέπει να λειτουργεί ως διανοούμενος, εε να έχει άποψη, δηλαδή, εεε και να την επιχειρηματολογεί και να... μπορεί και να την εε... να δείχνει και τον δρόμο στα παιδιά να σκέφτονται μ' αυτόν τον τρόπο.

Θεωρείτε ότι ο δάσκαλος έχει κάποια υποχρέωση απέναντι στους μαθητές του ή απέναντι στην κοινωνία γενικότερα;

Εεε θεωρώ ότι η δουλειά του δασκάλου... εεεεμ είναι μία υποχρέωση, εεε ως προς τους νέους ανθρώπους... εεε που πλάθουνε χαρακτήρα, που... να αφυπνίζει συνειδήσεις, να... ε νομίζω ότι παίζει, με... μεγά... αλλά δεν το θεωρώ ως υποχρέωση με την κακή έννοια... με την έννοια της ηθικής υποχρέωσης ίσως...

Ε, απέναντι στην κοινωνία;

Εεε και απέναντι στην κοινωνία, ναι... ο δάσκαλος δεν είναι για μόνο μέσα στην τάξη, είναι για την ευρύτερη κοινωνία, αυτή είναι η γνώμη μου...

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

Ευχαριστώ κι εγώ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.2)

Ε, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Το Παιδαγωγικό των Ιωαννίνων. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Ιωαννίνων.

Ε, πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Ε, περίπου 10 χρόνια. Αν εξαιρέσεις τα 2 χρόνια που ήμουν σ' άδεια τοκετού και ανατροφής... 8 χρόνια πραγματικής υπηρεσίας δηλαδή...

Ναι... Έχετε ξανασυμμετάσχει σε έρευνα;

Όχι.

Πρώτη φορά... Ούτε...

Πρώτη φορά.

...ως υποκείμενο ούτε ως ερευνήτρια...

Ούτε ως υποκείμενο, όχι, όχι...

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, έχω έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές.

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει ότι αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Ε, τα ίδια τα παιδιά; Ξεκινάμε από την οικογένεια. Μεγάλο πρόβλημα είναι η επικοινωνία μαζί με τους γονείς. Εεε, υπάρχουν αλλοδαποί μαθητές, αυτοί που ήταν γεννημένοι στην Ελλάδα, ξέραν πολύ καλά τη γλώσσα, δεν είχαμε τέτοια προβλήματα. Εεε, υπήρχαν όμως προβλήματα με παιδάκι που έχει γεννηθεί σε άλλη χώρα, οπότε μιλούσε ρώσικα, μόνο. Εε, δυσκολία είχα στο να καταλάβω το παιδάκι και να καταλάβω, για παράδειγμα, στα μαθηματικά αν είχε, αν είχαν ασχοληθεί οι γονείς, κατά πόσο η οικογένεια ασχολείται δηλαδή με το παιδί. Εγώ, επειδή ήξερα τη γλώσσα, της μίλησα, κατάλαβα ότι ήταν πολύ δουλεμένη στη γλώσσα της, δεν ήταν όμως

δουλεμένη... λόγω... δεν φαινόταν δηλαδή οι ικανότητες του παιδιού λόγω του ότι δεν μιλούσε τη γλώσσα η ίδια.

Γνωρίζεται τη ρωσική;

Εγώ γνώριζα και μπορούσα να βοηθήσω και μπορούσα να συνεννοηθώ και με τη γιαγιά. Κατά τ' άλλα, αν δεν μιλούσα τη γλώσσα, θα είχαμε μεγάλο πρόβλημα επικοινωνίας και σε απλά πράγματα, όπως τι ώρα θα 'ρθει το παιδάκι στο σχολείο ή, εμείς είχαμε 28^η, το να μην έρθει το παιδί στο σχολείο. Δεν μπορούσε να καταλάβει η γιαγιά. Οπότε, μιλούσα εγώ με τη γιαγιά και συνεννοούμασταν έτσι. Εεε με τους μαθητές που ήτανε γεννημένα στην Ελλάδα, εε κάποια προβληματάκια στο... στα άρθρα, στο θηλυκό, στο αρσενικό, σε αυτά εδώ τα πράγματα... στη γλώσσα. Αλλά κι αυτά λύθηκαν πολύ εύκολα. Και με τους γονείς, δυσκολία στις μικρές τάξεις, όταν θες να εξηγήσεις στη μαμά πώς θα βοηθήσει το παιδί και δεν μπορείς να συνεννοηθείς με τη μητέρα, μεγάλο πρόβλημα.

Ε, και πώς αντιμετωπίσατε αυτές τις δυσκολίες;

Ε, για το κοριτσάκι αυτό που μιλούσα τη γλώσσα και μπορούσα να βοηθήσω μ' αυτό τον τρόπο, εε βοήθησα μιλώντας της λίγο στα ρώσικα, γι' αρχή. Εε, το... βασικά ήθελα να δω πόσο δουλεμένη είναι. Μόλις κατάλαβα ότι το παιδάκι έχει... εεε, έχει καταλάβει κάποια πράγματα, μετά άρχισε να μιλάει και το λύσαμε. Εεε, για τα άλλα τα παιδάκια, εε με τους γονείς, όταν δεν μιλούσαν καθόλου, φέρναν διερμηνέα, δηλαδή μία άλλη μητέρα που μιλούσε καλύτερα τη γλώσσα, και για τα παιδάκια... εεε δουλεύοντας στην τάξη. Δηλαδή, ήταν Δευτέρα δημοτικού, ούτως ή άλλως η γραμματική, τα άρθρα, εεε τα γένη, ήταν κάτι που το δουλεύαμε ούτως ή άλλως. Και κυρίως με εικόνες. Δηλαδή, όταν τους έλεγε στο αρσενικό, στον άντρα λέμε «ο», τους έδειχνα και εικονίτσα, τους έφτιαχνα αφίσες, για να τα ξεχωρίζουν και να τα βλέπουνε και... πολλή κουβέντα, συζήτηση. Αυτά.

Ωραία. Εμ... εσείς αισθανόσασταν σίγουρη για τις μεθόδους που χρησιμοποιούσατε ή...

Όχι, όχι... Εεε, στα τυφλά. Ό,τι έπιανε σε κάθε παιδί. Δηλαδή κάποιο παιδάκι θα μπο... μπορούσε να το καταλάβει με την πρώτη, άλλο δυσκολευόταν παραπάνω... εεε και δεν ήξερα, ας πούμε στο παιδάκι που μίλησε στα ρώσικα δεν ήξερα καν αν έπρεπε να της

μιλήσω στα ρώσικα, να σου πω την αλήθεια... απλά πέρασαν κάποιες μέρες... το δοκίμασα, δεν ήξερα αν μπορούσα να το κάνω αυτό ή αν έπρεπε να το κάνω...

Ό,τι κάνατε, δηλαδή, ήταν εμπειρικό περισσότερο...

Πιο πολύ εμπειρικό, ναι...

Ναι. Εεε, η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Εεε, η άποψή μου. Ε, θεωρώ ότι είναι κάτι... αρκετά σημαντικό ειδικά στις μέρες... στις μέρες μας η διαπολιτισμικότητα είναι βασικό χαρακτηριστικό των σχολείων μας. Οπότε, θεωρώ ότι είναι... κατέχει ιδιαίτερο ρόλο, και σημαντικό ρόλο στη δουλειά μας.

Θα θέλατε να επιμορφωθείτε παραπάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Ναι, θα το 'θελα.

Ωραία. Τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εεε, ετερότητα. Διαφορετικότητα. Εεε, διαφορετικό φύλο, διαφορετικό θρήσκευμα, διαφορετική γλώσσα, καταγωγή... εεε θεωρώ ότι υπάρχει ετερότητα και σε παιδιά που... στα ελληνόπουλα... που γεννήθηκαν όλα στην Ελλάδα, εεε το παιδάκι που ζει στην Άρτα με το παιδάκι που ζει σ' ένα απομακρυσμένο χωριό της Ηπείρου έχει μεγάλη διαφορά. Γενικά με την έννοια της διαφορετικότητας, έτσι το αντιλαμβάνομαι εγώ.

Η διάφορα, για παράδειγμα, στο παιδί ενός χωριού με το παιδί της πόλεως, πού την αντιμετωπίζετε ακριβώς;

Εεε, κάποιες φορές δεν σημαίνει ότι το παιδί της πόλης είναι πιο δουλεμένο ή ξέρει περισσότερα πράγματα. Έχω τύχει σε μαθητή σε ορεινό χωριό ο οποίος ήτανε καταπληκτικός μαθητής. Πιο πολύ στα ερεθίσματα. Για παράδειγμα: ανα... λες το τσίρκο στα παιδιά, θέμα στη Δευτέρα δημοτικού, το τσίρκο. Ο μαθητής ας πούμε στη Ράμια δεν έχει πάει καν στο τσίρκο. Ε, ο μαθητής, όμως, της πόλης ααα, έχει πάει σίγουρα, έχει επισκεφθεί έστω μία φορά στη ζωή του το τσίρκο. Εεε ακόμα και το μετρό. Όταν απευθύνεσαι σε μαθητές της Άρτας, δεν... δεν το ξέρουν το μετρό. Εεε στη μεγά... στις μεγάλες τάξεις, σίγουρα ένα παιδάκι στην Αθήνα έχει άλλη επαφή... Μα... Με αυτή την έννοια.

Ναι. Κατάλαβα...

Των ερεθισμάτων πιο πολύ.

Ναι. Θεωρείτε ότι υπάρχουνε αντικειμενικοί παράγοντες που ορίζουνε κάποιον ως διαφορετικό;

Ως διαφορετικ... αντικειμενικοί παράγοντες...

Δηλαδή, υπάρχει κάτι στάνταρ το οποίο θα χαρακτηρίσει τον άλλο ως διαφορετικό;

Ε, γενικά στην κοινωνία μας νομίζω, ό,τι αποκλίνει του μέσου όρου το χαρακτηρίζουμε διαφορετικό.

Ναι... Εεε, ωραία. Τώρα, την έννοια της ταυτότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Την ταυτότητα. Εεε ό,τι κάνει έναν άνθρωπο ξεχωριστό, έναν μαθητή, ε στο.. στους μαθητές φαντάζομαι απευθυνόμαστε. Εεε ταυτότητα ενός μαθητή είναι αυτό... για μένα, ότι ο το... ο τόπος που ζει, το ίδιο το παιδί, η οικογένειά του, εεε το φύλο του... εεε η καταγωγή του, η γλώσσα του, όλα αυτά που προσδιορίζουν έναν άνθρωπο, έναν μαθητή.

Εεε την διαφορετική ταυτότητα, τώρα, ποια χαρακτηριστικά... σε ποια χαρακτηριστικά την εντοπίζετε; Με ποιους όρους;

Για παράδειγμα σ' ένα τμήμα που έχεις όλο... παιδάκια από την Ελλάδα, όταν έρχεται ένα παιδάκι από μία ξένη χώρα, αμέσως αμέσως είναι διαφορετικό. Διαφορετικό γιατί έχει άλλα... εεε άλλα στοιχεία στην προσωπικότητά του, στη γλώσσα του, σ' αυτά τα... σ' αυτούς τους τομείς, στην... στη γλώσσα, στο θρήσκευμα...

Άρα, η ταυτότητα προσδιορίζεται και μέσω της ετερότητας...

Ναι, σίγουρα...

Κατά κάποιο τρόπο...

Φέτος, ας πούμε, έχω μαθητή που έχει... καμία σχέση με τους αλλοδαπούς μαθητές, αλλά έχει ένα θέμα με... ακοής. Αμέσως αμέσως είναι ένας ξεχωριστός μαθητής μέσα στο σύνολο της τάξης.

Ναι... Τώρα, εεε σε ποιους όρους, σε ποια χαρακτηριστικά αθροιστικά... στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;

Πολιτισμική διαφορά...

Διαφορά...

Σε ποια χαρακτηριστικά. Δηλαδή;

Δηλαδή, ποια είναι τα χαρακτηριστικά ενός ατόμου, έτσι ώστε να πούμε ότι αυτό το άτομο είναι πολιτισμικά διαφορετικό;

Εεε είναι αυτά που είπαμε τα... τα γενικά, αλλά θεωρώ είναι και οι εμπειρίες που έχει ένας άνθρωπος που... έχει ζήσει στο εξωτερικό... μπορεί να είναι Έλληνας που έχει ζήσει πολλά χρόνια στο εξωτερικό. Βλέπεις ότι α... αποκτούν άλλα χαρακτηριστικά, που εμείς που ζούμε εδώ δεν τα έχουμε.

Ναι...

Εεε αυτό, δηλαδή και οι εμπειρίες τους...

Ωραία. Εεε, τώρα, αν υποθέσουμε ότι η πολιτισμική διαφορά, και την περιορίσουμε σε αυτά που είπαμε πριν, ότι υπάρχει σε περιπτώσεις που παρατηρείται εθνική, εθνοτική, γλωσσική ή θρησκευτική...

Ναι...

...ετερότητα, εε ποια θεωρείτε εσείς ως σημαντικότερη πτυχή, από αυτές που αναφέραμε;... της πολιτισμικής ταυτότητας;

Ναι. Ε, τα θεωρώ όλα πολύ σημαντικά. Τώρα δεν μπορώ να σου προσδιορίσω ακριβώς ποιο... εεε... άμεσα και έμμεσα ίσως και τη θρησκεία... ότι το θρήσκευμα παίζει μεγάλο ρόλο...

Ναι. Θεωρείτε ότι κάποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες;

Ίσως το θρήσκευμα...

Η θρησκεία...

Η μπορεί να το 'χω εγώ στο μυαλό μου, γιατί είχα μαθητές, εεε, από άλλες... με που μιλούσαν άλλη γλώσσα, από άλλες... εεε... από άλλα έθνη... δεν είχα ίσως μαθητή με άλλο θρήσκευμα... εεε και δεν ξέρω πώς εντάσσονται αυτά τα παιδιά μέσα στο σύνολο, γιατί διαπίστωσα ότι οι μαθητές που γεννήθηκαν σ' άλλες χώρες προσαρμόστηκαν και εντάχθηκαν πολύ ομαλά μέσα στο σύνολο... για το θρήσκευμα δεν μπορώ να πω... και μία φορά που είχα μια εμπειρία ως μαθήτρια, δεν ήταν θετική, ίσως γι' αυτό μου 'χει μείνει αυτό το... ότι παίζει τόσο μεγάλο ρόλο.

Τι είδους εμπειρία είχατε;

Ε, είχαμε μαθητή που ήτανε... εεε... μάρτυρες του Ιεχωβά οι γονείς του και αντιμετωπιζόταν πολύ άσχημα από το σύνολο το... το μαθητικό, και... εε χωρίς καμία υποστήριξη από τον... κλάδο των δασκάλων... και, οπότε, αυτό μ' έχει... δεν ξέρω τώρα τι φταίει και τι έφταιζε, τότε ήμουν και παιδί, δεν... θυμάμαι αλλά... μ' έχει στιγματίσει ίσως κι αυτό, αυτή η εμπειρία να με κάνει να το σκέφτομαι το θρήσκευμα τόσο έντονα...

Ναι... Εεε... θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές ή εθνοτικές διαφορές... εεε...αναπ... που παρατηρούνται στις ομάδες, έχουν κατ' ανάγκη... ε, τις χαρακτηρίζει ότι έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;

Ναι... Κοίτα στα παιδιά μπορεί να ξεκινούν έτσι, αλλά υπάρχει και μεγάλο μπέρδεμα μετά, δηλαδή μπορεί να ξεκινάει ένα παιδάκι... όταν τα... εεε... υπάρχει αλληλεπίδραση... δηλαδή μπορεί να ξεκινούν έτσι και να ξεχωρίζουν το καθένα, γιατί... στον... στην ομιλία του, αλλά βλέπεις υπάρχει μια μίξη μετά... οπότε κι εκεί, αυτό το παιδάκι υιοθετεί στοιχεία του σχολείου όπως και δίνει στοιχεία από τη δική του χώρα στο σύνολο το... το μαθητικό...

Ναι. Δηλαδή... εε μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα...

Ναι...

Πιστεύετε ότι θα συμπεριφέρεται... εε αναγκαστι... και θα σκέφτεται αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο;

Εντάξει, δεν το νομίζω αυτό, όχι... όχι...

Ωραία. Οι πολιτισμικές διαφορές θεωρείτε ότι είναι εγγενείς στα άτομα... εεε ή είναι περισσότερο κοινωνικές κατασκευές;

Κοινωνικές κατασκευές...

Δηλαδή, εε η γνώμη που έχετε για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την κοινωνική κατασκευή;

Δηλαδή;

Δηλαδή θεωρείτε ότι υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές κατασκευές που αναφέρουμε και στην πολιτισμική ταυτότητα; Είναι, δηλαδή, και η πολιτισμική ταυτότητα μια πολιτισμική κατασκευή ή όχι;

Ε, είναι μία πολιτισμική κατασκευή, ναι...

Μια κοινωνική κατασκευή...

Είναι μία κοινωνική κατασκευή... η ταυτότητα...

Ωραία. Εεε ένας άνθρωπος θεωρείτε ότι είναι αναγκαστικά καθλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί... εε να κινείται... μεταξύ διαφορετικών;

Εγώ θεωρώ ότι μπορεί να κινείται... μεταξύ διαφορετικών...

Ανάλογα με το περιβάλλον που...

Ανάλογα με το π... περιβάλλον που βρίσκεται και μπορεί να υιοθετήσει στοιχεία από... εεε από μία χώρα που σου λέω, για παράδειγμα, κάποιος που ζει στην Ελλάδα ή και ζει στο εξωτερικό μπορεί να υιοθετήσει στοιχεία και από τις δύο... χώρες.

Ναι...

Να υιοθετήσει αυτά που του αρέσει, να αποβάλλει αυτά που δεν του αρέσουνε...

Εεε οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θεωρείτε ότι πρέπει να κρατούνε πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Ναι, ναι, θεωρώ ότι δεν πρέπει να πιέζονται... ε, και σ' αυτό σαν μαθήτρια έχω άποψη... κακή, ότι παλιά υπήρχε αυτή η νοοτροπία ότι δεν θα μιλάς τη μητρική σου γλώσσα, ότι θα μιλάτε μόνο ελληνικά, ότι... μμ εε οτιδήποτε είναι διαφορετικό είναι και

ξένο... είμαι κάθετα ενάντια σ' αυτές τις απόψεις, θεωρώ ότι θα πρέπει να σέβεται τη διαφορετικότητα του μαθητή, να του αφήνεις να εκφράζεται όπως θέλει... δεν μπορεί, ξαφνικά, επειδή ήρθε στην Ελλάδα να διαγράψει ό,τι έχει ζήσει ή ό,τι ζει στο σπίτι του και στην οικογένειά του... εε πρέπει να υπάρχει σεβασμός, ναι... να σέβεται, δηλαδή, αυτή την ετερότητα του παιδιού...

Εεε, οι συλλογικές ταυτότητες οι οποίες διαφέρουν από την πλειοψηφου... από αυτή της πλειοψηφούσας ομάδας, θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Εεε, δηλαδή αν...

Παράδειγμα: έχουμε στην Ελλάδα... εεε τη... μια μουσουλμανική κοι... κοινότητα, τους Πομάκους...

Πομάκους... ναι...

... η ιδιαίτερη ταυ... συλλογική τους ταυτότητα θα πρέπει να διατηρείται, πιστεύετε, ή να αποδομηθεί σιγά σιγά για να αφομοιωθεί;

Εε, εγώ είμαι σ' αυτούς που θεωρεί ότι πρέπει να διατηρείται, δεν θεωρώ ότι πρέπει να αποδομηθεί... πρέπει να διατηρείται... εε και να εξελίσσεται, να μην μένει στάσιμη, να προσαρμόζεται στα δεδομένα των καιρών και στη χώρα που ζούμε...

Ωραία. Εεε... τώρα... Ε, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου... στην προσπάθεια της ειρηνικής συνύπαρξης των διαφόρων πολιτισμών;

Εντάξει έχει πρωταρχικό ρόλο ο διάλογος... αλλά εεε... να υπάρχει... διάλογος κι απ' τις δύο μεριές, όχι μόνο εγώ λέω, ο άλλος ακούει και νιώθω ότι έχω κάνει δουλειά, πρέπει να υπάρχει... λόγος κι αντίλογος...

Εεε ο ρόλος του διαλόγου στη σχολική τάξη, ποιος νομίζετε ότι πρέπει να είναι;

Γενικότερα;

Ναι.

Ε, πρωταρχικός ρόλος... εε η συζήτηση... ο διάλογος... έτσι μαθαίνουν στα παιδιά, έτσι μαθαίνουν τα παιδιά, εεε μέσα απ' τον διάλογο βγαίνουν κι άλλα πράγματα και με τον δικό τους, τον προσωπικό διάλογο μπορείς να μάθεις πολλά πράγματα... και ειδικά

και τα παιδάκια αυτά που μπορεί να νιώθουν λίγο διαφορετικά, πολλές φορές θα δεις ότι είναι επιφυλακτικά με το δάσκαλό τους και μπορεί με ε... με έναν συμμαθητή τους να πουν περισσότερα πράγματα κι εσύ ακούγοντάς τους σαν τρίτο πρόσωπο... εκφράζονται δηλαδή καλύτερα μεταξύ τους τα παιδιά, οπότε είναι σημαντικός κι ο μεταξύ τους διάλογος.

Πιστεύετε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τον διάλογο, την επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο»;

Ναι, ναι, το πιστεύω αυτό...

Εεε, η αλλαγή της κοινωνίας πιστεύετε ότι μπορεί να έρθει μέσα από το διάλογο;

Εε, πιστεύω ότι μπορεί να έρθει, ναι... ε, είμαι υπέρ του διαλόγου σ' όλα τα επίπεδα...

Ωραία. Λοιπόν, εε με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής έχετε έρθει σε κάποια επαφή;

Όχι, όχι, δεν γνωρίζω την...

Εεε η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο διανοούμενο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο»...

Ναι...

... εεε πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Ως διανοούμενου... δεν ξέρω... η λέξη δεν μ' αρέσει... εε «διανοούμενος», δηλαδή; Ο άνθρωπος που ασχολείται... μου φαίνεται πολύ θεωρητικό, πώς να σ' το εξηγήσω; Δηλαδή, αυτό που υπήρξε η νοοτροπία ότι ο δάσκαλος είναι αυθεντία η παλιακή, και τα ξέρει όλα, και είναι ο άρχοντας του χωριού... επιστρέφουμε σ' αυτό ή...

Εε το αντιλαμβάνομαι ως ο άνθρωπος ο οποίος πρέπει να έχει μία κριτική στάση απέναντι στα πράγματα...

Ναι...

... και να συμμετέχει, να λέει την άποψή του, με πάντα κριτικό τρόπο...

Αυτό το υποστηρίζω 100% και νομίζω ότι και ο ρόλος του είναι οι μαθητές που θα εε βγάλει αύριο-μεθαύριο, να τα προ... να προετοιμάσει τα παιδιά για τη ζωή μετέπειτα...

εε να φτιάχνει τα παιδιά... εε... όντα κριτικά, να μπορούν να σκέφτονται, να λεν την άποψή τους και, αν δε λέει ο ίδιος την άποψή του και δεν παίρνει θέση στα πράγματα, εεε... τότε αυτό που τους μαθαίνεις, στην ουσία είναι τι; Να βαδίσουν με το σύνολο; Οπότε, μ' αυτήν την έννοια είμαι υπέρ...

Μάλιστα. Εεε ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος ως δημόσιος διανοούμενος, με την έννοια που δώσαμε τώρα στον διανοούμενο...

Ναι...

... εεε τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Εεε... θα πρέπει να προσαρμόζεται ο ίδιος στα δεδομένα των καιρών. Αυτή την περίοδο, το προσφυγικό είναι ένα νέο θέμα. Εεε, θεωρώ ότι αυτό που θα πρέπει να... εε... εμ... θα πρέπει, κατ' αρχήν, ο διάλογος που είπαμε, να συζητά, να υπάρχει διάλογος μέσα στην τάξη. Συζητάς το θέμα αυτό που συμβαίνει... εεε ακούγονται διάφορες απόψεις, τα παιδιά μπερδεύονται, από μόνα τους λεν, άλλα είναι υπέρ, άλλα είναι κατά, μεταφέρουνε τις απόψεις απ' το σπίτι τους... Νομίζω ότι εσύ καλό θα είναι να τα μάθεις να λειτουργούν και να σκέφτονται με επιχειρήματα, να μπορούν να εκφράζονται με επιχειρήματα, και να τους δώσεις να καταλάβουν ότι όλες οι απόψεις είναι σεβαστές, στο τι θα ακολουθήσεις εσύ είναι άλλο πράγμα. Δηλαδή, να 'χουν μία κριτική σκέψη, να μπορούν να αιτιολογούν τις απόψεις τους, εε να έχουν άποψη και να μπορούν να την εκφράζουν...

Εεε, τώρα όσον αφορά την υποχρέωση που θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος, τόσο απέναντι στους μαθητές του όσο και απέναντι στην κοινωνία, ποια είναι αυτή;

Εεε απέναντι στους μαθητές του έχει την υποχρέωση να τα προετοιμάζει για την κοινωνία... εεε μμ... να τα ευχαριστεί, να τα κάνει χαρούμενα, να... να πηγαίνουν στο σχολείο όχι με βαριά καρδιά, με καλή διάθεση, να τα ετοιμάζει σ' όλους τους τομείς, στο από το ... εμείς στο δημοτικό, εγώ πάντα σκέφτομαι πώς θα εξελιχθεί το παιδί στο γυμνάσιο, στο λύκειο, σαν συμπεριφορά, σαν χαρακτήρας, σαν επίδοση μαθητή, σαν προσωπικότητα... εεε μμ... ε, το να μπορεί να πατάει γερά στα πόδια του το παιδί, να διε... και όχι μόνο όσον αφορά το μαθησιακό κομμάτι, το καθαρά θεωρητικό, αλλά και τον χαρακτήρα του, την προσωπικότητά του... Απέναντι στην κοινωνία το καλύτερο που μπορεί να κάνει ο δάσκαλος είναι να κάνει... εεε τα παιδιά να έχουν κριτική σκέψη... δηλαδή, εεε... όχι... αυτή η αποχαύνωση που υπάρχει, αυτή η νοοτροπία, το να περνάμε

*τα παιδάκια να είναι υπάκουα, να είναι φρόνιμα, να μην αντιδρούν σ' όλα, και αύριο-
μεθαύριο να έχουμε πειθήνιους πολίτες, εγώ δεν είμαι υπέρ αυτής της άποψης. Θεωρώ
ότι πρέπει να έχεις ζωντανούς, ενεργούς πολίτες με κριτική σκέψη... αυτό...*

Σας ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.3)

Ε, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Έχω τελειώσει το Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης, στην Πάτρα.

Ε, πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Ένα χρόνο... Φέτος.

Ε, έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Έχω συμμετάσχει ως υποκείμενο μόνο...

Ως υποκείμενο... Εε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει, στην τάξη φέτος...

Μμμ...

...έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ε, ναι, έχω μέσα στην τάξη και αλλοδαπό μαθητή, έναν από Αλβανία, έχω ένα παιδί που η μαμά του είναι από Ουκρανία και τρεις Ρομά.

Εε, έχετε... αυτά τα παιδιά, έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν δυσκολίες;

Εεε, τα παιδάκια που είναι Ρομά έχουνε πάρα πολλές δυσκολίες... εε το ένα μεν διαβάζει, εντάζει, καλά τα πηγαίνει στην ελληνική γλώσσα, μιλάει και καλά, εε τα άλλα δύο έχουνε... ούτε καν μπορώ να μιλήσουνε καθαρά, δηλαδή πολλές φορές μου λένε κάτι και δεν καταλαβαίνω τι λένε... εε δεν δουλεύονται καθόλου στο σπίτι, το ένα αφήνει και όλα του τα βιβλία στο σχολείο γιατί τα χάνει συνέχεια... ε, της έχουμε πει να τ' αφήνει σχολείο... ναι, έχουν... το άλλο το παιδί που είναι από... Αλβανία και με τη μαμά που είναι από Ουκρανία, είναι... πολύ καλά, σε πολύ καλό επίπεδο...

Εεε και ποια τάξη έχετε;

Την πρώτη.

Πρώτη... Εσείς αντιμετωπίζετε δυσκολίες κατά τη διδασκαλία σας;

Σε σχέση μ' αυτά τα παιδιά;

Ναι.

Εεε δυσκολίες μόνο στα παιδιά που είναι πολύ πίσω, στα... στα Ρομά, αυτά τα παιδάκια... εεεμ βέβαια τους κάνω εξατομικευμένη διδασκαλία, τα παίρνω μπροστά στην έδρα, την ώρα που τα υπόλοιπα, για παράδειγμα, γράφουν ορθογραφία και τους κάνω εκείνη τη στιγμή εγώ το μάθημα, και τους βάζω άλλες εργασίες. Αλλά δυσκολεύει... από την άποψη ότι... έχω τμήμα πολλών ταχυτήτων... και μένει πίσω και το υπόλοιπο τμήμα.

Τις δυσκολίες, δηλαδή, αυτών των παιδιών τις αντιμετωπίζετε με εξατομικευμένη διδασκαλία...

Ναι, στα συγκεκριμένα, ναι.

Εε, με τις μεθόδους που χρησιμοποιείτε, αισθανόσαστε σίγουρη ή συναντάτε δυσκολίες... στη διαχείριση της κατάστασης;

Εεε, δεν είμαι σίγουρη, γιατί δεν το 'χω ξανακάνει κιόλας, εεε δεν ξέρω δηλαδή αν είν'... αν απόλυτα σωστό... εεε βέβαια το ένα πηγαίνει και σε τμήμα ένταξης... απ' αυτά... οπότε το... βοηθιέται, αρκετά... εεεμ... ξαναπές μου λίγο την ερώτηση...

Ε, αυτό...

Αυτό; Σου απάντησα;

... άμα αντιμετωπίζεις δυσκολία στη διαχείριση της κατάστασης.

Ε, πιο πολύ δυσκολία, γιατί δεν σ' το είπα πριν, εεεμ αντιμετωπίζω με το ένα το παιδί που είναι από Αλβανία, γιατί οι γονείς του είναι από Αλβανία, το παιδί γεννήθηκε από 'δώ, εδώ βέβαια, ουσιαστικά είναι Έλληνας... εεεμ αυτό το παιδί δεν αντιμετωπίζει δυσκολίες, αλλά αντιμετωπίζουν οι γονείς, δηλαδή έρχεται η μαμά και μου λέει «δεν ξέρω πώς να το διαβάσω», «δεν ξέρω πώς να του πω τα γράμματα», και βλέπω ότι, όταν τον βοηθάνε στο σπίτι, μου 'ρχεται με πολύ λάθος ορθογραφία... εεε πολύ λάθος γραφή. Ενώ γραμματική τα καταλαβαίνει, όταν τον ρωτάω κανόνες και μαθηματικά και τέτοια τα καταλαβαίνει όλα, τα ξέρει το παιδί... Εκεί έχω τη μεγαλύτερη δυσκολία.

Εε, ποια είναι η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση;

Ότι είναι κομμάτι του σχολείου, κομμάτι της ζωής μας... και παντού... πανταχού παρούσα...

Θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε επιπλέον στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Ναι, ναι... και πρακτικά...

Ε, ωραία. Τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εε, την αντιλαμβάνομαι ως... ακόμη κι ανάμεσά μας. Η ετερότητα είναι... είμαστε όλοι έτεροι, ο ένας με τον άλλον, είμαστε όλοι διαφορετικοί. Είναι... παντού, είναι το φύλο, είναι το χρώμα, είναι η γλώσσα, είναι το πώς χ... χρησιμοποιούμε τη γλώσσα, τα ιδιώματα, οι λέξεις, ο τρόπος που μιλάμε, που κυματίζουμε τη φωνή, όλα. Όλα είναι ετερότητα. Ο καθένας είναι ιδιαίτερος.

Ωραία. Θεωρείτε ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού;

Εεε θεωρώ... βέβαια... το θεωρώ λανθασμένο, αλλά, ναι, υπάρχουνε, καθώς οι περισσότεροι άνθρωποι γύρω μας κατατάσσουνε τους ανθρώπους ως διαφορετικούς... εε από το χρώμα τους, από την ομιλία τους, από... την εθνικότητά τους, απ' το ύψος τους ακόμα, απ' το πάχος τους, κι απ' όλα...

Ναι. Εεε, την έννοια της ταυτότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εε αντιλαμβάνομαι ότι είναι... είναι ο εαυτός μας, δηλαδή... μμμ... εεε... το πώς μιλάμε, το πώς κινούμαστε, το πώς συμπεριφερόμαστε... εε καθετί που αποτελεί κομμάτι του εαυτού μας.

Ωραία. Ε, τη διαφορετική ταυτότητα, τώρα, πώς την προσδιορίζετε, με ποια χαρακτηριστικά; Με ποιους όρους;

Εε... δεν μου ε... ε μιλάς για εθνικότητα τώρα...

Τη διαφορετική ταυτότητα. Γενικά...

Ταυτότητα.

Με ποιους όρους; Με ποια χαρακτηριστικά;

Ε, αν... με την προηγούμενη προσέγγιση στην ετερότητα... εεε... το ίδιο μπορώ να πω... ότι ο καθένας έχει τη δική του ταυτότητα, καθώς ο καθένας έχει τις δικές του ιδιαιτερότητες, αλλά... αν σκεφτώ κοινωνιολογικά και γενικά τι πιστεύει ο

περισσότερος κόσμος, είναι ότι... εε φαντάζομαι και οι... μισοί «μεγάλοι» εκπαιδευτικοί, σε ηλικία, εε ότι... είναι... η ετερότητα, εε η εθνική ετερότητα, η εθνοπολιτισμική ετερότητα, είναι το φύλο, αυτά τα πολύ... κλισέ.

Ε, σε ποιους όρους θεωρείτε ότι στηρίζεται η πολιτισμική ετερότητα, η πολιτισμική διαφορά;

Η πολιτισμική διαφορά... Λοιπόν, πολιτισμός είπαμε δεν είναι μόνο η εθνικότητα... εε... πολιτισμική διαφορά δεν είναι μόνο η εθνοκοπολιτισμική διαφορά... εεε είναι, για παράδειγμα, το ότι εγώ μπορεί να μεγάλωσα σ' ένα νησί και εσύ να μεγάλωσες σε... στην Αθήνα, που είναι μεγαλούπολη, και μόνο και μόνο απ' αυτό να έχουμε πολλές διαφορές στο... στην ταυτότητά μας ολόκληρη, σ' ολόκληρη την προσωπικότητά μας.

Ωραία. Τώρα αν υποθέσουμε ότι η πολιτισμική διαφορά...

Ναι...

...υπάρχει σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα...

Ναι...

...ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας;

Ξαναπές μου τις λέξεις... εθνική...

Από εθνική, εθνοτική, γλωσσική και θρησκευτική ετερότητα, ποια θεωρείτε πιο σημαντική;

Εεε...

Αν θεωρείτε κάποια...

Πιο... Δεν μπορώ να ξεχωρίσω κάποια ως πιο σημαντική, ίσως πιο πρακτική είναι η γλωσσική, γιατί... άμα μιλάς διαφορετική γλώσσα απ' τον άλλον, κατ' αρχάς δεν μπορείς να επικοινωνήσεις ορθά... μπορείς με τη γλώσσα του σώματος ή με πολλή προσπάθεια... Αυτό.

Ωραία. Εε, κατά τη γνώμη σας υπάρχει κάποια πτυχή που να καθορίζει περισσότερο τις άλλες, απ' αυτές που αναφέραμε, της πολιτισμικής ταυτότητας;

Εεεμμμ, να τις δω λιγάκι... εθνική, εθνοτική... ε, όχι, τις θεωρώ εξίσου...

Εξίσου...

...σημαντικές και... επηρεαστικές...

Ωραία... Τώρα, θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες έχουνε κατ' ανάγκη έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας;

Κατ' ανάγκη, όχι. Εεε, ότι υπάρχουν κάποιες διαφορές σε σχέση με τους Ευρωπαίους και τους Κινέζους και τους Αμερικάνους, για παράδειγμα, ή μάλλον με τους Ευρωπαίους και τους Κινέζους θα πω... εεε υπάρχουνε, αλλά κατ' ανάγκη, όχι, γιατί μπορεί ένας Ευρωπαίος να πάει να μείνει στην Ιαπωνία και να υιοθετήσει εκεί τις... εεε... τον τρόπο ζωής... και τις απόψεις, ναι...

Εε, θεωρείτε δηλαδή ότι μια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο ή...;

Όχι, όχι...

Ωραία. Ε, οι πολιτισμικές διαφορές είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή είναι κοινωνικές κατασκευές;

Όχι, δεν θεωρώ ότι είναι εγγενείς... η ταυτότητα χτίζεται, εεε επηρεάζεται από το περιβάλλον μας, από το πώς μεγαλώνουμε, τι μας λεν οι γονείς μας, από το πόσο πλούσιοι είναι οι γονείς μας, επομένως θεωρώ ότι είναι κοινωνική κατασκευή.

Ωραία. Άρα η γνώμη σας για τη σχέση πολιτισμικής ταυτότητας και της έννοια της κοινωνικής κατασκευής είναι;... Η γνώμη σας για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής είναι;

Εεε... είναι ότι άμεσα... α... είναι η αλληλεπίδραση... σχέση αλληλεπίδρασης...

Ωραία. Εε θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά καθλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Όχι, θεωρώ ότι μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων, εεε και νομίζω ότι συμβαίνει ακόμα και σ' εμάς που είμαστε Έλληνες, έχουμε γεννηθεί στην Ελλάδα, είμαστε... Έλληνες γέννημα-θρέμμα δηλαδή, εε ότι μπορεί εσύ, για

παράδειγμα, να έχεις πάει σε... 5 χρόνια να ζήσεις στο Παρίσι και να υιοθετήσεις από κει πολλές συνήθειες και πολύ κομ... μεγάλο κομμάτι της ταυτότητάς σου.

Οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θεωρείτε ότι πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Ναι, είμαι κάθετη σ' αυτό. Και εμείς στην τάξη προσπαθήσαμε, εγώ τουλάχιστον προσπάθησα να το... προωθήσω, ειδικά με το παιδί από την Αλβανία γιατί... έλεγε αλβανικές λέξεις κα... και το σήκωσα μια μέρα όρθιο να μας μιλήσει, αφού είχα προετοιμάσει πρώτα όλη την τάξη για ξένες γλώσσες και τέτοια... είχαμε κάνει κ... ένα... τέτοιο θέμα συζήτησης... εεε το σήκωσα, μας είπε λέξεις, γράψαμε και το «καλημέρα» στα αλβανικά στον πίνακα ως την επόμενη μέρα είπαμε πάλι «καλημέρα» στα αλβανικά, εεε... και το παιδί από την Ουκρανία το προσέγγισα έτσι αλλά δεν θυμότανε λέξεις... δεν είχε μάθει... τώρα τα παιδάκια τα Ρομά... τις περισσότερες μέρες λείπουν, οπότε... εκείνη τη μέρα ήταν απόντα, δεν... το κάναμε αυτό το πράγμα...

Ωραία. Εε, οι συλλογικές ταυτότητες...

Ναι...

...που διαφέρουν απ' αυτές τις πλειοψηφούσας ομάδας...

Ναι...

Θεωρούτε... θεωρείτε ότι πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι άλλο;

Θεωρώ ότι πρέπει να διατηρούνται...

Ωραία. Εεε, τώρα, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης των διαφόρων πολιτισμών;

Ε, είναι η βάση, το «Α» και το «Ω» ότι χωρίς διάλογο δεν υπάρχει πιθανότητα να υπάρξει ειρηνική συμβίωση και αρμονική... συμβίωση κι επικοινωνία.

Ωραία. Ε, ο ρόλος του διαλόγου μέσα στην τάξη;

Ε, βαρυσήμαντος. Εεεε ακόμα... μέσα απ' το διάλογο μπορείς να κάνεις ακόμα και τη διδασκαλία, να τους περάσεις δηλαδή πολύ όμορφα μία καινούρια έννοια και τα παιδιά να την... να μην την δεχτούν, να μην την φοβηθούνε, εεε ότι «Ω, τι μαθαίνουμε σήμερα!

Είναι πολύ δύσκολο! Πρέπει να διαβάσουμε σπίτι!», να... να περάσει πολύ όμορφα... θεωρώ ότι είναι βαρυσήμαντος...

Ε, πιστεύετε, τώρα, ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο»;

Ναι, ναι... εεε, το πιστεύω... ακράδαντα, εεε καθώς κάποιες φορές άμα δεν έχουμε και επαφή με την ετερότητα, με κάτι διαφορετικό, μπορούμε να μην σ... να μην συνειδητοποιούμε και πώς είμαστε εμείς οι ίδιοι, δηλαδή μέσα απ' αυτήν την επαφή μπορούμε να δούμε και δικές μας ατέλειες και να υιοθετήσουμε και πιο... πιο πολλά θετικά στοιχεία για μας ή ν' αποβάλουμε και τ' αρνητικά μας στοιχεία.

Η αλλαγή της κοινωνίας δηλαδή θεωρείτε ότι μπορεί να προέλθει μέσα από το διάλογο;

Ε, θεωρώ, ναι. Μέσα απ' το διάλογο και... την αρμονική συνύπαρξη.

Ε, σε διάφορες επιμορφώσεις, ημερίδες, συνέδρια που ενδεχομένως έχετε συμμετάσχει έχετε έρθει σ' επαφή με την έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής;

Όχι, δεν έχω έρθει...

Όχι... ωραία. Η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο «δημόσιο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο». Ε, πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Ο διανοούμενος, ε... τη... τη λέξη διανοούμενος την αντιλαμβάνομαι ως λέξη taboo, πλέον... παλαιότερα μπορεί να θεωρούνταν... ωραία λέξη, σημαντική, αλλά τώρα... εεε... συνήθως τη χρησιμοποιούμε για να κοροϊδέσουμε, να... εε «ψευτοδιανοούμενος» για παράδειγμα... Υπό ποία έννοια τη λέμε τη λέξη διανοούμενος;

Ωραία. Εάν εκλάβουμε την έννοια ενός ανθρώπου κριτικά σκεπτόμενου, ο οποίος... εε οφείλει να ασκεί κριτική, εεε τόσο στα κοινωνικά τεκταινόμενα όσο και μέσα στην τάξη του. Δηλαδή, με προσοχή απέναντι στους μαθητές...

Υπό αυτή την έννοια συμφωνώ με τη λέξη του διανοούμενου, τη δέχομαι...

Ωραία. Εε σ' αυτήν την περίπτωση λοιπόν, ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος ως «δημόσιος διανοούμενος», τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Εντός της τάξης, θεωρώ ότι... κατ' αρχάς πρέπει να... να βοηθάει ο ίδιος, απ' τη στιγμή που αποδεχόμαστε ότι ο ίδιος είναι διανοούμενος και είναι κρ... κριτικά σκεπτόμενο άτομο, να... να βοηθάει τους μαθητές να γίνουν και τα ίδια... εε κριτικά και σκεπτόμενα όντα, να μην δέχονται το παραμικρό αβίαστα, ακόμη κι αυτά που τους λέει ο δάσκαλός τους, δηλαδή, να τα περνάνε από φίλτρο, εε να δέχονται... και να έχουνε και το θάρρος της γνώμης τους, να... να έχουν το θάρρος να σου πουν ότι «Όχι, δεν συμφωνώ μ' αυτό!» ή «Γιατί να... να, να γίνει αυτό;», να ζητάν επιχειρήματα, να... να μιλάνε με επιχειρήματα... να σκέφτονται... Και έξω απ' την κοινωνία θεωρώ ότι...

Την τάξη...

...το ίδιο, να... έξω απ' την τάξη θεωρώ ότι... το ίδιο, πρέπει... να λέει τη γνώμη του κι εκεί.

Ωραία. Εε, τώρα, ποια υποχρέωση θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του αλλά και απέναντι στην κοινωνία;

Ε, μία από τα ίδια θα σας πω... εε να... να είναι δίκαιος, να είναι αξιόπιστος, να σέβεται, να προωθεί όλες αυτές τις αξίες που θέλει τα παιδιά να έχουνε, να τα βοηθάει και από ακαδημαϊκό επίπεδο... για τις επιδόσεις τους, γιατί αυτά... αυτό είναι που θα χαρακτηρίζει για πάρα πολλά χρόνια το μαθητή και να το βοηθάει πάνω απ' όλα να γίνει άνθρωπος σκεπτόμενος, άνθρωπος κριτικός και να φέρεται... όχι δίκαια... πώς να το πω... να φ... ισότιμα, σε όλους... και να σέβεται τον άλλον...

Απέναντι στην κοινωνία;

Α! Νομίζω το απάντησα ήδη. Ε, ουσιαστικά το ίδιο, ναι...

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.4)

Λοιπόν, εεε τι σχολή έχετε τελειώσει;

Εε διετούς φοιτήσεως... Παιδαγωγική ακαδημία...

Παιδαγωγική Ακαδημία... Εε και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

27,5 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα, είτε ως υποκείμενο είτε ως ερευνήτρια;

Ναι. Όχι όμως με συνέντευξη, απλώς ερωτηματολόγιο συμπλήρωσα.

Εε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς, έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Βεβαίως.

Εεε ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει ότι αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Κυρίως στο μάθημα της Γλώσσας... είναι οι δυσκολίες τους, αλλά και δυσκολίες προσαρμογής και... εεε προσαρμογής και ένταξης μέσα στο σχολείο ώστε να... η κοινωνικοποίησή τους να είναι τέτοια, που να αντιστοιχεί με τους υπόλοιπους μαθητές. Όσα παιδάκια είχαν παρακολουθήσει το νηπιαγωγείο, δεν υπήρχε θέμα, ερχόταν ήδη έτοιμα από κει. Όσα όμως παιδάκια δεν είχαν πάει πρώτα νηπιαγωγείο, κι ερχόταν κατευθείαν στην πρώτη τάξη, για παράδειγμα, είχαν ένα μικρό θεματάκι, μέχρι που να ενταχθούν στην ομάδα. Βέβαια, σε μεγαλύτερες τάξεις, Πέμπτη και Έκτη, όταν ερχόταν το παιδί, εκεί ήταν ακόμη πιο μεγάλο το πρόβλημα.

Κυρίως γλωσσικό...

Κυρίως, όμως, γλωσσικό.

Ναι... Εσείς κατά τη διδασκαλία, αντιμετωπίσατε προβλήματα;

Ε, ναι, υπάρχουν κάποιες στιγμές που τα παιδιά δεν μπορούν καταλάβουν, εεε... το... την ορολογία, την ελληνική... και επομένως πρέπει να εξηγήσω, αν όχι με αντικείμενα με κάτι άλλο, ας πούμε να βρω ένα τρόπο, κυρίως σε αόριστες έννοιες... όπως είναι το «φιλότιμο», όπως είναι ... τέτοιες έννοιες...

Ναι. Εεε... αισθανόσασταν σιγουριά για τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε ή το κάνατε περισσότερο από την εμπειρία που είχατε;

Εμπειρικά περισσότερο...

Εμπειρικά... Εεε η άποψή σας γενικότερα για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, ποια είναι;

Δηλαδή, τι ακριβώς εννοείς;

Για την εκπαίδευση παιδιών τα οποία προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα: θρησκευτικά, γλωσσικά...

Εεε, αν πρέπει να δοθεί περισσότερη προσοχή, βεβαίως και πρέπει να δοθεί, γιατί... ααα όλοι έχουν το ίσο δικαίωμα στη μόρφωση... μμ κι επομένως πρέπει η αντιμετώπισή τους να είναι η δέουσα, η κατάλληλη...

Εσείς...

...δηλαδή να γίνονται κάποιες ενέργειες από το κράτος, αλλά και από μας τους ίδιους του εκπαιδευτικούς, ώστε τα παιδιά να μη νιώθουν απομονωμένα.

Εσείς, τώρα, που δουλεύετε και 27.5 χρόνια με τεράστια εμπειρία, εεε έχετε λάβει πάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο την απαραίτητη επιμόρφωση, που εσείς κρίνετε;

Όχι, νομίζω όχι.

Εε με το συγκεκριμένο αντικείμενο θα σας ενδιέφερε να ασχοληθείτε καθόλου περαιτέρω; Το βρίσκετε ενδιαφέρον ή...;

Βεβαίως και το βρίσκω ενδιαφέρον. Μην πω και απαραίτητο.

Ναι... Τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Η ετερότητα με πάει στη διαφορετικότητα. Επομένως, αυτό δεν είναι;

Ναι, ναι. Ωραία. Ε, υπάρχουνε αντικειμενικοί παράγοντες οι οποίοι κατατάσσουν κάποιον ως διαφορετικό;

Αντικειμενικοί παράγοντες είναι η προέλευσή του, η καταγωγή του, η θρησκεία του, η γλώσσα του και... ο πολιτισμός που κουβαλάει ο καθένας... κάτι άλλο;

Εσείς ό,τι κρίνετε... Εεε, ωραία. Εε την έννοια της ταυτότητας τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε;

Να γνωρίζει το παιδί, όσον αφορά το παιδί τώρα...

Ναι, ναι, ναι.

Να γνωρίζει το παιδί, εεε... ποιος είναι, από πού προέρχεται, πού πηγαίνει, τι στόχους έχει. Με τι ταυτίζεται, δηλαδή. Με τι... τι 'ναι αυτό που τον αντιπροσωπεύει. Σ' όλους όμως, σ' όλα τα επίπεδα, γλωσσικά, θρησκευτικά, όλα.

Εεε τη διαφορετική ταυτότητα με ποια χαρακτηριστικά θα την... κατατάσσατε;

Τι εννοείς ακριβώς εδώ;

Με ποιους όρους θα λέγαμε ότι αυτός ο άνθρωπος ή αυτό το παιδί έχει διαφορετική ταυτότητα...

Από έναν Έλληνα, ας πούμε; Έτσι να το θέσουμε;

Ναι, ναι, κι από έναν Έλληνα...

Κατ' αρχήν από την καταγωγή του. Αυτό θα ήταν το κύριο γνώρισμα. Η γλώσσα του, η θρησκεία του κι ο πολιτισμός του, η κουλτούρα που κουβαλάει ο καθένας. Έτσι θα το κατέτασσα, σε τέσσερις διαφορετικούς τομείς.

Ε, ανάμεσα σε εμάς, τους ομοεθνείς, τους Έλληνες, θεωρείτε ότι υπάρχουν...

Ναι...

... διαφορές στην ταυτότητα;

Βεβαίως. Είναι, κατ' αρχήν, ο τόπος που... απ' τον οποίο κατάγεται κανείς. Άρα, λοιπόν, η... η... η τοπική κουλτούρα. Ο τοπικός πολιτισμός. Τα γλωσσικά ιδιώματα, που έχουμε στους τόπους μας και το γεγονός ότι ακόμη και μέσα σ' ένα εεε... χώρο, σ' ένα... σ' ένα κράτος υπάρχουν διαφορετικά θρησκευόμενα... Ας είναι κάτω απ' την ίδια ταυτότητα του «Ελλήνας».

Δηλαδή θα πρέπει να υπάρχει, πιστεύετε, έν... υπάρχει, μάλλον, ένας διαχωρισμός ανάμεσα στο Έλληνα με την... στην εθνική ταυτότητα δηλαδή με τη θρησκευτική και...

Ναι, υπάρχει.

Ωραία. Τώρα, η... την πολιτισμική διαφορά, πού την εντοπίζετε; Για να πείτε ότι... να κατατάξετε κάποιον ως πολιτισμικά διαφορετικό. Θεωρώ ο... μ' αυτά που είπατε και παραπάνω με την πολιτισμική ταυτότητα...

Εεε για να γίνω τώρα... να καταλάβω ακόμη καλύτερα την ερώτηση, τι εννοείς ακριβώς εδώ; Εεε...

Όταν...

Βοήθησέ με να το καταλάβω...

Ναι, ναι, ναι. Όταν θα σας πω, για παράδειγμα, όταν έχετε, μάλλον, στην τάξη σας δύο παιδιά τα οποία εεε έχουν διαφορετική εθνότητα...

Ναι...

... ή διαφορετική θρησκεία, είναι αυτοί οι παράγοντες μόνο που καθορίζουν και την πολιτισμική διαφορά;

Όχι, όχι, δεν είναι μόνο αυτοί οι παράγοντες, είναι κι άλλοι. Εεε, να σου μιλήσω με ένα παράδειγμα;

Ναι, ναι, βεβαίως.

Εεε εμείς λέγαμε ας πούμε στην τάξη για τα ήθη... τα έθιμα που έχουμε το Πάσχα, και ένα παιδάκι που έχω απ' την Αλβανία θεώρησε καλό να μου πει τα δικά του έθιμα, όχι με βάση το Πάσχα, γιατί δεν έχουν Πάσχα, εεε... κάνουνε τέτοιες μέρες γιορτινές... αυτός είναι ένας παράγοντας, έτσι...

Ναι, ναι...

...ένα πράγμα που εντάσσεται μέσα στη διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα.

Τώρα, όσον αφορά την πολιτισμική ταυτότητα ανάμεσα σε ομοεθνείς, πιστεύετε...

Ανάμεσα σε Έλληνες;

**... θα υπάρχει, ναι, ανάμεσα σε Έλληνες, θα υπάρχει πιστεύετε κάποια διαφορά;
Παρότι, θεωρητικά, μοιραζόμαστε κοινό πολιτισμό...**

Βέβαια και θα υπάρχει, ναι... πιστεύω ότι υπάρχει, ναι...

Εεε τώρα, αν υποθέσουμε ότι η πολιτισμική διαφορά υπάρχει στις περιπτώσεις που παρατηρείται εθνική, εθνοτική, γλωσσική ή θρησκευτική ετερότητα...

Ξαναπές μου το μια φορά, δεν το κατάλαβα...

... ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή ετερότητας; Την εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή τη γλωσσική;

Ωραία. Όταν λέμε «εθνοτική»;

Εεε...

Σαν έννοια...

Βλάχος, τσιγγάνος... ναι... η εθνική είναι: Έλληνας, Αλβανός κ.λπ.

Πιο βασική διαφορά... δεν νομίζω ότι είναι μόνο μία...

Όχι, όποια θέλετε εσείς μου λέτε. Μπορείτε να πείτε ότι και όλες, ότι δεν ξεχωρίζετε κάποια.

Ναι...

Μπορείτε να βάλετε κάποια άλλη που δεν έχω εγώ εδώ...

Ναι. Θεωρώ ότι, τουλάχιστον αυτές οι τρεις είναι πολύ σημαντικές, δηλαδή εθνική, εθνοτική και γλωσσική, είναι σχεδόν ταυτόχρονα... μπορεί να είναι και ταυτόχρονα... είναι πολύ σημαντικές...

Και θεωρείτε, δηλαδή, αν καταλαβαίνω καλά, ότι αλληλοεπηρεάζονται κιόλας...

Ναι, βεβαίως...

...μεταξύ τους...

Ναι... και... και η θρησκευτική εξίσου...

Ναι. Ωραία. Τώρα, εε θεωρείτε ότι μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα, εε θα συμπεριφέρεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο; Παράδειγμα...

Θα εξαρτηθεί από κάποιους παράγοντες αυτό...

Ναι...

...έτσι... αν θα συμπεριφέρεται... Σίγουρα θα κουβαλάει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά, λόγω κουλτούρας. Εε, από κει και πέρα όμως, ή θ' αναγκαστεί ν' αφομοιωθεί με... από το περιβάλλον ή θα εξακολουθήσει να κρατάει τα δικά της στοιχεία μέσα στο περιβάλλον που ζει... το καινούριο περιβάλλον, το διαφορετικό.

Ναι. Οι πολιτισμικές διαφορές πιστεύετε ότι είναι εγγενείς στα άτομα ή περισσότερο κοινωνικές κατασκευές; Δηλαδή... κοινωνικά προσδιορισμένες; Δηλαδή, οι Έλληνες όλοι έχουνε μέσα τους, στο DNA τους, κάποιες συγκεκριμένες συμπεριφορές; Οι Αλβανοί έχουν κάποιες άλλες, δικές τους συμπεριφορές; Ή θεωρείτε ότι περισσότερο είναι κοινωνικές κατασκευές όλα αυτά;

Εεε...

Δηλαδή...

... λέγονται πολλά... λέγονται πολλά, ότι πράγματι οι Έλληνες έχουν αυτό, οι Έλληνες έχουν εκείνο, εγώ πιστεύω ότι κάποια πράγματα είναι και κατασκευάσματα. Εξαρτάται πάντα στον άνθρωπο... δεν μπορούμε να πούμε «οι Έλληνες είναι τεμπέληδες» ή «οι Έλληνες είναι εργατικοί»... έτσι; Σαφώς... Υπάρχουν εργατικοί, υπάρχουν και τεμπέληδες.

Ε, τώρα, η... ποια θεωρείτε εσείς ότι είναι η σχέση ανάμεσα στην πολιτισμική ταυτότητα με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής; Δηλαδή, η πολιτισμική ταυτότητα θεωρείτε ότι είναι κοινωνικά προσδιορισμένη; Υπάρχουν κάποιοι κοινωνικοί παράγοντες οι οποίοι κατατάσσουνε κάποιον σε κάποια συγκεκριμένη πολιτισμική ταυτότητα ή, όπως είπαμε και πριν...

Ναι, όπως ας πούμε, στους Ρομά, έτσι δεν είναι;

Ναι, ναι.

Ναι, φυσικά και υπάρχουνε.

Πολύ καλό το παράδειγμα...

Ναι... υπάρχουνε τέτοιοι κοινωνικοί παράγοντες...

Ναι... ωραία. Τώρα, θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος, εεε... σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του θα 'ναι αναγκαστικά «καθλωμένος» εε... σε μία και μόνο πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να κινείται και ανάμεσα σε διαφορετικές, ανάλογα με το περιβάλλον όπου ζει;

Ναι, πιστεύω ότι μπορεί να κινείται ανάμεσα σε διαφορετικές ανάλογα με το περιβάλλον που ζει. Αν βρεθεί σ' ένα περιβάλλον Δυτικού πολιτισμού ένας που προέρχεται από την Ανατολή, φυσικά είναι να επηρεαστεί ως ένα βαθμό και να αλλάξει εκείνες τις συνήθειες που του επιτρέπει η συνείδησή του.

Ε, τώρα, για τους πολιτισμικά διαφορετικούς μαθητές, θεωρείτε ότι πρέπει να κρατούνε κάποια πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους ή θα πρέπει να τα εξαλείφουν αυτά;

Νομίζω ότι είναι πολύ καλό να τα κρατούνε... είναι μέσα στην παράδοσή τους και... εεε δεν γνωρίζουμε εάν αυτοί κάποτε θα επιστρέψουν στον τόπο τους, επομένως γιατί να χάσουν την παράδοσή τους; Γιατί να χάσουν αυτό που λέμε την... την πολύ προσωπική τους ταυτότητα;

Το σημερινό σχολείο, το ελληνικό σχολείο ευνοεί κάτι τέτοιο;

Ε, σε πολύ λίγα πράγματα. Θα έλεγα ελάχιστη εργασία γίνεται. Δηλαδή, ένα παράδειγμα, μπορεί τυχαία στο μάθημα της Γλώσσας να πούμε ένα έθιμο για τα Χριστούγεννα και να πούμε κι ένα παιδάκι που προέρχεται, που είναι αλλοδαπό, να του πούμε: «Πες μου κι εσύ ένα έθιμο απ'»... αλλά είναι πολύ μικρή η δουλειά που γίνεται εκεί. Δηλαδή, σπάνια θα τραγουδήσει ένα τραγούδι απ' τον τόπο του, πρέπει να βρεθεί κάποιος πολύ φωτισμένος να του πει: «Τραγούδα μου ένα τραγούδι απ' τον τόπο σου», «χόρεψέ μου ένα χορό απ' τον τόπο σου»...

Ναι...

...και πολλές φορές τα παιδάκια που έχουν γεννηθεί εδώ δεν γνωρίζουν κιόλας, πηγαίνουν ειδικά σε σχολεία εδώ, για να μάθουνε... Μιλάω πάντα για τους Αλβανούς, γιατί μ' αυτούς σχετιζόμαστε.

Είναι περισσότεροι εδώ...

Έτσι, σαφώς...

Μάλιστα. Άρα θεωρείτε ότι και οι συλλογικές τους ταυτότητες, αυτές που έχουν ως ομάδες που ζούνε σ' ένα κοινωνικό σύνολο, η ομάδα των Αλβανών παράδειγμα, θα πρέπει να διατηρείται ως ταυτότητα. Να μην αποδομείται δηλαδή, να αφομοιώνεται πλήρως...

Ναι. Πιστεύω ότι πρέπει να διατηρείται. Άλλωστε το παρατηρούμε και μέσα σ' εμάς, τους ομοεθνείς, τους Έλληνες. Όταν θα πας, ας πούμε παράδειγμα, στις Σέρρες, θα δεις... μαζεύονται οι σύλλογοι, οι οργανώσεις τους, έτσι; Και έχουν τα δικά τους έθιμα, κρατούν τις παραδόσεις τους, τους χορούς τους, τη γλώσσα τους οι Πόντιοι, χαρακτηριστικό παράδειγμα...

Ναι. Ωραία. Τώρα, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια για την ειρηνική συνύπαρξη των πολιτισμών;

Πολύ σημαντικός. Νομίζω ότι αν δεν υπάρχει διάλογος δεν πας πουθενά. Σίγουρα. Απαραίτητος...

Στη σημερινή εποχή υπάρχει και στην κοινωνία έλλειψη διαλόγου θεωρείτε;

Θεωρώ ότι... πριν από 30 χρόνια που πρωτομπήκα στην εκπαίδευση, ήτανε πιο ελλιπής η κατάσταση. Σήμερα έχουν γίνει κάποια βήματα, οι άνθρωποι εξελίσσονται και είναι προς τιμήν τους αυτό, αλλά θεωρώ ότι δεν έχουν γίνει ακόμα τα πολύ μεγάλα άλματα, που τουλάχιστον εμείς φανταζόμαστε... στον διάλογο...

Ωραία. Εε, τώρα, ο ρόλος του διαλόγου στη σχολική τάξη ποιος θεωρείτε ότι είναι;... ή θα πρέπει να είναι;

Όσον αφορά, τι;

Όσον αφορά γενικότερα την εκπαίδευση με σκοπό τη συνύπαρξη των μαθητών οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Δώσ' μου ένα παράδειγμα, για να το κατανοήσω καλύτερα...

Παράδειγμα: θεωρείτε απαραίτητο, εε κάποιες διενέξεις μεταξύ των μαθητών να λύνονται μέσω του διαλόγου, μέσω βιωματικών...

Α, σαφώς... σαφώς... και μόνο μέσω του διαλόγου.

Θεωρείτε ότι ο δ... η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από το διάλογο;... για να προχωρήσουμε παρακάτω;

Η Ιστορία μάς διδάσκει: Η μέσα από τη διπλωματία, άρα απ' το διάλογο ή μέσα από επανάσταση, δεν υπάρχουν άλλοι δρόμοι...

Αναγκαστικά...

Αναγκαστικά...

Ε, ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του καλύτερα μέσα από τη συνύπαρξη και την επικοινωνία με τον «διαφορετικό Άλλο»;... που λέμε...

Ναι, βεβαίως και μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του καλύτερα. Δοκιμάζει και τα όρια της ανεκτικότητάς του, της υπομονής του, αλλά και το... το πόσο μπορεί να ανοιχτεί σε έναν άλλο λαό, κόσμο, διαφορετικό απ' αυτόν που ζει εκείνος. Δηλαδή πόσο ανοιχτούς ορίζοντες έχει.

Ναι. Ε, τώρα, εε με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής δεν ξέρω αν έχετε έρθει καθόλου σ' επαφή, γιατί είναι νέα «σχολή»... σχετικά... εε αυτός ο κλάδος, η «σχολή», παιδαγωγική, ορίζει τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο» διανοούμενο ή «αναμορφωτή» διανοούμενο, ο οποίος έχει ως σκοπό εε την... το μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσα απ' την εκπαίδευση. Πώς σας φαίνετε εσάς αυτή η κατάταξη του εκπαιδευτικού ως διανοούμενου;

Η λέξη «διανοούμενος» μας παραπέμπει κάπου αλλού... έτσι όπως επικρατεί ο όρος στα ελληνικά. Ωστόσο η λέξη ότι θα... θα είναι αναμορφωτής ή ότι θα διαμορφώνει, μου ταιριάζει νομίζω καλύτερα. Δηλαδή είναι εκείνος που... εμείς ξέρουμε ότι ο εκπαιδευτικός είναι εκείνος που πλάθει, που δημιουργεί, που διαμορφώνει στάσεις, απόψεις, αντιλήψεις, εε και νομίζω ότι... πως... αυτό είναι... αυτή είναι η κατεύθυνση που πρέπει να... να έχει... Το «διανοούμενος» πάει σε κάτι άλλο...

Σε τι σας παραπέμπει;

... ειδικότερο, πιο εξελιγμένο, διανοούμενος... με παραπέμπει στο διαφωτισμό, σε τέτοια πράγματα...

Πολύ βαθιά, γιατί...

Πολύ πιο βαθιά...

Υπάρχουν και οι απόψεις ότι είναι κάτι αρνητικό, με την έννοια ότι έχει επικρατήσει ο «ψευδοδιανοούμενος»...

Υπάρχει αυτό στην εποχή μας...

Ναι...

...έτσι...

...γι' αυτό ίσως...

Ναι, ναι... που συνοδεύεται κι από έπαρση, εγωισμό και όλα τα σχετικά...

Ναι. Ο δάσκαλος, αν πάρουμε αυτή την έννοια του διανοούμενου, ότι είναι αυτός που θα πρέπει να λαμβάνει θέση κριτική, να δια... να αναπτύσσει στους μαθητές την κριτική σκέψη, εεε ποια θεωρείτε ότι είναι τα καθήκοντά του υπ' αυτή την έννοια; Μέσα στην τάξη όσο κι εκτός της τάξης;

Του καθοδηγητή περισσότερο...

Ακριβώς...

Αυτός ο ρόλος... Μέχρι εκεί όμως... που δεν θα επηρεάσει την προσωπικότητα του παιδιού σε τέτοιο σημείο που να τους κάνει κακό... να έχουμε, δηλαδή, αντίθετα αποτελέσματα. Δηλ... να μην επιβάλει κάτι με το... ε, με το ζόρι ή να προσπαθήσει ν' αλλάξει μία αντίληψη ή μία συνήθεια που έχουν τα παιδιά, λόγω περιβάλλοντος που ζουν... ή λόγω το ότι το κουβαλούν.

Ναι... Μπορεί δηλαδή να έχει και αρνητική... έκβαση όλο αυτό...

Ναι, όταν υπάρχει ισορροπία, δεν θα υπάρξει κανένα πρόβλημα, δηλαδή όταν θα φτάσει μέχρι εκεί που ξέρουμε ότι πάνε τα όρια.

Ναι. Ε, τώρα, εεε... απέναντι στους μαθητές του ο δάσκαλος ποια «υποχρέωση» έχει;

Κύρια υποχρέωση θεωρώ είναι να τους μάθει βασικές αξίες της ζωής... σε... αξίες... που συνδέονται με τη συμπεριφορά τους... σε όλα τα επίπεδα συμπεριφοράς... και στη συνέχεια να τους μεταδώσει γνώσεις... εεε αλλά κυρίως να τους κεντρίσει, ώστε να μπορούν να ψάχνουν μόνοι τους, να αναζητούν αυτά που πρέπει να αναζητήσουν... για να φτάσουν, αυτό που λέει... έλεγε... έλεγαν παλιά οι φιλόσοφοι και ο Σωκράτης, στην αλήθεια...

Ναι... Και αυτό συνδέεται και με την υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στην κοινωνία...

Σαφώς...

...απ' ό,τι καταλαβαίνω...

...έτσι...

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.6)

Τι σχολή έχετε τελειώσει;

Τι σχολή έχω τελειώσει εγώ; Παιδαγωγική Ακαδημία.

Ε, και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Κοντά στα 20 χρόνια.

Έχετε πάρει ξανά μέρος σε έρευνα;

Εεε παλιά...

Σαν υποκείμενο ή ως ερευνητής;

Ε, ως ερευνητής κι εγώ, αλλά όχι μ' αυτή τη μορφή που μου κάνετε τώρα εσείς.

Ερωτηματολόγιο;

Ναι, ναι, ναι, ναι. Αυτό ακριβώς.

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς, εεε... έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Εεε... όταν ήμουνα, όταν δούλευα στις μεγάλες πόλεις, ναι. Αλλά όχι στο ποσοστό που είναι τώρα, αυτή τη στιγμή. Τώρα, εδώ που είμαι σε μονοθέσιο σχολείο, μικρό σχολείο... δεν έχω τέτοια πράγματα. Ένα παιδάκι είναι, το οποίο εντάζει, έχει ενσωματωθεί στην κοινωνία μας από...

Ωραία. Ε, έχετε αντιμετωπίσει δυσκολίες γενικότερα μ' αυτά τα παιδιά;

Εεε προσπαθώ να φέρω στη μνήμη μου... όχι, δεν έχω αντιμετωπίσει δυσκολίες. Ήταν δεκαετία του... αρχές... εεε τέλη της δεκαετίας του 2000 και αρχές, οπού δεν ήταν τόσο έντονο το φαινόμενο που είναι τώρα. Δεν είχα αντιμετωπίσει θέματα, όχι πολλά. Κυρίως ήταν εδώ, απ' την... αλλοδαπά απ' την Αλβανία κυρίως εκείνη την περίοδο κτλ., δεν είχαμε θέμα κανένα, όχι...

Ναι. Εε, όσον αφορά τώρα τις δυσκολίες πάνω στη διδασκαλία...

Ναι...

...με το επίπεδο αυτών των μαθητών, υπήρχε κάποια δυσκολία;

Δεν θα έλεγα ότι υπήρχε δυσκολία, γιατί... την εμπειρία... απ' την εμπειρία που έχω εγώ, ίσα ίσα που ήταν και καλοί μαθητές... όσοι συμμετείχαν στη διαδικασία, στη μάθηση μέσα στην τάξη. Αλλά, αυτοί που ήταν να μην μάθουν, δεν μαθαίνουν με τίποτα. Αλλά είχα αριστούχα μαθήτρια η οποία ήταν σημαιοφόρος, που προερχόταν από αλλοδαπή χώρα.

Ωραία. Ε, η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;... για την εκπαίδευση δηλαδή των παιδιών τα οποία προέρχονται από άλλα περιβάλλοντα. Θρησκευτικά...

Κοίτα, εμείς πρέπει βασικά να... να ενσωματώσουμε στην εκπαίδευσή μας, αφού τώρα το φαινόμενο είναι πολύ έντονο... εεε να προσαρμόσουμε όσο γίνεται πιο πολύ την εκπαίδευσή μας, τα βιβλία μας, εεε... και να μάθουμε εμείς ως εκπαιδευτικοί το να... τον τρόπο σκέψης αυτών των ανθρώπων και τη συμπεριφορά τους. Και γενικά τα ήθη και τα έθιμά τους, ούτως ώστε αν είναι πιο ομαλή η ένταξή τους και στη δικιά μας περίπτωση. Εγώ πιστεύω ότι δεν θα ενσωματωθούν τελείως, αλλά ένα μέρος αυτών, όσοι είναι να ενσωματωθούν θα ενσωματωθούν.

Ο Έλληνας εκπαιδευτικός, τώρα, έχει επαρκή ενημέρωση...

Όχι, όχι...

...πάνω...

... όχι, όχι. Εγώ, προσωπικά, δεν έχω. Δεν έχω επαρκή, διότι... δεν κάνουμε τα κατάλληλα σεμινάρια. Τώρα, προς το παρόν, εντάξει; Τώρα από 'δώ και πέρα τι θα ακολουθήσει, εγώ δεν συμμετείχαν καμιά φορά σε τέτοιο θέμα.

Έχουν μειωθεί γενικά τα σε... τα σεμινάρια και τα συνέδρια που γίνονται για εκπαιδευτικούς;

Εεε είναι οι αποστάσεις, πλέον, που μας κάνουν να είναι, εντάξει... δηλαδή, όταν κάνουν σαββατοκύριακο κι εγώ δεν μπορώ να έρθω λόγω δουλειάς, δεν πας. Ή είναι απογευματινές ώρες, οι οποίες είναι δύσκολες.

Γίνονται στις μεγάλες πόλεις δηλαδή τα περισσότερα;

Γίνονται, κυρίως, ναι, ναι, στα κέντρα των πόλεων. Κι όταν είσαι σ' ένα απομακρυσμένο χωριό, που είμαι εγώ, σε μονοθέσιο σχολείο και σε υψόμετρο 400 μέτρων είναι δύσκολο να πας.

Καταλαβαίνω... Άρα, καταλαβαίνω ότι θα σας ενδιέφερε κιόλας να επιμορφωθείτε πάνω...

Εννοείται, εννοείται...

...στο συγκεκριμένο αντικείμενο...

...εννοείται, εννοείται. Εννοείται, και θα είναι πολύ εύκολο γιατί κι εσύ θα μάθεις πράγματα... και θα βοηθήσεις, πάνω απ' όλα, τα παιδιά, που 'ναι το πιο σημαντικό απ' όλα, εντάξει;

Ναι...

Γιατί δεν πα να είναι παιδιά, όλα. Τι ελληνόπουλα, τι... Συρία και τι...

Ωραία. Πώς αντιλαμβάνεστε, τώρα, την έννοια της ετερότητας;

Δηλαδή;

Όταν λέμε για «ετερότητα», τι σας έρχεται στο μυαλό; Έτερο... διαφορετικό...

Πάντως εγώ υπ' αυτή την έννοια, με τη λέξη ετερότητα, δεν είναι ακριβώς ο όρος που την έχω εγώ στο μυαλό μου. Τώρα, ετερότητα ίσως είναι... εεε...

Πώς το αντιλαμβάνεστε εσείς... και άλλη έννοια, πώς το έχετε στο... στο μυαλό σας, δεν χρειάζεται να βασιστείτε πάνω σε αυτό που λέω εγώ...

Ε, το κάτι άλλο, δηλαδή... να έχω και...

Ναι, πώς προσδιορίζεται αυτό το άλλο;

Ε, ναι, κατάλαβα τι λες, Θεοδωρή... άκου να δεις, το άλλο είναι... ετερότητα, στο ότι έχω και... μια άλλη λύση, κάτι έτερον το οποίο, μια άλλη, ας πούμε, μια άλλη πόρτα που μπορεί να τη χτυπήσω κάποια στιγμή και να μου ανοίξει και να κάνω κάτι άλλο. Αυτή την έννοια, μ' αυτή την έννοια το λέω...

Ναι. Ε, τώρα, εε όσον αφορά την έννοια του διαφορετικού, υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες να κατατάξουμε έναν άνθρωπο ως διαφορετικό;

Όχι. Εγώ θα έλεγα, πέρα απ' τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός... αν... δεν προσπαθούμε να τιθασεύσουμε τον άλλον με το «έτσι θέλω», δηλαδή να τον φέρω να πιστέψει σ' αυτό που θέλω εγώ, και είναι αυτός κτλ., δεν μ' ενοχλεί όμως, δεν τον ενοχλήσω κι εγώ, έχει καλώς... μέχρι εκεί. Δηλαδή, να φτάσει μέχρι πού φτάσει ο μουσουλμάνος, ο χριστιανός, μέχρι εκεί. Όχι όμως με το «έτσι θέλω» να με προσελκύει εμένανε... εντάξει; Ούτε εμένα ούτε εγώ αυτόν, εντάξει; ...

Ναι...

... τον σέβομαι και τον εκτιμώ, μέχρι εκεί. Ήρθε εδώ για ένα σκοπό, να ζήσει καλύτερα κτλ., εντάξει;... με τα παιδιά του, να καθίσει μεν, αλλά να μην φέρει κι άλλα προβλήματα. Αυτής της άποψης είμαι κι εγώ. Γιατί κι εγώ έχω πάει στο εξωτερικό κι έχω ζήσει... και προσπαθούσα να προσαρμοστώ στον τόπο που έμενα.

Ναι... Τώρα, όσον αφορά την έννοια της ταυτότητας...

Ναι... Ποια η ταυτότητα; Του μετανάστη ή του...;

Γενικότερα, την έννοια της ταυτότητας και του γηγενούς, του ντόπιου, και του μετανάστη...

Κοίταξε, αυτό... αυτό έχει χαθεί κατά κάποιον τρόπο, Θεοδωρή... Εεε... δηλαδή γίνονται πράγματα στην κοινωνίας μας, τα βλέπεις στο σχολείο μας, ειδικά στις μεγάλες πόλεις τα παιδιά, τα οποία λες: «Είναι ταυτότητα μαθητής αυτός;». Γιατί εγώ, όταν κάνω κάτι στο σχολείο, τα παιδιά που έχω εγώ προσωπικά είναι... μεγαλώνουν δουλεύοντας, δηλαδή δουλεύουν στα χωριά... το πρωί δουλεύουν πολλά παιδιά. Και το βράδυ και τ' απόγευμα, στα αιγοπρόβατα που έχουν, αυτήν τη δουλειά κάνουν. Και θέλω να πω, δηλαδή, έρχονται την άλλη μέρα και μου λένε: «Κύριε, λέει, δεν διάβασα». Του λέω: «Η ταυτότητά σου πάνω απ' όλα, αγόρι μου, είναι μαθητής», αλλά τι να του πεις αυτού του παιδιού από τη στιγμή που... είναι για τα... για βιοποριστικούς λόγους. Δηλαδή οι γονείς τους τα παίρνουν και δουλεύουν. Κόβουν ξύλα, βοηθάν στις... στις δουλειές τη... γεωργικές, στις αγροτικές. Οπότε; Του λέω εγώ: «Την ταμπέλα του μαθητή την έχεις χάσει, την ταυτότητά μας», του λέω... «Γίνεται;», λέω... «Πάνω απ'»

όλα μαθητής», λέω, «και μετά», λέω, «τ' άλλα, κάν' τα». Αλλά... δηλαδή, αυτό χάνεται σιγά σιγά...

Έχουν και οι γονείς μεγάλη...

Ε, ναι, έχουν και μεγάλη... μεγάλη οι γονείς ευθύνη, αλλά οι ανάγκες τούς αναγκάζουν κι αυτούς, ούτως ώστε να μην έρχο... αν μην αφήνουν τα παιδιά τους να είναι μόνο μαθητές. Δηλαδή, εμένανε μου είπε συγκεκριμένα, τώρα, στις γιορτές, ότι: «Κύριε, δεν θα 'ρθω, λέει, γιατί ο άντρας μου θα πάει για δουλειά, θέλω το παιδί σπίτι για δουλειά». Τι να του πεις του ανθρώπου; Του λέω: «Ό,τι κρίνετε εσείς, εντάξει, εγώ θέλω να είναι εδώ».

Καταλαβαίνω. Τώρα, η διαφορετική ταυτότητα, όταν θα πούμε ότι κάποιος άνθρωπος έχει διαφορετική ταυτότητα, με ποια χαρακτηριστικά πιστεύετε το κρίνει αυτό κάποιος; Για να πούμε ότι...

Εγώ πιστεύω... εγώ πιστεύω ότι τη σημερινή εποχή η ταυτότητά μου εί... η ταυτότητα είναι ότι είμαστε και, πλέον, λίγο ρατσιστές κατά κάποιον τρόπο, εντάξει; Δηλαδή, αυτά που βλέπω στην κοινωνία μας, αυτά που παρακολουθώ, αυτά που διαβάζω είναι ότι... μια έρευνα που έγινε την Κυριακή, που διάβασα συγκεκριμένα ότι ο μετανάστης θα μας κάνει κακό. Δηλαδή είναι, κατά κάποιον τρόπο, ο κακός μετανάστης. Όλοι μας αυτοί που είναι εδώ χάμω, που έρχονται... εντάξει; Δεν είναι αυτό το πράγμα, δεν προσδιορίζεται έτσι η ταυτότητά μας. Η ταυτότητα είναι από τι χώρα προέλευσης είσαι, εννοώ... κατάλαβες, από τι θρήσκευμα πιστεύεις, εντάξει; Αυτά πιστεύω, αλλά εμείς έχουμε παρεξηγήσει την έννοια της ταυτότητας όμως. Κι αυτό δεν φταίμε μόνο κι εμείς, φταίνει και τα ΜΜΕ, φταίνει και η ημι... ημιμαθείς που είμαστε οι περισσότεροι κτλ... κι όλα αυτά, συν... συνηγορούν σ' αυτό το πράγμα.

Πώς θα έπρεπε δηλαδή να την προσδιορίζουμε την ταυτότητα για να είμαστε πιο σωστοί;

Κοίταξε να δεις κάτι, η ταυτότητα είναι ότι θα σεβαστώ τα ήθη και τα έθιμά σου, τις πεποιθήσεις σου, τα πάντα, τα πολιτικά σου πιστεύω κτλ., το θρήσκευμά σου, τα πάντα όλα, αλλά θέλω κι εσύ όμως να σεβαστείς εμένανε. Τα οποία αυτό όμως έχει διαιρέσει την κοινωνία μας ότι γενικά αυτοί οι μετανάστες δεν το κάνουν. Διότι διάβασα συγκεκριμένα πράγματα, για την Ειδομένη για παράδειγμα, ότι κάνουν πλιάτσικο. Ότι τα σκουπίδια τους κτλ. τ' αφήνουν όπου να 'ναι, ότι, δηλαδή, δεν τους νοιάζει τίποτα... το

περιβάλλον κτλ. Κι έρχομαι εγώ και λέω: «Για ποιο λόγο να συμπεριφερόμαι εγώ σαν άνθρωπος απ' τη στιγμή που δεν είσαι άνθρωπος;».

Ναι...

Κατάλαβες τι λέω, Θεοδωρή; Πώς θα προσδιορίσω την ταυτότητα; Η ταυτότητα του καθενός... τη φτιάχνει μόνος του πιστεύω. Πέρα από τις... από την ταυτότητα που παίρνουμε όταν μεγαλώσουμε κτλ., γενικά, όταν ενηλικιωνόμαστε κτλ., βγάζουμε κτλ. Αλλά γενικά ταυτότητα κτλ. δηλαδή, δεχτήκαμε εδώ τους μετανάστες κτλ. αυτοί που είναι στην Ελλάδα και ανοίξαν τα σπίτια μας, όσοι μπορούσαν, και τους έχουν κτλ., ή το κράτος... καλά έκανε. Αλλά απ' την άλλη όμως, φέρσου κι εσύ σαν άνθρωπος... εντάξει; Δηλαδή, μην κάνεις αυτό το πράγμα που κάνεις θέλω να πω, εντάξει; Γιατί στην πατρίδα τους δεν τα κάνουν, βρήκαν και τα κάνουν εδώ, απ' αυτήν την άποψη το λέω, εντάξει; Δεν είμαι κακός ούτε να... προς Θεού, εντάξει; Αλλά προσαρμόσου. Εντάξει, θα υπάρχουν και οι ιδιαιτερότητες, εντάξει; ... κι οι εξαιρέσεις στον κανόνα...

Ωραία. Ε, τώρα, για να πούμε ότι κάποιος είναι πολιτισμικά διαφορετικός, πού στηρίζεται αυτό; Δηλαδή, στη χώρα προέλευσης...;

Ναι, ναι...

...στην θρησκεία...;

...στηρίζεται και στη χώρα προέλευσης και στη θρησκεία πολύ... πιστεύω. Η χώρα προέλευσης θα παίζει... παίζει μεγάλο ρόλο. Είμαστε ένας φιλόξενος λαός και η πλειοψηφία μας το δείχνει. Αλλά... παίζει ρόλο πιστεύω αυτό το πράγμα, δηλαδή η θρησκεία... και το περιβάλλον που μεγαλώνει κάποιος δηλαδή, πώς μεγαλώνει τα ήθη και τα έθιμα, παίζει πολύ μεγάλο ρόλο. Δεν ήταν ελεύθεροι άνθρωποι, δηλαδή μεγάλωσε σ' ένα καταπιεστικό εε... περιβάλλον και αυτό το βγάζουν και στον τρόπο τους κτλ. Δηλαδή, εγώ δεν δέχομαι ποτέ... αυτό το πράγμα με τους μετανάστες με τη μαντήλα που φοράν κτλ., ή καλύπτουν το πρόσωπό τους οι γυναίκες, εντάξει; Τι 'ναι αυτό το πράγμα; Δεν μπορώ να καταλάβω. Εντάξει, το σέβεσαι κτλ. από μία άποψη, εντάξει; Γιατί έχω συναντήσει και με μαντήλα... μαθήτριά είχα κτλ., δεν είπα τίποτα, προς Θεού, εντάξει; Σέβεσαι κτλ. και τη βοήθησα, αλλά θέλω να πω δηλαδή ότι... δεν μπορείς να το καταλάβεις αλλά είναι... είναι της θρησκείας τους, άρα... Η θρησκεία παίζει μεγάλο ρόλο γι' αυτούς... η θρησκεία παίζει μεγάλο ρόλο γι' αυτούς...

Ναι... Όντως. Τώρα απ' όλα αυτά, από την εθνικότητα του καθενός, τη θρησκεία, τη γλώσσα τη διαφορετική, θεωρείτε ότι υπάρχει κάποια απ' αυτές τις πτυχές που είναι πιο σημαντική στην πολιτισμική ταυτότητα του μετανάστη;

Η θρησκεία.

Η θρησκεία παίζει...

Ναι, ναι...

...μεγαλύτερο ρόλο...

...η θρησκεία μεγαλύτερο ρόλο. Δεν υπάρχει πολιτισμός, όταν αυτοί οι ίδιοι είδαμε τι κάναν στη... στη Συρία, ας πούμε, που κατέστρεψαν την Παλμύρα. Θέλω να πω, δηλαδή, δεν υπάρχει τίποτα γι' αυτούς. Θεωρώ ότι η θρησκεία είναι πάνω απ' όλα. Το κοράνι, ό,τι πιστεύουν... Αυτό πιστεύω.

Ναι... ε, τώρα... πείτε, πείτε...

Ε, γιατί ο χριστιανός, παράδειγμα, θέλω να πω, εντάξει, δεχόμαστε κτλ., θα δεχόμαστε και την ταπείνωση και το θάνατο και όλα τα δεχόμαστε δηλαδή απ' τον ξένο κτλ. εντάξει; Λέμε, να υπομείνεις τα πάντα, η θρησκεία μας, αυτοί όμως, απεναντίας, αυτό το πράγμα δεν το έχουν δηλαδή... άμα είσαι διαφορετικά πιστεύω σου, αυτό δείχνουν κτλ., εντάξει; Δεν είπα ότι είναι όλοι έτσι, η πλειοψηφία όμως... ότι... στον καιάδα...

Ναι. Τώρα, οι διαφορετικές εθνικές ομάδες, δηλαδή τα άτομα που προέρχονται από διαφορετική χώρα, εε θα έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης...

Σίγουρα, σίγουρα, σίγουρα... Ε, μπορεί να είναι και οι δυο μουσουλμάνοι, παράδειγμα, ενώ οι Ιρακινοί, οι... οι Λίβυοι και οι Σύριοι και οι Αφγανοί, αλλά τους βλέπω όμως, αυτά που ακούω και διαβάζω, ότι υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους πάρα πολλές... Εντάξει, δηλαδή οι ίδιοι... εμείς είμαστε ορθόδοξοι, είμαστε ορθόδοξοι όλοι όμως. Αυτοί είναι... είναι διαφορετικών ειδών μουσουλμάνοι, καταλαβαίνεις τι εννοώ;

Ναι....

Δηλαδή στην ίδια χώρα και στην ίδια περιοχή, ανά περιοχή, εμείς είμαστε απ' τον Έβρο μέχρι την Κρήτη χριστιανοί ορθόδοξοι. Εντάξει; Η πλειοψηφία τους. Αλλά αυτοί είναι... είναι διαφορετικών ειδών μέσα... θέλω να πω δηλαδή...

Ναι, ναι...

...οπότε παίζει βασικό ρόλο. Βασικό ρόλο.

Όλοι οι μουσουλμάνοι όμως, παράδειγμα, νομίζω αυτοί χωρίζονται σε σίτες και σουνίτες...

Ναι, ναι, σίτες, σουνίτες, αυτό το πράγμα, αυτό λέω...

Ε, κάποιος που ανήκει για παράδειγμα στους σίτες, ή στους σουνίτες...

Ναι...

...θα έχουν όλοι την ίδια συμπεριφορά πιστεύετε;

Όχι, όχι, όχι.

Υπάρχουν διαφορές...

Ε, εννοείται... εννοείται, εννοείται. Ε, δεν είναι όλοι κτλ., αλλά συνήθως, συνήθως, ο άλλος τη μειοψηφία, το κακό κοιτάζει κτλ. Δηλαδή, στην Αθήνα, οι μπαχαλάκηδες είναι 500-1000 άτομα, δεν μπορούν να τους απομονώσουν; Μπορούν, ανά πάσα στιγμή που θέλουν. Αλλά έλα ντε όμως που δεν τους κάνουν τίποτα... Αυτό θέλω να πω. Δεν είπα όλοι, προς Θεού, εντάξει; Η πλειοψηφία τους είναι καλοί άνθρωποι.

Ναι. Δηλαδή τώρα, εεε... οι πολιτισμικές διαφορές που υπάρχουν στους ανθρώπους είναι πιστεύετε εσωτερικές μέσα στον άνθρωπο; Γεννιέται μ' αυτές; Ή είναι περισσότερο μια κοινωνική κατασκευή, δηλαδή...

Ναι...

...προσδιορισμένες απ' την κοινωνία;

Ναι, εγώ πιστεύω ότι είναι κοινωνική κατασκευή κι ότι είναι επίκτητες, δηλαδή δεν είναι έμφυτες οι περισσότερες. Ναι μεν, αλλά αφετέρου δε διαμορφώνονται κατά τη διάρκεια της ζωής τους, ειδικά όταν μεγαλώνουν κτλ.

Παίζει μεγάλο ρόλο πώς μεγαλώνει ο καθένας...

Ναι, ναι, είναι επίκτητο, είναι επίκτητο πιστεύω, εντάξει; Εεε...

Ωραία. Ε, τώρα, άρα θεωρώ ότι... απ' αυτό που λέτε, ότι θεωρείτε την πολιτισμική ταυτότητα ότι είναι συνδεδεμένη με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής...

Ναι... σίγουρα, σίγουρα, σίγουρα. Βασικό πράγμα αυτό, ναι.

Ωραία. Τώρα, ένας άνθρωπος που μεγαλώνει με βάση μία πολιτισμική ταυτότητα, που προέρχεται από ένα περιβάλλον, θα είναι κατ' ανάγκη σ' όλη του τη ζωή αναγκαστικά καθηλωμένος μόνο σ' αυτή την ταυτότητα ή μπορεί και να...

Όχι...

...κινείται μεταξύ διαφορετικών;

...εγώ πιστεύω ότι... θα, θα, θα κινηθεί και θα παίζει ρόλο το περιβάλλον που ζει. Δηλαδή, την κοινωνική ομάδα που ήταν τώρα αυτοί εκεί χάρη... απ' τη στιγμή που θα εγκατασταθούν σε μια άλλη χώρα, παράδειγμα σ' εμάς εδώ χάρη, ή θα πάνε σε δυτικοευρωπαϊκές χώρες, σιγά σιγά θα προσαρμοστούν στον τρόπο ζωής απ' αυτούς, όπως γι... έγινε και με τους Αλβανούς στη δεκαετία του '90 και του 2000. Είναι πλήρως εντεταγμένοι στην κοινωνία μας τώρα πλέον αυτοί που έχουν μείνει εδώ στη χώρα μας, που 'ναι μεγάλος αριθμός θέλω να πω δηλαδή, εντάξει; Και ότι στην αρχή όταν γινόταν, που είχαμε πολλά συμβάντα, περιστατικά άσχημα δηλαδή, τώρα σιγά σιγά έχουνε εξαλειφθεί τελείως κι έχουν μπει μέσα στην κοινωνία. Το ίδιο κι αυτοί. Δηλαδή, απ' τη στιγμή που θα φύγει ο Σύριος, αυτός που είναι Αφγανός κτλ., ο Λίβυος, και θα πάει σε μια χώρα, σιγά σιγά θα μπει στο καλούπι της χώρας αυτής. Θα προσαρμοστεί κτλ. Εκεί παίζει ρόλο και το περι... και το... και γιατί εκεί με μετανάστες θα κάνει πάλι παρέα, μ' αυτούς που θα κάνει παρέα, τους δικούς του κτλ., αλλά αυτοί που θα είναι στην κοινωνία εκεί της Γερμανίας που θα είναι, σε ποια χώρα που θα είναι, θα αναγκαστεί να προσαρμοστεί εκεί στη χώρα, πιστεύω αλλάζει, αλλάζει, αλλάζει...

Ναι. Ε, οι... αυτοί οι μαθητές που προέρχονται από πολιτισμικά περιβάλλοντα...

Ναι...

...διαφορετικά, θα πρέπει να κρατάν τα πολιτισμικά στοιχεία απ' τον τόπο καταγωγής τους;

Ναι. Ναι, πιστεύω, ναι. Όπως κι εγώ. Όπως και τα δικά μου τα παιδιά, κι εγώ αν ήμουν μετανάστης ή αν θα γίνω μετανάστης, θέλω να έχω κτλ. την ταυτότητα την ελληνική και έθιμα τα δικά μας. Ναι πιστεύω. Καλό είν' αυτό το πράγμα. Γιατί... εεε... ένας... φτιάχνεις σωστούς μαθητές με νοοτροπία σωστή, δημοκρατική σκέψη κτλ. Ναι, πιστεύω ναι, πρέπει να το 'χουν αυτό το πράμα.

Οπότε, οι πολιτισμικά διαφορετικές ομάδες, οι συλλογικές ταυτότητες που έχουν αυτοί οι άνθρωποι...

Ναι...

...θα πρέπει να διατηρούνται...

Ναι, ναι, ναι, να διατηρούνται, ναι. Να διατηρούνται, Θεοδωρή. Ναι πιστεύω, γιατί είναι καλό. Δεν θα χάσουν τα ήθη και τα έθιμα, γιατί μετά λαός χωρίς ιστορία κτλ., θα χάσουν σιγά σιγά και την ταυτότητά τους, αυτό λέω.

Η ιστορία δηλαδή...

Ναι, ναι, ναι, παίζει ρόλο...

...μεγάλο... Ωραία. Τώρα, εεε ο ρόλος του διαλόγου ανάμεσα... προκειμένου, μάλλον, να επιτευχθεί μια ειρηνική συνύπαρξη με τους διάφορους πολιτισμούς...

Δεν υπάρχει πιο σημαντικό πράμα. Διάλογος ίσον δημοκρατία. Χωρίς διάλογο, δεν γίνεται χωριό... Δεν γίνεται χωριό... Λοιπόν... εεε το πιο σημαντικό πράμα που είναι, είναι με... με το διάλογο και με την κουβέντα. Ό,τι είναι να γίνει, θα γίνει. Ό,τι είναι να γίνει, πάλι θα γίνει. Δηλαδή, αν δεν καταλάβει ο άλλος δεν γίνεται τίποτα. Μόνο με το διάλογο.

Και μέσα απ' το διάλογο...

Μέσα, μόνο, μόνο απ' το διάλογο. Δεν γίνεται τίποτα. Η βία θα φέρει βία. Προς τη βία. Τελείωσε παρακάτω. Δεν υπάρχει τίποτα άλλο. Εγώ προσωπικά μόνο με το διάλογο. Ό,τι θέλει να γίνει. Του λέω δεν θα γίνουμε όλοι, στο σχολείο που είμαστε όλοι κτλ. Εσύ

θα γίνεις άλλο επάγγελμα, εκείνος άλλο επάγγελμα. Θες; Δεν θες. Με το καλό. Μόνο με διάλογο. Μόνο με πειθώ, τίποτ' άλλο, δεν υπάρχει τίποτα άλλο.

Μέσα στην τάξη ο ρόλος του διαλόγου;

Το βασικό πράμα, το Α και το Ω. Η συζήτηση πρέπει να είναι... δια... διασυλλογική πάντα και με το ομαδικό πνεύμα, δηλαδή κατά ομάδες που δουλεύουμε, σ' ένα μικρό σχολείο που 'μαι τώρα εγώ, εντάξει; Σε μεγαλύτερα σχολεία αυτό το πράμα... συλλογικότητα και ομάδα και να πούμε τις απόψεις μας κι όποια είναι πιο τεκμηριωμένη κτλ... ας την... ας την κάνει, ας την... τώρα αν θα την ενστερνιστεί ή όχι... επιλογή του είναι.

Ναι...

Μόνο με διάλογο.

Ωραία. Ε, ο κάθε άνθρωπος πιστεύετε μπορεί να γνωρίσει καλύτερα και τον εαυτό του μέσα από την γνωριμία και την επικοινωνία με τον διαφορετικό Άλλο;

Σίγουρα, σίγουρα. Σίγουρα, παίρνει στοιχεία... προσωπικά εκτιμάς... τον πόνο αυτών των ανθρώπων, τον ξεριζωμό κτλ. βλέποντας... βλέποντας και τα παιδιά τους κτλ... αν τους έχει σχολείο, και τους γονείς κτλ., εντάξει; Και σίγουρα βοηθάς πάρα πολύ, βοηθάς πάρα πολύ.

Ναι. Μπορεί δηλαδή η κοινωνία να αλλάξει μέσα από το διάλογο;

Ναι, ναι. Μα δεν υπάρχει κι άλλη λύση. Δηλαδή, ο πόλεμος θα φέρει πόλεμο, το αίμα θα φέρει αίμα... δεν υπάρχει άλλη λύση. Δεν υπάρχει άλλη λύση. Δηλαδή το βλέπεις και στη... όπου, όπου βία... όπου βία κι ο μικρός μετά θα πα να κάνει διαβολιές. Εντάξει; Το βλέπουμε τι γίνεται. Δεν γίνεται, όχι. Μόνο ο διάλογος. Μα δεν υπάρχει κι άλλη λύση. Μονόλογος; Δεν μπορεί να γίνει. Με... με πίεση θα φέρει πίεση... κάποια στιγμή θα ξεσπάσουν... μόνο με κουβέντα... και να καταλάβει ο άλλος τι 'ναι το σωστό, εντάξει;

Ναι...

Δηλαδή αυτό θα πάρει χρόνο να καταλάβει, εντάξει; Αυτό εννοώ δηλαδή... να δει πώς είναι το σωστό κτλ., εντάξει; Να εκτιμήσει ορισμένα πράματα. Οι εξαιρέσεις θα υπάρχουν, όμως, Θεοδωρή. Δηλαδή θα γίνουν και πράματα τα οποία... θα πονέσουν,

θα... θα πληγώσουν, δηλαδή εννοώ αυτούς που θα συμβούν αλλά η πλειοψηφία, πρέπει να γίνει αυτό το πράμα.

Ωραία. Τώρα, υπάρχει ένα κλάδος, σχετικά νέος στην Παιδαγωγική, που λέγεται Κριτική Παιδαγωγική. Δεν ξέρω αν...

Δηλαδή;

...έχετε ακούσει... Ε, στη συγκεκριμένη Παιδαγωγική σχολή ο δάσκαλος θεωρείται ως «δημόσιος διανοούμενος» ή «αναμορφωτής διανοούμενος», με την έννοια ότι έχει... εε ως στόχο, μέσα από την τάξη και τους μαθητές, να αναμορφώσει και την κοινωνία, να τη μετασχηματίσει...

Ναι...

...σε πιο δίκαιη, στο μέλλον...

Ναι, ναι, ναι...

Εσάς πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση...

Δηλαδή...

...των δασκάλων;

...φτιάχνοντας, φτιάχνοντας πολίτες...

Κριτικά σκεπτόμενους...

Μπράβο, μπράβο...

...όχι πειθήνια...

Ναι, ναι, ναι, ναι...

...όργανα...

Ε, θεωρώ ότι αυτός είναι ο ρόλος και του δασκάλου στη σημερινή εποχή, αυτός πρέπει να είναι ο ρόλος. Δηλαδή, δεν πρέπει να τιθασεύσω το Εγώ του μαθητή μου κτλ., εντάξει; Αλλά να καταλάβει ότι με τα λεγόμενά μου και με τη βοήθεια που θα του προσφέρω εγώ, τις γνώσεις που έχω, και μέσω των βιβλίων κτλ. και των δυνατοτήτων που μου δίνει το σχολείο να καταλάβει ότι να αποκτήσει αυτός κριτική σκέψη, ούτως

ώστε να κρίνει τα πράγματα, αυτός απ' την μεριά του ποιο είναι το σωστό να κάνει στην πορεία. Είτε είναι επαγγελματική σχέση είτε είναι οτιδήποτε χρειαστεί. Σίγουρα, αυτός πρέπει να 'ναι ο ρόλος του δασκάλου.

Ναι...

Να φτιάξει κριτ... ε πολίτες με κριτική σκέψη... να κρίνουν μόνοι τους τα πράγματά τους εννοώ.

Ωραία. Άρα, δηλαδή, ο δάσκαλος, τώρα, ποια είναι τα καθήκοντα που έχει απέναντι, τόσο εντός της τάξης όσο κι εκτός της τάξης;

Κοίταξε να δεις κάτι, εκτός της τάξης είναι θεωρώ πολύ πιο σημαντικός ο ρόλος του, δηλαδή διαμορφώνει πολίτες... τους... τους αυριανούς πολίτες. Αν αυτόν τον πολίτη τον φτιάξει αυταρχικό, λέω εγώ παράδειγμα, ή τον φτιάξει... ή να μη σέβεται, πάνω απ' όλα του γονείς του κτλ., εντάξει; Πάνω απ' όλα το περιβάλλον που ζει, την... αύριο δεν θα σεβαστεί και την κοινωνία ολόκληρη, εντάξει; Αυτός πρέπει να είναι ο ρόλος του... του... του δασκάλου στη σημερινή εποχή. Να φτιάξει πολίτες με κριτική σκέψη, να κρίνουν πράγματα, ούτως ώστε να τα κρίνουν όσο γίνεται με λιγότερα λάθη και να παίρνουν τις σωστές αποφάσεις κατά τη γνώμη τους, ποια είναι αυτήν. Να μην ενοχλείται και τον... κτ... το κοινωνικό σύνολο. Αυτό πιστεύω. Δηλαδή, το... το... ένα άσχετο πράγμα θα σ' αναφέρω, Θεοδωρή, είναι... με το θέμα των σκουπιδιών. Δηλαδή, βλέπω κι εγώ παιδιά πολλές φορές... τρώμε, το πετάμε κάτω. Για ποιο λόγο να το πετάζουμε κάτω; Ή ανοίγουμε το παράθυρο και το πετάμε έξω. Κράτησέ το στον προορισμό που θα φτάσεις τον τελικό, βάλλο δίπλα σου. Θα φτάσουμε σ' έναν προορισμό τελικό με τ' αυτοκίνητο που θα φτάσουμε. Πάρ' το και πέταξέ το στον κάδο απορριμμάτων. Εντάξει; Είναι πολλά τέτοια πράγματα, τα βλέπουμε εμείς. Ή το γράψιμο των πινακίδων σε διάφορες πόλεις. Δεν ξέρεις πού πάμε και τι βρίσκουμε. Για ποιο λόγο να γράφει «ΠΑΟ σ' αγαπώ» και «Μαρίνα μου» κτλ. Είναι κατάσταση αυτή; Καταλαβαίνεις τι θέλω να σου πω;

Ναι, ναι...

Αυτό είναι θέμα πολιτισμού καθαρά. Δεν είναι θέμα... Πας στο εξωτερικό και χαιρέσαι να βλέπεις τα πράγματά σου. Ή το γράψιμο που γράφεται στους τοίχους... των μεγαλουπόλεων κτλ. Όλο γεμάτο γράψιμο, τι 'ναι αυτό το πράγμα; Τι μας δείχνει αυτό, πολιτισμός είν' αυτό; Δεν μπορώ να καταλάβω... αυτό ακριβώς πρέπει να ξεφύγουμε.

Άρα αυτό πότε θα γίνει; Άμα δεν το πω εγώ ο γονέας, σαν γονέας να το πει το παιδί, να πω το γονέα να καταλάβει κτλ. έτσι αντιδρούν. Δεν καταλαβαίνει.

Κατάλαβα. Λοιπόν, και τώρα, ποια θεωρείτε ότι είναι η «υποχρέωση» που έχει ο δάσκαλος απέναντι στα παιδιά, στους μαθητές του; Κι απέναντι στην ίδια την κοινωνία, σε δεύτερο επίπεδο;

Κοίταξε, εγώ, Θεοδωρή, πιστεύω ότι... σου 'πα μια φορά, ότι δεν θέλω να... δεν μπορούν να μάθουν όλοι γράμματα να γίνουν επιστήμονες. Εκείνο, εκείνο που επιδιώξή μου είναι... να σέβονται πάνω απ' όλα την... τη... τους γονείς τους, την οικογένειά τους, τους γονείς τους... να μάθουν δυο πραγματάκια απ' τα δέκα που μπορούν να μάθουν απ' τα... να μάθουν το ένα, το δύο, ούτως ώστε να τους βοηθήσει στη ζωή τους, εντάξει; Κι ό,τι και να κάνουν... κι ό,τι και να κάνουν... να ξέρουν ότι... ότι αυτός ο δάσκαλος, που πέρασε... που πέρασε απ' τα χέρια τους, ότι προσπάθησε να τους μάθει δυο πραγματάκια. Πάντα μέσω του διαλόγου και μέσα... και μέσω της κουβέντας που θα κάνουμε μαζί. Αν τα καταφέρει, έχει καλώς. Αν δεν καταφέρει, κάποιο λάθος έκανα κι εγώ.

Έχει κι ο δάσκαλος την ευθύνη...

Ε, εννοείται, εννοείται... εννοείται, εννοείται. Αν εγώ βγω έξω στη κοινωνία και μου... μεθαύριο που θα μεγαλώσω κι άλλο, δηλαδή, και δεν μου λείπει ένα «γεια» ο μαθητής μου κτλ., αυτός που είχα κτλ., ή να μην με χαιρετήσει κτλ., θα πω: «κάτι δεν έκανα σωστά», «κάτι αυτόν δεν τον φέρθηκα σωστά». Ή θα του πω και το λόγο: «Για πες μου, τι έκανα όταν σ' είχα μαθητή...» κτλ. Θεωρώ ότι... ότι βασικό πράγμα είναι να βγουν στην κοινωνία σωστοί άνθρωποι κι όποιος έχει τα... το μέλλον και τα φώτα κτλ. ας πάει μπροστά.

Άρα και η υποχρέωση που έχει ο δάσκαλος απέναντι στην κοινωνία...

Α, είναι πολύ σημαντικό, είναι πολύ σημαντικό... Εμείς διαπαιδαγωγούμε το... τα παιδιά. Ό,τι πω εγώ είναι, όχι ό,τι πει ο μπαμπάς σπίτι. Άμα πει ο δάσκαλος, θα το κάνω. Όχι μόνο εγώ στα δικά μου παιδιά που έχω στο σχολείο, αλλά και τα δικά μου παιδιά στο σχολείο ε.... δεν φέρεσαι σαν πατέρας στο σπίτι. Μου λεν: «Μπαμπά, δεν μου το 'πε αυτό κύριος, η κυρία, α δεν κάνω...». Αυτό ακριβώς. Αυτό κάνουν. Αυτό ακριβώς. Μόνο ό,τι πει ο δάσκαλος.

Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.5)

Ε, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Παιδαγωγική Ακαδημία, διετή...

Ε, και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

30 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα; Είτε ως υποκείμενο είτε ως ερευνητής;

Ναι...

Ως υποκείμενο...;

Και ως υποκείμενο...

Και ως ερευνητής...

Και ως ερευνητής...

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Βέβαια, ναι.

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει ότι αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Ε, η ένταξη η γλωσσική πιο πολύ, όταν έρχονται μεγάλη ηλικία... Τετάρτη δημοτικού, Πέμπτη δημοτικού... δεν μπορούν να ενταχθούν εύκολα λόγω της άγνοιας της γλώσσας.

Κυρίως όταν έρχονται σε μεγαλύτερες ηλικίες το βλέπετε...

Ναι...

...πιο έντονο αυτό;

...ναι, ναι, ενώ όταν είναι σε μικρότερες είναι πολύ πιο εύκολη η ένταξη των παιδιών μες στο σχολείο.

Ε, πώς τις αντιμετωπίσατε αυτές τις δυσκολίες;

Σε μια περίπτωση, παιδί που ήταν να πάει στην Πέμπτη, πήγε στην Τετάρτη... σαν σχολείο δηλαδή το αντιμετωπίσαμε... ε και μετά με κάποια... κάποιες εξειδικευμένες εργασίες... εξατομίκευση της διδασκαλίας... στο παιδί αυτό... συνέχεια.

Εσείς αντιμετωπίσατε δυσκολίες κατά τη διδασκαλία;

Ναι, έπρεπε να κάνω εξατομικευμένη διδασκαλία... δεν... όταν ήταν μεγάλη, σε μεγάλη ηλικία. Όταν ήταν από νήπια, πρώτη δημοτικού ήταν πολύ πιο εύκολο... πιο εύκολα, πολύ πιο εύκολα.

Ναι. Για τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε, εε... αισθανόσασταν σίγουρος ή ήταν περισσότερο εμπειρικές... και δεν ξέρατε την έκβαση;

Ανάλογα με την περίπτωση, μπορεί... υπήρχαν και παιδιά που... μαθαίναν εύκολα...

Ναι...

...υπήρχαν παιδιά όμως που δεν... δεν βοηθούσε και το περιβάλλον, οι γονείς δεν μιλούσανε... στο σπίτι μιλούσανε, ας πούμε, την ξένη γλώσσα... είχαν πολλά, αλλά δεν... σίγουρος δεν είσαι ποτέ είναι ζωντανή η διαδικασία, η εκπαίδευση...

Ναι, ποτέ...

...προχωράς συνέχεια...

...όντως... Ναι. Ε, για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, γενικότερα, ποια είναι η άποψή σας;... Ε, για την εκπαίδευση των παιδιών που προέρχονται από άλλα

περιβάλλοντα;... Για τη θέση που έχει στην ελληνική εκπαίδευση;... η διαπολιτισμικότητα...

Εντάξει, δεν μπορώ να πω ότι έχει την καλύτερη θέση, γιατί, αν κρίνω, ας πούμε, απ' το εξωτερικό που έκανα και Γερμανία, εκεί ας πούμε όποια ελληνόπουλα ήθελαν να παρακολουθήσουν ελληνικό σχολείο, πήγαιναν σ' ελληνικό σχολείο, σ' όποιες πόλεις υπήρχαν, γιατί δεν υπήρχαν σε όλες... εδώ υποχρεωτικά θα μάθουν τα ελληνικά, ας πούμε, έτσι; Ένα αυτό... αν θέλει κάποιος ν' ακολουθήσει τη δική του γλώσσα, δεν μπορεί να... να τη μάθει, εκτός κι αν κάνουν οι σύλλογοί τους κάποια... δική τους προσπάθεια... αλλά, γενικά, βοηθάνε ας πούμε τα τμήματα ένταξης, αυτά, τα τμήματα υποδοχής... όταν θα 'ρθει κάποιος ξένος εδώ που δεν θα μπορεί ας πούμε να... δεν θα έχει γνώση της γλώσσας... μπορεί να μπει σ' αυτά τα τμήματα, τα οποία είναι λίγα όμως, δεν είναι πολλά.

Θα θεωρούσατε θετικό να μαθαίνουν αυτά τα παιδιά τη γλώσσα τους, επίσημα από το σχολείο; Ή πιστεύετε ότι ακόμα αυτό που γίνεται και τώρα με τους συλλόγους τους είναι αρκετό;

Δεν είναι αρκετό, αλλά... αν κάποια θα το θέλανε, εγώ πιστεύω θα 'πρεπε να είναι θέμα επιλογής τους...

Και να τους παρέχει το σχολείο...

Ναι, ένα δίωρο τη γλώσσα τους...

Ναι...

Κάτι...

Ε, με το συγκεκριμένο αντικείμενο θα σας ενδιέφερε να ασχοληθείτε περαιτέρω;... Ή θεωρείτε ότι έχετε άλλα ενδιαφέροντα σε κάποια άλλα...

Εε όχι, ναι, σ' αυτή τη φάση όχι, γιατί δεν ενδείκνυται κιόλας εδώ... πρέπει να είσαι σε μεγαλύτερη πόλη, για να το δουλέψεις αυτό... όπως, ας πούμε, στην Αθήνα έχει δια... σχολείο διαπολιτισμικό, ας πούμε, ολόκληρο...

Ναι...

Κι όχι μόνο ένα, κι άλλα...

Ε, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εεε... διαφορετικότητα... έτσι...

Ναι. Ε, υπάρχουν διαφορετικοί πα... αντικειμενικοί παράγοντες οι οποίοι κατατάσσουν κάποιο άτομο ως διαφορετικό πιστεύετε;

Ως διαφορετικό... εντάξει, όλοι βασικά είναι ίδιοι μέσα σε μια τάξη, σαν... για ένα δάσκαλο, είναι όλοι ίσοι και ίδιοι και πρέπει να είναι, έτσι πρέπει να είναι, δεν πρέπει να... να αντιμετωπίζει με διαφορετικότητα... από κει και πέρα, σαν εκπαιδευτικός θα πρέπει να το... να το δεις τι ανάγκες έχει αυτό το παιδί, αν είναι απ' αλλού, δεν ξέρει, δεν κάνει... μπορεί να υποστεί bullying, μπορεί να μην... πολλά, δεν ξέρεις τι... πρέπει να είσαι συνέχεια... να βλέπεις τι γίνεται...

Σε εγρήγορση...

Βέβαια...

Ε, την έννοια της ταυτότητας, τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε; Ταυτότητα...

Ταυτότητα του παιδιού, του ξένου;

Του παιδιού, ναι...

Γενικά ή...

Και γενικότερα, ταυτότητα...

Ότι είναι μια ξεχωριστή προσωπικότητα... και διαφορετική... απ' τον άλλον...

Δηλαδή, η ταυτότητα σχετίζεται κάπως και με την διαφορετικότητα θα λέγαμε...

Με τη διαφορετικότητα; Ναι...

Με την άποψη ότι...

Ναι...

...χαρακτηρίζω τον εαυτό μου κάπως, έχω μια ταυτότητα, όταν βλέπω τον διαφορετικό... δηλαδή, όπως το αντιλαμβάνομαι εγώ τώρα...

Είμαι Έλληνας εγώ κι ο άλλος είναι Σύριος, ας πούμε;

Γενικότερα, είμαι αυτό που είμαι, πώς αυτοπροσδιορίζομαι, με βάση το πώς βλέπω και τον άλλον και βλέπω ότι δεν έχω τα ίδια χαρακτηριστικά...

Ναι...

Κι όχι... και τα επιφανειακά: χρώμα, θρησκεία ενδεχομένως, αλλά και τα... όταν γνωρίζομαι με τον άλλον, εγώ μπορώ να πω ότι είμαι πιο ήρεμος από κάποιον άλλον που είναι πιο...

Α, ναι... εντάξει, αυτά είναι...

Ναι...

Εξατομικευμένα...

Ναι. Ε, την διαφορετική ταυτότητα, τώρα, ποια χαρακτηριστικά θα λέγατε ότι κάποιος είναι, έχει διαφορετική ταυτότητα; Πώς θα το κρίνατε;

Διαφορετική ταυτότητα... όχι χαρακτήρα τώρα λες, ταυτότητα, έτσι;

Ναι... Ό,τι εσείς κρίνετε... ακόμη και στοιχεία του χαρακτήρα...

Ναι, πιο πολύ θα ξεκινούσα από τα στοιχεία του χαρακτήρα, έτσι; Αν είναι... εύκολος τύπος, δύσκολος... στριφνός... και μετά πηγαίνουμε και στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά... σιγά σιγά, προς τα κει...

Ναι...

...δεν θεωρώ κάτι άλλο... ούτε να είναι έντονη... ο έντονος ο χαρακτηρισμός, ας πούμε, αυτό είναι... Τούρκος, ξέρω 'γώ...

Ναι...

...δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούμε τέτοια...

Ε, η πολιτισμική διαφορά, όταν θα πούμε ότι εδώ, μες στην τάξη μας, υπάρχουνε πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, εεε ποιοι παράγοντες θα σας επηρεάσουν για να το πείτε αυτό;

Ε, γλώσσα, θρησκεία, έθνος, εθνι... εθνικότητα ας πούμε... αυτά τα 3 πιστεύω... εντάζει το... και το χρώμα, άμα είναι ένα μαυράκι ξέρω 'γώ

Ναι, είναι κι αυτό...

...θα θέλει... να με επηρεάσουν, σε τι; Δε... δεν μπορούν να με επηρεάσουν σε κάτι, απλά θα προσπαθήσω να βοηθήσω κάποια κατάσταση... θετικά δηλαδή, δεν θα επηρεάσουν...

Ναι, ναι... Ε, τώρα, ε θεωρείτε κάποια απ' αυτές που... που αναφέρατε, την εθνικότητα, τη θρησκεία, τη γλώσσα, εε κάποια πτυχή απ' αυτές ως πιο σημαντική; Δηλαδή που επηρεάζει περισσότερο την προσωπικότητα...

Του δασκάλου;

Του μαθητή.

Του μαθητή; Να την επηρεάζει ως προς τι όμως; Ως προς τη μάθηση;

Ως προς τη μάθηση, ως προς την αλληλεπίδραση με τους συμμαθητές του...

Ναι, ναι...

... με τον δάσκαλό του...

Όχι, δεν νομίζω... δεν έχω κάνει κιόλας με πολλές φυλές, έτσι, να σου πω. Πιο πολύ με Αλβανούς έχουμε σχετιστεί εμείς εδώ...

Ναι, εδώ...

...και... κάτι τουρκάκια είχαμε στη Γερμανία, ας πούμε, δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα... με τα ελληνόπουλα μαζί. Εδώ με τ' αλβανάκια... ε... γίνονταν κάποιες πα... μικροπαρεξηγήσεις ας πούμε... γιατί πιο πολύ αλβανάκια είχαμε εδώ. Από κει και πέρα, εντάζει, προσπαθούσαμε εμείς να εξομαλύνουμε τις καταστάσεις, μέχρι που... παίρναν και τη σημαία ξέρω 'γώ, παιδάκια Αλβανών...

Ναι...

...γιατί ήταν και πολύ καλοί μαθητές ας πούμε... αυτοί που ήταν...

Ναι... Ε, αυτές οι διάφορες εθνικές ομάδες πιστεύετε ότι έχουν ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης;

Ναι... Όχι όλοι, έχουν ενταχθεί και αρκετοί μέσα στο δικό μας το σύστημα...

Ναι...

...τον τρόπο ζωής, ας πούμε. Εδώ ψήνουν αρνιά το Πάσχα, ας πούμε, και δεν είναι χριστιανοί... Άλλοι πάλι το διατηρούν το δικό τους το... το σύστημα, με σκοπό να ξαναφύγουν στο εξωτερικό...

Να επιστρέψουν στη χώρα τους δηλαδή...

Να επιστρέψουν στη χώρα τους...

...κάποια στιγμή...

Αν και με την οικονομική κρίση, έχουν φύγει και πολλοί τώρα...

Ναι... Ε, δηλαδή θεωρείτε ότι μια συγκεκριμένη ομάδα, εθνική, που έχουν την ίδια εθνικότητα, εεε θα συμπεριφέρεται αναγκαστικά με τον ίδιο τρόπο;

Τον δικό μας; Η...

Για παράδειγμα μία συγκεκριμένη, οι Αλβανοί, παράδειγμα, που έχουμε εμείς στην Καλαμπάκα...

Ναι, ναι...

...πιστεύετε ότι ισχύει ότι συμπεριφέρονται όλοι με τον ίδιο τρόπο;

Όχι, δεν συμπεριφέρονται όλοι με τον ίδιο τρόπο... δεν συμπεριφέρονται όλοι. Έχουν μια, μεταξύ τους μια... ένα δέσιμο, αλλά μερικοί έχουν ενταχθεί αρκετά καλά στην κοινωνία τη δική μας. Όπως συμβαίνει και με όλους, ας πούμε, και σε άλλες χώρες, στη Γερμανία ξέρω 'γώ, που... Ιταλία... που έχουν πάει δικοί μας... Άλλοι δεν μπόρεσαν να ενταχθούν ποτέ, έφυγαν, σηκώθηκαν κι έφυγαν, κι άλλοι εντάχθηκαν πλήρως, έρχονται εδώ τώρα και του κακοφαίνεται.

Επειδή έχουν αφομοιώσει τα στοιχεία...

Ναι, άμα παρκάρεις παράνομα, ας πούμε, εδώ θα σου πει: «Εεεπ, γιατί παρκάρεις έτσι εσύ εδώ πέρα;»... αρχίζουν και φωνάζουν.

Ναι. Ε, οι πολιτισμικές διαφορές δηλαδή θεωρείτε ότι είναι εγγενείς στον άνθρωπο, γεννιέται με αυτές, ή είναι περισσότερο κοινωνικές κατασκευές;... που η κοινωνία τα προσδίδει στις διάφορες ομάδες;

Είναι και θέμα χαρακτήρα πιστεύω αυτό... δηλαδή τώρα αν γεννηθεί κάποιος σ' ένα κράτος, ας πούμε, π.χ. πίσω, Ανατολή, Τουρκία, πίσω κι αυτά, μπορεί να βγει... με τις διαφορές τις κοινωνικές που έχουν αυτοί οι άνθρωποι ας πούμε...

Ναι...

...ξέρω 'γώ, την τυρόπιτα να σ' την φέρει τυλιγμένη σε μια εφημερίδα. Μα... μου 'χει τύχει αυτό. Δάσκαλος... εντάζει, το είχα έτσι αυτοί εκεί πέρα.

Αυτό θεωρείτε ότι είναι περισσότερο θέμα DNA, δηλαδή είναι... ή περισσότερο με την αλληλεπίδραση που...

Αλληλεπίδραση, αλληλεπίδραση...

...που υπάρχει...

Ναι... αν είχε μεγαλώσει αλλού...

...κρατάει τα χαρακτηριστικά αυτά...

Εντάζει, τώρα, αυτά αποκτώνται κιόλας, έτσι; Είναι επίκτητα πιστεύω...

Ναι...

...τα πιο πολλά είναι επίκτητα...

Ε, ωραία. Τώρα, ποια είναι η γνώμη σας για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής; Δηλαδή, είναι μία κοινωνική κατασκευή η πολιτισμική ταυτότητα... που διαθέτει ο καθένας ή είναι κάτι που γεννιέται μ' αυτό;

Όχι, κατασκευή είναι. Κατασκευή. Όπου γεννηθεί, έτσι θα πορευθεί. Είναι επίκτητο...

Ναι. Ε, τώρα, ένας άνθρωπος πιστεύετε ότι είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ή μπορεί και να κινείται μεταξύ διαφόρων ταυτοτήτων;

Μπορεί... μπορεί αν ζήσει διαφορετικά... μέρη...

Να προσαρμόζεται, δηλαδή, στη χώρα...

Χώρα... μπορεί και πόλη ξέρω 'γώ... εδώ έχουμε Αθηναίους που... φεύγουν απ' το χωριό, παν στην Αθήνα, αλλιώς εκεί...

Κι έρχονται...

...κι επανέρχονται πάλι εδώ...

Ναι...

Καταφέρνουν και μιλάνε, ας πούμε, αθηναϊκά εκεί κι εδώ χωριάτικα. Πώς το κάνουν αυτό;... έχουν εξοικειωθεί...

Έχουν εξοικειωθεί... Μάλιστα. Ε, τώρα, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θεωρείτε ότι πρέπει να κρατούν τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου τους;

Ναι. Βέβαια. Δεν πρέπει ν' αποξενωθούν... το πιστεύω αυτό δηλαδή. Εγώ τους έλεγα τους Αλβανούς: «Να πάτε να μάθετε και τ' αλβανικά, λέω, μην ξεχάσετε τη γλώσσα σας»...

Θα τους βοηθήσει καλύτερα πιστεύετε και με...

Και... και σαν άνθρωποι, και δεν θα μισούν, ας πούμε, ξέρεις, τη χώρα μας. Θα πουν ότι: «Ξέρεις, δεν μας επέτρεψαν να μάθουμε ποτέ οι Έλληνες»... Γιατί να μην είμαστε, ας πούμε, έτσι, με καλές σχέσεις, πιστεύω;

Ναι...

Το κράτος, εντάξει, δεν τους δίνει τη δυνατότητα να μάθουνε, αλλά έστω εκεί που πάνε στον σύλλογό τους... μαθαίνουνε...

Η ταυτότητά τους θεωρείτε ότι πρέπει να διατηρείται δηλαδή... να μην την αποδομούμε, να μην τη διαλύουμε...

Εντάξει, δεν... να έχουν, να διατηρείται, ναι... να διατηρείται. Τώρα δεν ξέρω αν... θα προσαρμοστεί στο δικό μας το...

Προφανώς... θα πρέπει να υπάρχει κάποια προσαρμογή, ναι...

Θα πρέπει να προσαρμογεί... απλά να... να τη διατηρήσουν, γιατί να μην τη διατηρήσουν; Αυτοί που έχουν όρεξη να τη διατηρήσουν, θα τη διατηρήσουν πιστεύω... έτσι...

Τώρα, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια για την ειρηνική συνύπαρξη των πολιτισμών;

Ο ρόλος του διαλόγου;

Ναι...

Πιο πολύ πρέπει να γίνει σε... σε επίπεδο πολιτικών ηγεσιών... να πω τώρα, αν έπιασα το ερώτημα... σε επίπεδο κοινωνικών ομάδων εδώ στην περιοχή, ας πούμε, που ζει ο καθένας... για την ειρηνική συνύπαρξη λέμε, έτσι;

Ναι, ναι, ναι... και γενικότερα αν πιστεύετε εσείς κάτι άλλο που πρέπει να συμβεί για να επιτευχθεί...

Δεν μπορώ να σκεφτώ να σου πω αυτό, αλλά πιστεύω εκεί, πρέπει να υπάρχει μια... και σε επίπεδο κορυφής... μια ειρηνική συνύπαρξη... να μην υπάρχει εχθρικότητα, εχθρότητα...

Ε, ο ρόλος που πρέπει να έχει ο διάλογος μέσα στη σχολική τάξη ποιος θεωρείτε ότι είναι;

Κι αυτός πολύ σημαντικός, σημαντικότερος... από... τα ήθη και τα έθιμα, απ' τα φαγητά... μέχρι το ολόημερο, μέχρι... παντού, όλα, απ' το πρωί μέχρι το... που τελειώνει το ολόημερο... πιστεύω ο ρόλος αυτός είναι πολύ σημαντικός.

Θα πρέπει δηλαδή τα παιδιά να μάθουν να διαλέγονται έτσι ώστε και μετά, στη μετέπειτα ζωή τους, να τον έχουν κάνει κτήμα τους το διάλογο, να λύνουν τις διαφορές τους...

Βέβαια, να μπορούν ν' ακούνε, να... να μιλάνε, να μπορούν να συντάξουν μια πρόταση, να πούνε κάτι.

Ναι... Ε, ο άνθρωπος πιστεύετε μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του καλύτερα μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία του με τον διαφορετικό; Τον «Άλλο»;

Ναι, βέβαια, πολύ σημαντικό... νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό αυτό.

Εμπλουτίζει δηλαδή τον εαυτό του κατά κάποιον τρόπο;

Και εμπλουτίζει τον εαυτό του και βλέπει, ας πούμε, πώς ζουν οι άλλοι... μπορεί να επανακαθορίσει κάποιες στάσεις του, απέναντι στη ζωή ή προς τους άλλους.

Η αλλαγή της κοινωνίας θεωρείτε ότι μπορεί να έρθει μέσα απ' το διάλογο;

Ναι... σημαντικό ο διάλογος, εντάξει, άμα κάνουμε και δεν μιλάμε, δεν λέμε τίποτα... είναι το ευ... εύκολο το ελάττωμα αυτό...

Ναι... Τώρα, δεν ξέρω αν έχετε έρθει σε επαφή με τον όρο της Κριτικής Παιδαγωγικής, με τη «σχολή» γενικότερα... Εεε αυτή η παιδαγωγική σχολή ορίζει τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο», με την έννοια ότι έχει ως στόχο να μετασχηματίσει την κοινωνία, μέσα από το σχολείο. Πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση» του δασκάλου ως διανοούμενου;

Δεν... μεγάλη κουβέντα τώρα αυτό, δεν ξέρω αν μπορεί να... το 'χω ξανακούσει αυτό εδώ και κάμποσο καιρό... χρόνια... Κριτική Παιδαγωγική... όχι δεν νομίζω ότι...

Ως διανοούμενος...

Εντάξει, ως διανοούμενος... ότι μπορεί να... πώς το είπες αυτό; Να... να διαμορφώσει;

Ναι, να διαμορφώσει γενικότερα μέσα από το σχολείο και το μάθημα με τους μαθητές του, εε να έχει μία μεγαλύτερη βλέψη για μετασχηματισμό και της κοινωνίας...

Εντάξει, αυτό είναι... είναι μέσα στα πλαίσια, μπορεί να κάνει κάποιες αλλαγές το σχολείο. Το σχολείο, ε;

Ναι, το σχολείο...

Κι ο εκπαιδευτικός, έτσι; Να σου πω το πιο απλό, ας πούμε, την ανακύκλωση. Που δεν... που έχουμε δει, ας πούμε, που ήταν σπίτια που δεν ήξεραν καθόλου τι θα πει

ανακύκλωση. Πήγε το παιδάκι, ξέρω 'γώ, τους είπε: «Έτσι θα κάνουμε», «Έτσι θα φτιάξουμε»... σου λέω ένα απλό πράγμα τώρα...

Ναι, ναι, είναι κι αυτός...

Βέβαια, είναι...

...σημαντικό...

Τόσο πολύ, έτσι, για να αναμορφώσει εντελώς την κοινωνία, θέλει πολύ δουλειά πιστεύω... πάντως είναι μια έτσι σκέψη καλή...

Είναι λίγο ουτοπικό δηλαδή θεωρείτε;

Ναι, ναι, ναι... είναι ουτοπικό...

Ναι. Ε, τώρα, ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος, αν τον θεωρήσουμε ως δημόσιο διανοούμενο, τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Πρέπει να είναι κι έξω... εντάξει. Και στη συμπεριφορά και σε όλα και... όπως υποχρεωνόμαστε να είμαστε βέβαια, δεν... δεν είμαστε, ας πούμε, σαν τον υπάλληλο της τράπεζας ή της ΔΕΗ εμείς, ή του δασαρχείου... εδώ θα πούνε: «Εεεπ, είναι και δάσκαλος αυτός και κάνει τέτοια;»...

Αυτό το 'χω ξανακούσει, ότι ο δάσκαλος, δηλαδή, πρέπει να είναι κι έξω απ' την τάξη...

Ναι, ναι, ναι... υποχρεωνόμαστε εκ των πραγμάτων δηλαδή... είναι κάτι που το ξέρουμε ότι έτσι θα πορευθούμε... οι πιο πολλοί, η πλειονότητα, έτσι; Τώρα, όλοι δεν μπορούν να το... να το κάνουν αυτό.

Προφανώς...

Ναι...

Ωραία. Τώρα, όσον αφορά την υποχρέωση που έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του;

Σαν;

Ως δάσκαλος, ως προσωπικότητα... ποια υποχρέωση έχει απέναντι στους μαθητές του; Δηλαδή κι απέναντι στον εαυτό του, ως ηθική υποχρέωση δηλαδή: «Τι πρέπει να κάνω εγώ για τους μαθητές μου;».

Εντάξει, πέραν του ότι να τους διδάξει πώς να μαθαίνουνε... να είναι δίκαιος, ίσος...

Απέναντι στην κοινωνία;... σχετίζεται με αυτό που μου είπατε πριν, ότι πρέπει να είναι... δάσκαλος;

Ναι, πρέπει να είναι... ο δάσκαλος... ο παιδαγωγός, που σου εμπιστεύονται τα παιδιά τους... δεν μπορείς εσύ να βγεις έξω και να βρίζεις, να λες ένα σωρό...

Ναι...

Να είσαι δηλαδή εκτός. Πρέπει να είσαι, να συμβαδίζεις με το επάγγελμα... δυστυχώς, καλώς ή κακώς... από τη στιγμή που το επέλεξες κι εσύ το επάγγελμα αυτό, έτσι θα πρέπει να πορευθείς...

Ναι...

...γιατί σου εμπιστεύεται ο άλλος το παιδί του, έτσι; Θα το πας εκδρομή, θα το πας εδώ, θα το πας εκεί, θα... είσαι μες στην τάξη όλη την ημέρα... κι ακούγονται κι ένα σωρό, τώρα, διάφορα τελευταία...

Ναι... Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.7)

Εε, ποια σχολή έχετε τελειώσει;

Έχω τελειώσει στο εξωτερικό εγώ...

Ναι...

Ε, στη... στο Παιδαγωγικό του Βελιγραδίου, έκανα εδώ... εε έδωσα ΔΙΚΑΤΣΑ και τελείωσα, πήρα το πτυχίο μου απ' το... απ' τη Λάρισα... Παιδαγωγικό Λάρισας.

Παιδαγωγική Ακαδημία...

Ναι, Παιδαγωγική Ακαδημία Λάρισας, ναι...

Ε, διετής ήταν τότε στο εξωτερικό;

Τότε διετής, ναι, κι έκανα κι άλλα δύο χρόνια εδώ για να... για την εξομοίωση.

Ωραία.

Ναι.

Άρα, έχετε κάνει και εξομοίωση...

Ναι, ναι, και εξομοίωση. Έχει γίνει... το πτυχίο τετραετούς τώρα.

Ναι. Ε, πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Έχω γύρω στα 15 χρόνια... προϋπηρεσία...

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Σε έρευνα, εε...

Είτε ως ερευνήτρια...

Σ' αυτό το είδος, έτσι σαν κι αυτό;

Και ποσοτική...

Όχι, όχι, όχι....

...και με ερωτηματολόγιο δηλαδή αν έχετε συμπληρώσει...

Α, ερωτηματολόγιο ναι, εντάξει, ναι, ναι, ναι, ναι... αρκετά.

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει, ε μέχρι τώρα, έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, ναι. Και με... Αλβανούς... πιο πολύ μ' Αλβανούς... ναι...

Ναι. Ε, έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν κάποιες δυσκολίες αυτά τα παιδιά;

Ναι, αντιμετωπίζουν, ναι... Μαθησιακές δυσκολίες εννοείς;

Γενικότερα. Προσαρμογής είτε και στη μάθηση...

Ναι...

...οτιδήποτε...

...προσαρμογής στην αρχή, έτσι; Στις μικρές τάξεις. Βέβαια, αργότερα μεγαλώνοντας ε... εντάσσονται περισσότερο μέσα στα... με τα παιδιά που τα... τους κάνουν πιο πολλή παρέα μετά. Μαθησιακά, μπορώ να πω ότι είναι καλοί μαθητές. Δηλαδή, έχω παρατηρήσει ότι είναι καλοί μαθητές, ειδικά στα μαθηματικά είναι...

Στα μαθηματικά είναι πιο καλοί.

Ναι, ναι, ναι.

Στη Γλώσσα δηλαδή αντιμετωπίζουν κάποιο πρόβλημα...

Στη Γλώσσα, ναι. Εντάξει, όχι όλοι, αλλά μερικοί έτσι... ναι. Λίγο, λίγο στη Γλώσσα.

Ναι.

Και στα δευτερεύοντα μαθήματα βέβαια, τα οποία, εντάξει, δεν μπορώ να πω, διαβάζουν... βέβαια παίζει ρόλο και η οικογένεια. Αν δεν μπορούν να βοηθήσει... γιατί πολλοί γονείς βοηθάν τα παιδιά τους, παρόλο που είναι, εντάξει, Αλβανοί, βοηθάνε. Εντάξει, τώρα λίγο έτσι στο θέμα... ξέρεις, να μάθουν Ιστορία, να μάθουν Θρησκευτικά, δυσκολεύονται λίγο, αλλά διαβάζουν όμως γενικά... σαν... μαθητές... ναι...

Ωραία. Εσείς κατά τη διδασκαλία αντιμετωπίσατε κάποια προβλήματα;

Προβλήματα, εννοείς, μαθησιακά των παιδιών;

Ναι, ναι, πώς τα αντιμετωπίσατε τα προβλήματά τους;

Εε, όχι, δεν αντιμετώπισα σοβαρό πρόβλημα, απλά τους έλεγα ότι: «Καλά θα είναι να διαβάσετε και στο σπίτι περισσότερο»...

Κυρίως αυτό...

Ναι, ναι...

Ωραία. Ε, με τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε αισθανόσασταν σίγουρη ή περισσότερο χρησιμοποιούσατε εμπειρικές τεχνικές χωρίς να ξέρετε αν θα... ποια θα είναι η έκβαση;

Αν θα καταλάβαιναν αυτό που τους εξηγούσα;

Ναι, ναι.

Εεε... όχι, εντάξει δεν μπορώ να πω ότι είχα... με τον τρόπο που έκανα δηλαδή το μάθημα...

Ναι, ναι...

...έβλεπα ότι εντάξει, ναι, τα παιδιά δεν δυσκολευόταν και πάρα πολύ.

Παραπάνω επιμόρφωση στο συγκεκριμένο αντικείμενο, πιστεύετε, χρειάζεστε; Ή θα θέλατε να κάνετε;

Ναι, βεβαίως... ε, πάνω σε θέματα αλλοδαπών;

Διαπολιτισμική...

Ναι, ναι, βεβαίως, ναι...

Η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Ε, εννοείς αν χρειαζόμαστε...

Για την εκπαίδευση των παιδιών των αλλοδαπών...

Ναι...

...και γενικότερα αυτό που λέμε Διαπολιτισμική.

Χρειάζεται αυτό να μπει στον κλάδο μας... εεε χρειάζεται, ναι, χρειάζεται. Πιστεύω ότι ναι.

Ο Έλληνας εκπαιδευτικός, δηλαδή, πρέπει λίγο να επιμορφωθεί παραπάνω...

Ναι, βεβαίως. Ναι. Και σ' αυτά και σε παιδιά με μαθησιακή δυσκολία... στα δικά μας τα παιδιά εννοώ, στα...

Ναι, στα...

...στους Έλληνες...

...στα ελληνόπουλα...

Ναι, ναι, ναι, ναι. Και παιδιά έτσι με κάποιο πρόβλημα λίγο, βέβαια υπάρχουν τα ειδικά σχολεία...

Ναι...

...αλλά το θέμα είναι ότι ακόμα οι γονείς δεν έχουν... εεε αποδεχτεί ότι... εε αν το παιδί έχει κάποιο πρόβλημα και το πεις, έτσι και του πεις ότι ξέρεις τι, κυρία τάδε, το παιδάκι ξέρω 'γώ έχει ένα πρόβλημα, μήπως πρέπει να το κοιτάξει κάποιος ειδικός, δεν το δέχονται αυτό.

Δεν μπορούν να το αποδεχτούν...

Όχι, όχι, όχι... Φταίει ο δάσκαλος, γιατί ο δάσκαλος... έβγαλε το παιδί μου, ξέρω 'γώ, άρρωστο, ενώ το παιδάκι έχει κάποιο θέμα. Και υπάρχουν και ειδικά σχολεία που βοηθάν τα παιδάκια, αλλά είμαστε ακόμα... θέλουν και οι γονείς, πιστεύω...

Κάποια εκπαίδευση...

...μια εκπαίδευση, ναι... πάνω σ' αυτά τα θέματα...

Αλήθεια είν' αυτό...

Ναι, ναι...

Ωραία. Ε, τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Της διαφορετικότητας εννοείς, ε;

Ναι, ναι, της διαφορετικότητας...

Εεε...

Πώς την έχετε στο μυαλό σας;

Εγώ δεν θέλω να, ξέρεις... να ξεχωρίζω τα παιδάκια σε Αλβανούς και σε Τσιγγάνους και σε... εντάξει. Πιστεύω ότι όλα τα παιδιά πρέπει να 'ναι...

Όλοι ίσοι...

Ε, ναι. Εντάξει...

Γενικότερα, σε επίπεδο όχι μόνο μαθητών, αλλά και σε επίπεδο κοινωνίας ή σε επίπεδο της πραγματικής ζωής, πέρα απ' το σχολείο, την έννοια της διαφορετικότητας πώς την αντιλαμβάνεστε...

Ε...

Με βάση τη θρησκεία, το χρώμα, το φύλο; Όχι κατ' ανάγκη ρατσιστικά, δεν εννοώ αυτό...

Ναι, ναι...

...εννοώ γενικότερα... η διαφορετικότητα υπάρχει γύρω μας, φαντάζομαι, στα πάντα...

Ναι, ναι...

Αυτό... το έτερο, το διαφορετικό... το συγκρίνετε με τον εαυτό σας; Το συγκρίνετε με την κυρίαρχη ομάδα;...

Δεν καταλαβαίνω...

Να δώσω ένα παράδειγμα παρακάτω...

Ναι...

Παράδειγμα, υπάρχουν κάποιοι παράγοντες αντικειμενικοί οι οποίοι ορίζουν κάποιον ως διαφορετικό; Δηλαδή, αν κάποιος έχει αυτό, αυτό, αυτό το χαρακτηριστικό θα τον πούμε διαφορετικό;

Ε, ναι, δεν... υπάρχουν οι Αλβανοί, τώρα, οι συγκεκριμένοι γιατί γι' αυτούς μιλάμε πάντα τώρα, δεν έχουμε...

Ναι, επειδή έχουμε εδώ πέρα πολλούς.

Δεν έχουν κάποια στοιχεία διαφορετικά από μας;

Ναι, εσείς ποια έχετε... που έχετε επαφή και με τα παιδιά... ποια έχετε εντοπίσει;

Ε, στον τρόπο σκέψης, εε των γονιών... που το μεταδίδουν και στα παιδιά, βέβαια, αυτό... εντάζει...

Υπάρχει διαφορά δηλαδή...

Εκεί, ναι, ναι υπάρχει, ναι, ναι... κι αυτοί μας βλέπουν κάπως, εντάζει κι εμείς βέβαια τους βλέπουμε, κατά πολύ εμείς, αλλά κι αυτοί μας βλέπουν κάπως όμως...

Υπάρχει ακόμα ρατσισμός δηλαδή από μας;

Υπάρχει, ναι. Υπάρχει. Και θα σου πω και κάτι τώρα και... εντάζει, λυπάμαι γι' αυτό που το λέω βέβαια, κι εμείς οι εκπαιδευτικοί είναι κάποιοι που το δείχνουν κιόλας... κι 'ναι πολύ άσχημο αυτό.

Στα παιδιά...

Ναι!

...ευθέως δηλαδή;

Ναι, ναι... Ναι, έχω τύχει... έχω... έχω δει δηλαδή συνάδελφο που επιτίθεται σε αλβανάκι φραστικά και... προσβλητικά...

Επειδή μόνο είναι από άλλη χώρα;

Ναι, ναι, ναι, ναι, ναι.

Μάλιστα.

Το 'χουμε...

Για ποιο λόγο αυτό;

Δεν ξέρω γιατί... δεν ξέρω. Εγώ προσωπικά δεν θα το 'κανα ποτέ αυτό, γιατί έχω δουλέψει και με τσιγγανόπαιδα... με τσιγγανόπαιδα... όχι ότι εγώ θέλω να πάρω το βραβείο και λέω ότι εγώ είμαι η καλύτερη, αλλά θεωρώ ότι τα παιδιά στο σχολείο... άσ' το... η κοινωνία είναι διαφορετική. Στο σχολείο τα παιδιά αντιμετωπίζονται όλα ίδια. Κι όταν κάποιο παιδάκι, ξέρω 'γώ, έχει ένα... κάπου υστερεί, κάπου... πρέπει να το βοηθήσουμε, όχι να το... να το δείχνουμε με το δάχτυλο, ότι αυτό είναι αλβανάκι, ή αυτό δεν ξέρει, ή δεν ντύνεται καλά, ή τα ρούχα του είναι λερωμένα ή τα πόδι... τα παπούτσια του είναι λερωμένα και το δείχνουμε σ' όλα τα παιδιά.

Ναι...

Δεν είν' καλό...

Μάλιστα. Ε, τώρα, την έννοια της ταυτότητας πώς την αντιλαμβάνεστε; Δηλαδή, αυτό που είμαστε...

Ναι...

...το ίδιο... Πώς το έχετε στο μυαλό; Με βάση εθνικά χαρακτηριστικά; Με βάση θρησκευτικά; Γλωσσικά;

Κοίταξε να δεις, κι εμείς σαν Έλληνες δεν είμαστε κι ό,τι καλύτερο. Εντάξει; Γιατί είναι αυτό που είπα πριν, ότι τους έχουμε... τους έχουμε στην μπούκα, έχουμε τώρα τους μετανάστες στην μπούκα, γιατί ήρθαν εδώ, μας πήραν τις δουλειές, μας... μας κλέβουν, μας κάνουν... Εντάξει, κι εμείς δεν είμαστε ό,τι...

Ναι... Κι ανάμεσα στους Έλληνες δηλαδή, που υποτίθεται ότι έχουμε την ίδια ταυτότητα...

Βεβαίως...

...υπάρχουν διαφορές;

Βεβαίως, υπάρχουν, βέβαια. Βέβαια.

Ναι. Ε...

Θεωρούμε τον εαυτό μας εμείς οι καλύτεροι, εμείς οι πιο έτσι, εμείς οι πιο δουλενταράδες, εμείς οι πιο... έζυπνοι, εμείς οι... εντάξει...

Ναι. Αν λέγαμε ότι τα κυριότερα χαρακτηριστικά τα οποία διαμορφώνουν τη διαφορετική ταυτότητα και τη διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα είναι η γλώσσα...

Ναι...

...η θρησκεία...

Η θρησκεία.

...η εθνικότητα και η εθνότητα...

Ναι.

...εσείς ποιο απ' αυτά, απ' τα παραπάνω θεωρείτε ως πιο σημαντική πτυχή;

Σημαντικό για τι; Για...

Ε, που να επηρεάζει την αλληλεπίδραση ανάμεσα στα παιδιά ή ανάμεσα στην κοινωνία μέσα στους ενήλικες... δηλαδή, την εθνικότητα;...

Πιστεύω...

...την εθνότητα; Θρησκεία; Γλώσσα;

...η θρησκεία... εεε... πιστεύω η θρησκεία.

Παίζει σημαντικό ρόλο...

Ναι, γιατί... βλέπουμε, ας πούμε, όταν πηγαίνουμε τα παιδιά στην εκκλησία, εε που τους λεν απ' το σπίτι: «Δεν θα μεταλάβετε», «Δεν θα πάρετε ψωμάκι» και «Δεν θα κάνετε σταυρό», δεν θα... Κάτι τέτοια...

Ναι...

Απ' την οικ... απ' το σπίτι...

Υπάρχει ένα θέμα, ας πούμε, και με το μάθημα των θρησκευτικών ακόμα...

Ναι, ναι, ναι... Και στα θρησκευτικά, στο μάθημα των θρησκευτικών δεν δείχνουν... ενδιαφέρον. Βέβαια, απ' την άλλη βέβαια είναι και το μάθημα, δεν είναι και τόσο...

Ναι...

Ε, έτσι όπως είναι γραμμένα τώρα τα βιβλία, αλλά δεν έχουν και τόσο μεγάλο ενδιαφέρον να μάθουν, ν' ακούσουν ας πούμε, για τη ζωή του Χριστού, για τα θαύματα, για τα... δεν... ίσως επειδή... στο σπίτι τους είναι αλλιώς, ακούνε άλλα και...

Ναι...

Ναι...

Ενδεχομένως. Εε... άρα κατά τη γνώμη τη δική σας περισσότερο η θρησκεία είναι που επηρεάζει...

Ναι...

...ως στοιχείο την πολιτισμική ταυτότητα...

Ναι, ναι, ναι... Έτσι πιστεύω, ναι.

Ωραία. Ε, τώρα, οι διαφορετικές αυτές ομάδες, οι εθνικές, ή και οι θρησκευτικές αν θέλετε, εε πιστεύετε ότι έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης, τρόπο ομιλίας;

Ναι, έχουν, έχουν. Κατ' αρχήν, στο σπίτι τους μιλάνε αλβανικά.

Ναι.

Στο σχολείο, όταν θέλουν να μιλήσουν μεταξύ τους τα παιδάκια ή να πουν κακές λέξεις, να βρίσουν, μιλάνε αλβανικά.

Ναι.

Ναι. Και ο τρόπος, εεε... που ζούνε... διαφορετικός είναι. Πολύ διαφορετικός.

Ε, μια ομάδα, δηλαδή, μια συγκεκριμένη ομάδα, διαφορετική από την...

Ναι...

...θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με... μ' έναν συγκεκριμένο τρόπο; Ή...

Απ' αυτούς;

Ναι, ναι...

Απ' αυτήν την ομάδα;

...απ' αυτούς...

Ναι, ναι, ναι... Διαφορετικά σκέφτονται, ναι.

Η μία συγκεκριμένη ομάδα, ας πούμε η ομάδα των Αλβανών παράδειγμα, θα σκέφτεται πιστεύετε με τον ίδιο τρόπο; Που ζει στο δικό μας περιβάλλον, εδώ.

Ναι, ναι, ναι...

Έχουνε κοινό τρόπο...

Αυτοί... αυτοί μεταξύ τους έχουν... μπορεί να ζούνε εε... παντού, έτσι; Αλλά ε, ε... είναι ενωμένοι.

Ναι. Τώρα, ε, δηλαδή, οι πολιτισμικές διαφορές που υπάρχουνε πιστεύετε ότι είναι εσωτερικές του ανθρώπου, δηλαδή γεννιέται μ' αυτές ή είναι περισσότερο...

Γεννιέται, βέβαια...

...κοινωνική κατασκευή; Εσείς τι πιστεύετε περισσότερο;

Όχι γεννιέται, όχι. Όχι γεννιέται... εεε στην πορεία μαθαίνει... εεε τους... γίνεται ο τρόπος ζωής τους. Δηλαδή, αυτοί μεγάλωσαν έτσι. Να σκέφτονται έτσι.

Με βάση τα βιώματά τους δηλαδή περισσότερο...

Τα βιώματά τους, έτσι μπράβο, ναι, ναι, ναι... ακριβώς.

Ναι. Ε, τώρα, η γνώμη σας για τη σχέση που έχει η πολιτισμική ταυτότητα ενός ανθρώπου με την κοινωνική κατασκευή, δηλαδή κατά πόσο επηρεάζεται από κοινωνικούς παράγοντες. Είναι σαν αυτό βασικά που είπαμε τώρα, ότι σύμφωνα με τα βιώματα και η ίδια η κοινωνία θα διαμορφώσει...

Ναι, ναι, ναι...

...την πολιτισμική ταυτότητα...

Ναι... Εγώ πιστεύω ότι... κάποιοι καταπιέζονται... να μοιάσουν εμάς... Εμάς; Τα παιδιά, τους φίλους τους που 'ναι στο σχολείο, καταπιέζονται πιστεύω κατά κάποιο τρόπο, για να μοιάσουν τα παιδιά για να μην τους έχουν... εεε στο περιθώριο.

Υπάρχει αυτό;

Πιστεύω ότι κατά... ναι, πιστεύω ότι καταπιέζονται, δηλαδή δεν δείχνουν τον πραγματικό τους εαυτό... εεε παράδειγμα, ξέρω 'γώ, διαβάζουν, μόνο και μόνο διαβάζουν ένα μάθημα μόνο και μόνο για να γράψουν 10, για να τους πουν οι φίλοι τους: «Μπράβο, είστε σαν κι εμάς». Δεν το κάνουν δηλαδή με ευχαρίστηση κάτι... αυτό θέλω να πω.

Υπάρχει δηλαδή ακόμα αυτό σαν... άγχος...

Ναι, ναι, ναι...

... να ταυτιστούν και να φτάσουν...

Ναι, ναι, ναι...

...όσο πιο κοντά γίνεται στα παιδιά αυτά...

Ναι, ναι, γιατί έχω μαθητές στο σχολείο που είναι ακριβώς έτσι.

Μάλιστα. Τώρα, ένας άνθρωπος σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του είναι αναγκαστικά «καθηλωμένος» σε μία ταυτότητα ή μπορεί να κινείται και σε διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες; Ανάλογα με το πού μένει...

Σ' εμάς, στη δικιά μας τη φυλή λες τώρα;

Γενικότερα, είτε είναι Έλληνας είτε είναι Αλβανός...

Ναι...

...πιστεύετε ότι σ' όλη του τη ζωή θα είναι «καθηλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί ανάλογα με το πού μένει να την διαμορφώσει και να κινείται...

Ναι...

...μεταξύ διαφορετικών;

Ναι, πιστεύω ότι ναι. Ναι, ότι αν... μπορεί να τη διαμορφώσει διαφορετικά.

Είτε ένας Έλληνας άμα φύγει στο εξωτερικό...

Έτσι, ναι, αν πάει στο εξωτερικό... δεν... παραδείγματα, αν φεύγει κάποιος από μικρός και πάει στη Γερμανία και γυρίζει μετά από χρόνια, δεν είναι διαφορετικός; Και λέει: «Εσείς οι Έλληνες, ξέρω 'γώ, εδώ...»;

Ναι, ναι, ναι... υπάρχει αυτό.

Ναι, υπάρχει.

Ε, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατάνε πιστεύετε... εε τα κάποια στοιχεία από τον τόπο καταγωγή τους;

Τα δικά τους; Βεβαίως, ναι, πιστεύω ναι.

Θα είναι βοηθητικό και στην εξέλιξή τους και ως μαθητές και ως άνθρωποι;

Ναι, βεβαίως, καλό είναι, βέβαια... Δεν είναι καλύτερα αυτά που έχουν... γιατί κάποια τα ζου... τα 'χουν ζήσει κι έχουν έρθει εδώ, δεν είν' καλύτερα να τα ξέρουν αυτά τα δικά τους, τη... τη δική τους παράδοση...; Καλύτερα είναι.

Ειδικά αν... σε περιπτώσεις κιόλας που μπορεί να χρειαστεί να φύγουν πάλι να γυρίσουν στη χώρα τους...

Ε, ναι, γιατί μερικοί έχουν γυρίσει... έχουν επιστρέψει...

Ναι...

...πίσω...

Ε, δηλαδή, οι συγκεκριμένες ταυτότητες που έχουν αυτοί οι άνθρωποι, οι συλλογικές τους ταυτότητες, θα πρέπει να διατηρούνται πιστεύετε...

Ναι...

...όχι να τις εξαλείψουμε, να τις...

Έτσι. Και γι' αυτούς και για μας. Αυτό ισχύει και για μας, έτσι;

Βεβαίως.

Αν πάμε κάπου αλλού κι εμείς, πρέπει να είμαστε... να κρατάμε το ελληνικό...

Φυσικά, και εδώ κιόλας θα πρέπει... για να υπάρχει διαφορετικότητα, πρέπει να έχει... ο καθένας να έχει τη δικιά του...

Έτσι...

...ταυτότητα. Αν είμαστε όλοι ίδιοι, δεν θα υπάρχει διαφορετικότητα.

Σωστά.

Ωραία. Ε, τώρα, ο ρόλος του διαλόγου, για την ειρηνική συνύπαρξη των πολιτισμών, ποιος πιστεύετε ότι είναι;

Ε, πιστεύω ότι είναι... ο διάλογος είναι ό,τι καλύτερο. Χρειάζεται να γίνεται διάλογος, πάντα.

Είναι το μόνο μέσο πιστεύετε που μπορεί να...

Εγώ πιστεύω ναι. Ο διάλογος είναι το καλύτερο πράμα. Να μπορείς να μιλάς, να τον ακούς, να σου λέει ότι... κι αυτός τη γνώμη του, να του λες εσύ αυτό που θέλεις, εε... όχι να τον έχεις απέναντί σου και να του λες αυτό, αυτό, αυτό θα κάνεις. Πιστεύω καλύτερο είναι ο διάλογος.

Ναι. Ε, ο ρόλος που έχει ο διάλογος μέσα στη σχολική τάξη;

Ακόμα καλύτερος μέσα στην τάξη... ο διάλογος...

Είναι σημαντικός...

Ναι, ναι, ναι, βέβαια. Απ' το να έχεις τώρα 10 παιδιά και να τους λες... να τους λες συνέχεια θα κάνετε αυτό, αυτό, αυτό, αυτό κι αυτό, αυτό, αυτό, ενώ αν τους δίνεις τη δυνατότητα να σου απαντάνε, να σου λεν: «Είναι σωστό αυτό που σας...», όχι «είναι σωστό... αυτό που σας λέω», «συμφωνείτε μ' αυτό;», «Έχετε κάποια άλλη γνώμη εσείς;». Δεν είναι καλύτερο αυτό;

Ναι, πρέπει και τα παιδιά να...

Ε, βέβαια...

...να μάθουν να μιλάνε για να λύνουν και τις...

Σωστά, γιατί κάποιο παιδί μπορεί να σκέφτεται... να σκέφτηκε σωστά, να τοποθετείται και σωστά και να σου το πει μέσα στο σχολείο και να είναι... απ' το να έχεις ένα παιδί και να του κάνεις κήρυγμα, ότι θα κάνεις αυτό, αυτό κι αυτό.

Ναι. Ε, τώρα, η επικοινωνία και η γνωριμία με τον διαφορετικό, με τον Άλλο, πιστεύετε ότι μπορεί να βοηθήσει να γνωρίσουμε και τον εαυτό μας καλύτερα; Αν γνωρίσουμε και τον Άλλο;

Ναι. Ναι. Αν γνωρίσουμε και τον άλλο, εεε... εννοείς από άλλο πολιτισμό, από άλλο...

Και από άλλο... ναι και από άλλο πολιτισμό κυρίως.

Ναι... Σίγουρα βοηθάει.

Έτσι ώστε να εμπλουτίσουμε κι εμείς...

Βεβαίως. Αν μάθω... αν βρω εγώ κάποιον... αν γνωρίσω κάποιον που είναι, ξέρω 'γώ, απ' την... απ' την Ρωσία, μου λέει, ξέρω 'γώ, τα δικά του, του λέω τα δικά μου, μαθαίνω, μαθαίνει, ακούει... είναι καλύτερα.

Ναι...

Πιστεύω...

Ε, η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να έρθει μέσα από το διάλογο;

Να αλλάξει η κοινωνία;

Ναι. Μέσα απ' το διάλογο.

Δεν αλλάζει η κοινωνία...

Όχι, ε;

Όχι. Λυπάμαι που το λέω, αλλά όχι. Δεν αλλάζει, όχι.

Εκεί τα βρίσκει ο διάλογος λίγο... «σκούρα».

Σίγουρα... Τοίχο...

Ναι.

Δεν αλλάζει. Είναι κάποια πράγματα... δεν ξέρω. Πιστεύω κι εσείς τώρα, η νεολαία, δεν κάνετε και κανέναν αγώνα, ρε παιδί μου. Είστε κι εσείς έτσι πολύ... δεν ξέρω, βαριέστε; Δεν ξέρω... δεν εχ... δεν αγωνίζεστε... δεν αγωνίζεται κανένας... πλέον. Δεν ξέρω γιατί.

Περισσότερο δηλαδή μετράει ο αγώνας...

Ε, ναι...

...σ' αυτήν τη φάση...

...αν δεν κάνουμε έναν αγώνα ν' αλλάξουμε κάτι, να πάμε κάπου... ξέρω 'γώ, μένουμε εκεί... το «άσ' το δεν βαριέσαι» και «άσ' το ας πάνε οι άλλοι μπροστά» και «τι θα βγει;», «Δεν γίνεται τίποτα», «και να φωνάζουμε δεν θα γίνει τίποτα»... Εσείς πρέπει να κάνετε κάτι. Οι νέοι.

Ναι... Τώρα, εε... η Κριτική Παιδαγωγική είναι ένας κλάδος ο οποίος είναι σχετικά πρόσφατος στην εκπαίδευση, και θεωρεί τον εκπαιδευτικό ως «δημόσιο διανοούμενο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο», με την άποψη ότι πρέπει να έχει ως σκοπό και ως στόχο, ε, να φτιάξει κριτικά σκεπτόμενους πολίτες...

Ναι...

...με σκοπό να μετασχηματίσει και την κοινωνία, ε, προς μια πιο δίκαιη κατεύθυνση στο... στο μέλλον...

Υπάρχει αυτό το πράγμα περίπτωση να γίνει;

Εσείς πώς το... πώς το βλέπετε αυτό;

Δύσκολο. Κατ' αρχήν η λέξη «Κριτική», εννοεί κριτική... η κριτική...

Ε, έχει την... τις αφετηρίες της απ' την κριτική θεωρία.

Ναι.

Είναι μια νεομαρξιστική σχολή σκέψης...

Ναι...

...η οποία, εε, έχει ως σκοπό τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Ναι.

Και αυτή η φιλοσοφική θεωρία μεταφέρθηκε στην εκπαίδευση ως Κριτική Παιδαγωγική. Κυρίως στην Αμερική κι έχει ως σκοπό την κριτική... την... να κάνει... να φτιάξει μαθητές οι οποίοι θα έχουν, θα 'ναι κριτικά σκεπτόμενοι, εε, και θα μπορούνε να γίνουν ενεργά μέλη της κοινωνίας.

Νομίζω ότι δεν θα προχωρήσει.

Δεν θα μπορέσει πιστεύτετε;

Όχι. Έτσι πιστεύω...

Για ποιο λόγο;

Δεν ξέρω, δεν είμαστε έτοιμοι για κάτι τέτοιο.

Δεν είναι έτοιμοι...

Σαν λαός, όχι. Όχι...

Δεν είναι έτοιμες οι συνθήκες...

Όχι, δεν είμαστε έτοιμοι, όχι. Όχι...

Επομένως η εκπαίδευση από μόνη της...

Εγώ πιστεύω ότι είμαστε ακόμα εεε... κριτικά είμαστε ακόμα πίσω, δεν έχει... δεν έχουν ανοίξει ακόμα τα μυαλά μας, που λέμε... έτσι πιστεύω.

Ναι.

Δεν δέχεται κάτι καινούριο έτσι η κοινωνία μας. Έτσι νομίζω. Αντιδράει πάντα, κάτι...

Ο ρόλος της εκπαίδευσης δηλαδή είναι περιορισμένος; Πάνω σ' αυτό;

Ναι, ναι, ναι. Δεν ξέρω, δεν... δηλαδή και στα σχολεία, ας πούμε, που βλέπω, στα μεγάλα σχολεία όχι νηπ... στα δημοτικά, στα γυμνάσια και στα λύκεια, δεν βλέπω να γίνεται κάτι στα παιδιά αυτά, που είναι... υποτίθεται πιο ώριμα τώρα ηλικιακά απ' ό,τι στο δημοτικό. Στο δημοτικό δεν μπορείς να κάνεις στο παιδάκι, να πεις τώρα, για την πολιτική κατάσταση. Δεν θα το καταλάβει. Αλλά στο γυμνάσιο και στο λύκειο τα παιδιά

είναι πιο ώριμα, έτσι; Μπορείς να μιλήσεις, για την πολιτική κατάσταση, για την οικονομική κατάσταση της χώρας. Δεν γίνεται κάτι τέτοιο στα παιδιά. Καθόλου...

Ναι. Τώρα, εσάς αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου πώς σας φαίνεται;

Δεν... δεν μ' αρέσει έτσι αυτός ο όρος, διανοούμενος, δεν...

Όχι...

Διανοούμενος σημαίνει κάποιος που είναι... εεε... πώς να το πω τώρα αυτό το διανοούμενος... ε, είναι λίγο παρεξηγημένη η... λέξη διανοούμενος.

Ναι.

Δηλαδή κάποιος σου το λέει κάπως κοροϊδευτικά ο άλλος: «ε, μας το παίζει διανοούμενος».

Ναι, ναι.

Το λέμε, δεν το λέμε αυτό;

Το λέμε, ναι... είναι αλήθεια... Τώρα, ε, ο δάσκαλος ποια καθήκοντα πιστεύετε ότι έχει, τόσο εκτός όσο κι εντός της τάξης;

Ε, εννοείς...

Ως δάσκαλος...

Α, ως δάσκαλος...

...ως δάσκαλος, με αυτό που συνεπάγεται, και το ιδεαλιστικό της όλης...

Ναι. Ε, πιστεύω ότι πρέπει να 'ναι και ανθρώπινα... άνθρωπος, όχι μόνο δάσκαλος, το στερεότυπο, μπαίνω στην τάξη, ανοίγω το βιβλίο, κάνω το μάθημα, το κλείνω, τελειώνω, φεύγω. Θα παίζει εδώ με το παιδί, θα μιλήσει και στο διάλειμμα με το παιδί... εε θα τους πει «γιατί μαλώνετε;», θα παίζει κι άλλο ρόλο, όχι μόνο το ρόλο διάβασμα και φεύγω, πάω στο σπίτι. Έτσι πιστεύω, ότι είναι...

Είναι κι ο ρόλος του παιδαγωγού κιόλας, δηλαδή...

Πιο φιλι... Να είναι φιλικός, φιλικός με τα παιδιά, όχι εκείνο το στ... τότε, εκείνα τα χρόνια πήγαινες στο σχολείο, άνοιγες το βιβλίο, έτρεμες αν δεν ήξερες το μάθημα, τελείωνε το σχολείο, έφευγες πήγαινες στο σπίτι και διάβαζες. Είναι και, εντάξει, κι άλλο... ο δάσκαλος... άνθρωπος...

Κυρίως.

Ε, ναι. Φίλος, με τα παιδιά, φίλος. Να παίζεις έξω με τα παιδιά...

Εεε... έχει κάποια υποχρέωση απέναντι στους μαθητές ο δάσκαλος;

Βεβαίως. Πιστεύω πως ναι.

Ποια θεωρείτε;

Έχει υποχρέωση. Ε, υποχρέωση να είναι... αυτό που είπα πάλι, στα παιδιά, ε, φιλικός, να τα αγαπάει, να δείχνει την αγάπη στα παιδιά, έτσι; Όχι μια σφυρίχτρα και μια βέργα στο χέρι και... τα γυαλιά και το ύφος το άγριο.

Ναι. Ε, απέναντι στην κοινωνία; Έχει κάποια υποχρέωση ο δάσκαλος;

Σαν δάσκαλος, απέναντι στην κοινωνία; Κοίταζε, αν χτίσει τα παιδιά στο σχολείο σωστά, δηλαδή να ξέρουν τα παιδιά, ένα παράδειγμα, ότι όταν είμαι στο σχολείο σέβομαι το δάσκαλό μου, όταν είμαι έξω στην κοινωνία, στον κόσμο, σέβομαι τον μεγαλύτερό μου, πιστεύω ότι κάνει... ο δάσκαλος... δουλειά.

Δεν είναι ο ρόλος του μόνο, δηλαδή, η διδασκαλία...

Όχι μόνο να διαβάσει το μάθημα της Ιστορίας ή των Θρησκευτικών και να μάθει τον κανόνα... «Όλα τα ρήματα τελειώνουν σε -ίζω». Αλλά κι έξω, βγαίνοντας κι έξω τα παιδιά... να μάθουν ότι είναι οι γονείς μου, τους σέβομαι, είναι οι... οι μεγαλύτεροί μου, τους σέβομαι, μιλάω στον πληθυντικό εκεί που πρέπει...

Κάποιους κανόνες, δηλαδή...

Ναι.

Ωραία. Ευχαριστώ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.8)

Ε, ποια σχολή έχεις τελειώσει;

Της Θεσσαλονίκης το Παιδαγωγικό Τμήμα, πριν 4 χρόνια, το 2011 δηλαδή τελείωσα εγώ.

Και πόσο καιρό εργάζεσαι στην εκπαίδευση;

Απ' τον Δεκέμβριο πρώτη φορά με πήρανε, δηλαδή φέτος.

Ε, έχεις συμμετάσχει άλλη φορά σε έρευνα;

Όχι, είναι η πρώτη μου φορά. Έχω κάνει, δεν έχω συμμετάσχει όμως.

Α, έχεις κάνει ως ερευνήτρια...

Σαν φοιτήτρια όμως...

Ωραία... Ε, στις τάξεις που... στην τάξη που έχεις αναλάβει μέχρι τώρα, έχεις έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, ναι. Ούτως ή άλλως με πήρανε στο τμήμα υποδοχής, ασχολούμαι με... κυρίως με μουσουλμάνους.

Ε, ωραία. Ε, έχεις παρατηρήσει αυτά τα παιδιά να αντιμετωπίζουν κάποιες δυσκολίες;

Δυσκολίες στο τι;

Ε, στην προσαρμογή τους, στα μαθήματα...

Εννοείται. Τα μικρά παιδιά κυρίως δεν γνωρίζουν καν την ελληνική γλώσσα, δεν κάνουνε παρέα με Έλληνες, υπάρχουνε βέβαια και παιδάκια που κάνουνε παρέα με Έλληνες, αλλά... όσον αφορά την προσαρμογή τους στο σχολείο, είναι... είναι δύσκολη. Χαρακτηριστικά, θα ξαναφέρω δηλαδή παιδί... παιδιά πρώτης δημοτικού, τα οποία δεν γνωρίζουν καν τα ελληνικά, δεν μπορείς να συνεννοηθείς μαζί τους... υπάρχουνε παιδιά τα οποία είναι προσεγμένα από το σπίτι, δηλαδή φαντάζομαι τους μιλάνε με καλό τρόπο για το... για το σχολείο και επιμένουν σε αυτό, παρόλο που έμαθα ότι... μπορούν να ξεκινήσουν το σχολείο, ε, από το... ε από παιδικό σταθμό, νηπιαγωγείο κι εκείνο, κι εκείνοι δεν το ξεκίνησαν. Εεε... υπήρχαν και παιδιά, όμως, τα οποία τα

στέλνουν στο σχολείο έτσι για να τα στείλουνε. Υπάρχουν και τέτοια παιδιά, οπότε μιλάμε για πλήρη αδιαφορία. Για το... στο... στο σχολείο. Βέβαια, όλα τα παιδιά μπορείς να τα κερδίσεις, μέσα στο... στο σχολείο. Δηλαδή να ξεκινήσουνε, να μάθουν κάποια πράγματα... Για παράδειγμα, εε... εγώ, που ασχολούμαι με το τμήμα υποδοχής, έπαιρνα τα παιδιά όχι όλα μαζί, ούτως ή άλλως δεν γίνεται όλα μαζί, ανά ομαδούλες και... όχι να τους μάθω, ας πούμε, κάτι... να τους μάθω κάτι συγκεκριμένο. Αόριστα πράγματα, εε σιγά σιγά με διάφορες ενότητες, ε με... να μιλή... να μιλήσουμε, ερωτησούλες απλές... εε έτσι ώστε να μπορέσουν να οικειοποιηθούν με το... με το περιβάλλον... Εεε, τώρα, τα μεγαλύτερα παιδιά... είναι κάποια που κάνουν παρέα, δηλαδή εε στο διάλειμμα, μπορεί να τους δεις να παίζουνε και με τ' άλλα παιδιά της τάξης τους, εεε... Εντάξει, με τα... με τα μεγαλύτερα παιδιά πιστεύω ότι είναι λίγο καλύτερα.

Ε, τα παιδιά τα οποία υπάρχουν στο σχολείο όπου δουλεύεις, ε είναι... υπάρχουν και ελληνόπουλα; Δηλαδή είναι διαπολιτισμικό το σχολείο;

Ναι, ναι, ναι. Εννοείται.

Είναι διαπολιτισμικό...

Τα περισσότερα παιδιά είναι ελληνόπουλα, αλλά πάλι υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών τα οποία είναι μουσουλμάνοι.

Οι μουσουλμάνοι είναι... κατάγονται από άλλες χώρες, από την Τουρκία, ή είναι Έλληνες πολίτες και οι γονείς τους;

Έλληνες πολίτες...

Απλώς είναι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα και δεν μιλάν τα ελληνικά...

Όχι, η καταγωγή τους είναι από... νομίζω ότι είναι Τούρκοι. Απλά μένουνε στην... στην Ελλάδα. Χρόνια μένουν στην Ελλάδα.

Ναι.

Δεν μιλάν τα ελληνικά τους ούτε από το σπίτι τους μιλάνε τα...

Μιλάνε τα τουρκικά από το σπίτι...

Μιλάνε τούρκικα, δηλαδή, εεε... μου 'χει τύχει, δηλαδή, να μιλάν και στην τάξη τούρκικα. Βέβαια εγώ το χρησιμοποιού αυτό μερικές φορές, εεε όταν ρωτάω κάτι, θα τους ρωτήσω «πώς... πώς το λέτε, για παράδειγμα, αυτό στα τούρκικα;», θα με βοηθήσουνε, δηλαδή θα... Μπορεί να, στην αρχή τους κακοφαινόταν ή γελοούσανε όταν εγώ τους έκανα τέτοιες ερωτήσεις, εεε... αλλά εγώ το έκανα... εεε δεν ξέρω, θεωρούσα καλύτερα να συγκρατήσουν αυτό που θα τους πω εγώ στα ελληνικά, δεν ξέρω πα... το χρησιμοποιώ πάντως πολύ αυτό.

Ναι. Ε, τώρα, οι άλλες... τις άλλες δυσκολίες που αντιμετώπισες εσύ κατά τη διδασκαλία, ε, με ποιο τρόπο τις διαχειρίστηκες; Και αισθανόσουνα σίγουρη για τις μεθόδους που χρησιμοποιούσες;

Κοίταξε... δεν... τι θέλεις να πεις μ' αυτό, δεν...

Για παράδειγμα, κάποια δυσκολία την οποία αντιμετώπιζες μέσα στην τάξη κατά τη διδασκαλία, είχες κάποια πληροφόρηση από πριν, κάποια διδακτική μέθοδο, ότι θα ακολουθήσω αυτή, ή ό,τι έκανες ήταν από μόνη σου, από θέμα εμπειρίας κι από δικό σου ψάξιμο;

Εμπειρία δεν είχα, πάνω σε αυτό. Έψαξα πολύ, εεε... δεν είχα κάποια συγκεκριμένη μέθοδο, εεε ανάλογα πώς πήγαινε... πώς ήταν η μέρα. Ε, σαφώς και είχα εγώ ετοιμάσει κάτι για να τους... για να κάνω στο μάθημά μου, αλλά υπάρχουν φ... υπήρχαν φορές, ας πούμε, που κάναμε κάτι άλλο. Υπήρχαν φορές, ας πούμε, που θα χρησιμοποιήσω κάποιο παιχνίδι για να κάνω αυτό που θέλω. Που μου έβγαινε εκείνη την ώρα...

Εκείνη τη στιγμή...

...ανάλογα, εε το πώς ήταν τα παιδιά, τι όρεξη είχανε...

Ναι...

Υπήρχαν, όμως, φορές που ακολουθούσαν και το πρόγραμμά μου. Ε, με διαλείμματα, γιατί κουραζόντουσαν, εεε... αλλά όχι, δεν είχα κάτι συγκεκριμένο. Πραγματικά...

Όπως πήγαινε, δηλαδή, η διδασκαλία εκείνη τη στιγμή...

...όπως πήγαινε η ροή των... του μαθήματος εκείνη τη στιγμή. Θα μου 'ρχόταν κάτι άλλο, θα το έκανα. Ε, θα... θα, θα έκανα αυτό που είχα ετοιμάσει, αν βλέπω ότι... αν έβλεπα, ας πούμε, ότι έτρεχε θα το... θα το έκανα.

Ωραία. Ε, η άποψή σου για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Η αλήθεια είναι ότι στην Ελλάδα υπάρχουνε... παιδιά τα οποία δεν μιλάνε την ελληνική, και τα οποία είναι ενταγμένα και στην κοινωνία, άρα σημαίνει ότι πρέπει να 'ρθουν και στο σχολείο, θα πρέπει να μάθουν, ας πούμε, και την ελληνική γλώσσα, για να μπορούνε να επικοινωνούνε. Θεωρώ ότι είναι πολύ χρήσιμο στα σχολεία να υπάρχει εκπαίδευση εεε... για εμάς, για εμάς τους εκπαιδευτικούς, ε για το πώς μπορούμε να διαχειριστούμε αυτές τις καταστάσεις. Τώρα, εε στη σχολή μας γενικότερα εμείς κάναμε... εγώ, προσωπικά, παρακολούθησα πολλά μαθήματα για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Τώρα, δε... δε τα... πω ότι πέρασαν πολλά χρόνια, όμως 4 χρόνια ήτανε... για να τα ξεχάσω.

Ήτανε ένα διάστημα...

Έτσι; Οπότε χρειάστηκε να ξαναμελετήσω κάποια πράγματα, ε, και πραγματικά... δεν ξέρω, αυτόν τον λόγο ότι... κάτι μου 'ρθε εκείνη τη στιγμή, δεν ξέρω άμα ήτανε κάτι το οποίο μου 'χε μείνει στο μυαλό και ξανά μου βγήκε, ας πούμε...

Ναι...

Δεν... δεν ξέρω, αλλά πραγματικά πιστεύω ότι πρέπει να γίνει μια εκπαίδευση. Ε, σ' οποιαδήποτε πόλη, σ' οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας και να πας, σίγουρα μέσα στο σχολείο θα έχουμε παιδιά τα οποία δεν είναι η ελληνική γλώσσα η μητρική τους γλώσσα. Και μπορού... και υπάρχουν παιδιά τα οποία δεν τα χρησιμοποιούνε κ... δεν τη χρησιμοποιούνε, στην καθημερινότητά τους. Πρέπει, όμως, να τη μάθουνε.

Ναι. Προφανώς. Ε, θα σ' ενδιέφερε, δηλαδή, να επιμορφωθείς παραπάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Εννοείται. Πόσο μάλλον, ας πούμε, εε... τώρα που καλέστηκα να το κάνω αυτό το πράγμα, θα ήθελα, εεε... να ξαναφρεσκάρω όλα αυτά που έχω μάθει, που... ή να μάθω καινούρια πράγματα, καινούριες μεθόδους, γιατί φαντάζομαι ότι γίνονται και... ε, ότι έχουν γίνει κι άλλες έρευνες, έχουνε βγει κι άλλα πράγματα, θα ήθελα πολύ, ναι. Και... και με το τμήμα υποδοχής να μην ασχολιόμουνα φέτος, ούτως ή άλλως τα παιδιά είναι ενταγμένα ήδη μέσα στην τάξη τους.

Οπότε θα ήξερες να τα αντιμετωπίσεις...

Ναι, επειδή έχω...

...καταστάσεις τέτοιες...

...έχω μπει σε μία τάξη η... στην οποία υπάρχουνε παιδιά, ε... ελληνόπουλα και παιδιά από άλλη... ιδίως στις μικρές τάξεις, δεν μπορεί να προχωρήσει το μάθημα... δεν μπορεί να βγει η ύλη του σχολείου σ' ένα τέτοιο τμήμα. Γιατί; Γιατί τα παιδιά που δεν είναι... που δεν χρησιμοποιούν την ελληνική, δεν υπάρχει περίπτωση να καταλάβουν αυτά που λέει ο δάσκαλος, έτσι; Και... και δεν θα μπορεί να προχωρήσει... δεν γίνεται μάθημα σωστό. Αν ο δάσκαλος, ας πούμε, προτιμήσει να βγάλει την ύλη, θα ασχοληθεί μόνο με τα παιδιά τα οποία είναι... που έχουνε την ελληνική σαν μητρική γλώσσα. Τα υπόλοιπα θα ζωγραφίζουνε.

Ναι.

Και κάτι άσχετο να τους βάλεις να κάνουνε, ε... στην πρώτη, για παράδειγμα, να προχωράει, ας πούμε, το μάθημα, τα παιδιά να έχουνε προχωρήσει... και τα... και οι... τα υπόλοιπα παιδιά να μαθαίνουνε ε, ένα ένα γραμματάκι. Νομίζω δε... δεν υπάρχει περίπτωση να... να γίνει ποτέ σωστό μάθημα, οπότε...

Είναι οι ανάγκες του σχολείου και της τάξης οι οποίες επιβάλλουν...

Εννοείται. Όλοι πρέπει να επιμορφωθούν σε αυτό.

Ναι...

Και πρέπει ν' αλλάζει αυτό. Δεν μπορεί να προχωρήσει η ύλη του σχολείου, εε, σε μια τέτοιου είδους τάξη. Στο σχολείο που έχουμε δεν υπάρχει τάξη που να μην έχει, ε, μέσα μουσουλμάνους. Η παιδιά άλλων χωρών... δεν υπάρχει. Ούτε μία τάξη. Όλες οι τάξεις έχουνε.

Κατάλαβα. Ε, τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεσαι;

Ετερότητα... της διαφορετικότητας;

Ναι.

Να 'ναι κάποιος διαφορετικός; Εντάξει...

Την έννοια της διαφορετικότητας, τι σου έρχεται στο μυαλό... ως διαφορετικότητα;

Κανείς δεν είναι ίδιος με κανέναν, οπότε... όλοι μας είμαστε διαφορετικοί. Κάθε άνθρωπος χ... θέλει άλλα πράγματα. Έτσι το αντιλαμβάνομαι. Δηλαδή, δεν... δεν θα... δεν το... δεν είναι μόνο η γλώσσα... διαφορετική. Όλοι οι άνθρωποι... το άτομο είναι διαφορετικό...

Είναι διαφορετικό...

Άντρας-γυναίκα, από κει δεν ξεκινάει η διαφορετικότητα;

Έτσι, φύλο, ναι, προφανώς...

Απ' το φύλο δεν ξεκινάει; Άρα όλοι μας είναι... είμαστε διαφορετικοί, όλοι μας χρειαζόμαστε διαφορετικά πράγματα.

Ε, υπάρχουν κάποιοι αντικειμενικοί παράγοντες, πιστεύεις, για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού;

Τι εννοείς;

Δηλαδή, να υπάρχουν κάποια πάγια χαρακτηριστικά τα οποία, όπως είπες, το φύλο, κατατάσσει τον άλλον ως διαφορετικό... Κάποια άλλα επιπλέον χαρακτηριστικά;... Μπορούν να προσδιορίζουν τη διαφορετικότητα; Είναι το φύλο, παράδειγμα, το χρώμα θα μπορούσαμε να πούμε...

Εντάξει, δεν... δεν ξέρω. Όπως σου είπα, ότι... τα άτομα, δηλαδή κι ο χαρακτήρας του κάθε ανθρώπου είναι διαφορετικός.

Ναι.

Η διαφορετικότητα υπάρχει σ... δηλαδή, τι; Να εστιάσουμε μόνο στο πώς φαίνεται ο άλλος;

Στο οτιδήποτε θέλεις εσύ, και στον χαρακτήρα όπως μου λες...

Ναι... δεν μπορώ να... πω, δεν μπορώ να ομαδοποιήσω τα... να τα βάλω σε κατηγορίες... τα άτομα. Θεωρώ...

Ναι... προφανώς... Ωραία. Ε, τώρα, την έννοια της ταυτότητας πώς την αντιλαμβάνεσαι; Ταυτότητα...

Μαζεύουμε ένα άτομο... μαζεύουμε όλα τα χαρακτηριστικά τους και τους βάζουμε μια ταυτότητα; Αυτό;

Ναι, εσύ πώς το αντιλαμβάνεσαι. Είναι κι αυτό...

Πάλι, ο καθένας μας έχει τη δική του ταυτότητα...

Ταυτότητα... η οποία προσδιορίζεται πώς; Δηλαδή την διαφορετική ταυτότητα πώς την προσδιορίζεις; Κάποια χαρακτηριστικά, παράδειγμα, αν μπορείς να μου δώσεις... Είσαι εσύ κι εγώ. Έχουμε διαφορετικές ταυτότητες. Ως οντότητες διαφορετικές. Πώς συνοψίζονται αυτά; Πώς τα... χαρακτηριστικά, πώς θα το αντιληφθείς εσύ;

Δηλαδή πώς θα φτιάξω την ταυτότητα ενός ατόμου;

Πώς την αντιλαμβάνεσαι... Ναι, και πώς θα τη φτιάξεις... Ίσως η ταυτότητα είναι και μια δικιά μας... κατασκευή...

Α, θέλεις να μου πεις τώρα ποια χαρακτηριστικά θα βάλω σε μια ταυτότητα του...

Ναι, πώς θα καταλάβεις την ταυτότητα του άλλου... Πώς την αντιλαμβάνεσαι εσύ... Με τα δικά σου κριτήρια, όπως το κατασκευάζεις εσύ στο μυαλό σου δηλαδή... Εγώ το κατασκευάζω διαφορετικά, μπορεί, από σένα...

Ναι, εντάξει, δεν ξέρω... Εεε... Τι να πω; Η ταυτότητα... όπως ακούς τη λέξη θα... θα πούμε: όνομα, επίθετο, φύλο κτλ. εεε... εθνικότητα, θρήσκευμα, όλα αυτά. Α, όπως την ακούς τη λέξη «ταυτότητα».

Ναι...

Τώρα, εεε... δεν ξέρω αν εννοείς αυτό... αυτό θέλεις να μου πεις;

Ναι, ναι, αυτό που μου λες, ότι νομίζεις εσύ θέλω να... ν' ακούσω... δεν είναι κάτι συγκεκριμένο.

Ναι.

Είναι αυτό που μου λες, ακριβώς, έχει... υπάρχει και παρακάτω, θα σ' το πω...

Η ταυτότητα ενός ανθρώπου, όπως το ακούμε, ταυτότητα, εντάζει, αυτό, ναι...

Ωραία. Ωραία. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η πολιτισμική διαφορά υπάρχει σε περιπτώσεις όπου παρατηρούμε εθνική, όπως μου είπες, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα. Ε, ποια απ' αυτές τις πτυχές θεωρείς εσύ ως πιο σημαντική;... Την εθνικότητα; Τη γλώσσα; Τη θρησκεία; Ή την τοπική εθνότητα; Αν θεωρείς κάποια πιο σημαντική...

Νομίζω δεν υπάρχει κάποια πιο σημαντική. Δεν μπορώ να πω, ας πούμε, ότι ένα χαρακτηριστικό είναι πιο σημαντικό από το άλλο. Όλα μαζί φτιάχνουν ένα άτομο, έτσι; Το οποίο άτομο θα... πάλι δεν ξέρω, είναι πάρα πολύ γενικό αυτό το... το θέμα. Ε... όλοι οι άνθρωποι... ε, πλέον έχουμε δει ότι στην Ελλάδα θα υπάρχουν, ας πούμε... κι άλλες ε... εθνικότητες... τώρα... έτσι;

Ναι...

Εεε... οι οποίες καλούνται, όμως, να κάνουνε ε... να ενταχτούνε μέσα στην Ελλάδα... έτσι; Εεε... με αυτά που πρέπει να κάνουμε στην Ελλάδα... τα οποία βγαίνουνε από το κράτος, από τους νόμους, έτσι;... Άρα λοιπόν, όλοι μας πρέπει να γίνουμε ίδιοι μέσα στην Ελλάδα, αφού είμαστε μέσα στην Ελλάδα. Το ίδιο φαντάζομαι ότι θα γίνει και σε μια άλλη χώρα.

Ναι...

Μπορεί να είμαστε στη Γερμανία, όμως στη Γερμανία θα υπάρχουνε πάλι άλλες ε... εθνότητες, άλλ... θρησκείματα, διαφορετικοί πάλι άνθρωποι, οι οποίοι όμως θ' ακολουθήσουν τους ίδιους νόμους, γιατί βρίσκονται στην Γερμανία...

Σε μια συγκεκριμένη χώρα.

Έτσι λοιπόν... ξέχασα και τι με ρώτησες...

Άμα θεωρείς κάποια...

Πιο σημαντική...

...πτυχή πιο σημαντική...

Εεε... Όχι, δεν θεωρώ κάτι πιο σημαντικό.

Κάποια που να θεωρ... να καθορίζει περισσότερο τις άλλες;

Το άτομο;

Ναι, ή το άτομο;

Ε, όχι...

Όχι...

Όλοι έχουνε την ταυτότητά τους, έτσι δεν είναι;

Ναι.

Άρα, εε... στην ταυτότητα θα υπάρξουν όλα αυτά. Δεν θα βάλουμε, ας πούμε, εε... δεν θα πάρω το πιο σημαντικό στοιχείο, ας πούμε, εε... το θρήσκευμα, και θα σου πω: «Εσύ θα μείνεις εδώ κι εσύ θα μείνεις εδώ». Όλοι μαζί δεν πρέπει να είμαστε; Ο καθένας όμως θ' ακολουθήσει τα πιστεύω του... έτσι; Όσον αφορά το θρήσκευμα. Όσο αφορά την εθνικότητα, όπως είπα ότι αφού είμαστε στην Ελλάδα θα ακολουθήσουμε τους νόμους της Ελλάδας. Δεν ξέρω άμα... σου απαντώ σ' αυτό που θέλεις...

Προφανώς...

Ε...

Προφανώς μου απαντάς. Ωραία. Ε, τώρα, η πολιτισμική διαφορά... πολιτισμική διαφορά, με βάση και μ' αυτά που μου είπες και πιο πριν, θεωρείς ότι... στηρίζεται πάνω σε κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά; Για να κατατάξεις κάποιον ως πολιτισμικά διαφορετικό...

Ναι...

Θα τον κατατάξεις με βάση τη θρησκεία, για παράδειγμα; Τη γλώσσα που μιλάει;

Τη γλώσσα κυρίως πιστεύω...

Τη γλώσσα.

Όχι τη... όχι τη θρησκεία.

Τη γλώσσα κυρίως. Την εθνικότητα;

Ναι.

Και την εθνικότητα...

Ναι, ναι...

Ωραία. Οι διάφορες εθνικές ομάδες, ή, μία παράδειγμα, οι μουσουλμάνοι, παρότι είναι θρησκευτική ομάδα θα την πάρουμε ως μία τοπική κοινότητα όπως είναι πάνω στην... στον Έβρο... θεωρείς ότι αυτή η ομάδα, τα μέλη μάλλον μιας ομάδας, θα έχουν κατ' ανάγκη ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας;

Θεωρώ ότι οι μουσουλμάνοι εε... την... τη θρησκεία τους την έχουν πολύ ψηλά. Εν αντιθέσει, ας πούμε, μ' εμάς του χριστιανούς. Εε... οπότε η θρησκεία τους είναι και τρόπος ζωής. Η θρησκεία τους υπάρχει παντού. Ε, υπάρχουν... υπήρξαν, αρχικά, φορές, τα οποία, εε... τα παιδιά στο σχολείο Παρασκευή δεν ερχόντουσαν...

Για το λόγο ότι;

Γιατί ήταν θρησκευτικός ο λόγος.

Ναι...

Βέβαια μετά ξεκίνησαν να έρχονται κανονικά, αλλά υπήρχαν στην αρχή παιδιά τα οποία Παρασκευή δεν ερχόντουσαν. Η θρησκεία για εκείνους είναι τρόπος ζωής. Τα πάντα εξαρτώνται από τη θρησκεία τους, έτσι εγώ το έχω αντιληφθεί, όσον αφορά τους μουσουλμάνους, έτσι; Ε, νομίζω ότι είναι πολύ... εε... προσηλωμένοι σε αυτό που λέει η θρησκεία τους. Και δεν βάζουν κάτι άλλο πάνω από αυτό. Σου απάντησα;

Ναι. Ε, απλώς θεωρείς ότι όλοι οι μουσουλμάνοι θα συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο;

Όλοι...

Ναι...

Θεωρώ πως όλοι. Τουλάχιστον έχω... αυτό έχω δει εγώ.

Ωραία. Ε, τώρα, άρα πιστεύεις και ότι θα σκέφτονται και με τον ίδιο τρόπο αναγκαστικά;

Εεε... ναι, οδηγούνται με βάση τη θρησκεία τους.

Να σκέφτονται με έναν παρόμοιο τρόπο...

Ναι, ναι.

Ωραία. Ε, οι πολιτισμικές διαφορές που μπορεί να υπάρχουν στα άτομα, θεωρείς ότι είναι έμφυτες, εγγενείς στο άτομο, ή είναι περισσότερο κοινωνικές κατασκευές; Κοινωνικά προσδιορισμένες δηλαδή;

Νομίζω ότι είναι κοινωνικά προσδιορισμένες.

Μέσα απ' το περιβάλλον που...

Ναι, ναι, ναι, μέσω της κοινωνίας. Η κοινωνία... η ίδια η κοινωνία βάζει... εντάσσει τα... να το πω, εντάσσει τα άτομα σε καλούπια; Ναι... έτσι...

Κατάλαβα. Τώρα, άρα ποια είναι η γνώμη σου για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την κοινωνική κατασκευή; Δηλαδή είναι μία πολιτισμική κατασκευή η κοινωνική ταυτότητα;... Είναι μία κοινωνική κατασκευή η πολιτισμική ταυτότητα; Δεν είναι;

Εεε θεωρώ πως είναι. Απ' τη στιγμή που η ίδια η κοινωνία χωρίζει τους ανθρώπους με βάση... τα χαρακτηριστικά τους, όπως είπαμε, εεε...

Θεωρείς πως είναι...

Άρα είναι, ναι...

Ε, τώρα, ένας άνθρωπος πιστεύεις ότι είναι αναγκαστικά «καθελωμένος», ε, σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να κινείται και μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων, κατά τη διάρκεια της ζωής του;

Ανάλογα πού βρίσκεται. Αν έχει γεννηθεί στην Ελλάδα και συνεχίζει να μένει στην Ελλάδα, ναι.

Θα βρίσκεται σε μία, εννοείς...

Θα βρίσκεται ναι, θ' ακολουθεί αυτό. Εάν τώρα, όμως, από την Ελλάδα θα φύγει και θα πάει κάπου αλλού, ε, εκεί θ' αρχίσει... θα πρέπει... η ίδια η κοινωνία θα πρέπει να τον βάλει και κάπου αλλού, δεν γίνεται να συνεχίσει να ζει όπως ζούσε στην Ελλάδα.

Ναι...

Με την ίδια... δεν... θα προχωρήσει σε άλλο πολιτισμό, άρα θα πρέπει να μάθει άλλα πράγματα.

Για να ενταχθεί στον πολιτισμό...

Για να ενταχθεί, ακριβώς. Εε, εκεί που θα...

Που θα πάει, στη χώρα...

Έτσι.

Ωραία. Ε, οι μαθητές που είναι πολιτισμικά διαφορετικοί, ε, θεωρείς ότι πρέπει να κρατάνε τα πολιτισμικά στοιχεία απ' τον τόπο καταγωγής τους, ή όχι;

Θεω... τώρα, ναι... Εεε... θεωρώ πως εε... δεν πρέπει να χάνονται... οι πολιτισμικές ταυτότητες. Εεε... τώρα θα μου πεις «τώρα κι εσύ βάζεις, ας πούμε, αυτά που είπες πριν... που έκρινες πριν...», αλλά... εντάξει, είπαμε ότι πρέπει να είμαστε ένα, ούτως ή άλλως. Πρέπει ν' ακολουθούμε πράγματα, εεε... όταν είμαστε στην Ελλάδα, να ακολουθούμε τους... θα ξαναπώ, τους νόμους της Ελλάδας. Εε... ως εκεί όμως. Δεν πρέπει όμως, πιστεύω, να ξεχνάμε την καταγωγή μας. Να ξεχνάμε... από πού ήρθαμε... τώρα... είναι λίγο χαζό, όμως, αυτό.

Γιατί;

Γιατί... Απ' τη στιγμή που λέμε ότι πρέπει να συνυπάρχουμε όλοι μαζί, θα πρέπει να δεχόμαστε ότι... αυτό που λέμε, ότι δεν είμαστε όλοι ίδιοι. Δεν είμαστε... δεν... ακόμη κι ότι δεν καταγόμαστε όλοι από το ίδιο μέρος, ότι κάθε μέρος είναι διαφορετικό, κάθε άνθρωπος είναι διαφορετικό, άρα πρέπει να δεχόμαστε όλα αυτά που μπορεί να έχει ένας άνθρωπος. Όσον αφορά τώρα την καταγωγή, ναι είναι η... είναι διαφορετικά δηλαδή εεε... κάθε μέρος, κάθε... εε... ακόμη ακόμη και μέσα στην Ελλάδα βλέπουμε ότι από πόλη σε πόλη έχουμε διαφορετικά πράγματα, διαφορετικά ήθη, διαφορετικά έθιμα. Εεε... πιστεύω ότι αυτά πρέπει να τα δεχόμαστε. Νομίζω ότι όλα αυτά ολοκληρώνουν έναν άνθρωπο. Τώρα, αυτά έρχονται, μπορεί και να... μέσα στην... καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, εε βεβαίως και αλλάζουνε. Παίρνουμε κι άλλα πράγματα, καινούρια πράγματα. Αν βρισκόμαστε στο ίδιο μέρος από τη στιγμή που γεννηθήκαμε μέχρι και τη στιγμή που θα πεθάνουμε, θα ακολουθούμε βεβαίως αυτά που υπάρχουν

εκεί. Αν όμως καλούμαστε να φύγουμε και να πάμε κάπου αλλού, ας μην είναι σ' άλλη χώρα... σ' άλλη πόλη, θα πρέπει και στην πόλη εκείνη που θα πάμε, θα δούμε διαφορετικά πράγματα. Δεν λέω να είμαστε προσηλωμένοι σ' αυτά που ήδη έχουμε μάθει, δηλαδή ναι μεν να γνωρίζουμε την καταγωγή μας, να... να μας αρέ... να μας αρέσει... να... αλλά στο καινούριο που θα πάμε να μην είμαστε εκεί, δηλαδή να είμαστε και λίγο ανοιχτοί να βλέπουμε, ας πούμε, και τα καινούρια πράγματα και να τα παίρνουμε. Ε, να τα παίρνουμε, να τα κρίνουμε και να... να... ακολουθούμε αυτά που θέλουμε, αυτά που μας «βολεύουνε». Τώρα το «βόλεμα» είναι σε εισαγωγικά.

Ναι.

Έτσι; Ε, δεν λέω να πάμε ντουγρού να τα...

Να τα δεχθούμε άκριτα, όλα...

Έτσι. Αυτά... Με την κριτική σκέψη να ξέρουμε τι πρ... τι είναι καλό να κάνουμε και τι όχι. Απλά θεωρώ ότι θα πρέπει να είμαστε ανοιχτοί σε όλα.

Ναι. Ε, οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουνε από αυτές της κυρίαρχης ομάδας, της πλειοψηφούσας να το πω έτσι, θεωρείς ότι θα πρέπει να διατηρούνται; Να αποδομούνται; Κάτι άλλο;

Εεε... δεν ξέρω, θεωρώ ότι πρέπει να... όχι να αλλάζουνε, να καλυτερεύουνε απλά. Ανάλογα με τα άτομα, έτσι;

Ναι... Ωραία. Ε, τώρα, ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια της ειρηνικής συνύπαρξης των διαφορετικών πολιτισμών, ποιος πιστεύεις ότι είναι;

Τι εννοείς;

Τι... ποιο ρόλο πρέπει να έχει ο διάλογος ή ποια η σημασία τους για σένα, ε, στην προσπάθεια για ειρηνική συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών...

Ε, καλά, άμα δεν υπάρξει διάλογος δεν πρόκ... δεν θα υπάρξει... ε, δεν θα υπάρξει ειρήνη στον κόσμο. Μέσω του διαλόγου γίνονται... μπορούν να συνυπάρξουν τα άτομα.

Ναι. Ε, ο ρόλος του διαλόγου μέσα στη σχολική τάξη;

Κι αυτό επίσης. Ε, όπως σου είπα, εγώ το μάθημά μου δεν το κάνω ποτέ με... δεν ακολουθώ ποτέ το πρόγραμμά μου... Γιατί μπορεί να υπάρξει μέρα που να μην γίνεται να ακολουθήσω το πρόγραμμά μου.

Άρα το προσαρμόζεις κάπως διαφορετικά...

Εννοείται... εννοείται... Ή, για παράδειγμα, μπορώ... τους στόχους που θέλω εγώ να πετύχω, να τους πετύχω διαφορετικά. Με άλλα πράγματα. Όπως θα είναι τα πράγματα της ημέρας, ας πούμε...

Ναι... κατάλαβα. Τώρα...

Τώρα, ένα λεπτάκι, απλά εγώ δεν έχω δουλέψει σε τάξη... οπότε δεν ξέρω, ας πούμε, αν αυτό που λέω βολεύει σε τάξη, με βάση τα πραγματικά δεδομένα, έτσι; Εεε... εγώ μιλάω ε... πάνω στην εμπειρία που έχω και η εμπειρία που έχω είναι μόνο σε τμήμα υποδοχής.

Ναι, θεωρώ ότι η εμπειρία που έχει είναι πιο δύσκολη απ' ό,τι μία της τυπικής τάξης...

Οπότε καταλαβαίνεις ότι δεν μπορεί αυτή η δουλειά να μπει σε καλούπι.

Ναι, προφανώς, χρειάζεται διαφορετικά πράγματα...

Άρα, θα πρέπει να υπάρξει διάλογος... δηλαδή μπορεί, ας πούμε, έχει τύχει παιδί που το... το οποίο να μην θέλει, για παράδειγμα, το κοριτσάκι το οποίο δεν είναι... δεν είναι... δεν είναι απ' την Τουρκία π.χ., ας πούμε, δεν είναι εε... είναι απ' τη Βουλγαρία... Υπήρξε μέρα που να μην θέλει να παρακολουθήσει το μάθημα γιατί δε... δεν θέλει να μιλήσει, γιατί φοβάται, γιατί μπορεί να ντρέπεται, γιατί μπορεί να... αν δεν υπηρ... αμα δεν υπάρξει διάλογος πάνω σ' αυτό, εεε... πολλές φορές πρέπει να... ο διάλογος να είναι όχι μέσα στην τάξη, μπροστά σε όλα τα παιδιά πάνω σ' αυτό...

Ναι...

...έτσι; Ένας τύπος διαλόγου, είναι αυτός. Τώρα μέσα στην τάξη, αν όλη η τάξη δεν προχωράει, εε θα πρέπει να... να υπάρξει διάλογος...

Ναι...

...στο τι θέλουνε, στο τι δεν θέλουνε, και ανάλογα μετά εσύ να προσαρμοστείς πάνω σ' αυτό... Πάνω στις ανάγκες του παιδιού.

Με βάση πάντα τον διάλογο και τις διαφορετικές μορφές που μπορεί να πάρει απ' ό,τι καταλαβαίνω...

Ναι.

Ωραία. Ο άνθρωπος, πιστεύεις, μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από την επικοινωνία και με τον διάλογο με τον διαφορετικό Άλλο;

Εννοείται.

Μπορεί να συνεισφέρει δηλαδή...

Δεν είμαι της άποψης ότι πρέπει να 'μαστε μονόπλευροι, σ' όλες τις ε... παντού. Μέσω του διαλόγου μπορούμε μό... και της επικοινωνίας μπορούμε να γίνουμε καλύτεροι. Δηλαδή, ε... να είμαι σε θέση να κρίνω αυτό που βλέπω και που ακούω. Όχι να το προσαρμόζω, ό,τι βλέπω πάνω μου... δεν λέω αυτό, έτσι; Με βάση το διάλογο όμως και την επικοινωνία και με άλλους ανθρώπους οι οποίοι έχουνε εε... άλλες εμπειρίες, εε... έχουνε μάθει άλλο τρόπο ζωής, έτσι;... μπορεί εμένα να με βολέψει αυτό, να μου αρέσει αυτό και να θέλω να το ακολουθήσω κι εγώ...

Ναι, ναι...

...έτσι; Εεε... δεν θεωρώ ότι πρέπει να 'μαστε μονόπλευροι... πρέπει ν' ακολουθούμε το σύνολο...

Ωραία. Η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να έρθει μέσα από τον διάλογο;

Εννοείται... Εννοείται, θεωρώ ότι δεν... δεν είμαστε πλέον στην εποχή που διατάζουμε και εφαρμόζουμε.

Ναι...

Πουθενά δεν βγαίνει αυτό.

Ωραία. Τώρα, δεν ξέρω, μπορεί να έχεις έρθει σε επαφή με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής και με τους όρους που χρησιμοποιεί η συγκεκριμένη παιδαγωγική σχολή, μία απ' αυτές τις έννοιες που χρησιμοποιεί είναι και ο

ορισμός, ε, του δασκάλου ως «αναμορφωτή» ή «δημόσιου διανοούμενου». Με την έννοια, όπως αναφέραμε και πριν, της... του μελλοντικού μετασχηματισμού της κοινωνίας. Πώς σου φαίνεται εσένα αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Ε, τώρα, η λέξη, όπως είπαμε και νωρίτερα, «διανοούμενος», δεν είναι... φαντάζομαι ότι δεν είναι... πολλοί το έχουν αντιληφθεί λάθος αυτό, τη λέξη «διανοούμενος». Τώρα... διανοούμενος... εε... όμως, παρ' όλα αυτά, τώρα, κοιτάξε να δεις... αν το θέσουμε το πώς πρέπει να είναι ο ρόλος... ανάλογα με αυτό που μου λες για την Κριτική Παιδαγωγική...

Ωραία, πώς τον αντιλαμβάνεσαι λοιπόν τον διανοούμενο;

Αρχικά, η Κριτική Παιδαγωγική μας λέει ότι ο δάσκαλος δεν πρέπει να δουλεύει με βάση κάτι... κάποια καλούπια. Με βάση τα άτομα που έχει, εε... δίπλα του, «απέναντί» του, σε εισαγωγικά απέναντι, να μπορεί να κρίνει, να του μάθει την κριτική σκέψη για να μπορεί να ενταχτεί στην κοινωνία. Δηλαδή, εν ολίγοις, να του μάθει πώς να μάθει. Αυτό. Τώρα, ακούγοντας όμως τη λέξη «διανοούμενος», εμείς την έχουμε εκλάβει αυτήν τη λέξη λάθος. Γιατί αν ακ... αν... αν σου πει κανείς ότι... είσαι διανο... αν σε ρωτήσει κανείς, μάλλον, ποιος είναι διανοούμενος θα... θα σου πει, θα του απαντήσεις ότι είναι αυτός που τριγυρίζει από 'δώ κι από κει, όμως δεν είναι έτσι. Άρα λοιπόν... από τη... η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει το δάσκαλο ως διανοούμενο γι' αυτόν το λόγο μόνο. Γιατί ο δάσκαλος πρέπει να κρίνει το λάθος που υπάρχει, ας πούμε, στην κοινωνία, στους πολιτισμούς... στην κοινωνία κυρίως, βασικά, εε και αυτό να περάσει στο παιδί. Δηλαδή, όχι ο δάσκαλος να είναι... εε... αυτό που είναι ο δάσκαλος τώρα... και στην Ελλάδα. Δηλαδή, να προσπαθεί να βάλει γνώσεις στο κεφάλι... στεγνές γλ... γνώσεις στο κεφάλι του παιδιού. Αλλά απλά να του μάθει να... να κρίνει, να μάθει πώς να μάθει...

Να κρίνει και να σκέφτεται...

Αυτό.

Ωραία. Με βάση αυτόν τον ορισμό που δώσαμε τώρα εμείς, εε, ποια καθήκοντα θεωρείς ότι έχει ο δάσκαλος τόσο μέσα στην τάξη όσο κι έξω απ' αυτή;

Θεωρώ ότι η δουλειά του δασκάλου είναι πολύ πιο σημαντική απ' ό,τι θεωρούμε... Και τώρα, για παράδειγμα, στις... αυτές τις μέρες που εεε, ουσιαστικά, εε έχουνε χάσει τελείως το νόημα του δασκάλου μέσα στην τάξη. Οι άρχουσες... εεε... οι αρχές μας, τέλος πάντων, το υπουργείο μας και όλοι αυτοί, ε δεν... έχουνε χάσει το νόημα τη... του δασκάλου. Ο... ο δάσκαλος είναι κάτι πολύ σημαντικότερο για τα παιδιά... Εε, τι έλεγα; Ναι, ότι ουσιαστικά θέλουμε να περάσουμε το ρόλο του... του δασκάλου ως κάτι εεε... τελείως λάθος πάντως. Εε ο δάσκαλος δεν είναι απλά να μπαίνει μέσα σε μια τάξη και να κάνει την «δουλειά» του, σε εισαγωγικά, ποια είναι η δουλειά του;... Ποια είναι η δουλειά του;... του δασκάλου; Δεν το 'χουνε καταλάβει αυτό. Εεε και ειδικά τώρα... Χαρακτηριστικά, ας πούμε, εεε... ο... εε, ο υπουργός λέει ότι... ο υπουργός παιδείας τώρα, πριν λίγες μέρες, λέει ότι ο δάσκαλος... μάλλον: «τα σχολεία δεν είναι για να δουλεύουν οι δάσκαλοι»... Συγγνώμη, αλλά δε... μάλλον δεν έχει καταλάβει το πόσο σημα... το πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος του δασκάλου για... και μέσα στο σχολείο, αλλά για να... να εντάξει, να πάρει το παιδί, να το ολοκληρώσει το παιδί για να βγει στην κοινωνία.

Ναι... Ωραία. Τώρα, ποια υποχρέωση θεωρείς ότι έχει ο δάσκαλος, τόσο απέναντι στους μαθητές του όσο κι απέναντι στην κοινωνία;

Εεε... είναι αυτό που φοβούνται όλοι... και μάλλον κάνουν πως δεν το καταλαβαίνουνε... μάλλον... ε, να μάθει στο παιδί το πώς να σκέφτεται και το πώς να κρίνει αυτό που βλέπει. Και μάλλον αυτό είναι το λάθος... για εκείνους...

Ναι...

Μάλλον αυτό φοβούνται. Φοβούνται δηλαδή, εε ότι τα παιδιά θα γίνουν...

Κριτικά σκεπτόμενοι πολίτες...

Ναι.

Κι άρα, μέσα από κει εκπληρώνεται και η... «υποχρέωση» του δασκάλου και απέναντι στην κοινωνία... να παραδώσει πολίτες κριτικά σκεπτόμενους...

Σωστούς.

Ναι. Ωραία. Ευχαριστώ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.9)

Τι σχολή έχετε τελειώσει;

Παιδαγωγική Ακαδημία διετούς φοιτήσεως.

Ε, και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

18 συναπτά έτη.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Πάρα πολλές φορές.

Ε, ως υποκείμενο ή ως ερευνητής;

Ως υποκείμενο τις περισσότερες φορές, ελάχιστες φορές ως ερευνητής.

Ωραία. Στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ε, σχ... σχεδόν σ' όλα τα σχολεία στα οποία έχω θητήσει... θητεύσει...

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει ότι αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Οι δυσκολίες παρουσιάζονται συνήθως στις μικρές τάξεις, στην εισαγωγή του παιδιού στο δημοτικό σχολείο. Εε... έχουν, οι δυσκολίες είναι ότι... όχι ότι τα αντιμετωπίζουν τα... τα παιδιά... τα ελληνόπουλα ή αυτά που έχουν φοιτήσει πολλά χρόνια στο δημοτικό σχολείο, αλλά όταν μπαίνουν σε μια τάξη καινούρια σχολική κοινότητα εε... η καταγωγή τους, η γλωσσική τους διαφορά, γιατί όταν είναι σε μικρές τάξεις, στην πρώτη δημοτικού προπαντός, στη Δευτέρα δημοτικού, η μητρική τους γλώσσα κυριαρχεί μέσα στα παιδιά, εκεί υπάρχει σύγκρουση. Και υπάρχει σύγκρουση επειδή συνήθως... οι επαφές, οι κοινωνικές τους επαφές, της οικογένειάς τους, είναι περιορισμένες, εεε και το αντιμετώπισα στις πόλεις περισσότερο αυτό, δεν έρχο... δεν έρχονται σε επαφή με... με παιδάκια που... με ελληνόπουλα που μιλάν την ελληνική γλώσσα, εκεί κυριαρχεί η γλώσσα τους, η μητρική τους γλώσσα, και βλέπω υπάρχει μια σύγκρουση στο πώς να μιλήσουν, στη συμπεριφορά τους, στο πώς θα αντιμετωπίσουν... κοιτά... τα κοιτάνε... κοιτάνε τ' άλλα τα παιδιά καχύποπτα και κάπως... τραβιούνται φοβούμενα. Ότι δεν θα τους αγαπήσουν, ότι δεν θα τους εε... δεν θα ενταχθούν σωστά, ότι δεν θα τους δεχτούν. Όμως, η δεκτικότητα των δικών μας των παιδιών, σ' όλα, στα περισσότερα, σ' όλα τα

σχολεία που έχω περάσει, η αγκαλιά των δικών μας των παιδιών σ' αυτά τα παιδιά ήταν πάντα ανοιχτή. Και αποσβέστηκαν οι διαφορές, χρόνο με το χρόνο, μήνα με το μήνα, χρονιά με τη χρονιά. Στις μεγάλες, δε, τάξεις, μετά συνήθως στην Τετάρτη, Τρίτη, Τετάρτη δημοτικού, τα παιδιά αυτά έχουν ενσωματωθεί, συνήθως ενσωματώνονται πλήρως με τα δικά μας τα παιδιά, και αποτελούν... δεν, δεν, δεν διαφοροποιούνται, δεν ξεχωρίζουν απ' τ' άλλα τα παιδιά.

Τις δυσκολίες, εσείς, αυτές πώς τις αντιμετωπίσατε δηλαδή;

Εμείς... κατ' αρχάς... εεε... οι επιμορφώσεις και τα σεμινάρια, τα κατά καιρούς, που μας γίνονται, μας δίνουν τα εφόδια και τη γνώση να τα... να τα αντιμετωπίζουμε όχι ερασιτεχνικά και υποκειμενικά, μόνοι μας, αλλά καθοδηγούμενοι μέσα από οδηγίες ειδικών ανθρώπων, εε... και μέσα από μια πλεύση φυσιολογική και απλή. Περισσότερο... δεν τα... δεν... δεν στοχεύουμε στο να τα διαφοροποιήσουμε. Το δεχόμαστε φυσιολογικά. Δεν βλέπουμε καν τη διαφορά τους... καν τη διαφορά τους. Οποιοσδήποτε διαφορές μέσα στην τάξη, εε τις απαλύνουμε και τις αποσβήνουμε με την αγάπη των παιδιών, λέγοντας ότι όλα τα παιδιά είμαστε παιδιά ενός Θεού, όλα τα παιδιά είμαστε... είναι το ίδιο... η καταγωγή, η μητρική γλώσσα, η θρησκεία κι οτιδήποτε άλλο δεν είναι εε... αιτία της διαφοράς, γιατί πολλοί Έλληνες κατά και... χρόνια ολόκληρα έχουμε ίσως τη μεγαλύτερη μεταναστευτική κοινότητα βρίσκονται στο εξωτερικό και καμαρώνουμε όταν ακούμε τα αποτελέσματα, ή φοιτητές μεταπτυχιακοί ή φοιτητές που παν σ' άλλα πανεπιστήμια διαπρέπουν... στο εξωτερικό. Πώς οι Έλληνες να καμαρώνουμε για Έλληνες που κάνουν σωστή, θετική πορεία στο εξωτερικό, κι εμείς αυτά τα παιδιά να μην... να μην τα... να τα διαφορούμε και να τα ξεχωρίζουμε... Είμαστε όλοι... όλα παιδιά μιας αγκαλιάς, μια... μιας κοινότητας και συνήθως η Ευέλικτη Ζώνη, εεε... βοηθάει στο να δημιουργούμε αυτή την εντύπωση με ειδικά μαθήματα, με ειδικές αναφορές, ε, εε... για... για τη διαφορά αυτά. Συνήθως, όμως, δεν υπάρχει πρόβλημα. Η αγάπη των παιδιών για τα παιδιά, η αγάπη του δασκάλου πιο πολύ γι' αυτά τα παιδιά, η ίδια, η ίση συμπεριφορά απέναντί τους δημιουργεί αυτή... αυτό το αποτέλεσμα της ισότητας, της ίδιας οπτικής, της ίδιας αγάπης, της ίδιας κατηγορίας, παιδιά στο ίδιο σκαλάκι, ενός ανοιχτού σχολείου, ίσες ευκαιρίες για όλους.

Ε, κατά τη διδασκαλία σας εσείς αντιμετωπίσατε δυσκολίες;

Στις μικρές τάξεις συνήθως πάντα. Πάντα. Προπαντός στο μάθημα της Γλώσσας. Όχι προπαντός, ίσως μόνο στο μάθημα της Γλώσσας. Όταν το παιδάκι, εεε... απ' το σπίτι

του, εεε... έχει μάθει να... να χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα, να λειτουργεί την ελληνική γλώσσα, να τη χρησιμοποιεί, να είναι εργαλείο επικοινωνίας πριν έρθει στο σχολείο, όταν μιλάει δηλαδή απλοποιημένα καλά τα ελληνικά, δεν έχουμε μεγάλο πρόβλημα. Όμως, όταν το παιδάκι κουβαλάει τη μητρική του γλώσσα, υπάρχει... εκεί υπάρχει σύγκρουση, αλλά υπάρχουν όλοι οι μηχανισμοί, υπάρχει ο τρόπος, ο παιδαγωγικός, ο διδακτικός τρόπος, που το ξεπερνάμε. Αυτή τη δυσκολία δηλαδή, την ξεπερνάμε με τους τρόπους τους παιδαγωγικούς που εμείς ξέρουμε να χρησιμοποιούμε.

Η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση... αυτή που ουσιαστικά χρησιμοποιούμε. Γιατί όλα τα σχολεία που έχουμε, εεε... εγώ υπηρέτησα 7 χρόνια στην Αθήνα, είχα παιδιά πολλών εθνοτήτων. Μέχρι παιδιά... επειδή υπήρχαν Κινέζοι, έχουν και κινέζικη κοινότητα, από την Κίνα. Πρέπει... η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση είναι το εργαλείο για να αντιμετωπίσουμε το νέο σχολείο. Οι εποχές έχουν αλλάξει, η κοινωνία έχει... είναι διαφορετικά δομημένη και φτιαγμένη, έχουμε ανθρώπους στην Ελλάδα απ' όλες τις κοινότητες και είμαστε υποχρεωμένοι, είναι... είναι ανάγκη και υποχρέωσή μας σ' αυτό το καινούριο σχολείο, στον νέο τύπο σχολείου... σχολείου, να προσαρμοστούμε, να προγραμματιστούμε, και τα προγράμματα του υπουργείου είναι ικανά και το αντιμετωπίζουμε αυτό το πρόβλημα.

Εσάς θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε παραπάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Δυστυχώς η επιμόρφωση, κι αυτό είναι αίτημά μας μέσα από τις συνδικαλιστικές μας οργανώσεις, εεε είναι... μερικές φορές ανεπαρκής, όχι ανεπαρκής, μερικές φορές είναι ελάχιστη. Θα 'πρεπε το υπουργείο να φροντίζει να... να μετεκπαιδεύει τους... τους εκπαιδευτικούς μέσα από επιμορφώσεις, μέσα από σεμινάρια, για να μπορέσουνε, σ' οποιοδήποτε θέμα παρουσιάζεται στο σχολείο, κι αυτό είναι ένα απ' τα πολλά προβλήματα που παρουσιάζονται, στην εξέλιξή του και στην πορεία του, να μεριμνά και να φροντίζει για την επιμόρφωση, τη συνεχή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών.

Ωραία. Ε, πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ετερότητας;

Την έννοια της ετερότητας την αντιλαμβάνομαι απ' το όνομα κι απ' το επίθετο του παιδιού. Πρωταρχικά. Είναι... παιδιά με διαφορετικά ονόματα. Υπάρχει περίπτωση να 'χουνε... να είναι παιδιά με άλλο θρήσκευμα. Η μητρική τους γλώσσα είναι

διαφορετική. Εεε... η... ο τρόπος που μιλάνε, που εκφέρονται, που μιλάν τα ελληνικά, οι μερικές... μερικά παιδιά, μερικών κοινοτήτων, έχουν διαφ... εκφέρουν την ελληνική γλώσσα... διαφορετικά και είναι εμφανής γλωσσολογικά η διαφορά τους, εεε... οι διατροφικές τους συνήθειες, πολλές φορές, οι μουσουλμάνοι έχουν διαφορετικές... αποφεύγουν το χοιρινό, τα σουβλάκια, σε εκδρομές, σε συνεστιάσεις που κάνουμε στο σχολείο εδώ πέρα, σε γιορτούλες, σε πάρτι κ.λπ., και εκεί είναι εμφανέ... εμφανέστατη η διαφορά σε διατροφικές συνήθειες. Εεε... στον εθνικό... στην... εθνικό ύμνο που πολλές φορές... τραγουδάμε σε γιορτές... σε θρησκευτικές γιορτές, Χριστούγεννα, Πάσχα, όταν είναι από διαφορετικές κοινότητες. Η ετερότητα είναι εμφανής, γιατί υπάρχει. Όμως τη δεχόμαστε, την αντιμετωπίζουμε φυσιολογικά, δεν υπάρχει σύγκρουση ούτε αντιπαλότητα μεταξύ των παιδιών, ο καθένας σέβεται και δέχεται τη διαφορετικότητα του καθένα, εμείς των αλλωνών όπως και οι άλλοι των... της δικής μας.

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού;

Αντικειμενικοί παράγοντες προαναφέρθησαν. Δεν μπορεί να διαφοροποιηθεί η καταγωγή κάποιου, η μητρική του γλώσσα, το θρήσκευμά του. Αυτά είναι παγιωμένα, υπάρχει... με ρεαλισμό. Είναι δεδομένο το καθένα. Όμως δεν είναι λόγοι ούτε πρέπει να είν... να γίνουν λόγοι και αιτία που να δημιουργούν διαφορά. Ίσα ίσα μερικά φορές η διαφορετικότητα κάνει την ποικιλία και η ποικιλία κάνει τα παιδάκια ικανά να αντιμετωπίζουν... εξάλλου είμαστε σε μια Ένωση τεράστια, Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία εξ... αντικειμενικότερα ακόμη εκεί, εκεί είναι πιο καθαρή η διαφορετικότητα ολωνών μας, μιας... σε μια τόσο μεγάλη κοινότητα. Όμως εκεί θέλουμε, απαιτούμε, προσπαθούμε, εεε... να 'μαστε ίδιοι, ίσοι, μέσα από μια άμιλλα κι όχι αντιπαλότητα... κι όχι σύγκρουση. Αυτό πρέπει και το σχολείο να το... ενδυναμώνει και να το ενισχύσει... στα παιδιά και να το κάνει κανόνα, ότι μέσα απ' την διαφορετικότητα μπορείς να πετύχεις πολύ καλύτερες συνθέσεις.

Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ταυτότητας;

Της ταυτότητας... Η ταυτότητα του... του κάθε παιδιού... έχει σταθερά δείγματα γραφής. Είναι η πολιτισμική ταυτότητα, σ' ένα πολυπολιτισμικό σχολείο και η ταυτότητα του... του... του παιδιού διαφέρει... συγκροτείται με περισσότερα χαρακτηριστικά. Όταν, στα παλιότερα χρόνια που ήταν μόνο ελληνόπουλα στο σχολείο,

τα παιδιά είχαν την ταυτότητα του μαθητή, την εθνική τους ταυτότητα, τη γλωσσική τους ταυτότητα. Τώρα σε μια τάξη και σ' ένα σχολείο πολυπολιτισμικό, η ταυτότητα του παιδιού, του καθενός παιδιού, έχει την κοινή ταυτότητα όλων των παιδιών, της κοινής παιδείας, της κοινής βάσης, των κοινών μαθημάτων, των κοινών αξιών, αλλά τώρα οι αξίες είναι εμπλουτισμένες με... και διευρυμένες με την πολιτισμικότητα, με την ανοχή μας, με τη συμπεριφορά μας την ίση όλων... όλωνών, κι όχι με τη διαφοροποίηση, όχι με τη σύγκρουση, όχι με τη διαφορά.

Τώρα, η διαφορετική ταυτότητα πώς προσδιορίζεται; Με ποιους όρους, με ποια χαρακτηριστικά;

Νομίζω ότι η διαφορετική ταυτότητα προσδιορίζεται με την... με την εθνική καταγωγή του καθένα, με τη γλωσσική καταγωγή του καθένα σαν... σαν... σαν γλώσσα μητρική της οικογένειας και του κράτους που προέρχεται. Όμως, κυρίαρχη γλώσσα, κυρίαρχη ταυτότητα του μαθητή είναι η γλώσσα που μαθαίνει στο σχολείο, η οποία επικρατεί, μπορεί να είναι δεύτερη γλώσσα για τα παιδιά... εεε... άλλων εθνοτήτων, όμως μέσα στην τάξη είναι κοινή, πρώτη γλώσσα για όλα τα παιδιά. Μ' αυτά λειτουργούν, αυτό είναι το εργαλείο που... που επικοινωνούν, που συνεργάζονται, που μιλούν, που συναναστρέφονται. Οι αξίες, μέσα στην ταυτότητα, όπως οι... οι αξίες των... των... των μαθητών, της συναδελφικότητας, του... του συμμαθητή, είναι ίδιες. Είναι όλα τα παιδάκια, είναι... παιδιά της ίδιας τάξης, είναι συμμαθητές της ίδιας ομάδας που συνεργάζονται κατά τον ίδιο τρόπο και δεν... δημιουργείται η διαφορά, συγκροτείται η εθνική... η ταυτότητα του κάθε μαθητή, εεε... μέσα στην τάξη με την ταυτότητα του μαθητή της ομάδας, της μικρότερης ομάδας, της μεγάλης ομάδας της τάξης, της μεγαλύτερης ομάδας του σχολείου.

Ωραία. Ε, σε ποια χαρακτηριστικά, τώρα, βασίζεται η πολιτισμική διαφορά; Πώς θα κατατάξουμε κάποιον ως πολιτισμικά διαφορετικό;

Πολιτισμικά διαφορετικός είναι κάποιος... εε... τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά μέσα στο... μέσα στο... στο σχολείο, εε... ενώνουν και δεν διαφοροποιούν τα παιδιά. Υπό ποία έννοια...; Εε... και μάλιστα εμπλουτίζουν και τα άλλα τα παιδιά. Η πολιτισμική... εε... τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, παιδιά άλλων εθνοτήτων, με άλλη γλώσσα, με άλλους πολιτισμούς, με άλλα ήθη κι έθιμα, μ' άλλες συνήθειες, μ' άλλα τραγούδια, έρχονται μέσα στο σχολείο να εμπλουτίσουν τη δεξαμενή του σχολείου, σαν γνώση για... για όλα τα παιδιά. Ένας ελληνόπουλο, για παράδειγμα, που έχει παιδάκια

αλβανικής καταγωγής, ρώσικης καταγωγής, ρουμάνικης καταγωγής, αν ήταν μόνο του κι από... σε μια καθ... σε μια αμιγή κοινότητα, καθαρή κοινότητα ελληνόπουλων, θα 'χε... θα... θα... θα δεχόταν ερεθίσματα... ερεθίσματα μόνο του... της... ε, των δικών μας πολιτιστικών χαρακτηριστικών, όσον αφορά στη μουσική, όσο... στα δημοτικά μας τραγούδια, στην παράδοσή μας, στα παιχνίδια του κτλ., κτλ. Όμως, όταν είναι παιδιά πολλών κοινοτήτων, η δεξα... η πολιτισμική δεξαμενή έρχεται να εμπλουτιστεί και με πολιτισμικά στοιχεία των άλλων... από των παιδιών των άλλων των χωρών. Έτσι το παιδί, γίνεται δέκτης και φτιάχνει ένα μεγαλύτερο χάρτη στο μυαλό του, με περισσότερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά και φτιάχνει μια... εμπλουτίζει και τη δική του πολιτισμική ταυτότητα. Άρα... είναι ευκαιρία, ίσως να 'ναι και ευλογία, μέσα σε μια τάξη πολυπολιτισμική να υπάρχει ο χάρτης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών να γίνεται μεγαλύτερος. Και η ταυτότητα να συμπληρώνεται με περισσότερα στοιχεία.

Τώρα, εε ποια πτυχή θεωρείτε σημαντικότερη; Την εθνική, θρησκευτική, γλωσσική... ή θρησκευτική; Ως κομμάτι της πολιτισμικής ταυτότητας;

Εε... νομίζω ότι η γλωσσική πτυχή είναι η πιο δυνατή, που ενώνει, συγκροτεί... εε... είναι ο δυνατότερος κρίκος... που επικοινωνούν τα παιδιά και συνδέονται τα παιδιά μεταξύ τους. Η γλωσσική.

Ωραία. Εε, άρα θεωρείτε ότι και η γλωσσική καθορίζει και τις άλλες περισσότερο;

Νομίζω ότι αν κάποιος πετύχει τη γλωσσική επικοινωνία, εε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, οι άλλες έρχονται δεύτερες, τρίτες, τέταρτες... Για παράδειγμα, η θρησκευτική διαφορά... η ανεξιθρησκία είναι κατοχυρωμένη και συνταγματικά. Είναι προσωπικό δικαίωμα του καθένα, εε... να... να πρεσβεύει σ' όποιο θρήσκευμα θέλει. Και ελληνάκι να 'ναι, υπάρχουν κι ελληνόπουλα τα οποία... η οικογένειά τους και τα ίδια τα παιδάκια... δεν είναι της... δεν είναι του ίδιου θρησκεύματος. Δεν νομίζω ότι η θρησκεία μπορεί ν' αποτελέσει παράγοντα διαφοράς και σύγκρουσης κι αντιπαλότητας και ρατσισμού για τα παιδιά.

Ωραία. Οι διάφορες εθνικές ομάδες θεωρείτε ότι έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας... από εμάς τους υπόλοιπους;

Εε... πίσω απ' αυτό... όταν μιλάμε για εθνικές ομάδες... τα παιδιά, όλα τα παιδάκια, όλου του κόσμου, εε δεν κουβαλάνε μέσα εθνική ομάδα. Εε, όλα τα παιδάκια, όλου του κόσμου, έχουν μέσα την αγαθοσύνη, την παιδικότητα, την καθαρότητα. Ε, εάν πίσω απ' τα παιδιά αυτά, εε, υπάρχουν γονείς οι οποίοι ενισχύουν αυτά, κακώς, κακώς θα λειτουργήσουν και θα 'ναι ανασταλτικός παράγοντας στην ελε... απελευθέρωση του παιδιού μέσα στην... στη σχολική ομάδα. Το σχολείο, κι αυτό είναι δεδομένο, είναι αρχή, είναι κανόνας για... για μια σχολική ομάδα, κανόνας των δασκάλων, παιδαγωγικός κανόνας, εε... για μας, για τους... τους δασκάλους, για το σχολείο, δεν βλέπουμε πίσω απ' τα παιδιά εθνική ομάδα. Εμείς πίσω απ' τα παιδιά βλέπουμε παιδ... δεν υπάρχει τίποτα. Στο παιδί βλέπουμε μόνο το παιδί, τίποτα άλλο. Ε, το παιδ... το παιδί είναι ένα κομμάτι, μια μονάδα της τάξης, του σχολείου γενικότερα, είναι ίδια όλα τα παιδιά μεταξύ μας. Δεν βλέπουμε ομάδες εθνικές πίσω.

Στο επίπεδο των ενηλίκων τώρα, μια συγκεκριμένη ομάδα, θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με τον ίδιο τρόπο; Παράδειγμα, όλοι οι Έλληνες το ίδιο; Όλοι οι Αλβανοί το ίδιο;

Ο κοινωνικός κανόνας λέει όχι. Κανένας... όλοι οι άνθρωποι δεν είναι τον ίδ... το ίδιο. Κανένας άνθρωπος δεν βλέπει τα πράγματα, δεν έχει την ίδια ποιότητα, την ίδια... την ίδια αντίληψη, την ίδια παιδεία μέσα του. Και την ίδια ιδεολογία... Σίγουρα θα υπάρχουν ενήλικες, μεγάλοι, γονείς, περιβάλλον... άλλοι άνθρωποι... γύρω απ' το περιβάλλον... του σχολείου, κι έξω στην κοινωνία που έχουν διαφορετική άποψη, διαφορετική οπτική, διαφορετική συμπεριφορά. Εεε... εδώ είναι θέμα γενικότερης παιδείας. Παιδείας όλης της κοινωνίας μας. Ελπίζω και ευ... ελπίζω πραγματικά και θέλω να 'ναι έτσι, εεε η ποιότητα των ανθρώπων, όλων των ανθρώπων, όχι μόνο στη δική μας κοινωνία, την ελληνική κοινωνία, και παντού, να 'ναι διαφορετική, να 'ναι ανθρώπινη, εεε... να μην έχει τέτοιες αγκυλώσεις και τέτοια στεγανά που να διαφοροποιεί τους ανθρώπους, να υπάρχει ρατσισμός και κατηγοριοποίηση. Όλοι οι άνθρωποι είναι άνθρωποι... με το ίδιο δικαίωμα στη ζωή, ε, κι όλοι ο άνθρωποι πρέπει ν' αντιμετωπίζουμε τους συνανθρώπους μας με τον... με... με... με αγάπη, με καλή προαίρεση, με ανθρωπισμό.

Οι πολιτισμικές διαφορές, δηλαδή, εε θεωρείτε ότι είναι εγγενείς στα άτομα ή είναι κοινωνικές κατασκευές;

Είναι κοινωνικές κατασκευές... Καθαρά.

Ε, δηλαδή η γνώμη σας για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής ποια είναι;

Εεε, θα 'πρεπε όλοι οι άνθρωποι να βλέπουμε τους συνανθρώπους μας όπως βλέπουμε στον καθρέφτη τον ίδιο μας τον εαυτό. Ό,τι δεν θα θέλουμε... δεν θα θέλαμε σ' εμάς να κάνουν, στη θέση το... όταν θα 'μασταν στην ίδια θέση με κάποιον άλλον που δεν... που δεν το συμπεριφερόμαστε και δεν τον βλέπουμε σωστά, να μην το κάνουμε κι εμείς στους άλλους. Αν ήμασταν εμείς ξένοι, μετανάστες σ' άλλο κράτος, τι θα θέλαμε; Σ' αυτή την απάντηση πρέπει να μπει η συμπεριφορά.

Ε, θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά «καθλωμένος» σε μία πολιτισμική ταυτότητα σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ή μπορεί να κινείται και μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Εεε... εδώ είναι θέμα προσωπικό του καθένα και της ικανότητας... και της ικανότητας... στο να προσαρμόζεται σε... στο περιβάλλον και να ελίσσεται, εε... να 'χει κινητικότητα ευέλικτη... κοινωνική. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι την ίδια ικανότητα. Άλλοι άνθρωποι... αν βρεθούν σε περιβάλλον που δεν τους αντιμετωπίζει σωστά, μπορεί να πληγωθούν, να βραχυκυκλωθούν, χίλια «μπορεί»... που να 'ναι αρνητικά γι' αυτόν και να τον κλείσουν στον εαυτό του. Μερικοί άνθρωποι τα προσπερνούν, μερικοί άνθρωποι είναι πιο ευέλικτοι, μερικοί άνθρωποι αποκτούν δεξιότητες και ταλ... και... και ταλέντα καινούρια που τους... που τους κάνουν να... να μπορούν να σταθούν εύκολα και άνετα σε... σε... σε νέο περιβάλλον. Δεν έχουν όμως όλοι οι άνθρωποι την ίδια ικανότητα.

Ε, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θα πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Εεε... αν κάποιος ξεχάσει τα πολιτισμικά στοιχεία της οικογένειάς του και της καταγωγής του, εε, είναι σαν να κόβει τις ρίζες απ' το δέντρο του. Θα 'πρεπε να τις κρατήσουν, μην γίνουν όμως... μην τις... μην τις κάνουν όμως σημαία φανατισμού, εμμονής κι επιβολής... στους άλλους.

Ωραία. Οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας, θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι άλλο;

Θα πρέπει να διατηρούνται... στο βαθμό που δεν θα ενοχλούν και δεν θα συγκρούονται και δεν θα επιτίθονται στις άλλες, και δεν θα... εεε... έχουν στόχευση στο να κυριαρχήσουν. Απλά να 'ναι δίπλα, σεβόμενοι τους άλλους, και να απαιτούν και να θέλουν να τους σέβονται και οι άλλοι.

Ωραία. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης των διαφόρων πολιτισμών;

Δεν χρειάζεται να κάνω καμιά κουβέντα για τον διάλογο. Ο διάλογος είναι η βάση, εεε... και η προϋπόθεση για μια ποιοτική, εννομούμενη, εξελισσόμενη και με προοπτική κοινότητα και κοινωνία.

Ο ρόλος του διαλόγου στη σχολική τάξη;

Η... νομίζω ότι είναι ο θεμέλιος λίθος. Δεν χρειάζεται να πω τίποτα άλλο.

Ε, πιστεύετε ότι ένας άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον διαφορετικό Άλλο;

Επειδή ο καθένας τα δικά του τα ξέρει, αν παραμείνει σ' αυτά δεν θα 'χει να κερδίσει τίποτα, παρά θα 'χει αυτά και τίποτα άλλο. Ό,τι καινούριο δεχόμαστε, ό,τι καινούριο έρχεται δίπλα μας, μέσα απ' την αντίθεση δημιουργείται η σύνθεση. Αυτό 'ναι κανόνας της εξέλιξης. Αν κάποιος, σ' αυτά που έρχονται δίπλα, τα πάρει, τα συνδυάσει με τα δικά του, τα εμπλ... εμπλουτίσει τα δικά του, πάρει τα θετικά πράγματα, και τα βάλει παράπλευρα να λειτουργήσουν υπέρ, σαν συν, σαν καινούρια πράγματα δεδομένα, θα εμπλουτίσει και τον εαυτό του και τις γνώσεις του και την ψυχή του και την ποιότητά του.

Η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από το διάλογο;

Η αλλαγή της κοινωνίας είναι κάτι το... που γίνεται αβίαστα και από... και... και... και φυσικά. Δεν σταματάει ποτέ η εξέλιξη της κοινωνίας ούτε μπορεί κανένας να τη φρενάρει. Ε, αν η εξέλιξη δεν έχει διάλογο, αν η εξέλιξη δεν έχει καλή πρόθεση και διάθεση, αν η εξέλιξη πάει να γίνει από έναν, δεν θα 'ναι εξέλιξη, θα 'ναι επιβολή. Είναι υποχρεωτικός ο διάλογος κι ο σεβασμός σε όλους.

Σε διάφορες επιμορφώσεις, συνέδρια, ημερίδες που ενδεχομένως έχετε πάρει μέρος έχετε έρθει σ' επαφή με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής;

Πάρα πολλές φορές και ίσως πάντα.

Ποια είναι η άποψή σας γι' αυτή τη συγκεκριμένη Παιδαγωγική σχολή-κατεύθυνση;

Εε... αν κάτι το θεωρήσουμε παγιωμένο, κατεστημένο, εε, και πάνω σ' αυτό βασιζόμαστε και προχωράμε και κοιτάμε να το αλλάζουμε, να το βελτιώνουμε και να 'ναι μόνο αυτό, εε δεν πρόκειται να πετύχουμε πρωτοποριακή αλλαγή ή και επανά... εεε επαναστατική διαφορά ποτέ. Επαναστατική διαφορά, με την έννοια ότι να πετύχουμε κάτι το... το εξαιρετικότερο. Νομίζω ότι αν δεν κρίνουμε αυτά που κάνουμε, εεε... κι αν δεν είμαστε μερικές φορές αυστη... αυστηροί κριταί και να πονέσουμε τους εαυτούς μας, δεν πρόκειται ποτέ να σπάσουμε και να απορρίψουμε κάτι που το 'χουμε, το 'χουμε, το 'χουμε, αλλά φοβόμαστε να το δούμε μήπως πονέσει... μας πονέσει η κριτική. Πρέπει, με την Κριτική Παιδαγωγική, εεε... να αλλάζουμε τα πράγματα, να κοιτάμε άλλα πράγματα έξω από μας, ίσως και μακριά από μας, τα... να βλέπουμε την εφαρμογή τους, το αποτέλεσμα τους και να κοιτάζουμε πώς αυτά μπορούμε να τα προ... να τα προσαρμόσουμε στα... στη δική μας κοινωνία, στις δικές μας δομές, στο δικό μας... στο δικό μας σχολείο.

Ε, η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο διανοούμενο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο». Πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Πρέπει ο δάσκαλος να 'ναι... είναι ο δάσκαλος διανοούμενος, κι αν δεν είναι... εε... θα 'πρεπε να 'χε... θα 'πρεπε να γίνει... Να προσπαθήσει να... να... η κοινωνία να τον... να τον βλέπει ως διανοούμενο. Γιατί; Επειδή είναι το βασικότερο κομμάτι μιας κοινωνίας. Εεε... πάντα, για να μην γίνομαι κουραστικός και χρησιμοποιώ ρήσεις μεγάλων ανδρών, ό,τι πετυχαίνει ένα κράτος, κι αν θέλει να 'χει εξέλιξη και προοπτική, πρέπει να το βασίσει στην Παιδεία. Στην Παιδεία των παιδιών, των ανθρώπων... των αυριανών πολιτών. Κράτος με φτώχη Παιδεία ή κράτος με... καθοδηγούμενη Παιδεία, θα φτια... θα δημιουργεί... θα δημιουργήσει ανθρώπους οι οποίοι θα 'ναι υποβαλλόμενοι σε σκοπούς, σε στόχους, κάποιου συστήματος. Η Παιδεία πρέπει να 'ναι απελευθερωμένη, να δημιουργεί ανθρώπους απελευθερωμένους, πνεύματα ελεύθερα, για να μπορέσουν αυτά τα πνεύματα, μέσα από την ελευθερία που έχουν, να... να αναπτύξουν όλες τις δυνατότητες στο μέγιστο δυνατό. Δεν πρέπει να κα... να κάνουμε με παρωπίδες, εε, αυριανούς πολίτες μέσα απ' την εκπαίδευση, μέσα απ' την Παιδεία,

κι ο α... κι ο δάσκαλος, αν δεν είναι διανοούμενος με ελεύθερο πνεύμα, με ελεύθερη διάνοηση, δεν πρόκειται να... να... να πάρει ποτέ τον τίτλο του «παιδαγωγού». Θα πάρει τον τίτλο ενός... ενός μορφωμένου υπαλλήλου, καθοδηγητή παιδιών για συγκεκριμένο σκοπό.

Ποια καθήκοντα έχει ο δάσκαλος ως «δημόσιος διανοούμενος», τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Τα καθήκοντά του... το πρώτο του καθήκον είναι να 'ναι ο ίδιος... είναι κι υποχρέωση να 'ναι ο ίδιος πρότυπο, με τη συμπεριφορά του, με τον χαρακτήρα του, με την ποιότητά του, με το προσωπικό του συγκρότημα. Δεύτερον... πρε... πρέπει να 'χει πληρότητα σε γνώσεις και συνεχή επιμόρφωση και συνεχή συμπλήρωση, να παρακολουθεί τις εξελίξεις στη... στην εκπαίδευση... θα μου... εδώ υπεισέρχεται και η υποχρέωση της Πολιτείας, εε, να είναι συντεταγμένη σ' αυτό το σκοπό και να είναι αρωγός, εε, και να δημιουργεί τις προϋποθέσεις σ' οποιαδήποτε εξέλιξη κι αλλαγή να... να έρχεται με επιμορφώσεις και με... σεμινάρια στο δάσκαλο. Εεε, θα πρέπει... με αγάπη να 'ναι ενεργός πάντα... πάντα ενεργός. Ποτέ να μην κατά... μην καταντήσει να γίνει ο επαγγελματίας, που έρχεται να προσφέρει μια δουλειά αντί μισθίου. Εε, να αγαπάει... ν' αγαπάει αυτό που κάνει, ν' αγαπάει τα παιδιά, να τα βλέπει σαν δεύτερό του εαυτό, να πρεσβεύει στο... στο... να... να κοιτάει το από... το αποτέλεσμα και να υπάρχει η αυτο-αξιολόγηση στον ίδιο συνεχόμενη. Συνεχόμενη... και να μη σταματάει ποτέ αυτό. Όταν κάποιος είναι ακμαίος, ζωντανός, φωτεινός... και φωτεινός, αυτό το μεταφέρει και στους άλλους και προπαντός στα παιδιά. Και μέσα στο σχολείο αλλά κι έξω στην κοινωνία. Γιατί η κοινωνία είναι άμεση... άμεσα συνδεδεμένη με το σχολείο. Το σχολείο μας είναι ανοιχτό σχολείο, δεν είναι κλειστό και αποκομμένο απ' την κοινωνία.

Ωραία. Εεε, ποια υποχρέωση έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του;

Η υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στους μαθητές είναι η υποχρέωση ενός ανθρώπου μεγαλύτερου απέναντι στα παιδιά... επειδή είναι κέντρο και είναι η εικόνα η καθημερινή στα παιδιά, πρέπει να 'ναι αυτή η ευχάριστη εικόνα... η εικόνα, όσο η εξωτερική του η εικόνα, αλλά προπαντός η εσωτερική του εικόνα. Πρέπει να κουβαλάει το παιδί κι αυτός μέσα του, γιατί έχει να κάνει με παιδιά, πρέπει να γίνεται παιδί γιατί σαν μεγάλ... τα παιδιά έναν μεγάλο άνθρωπο δεν μπορούν να τον πλησιάσουν, όταν όμως ο μεγάλος μικραίνει και γίνεται παιδί, γίνεται παρέα στα παιδιά.

Απέναντι στην κοινωνία;

Εε... απέναντι στην κοινωνία... ο άνθρωπος δέχεται παιδιά κοινωνικών ανθρώπων. Εφόσον εμπιστεύονται οι γονείς στον δάσκαλο τα παιδιά τους, το καλύτερο κομμάτι της ζωής τους, πρέπει αυτός ο άνθρωπος να είναι ένα κομμάτι της οικογένειάς τους, ένα κομμάτι της παρέας τους, ένα κομμάτι της συναναστροφής τους, ένα κομμάτι της κουβέντας τους. Άρα είναι διαφορετικός, κλειδωμένος και τυποποιημένος, και είναι τυποποιημένη η σχέση του, νομίζω ότι... το ποσοστό της αποτυχίας του και στο αποτέλεσμα με τους γονείς αλλά και στα παιδιά θα 'ναι τε... πάρα πολύ μεγάλο.

Ωραία. Ευχαριστώ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.10)

Τι σχολή έχετε τελειώσει;

Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης.

Και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

24 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Ναι.

Ως υποκείμενο ή ως ερευνήτρια;

Υποκείμενο.

Ωραία. Στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Αρκετές φορές... Ναι.

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Ελάχιστες... σε ελάχιστες περιπτώσεις είχαν πρόβλημα γλώσσας... εεε... στις περι... στις πιο πολλές περιπτώσεις πρόβλημα αποδοχής από τα άλλα παιδιά.

Δεν τους αποδεχόντουσαν τα άλλα παιδιά δηλαδή;

Δεν τους αποδεχόντουσαν τόσο εύκολα, ναι. Πρόβλημα γλώσσας... πρόβλημα μαθημάτων, να στο βάλουμε έτσι τώρα... πρόβλημα γλώσσας ελάχιστες φορές. Συνήθως τα κατάφερναν. Πρόβλημα αποδοχής είχαν σε κάποιες περιπτώσεις και προβλήματα... οικογενειακά, προσοχής απ' τους γονείς στις πιο πολλές περιπτώσεις. Αυτό...

Ε, εσείς αυτές τις δυσκολίες πώς τις αντιμετωπίσατε;

Κατά περίπτωση. Τα προβλήματα γλώσσας, όταν υπήρχανε, εε, με ξεχωριστή βοήθεια. Εε, τα προβλήματα αποδοχής με συζήτηση, μέσα στην τάξη. Τώρα, τα άλλα προβλήματα που ήτανε, ας πούμε, με μειωμένης προσοχής από το σπίτι ή οικογενειακών προβλημάτων, σ' αυτό δεν μπορούσα να κάνω κάτι παρά μόνο κάποιες φορές να

μιλήσω στους γονείς... ότι θα πρέπει να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στο παιδί τους κι ότι θα πρέπει να αφ... αφιερώσουν λίγο χρόνο.

Ναι. Ε, κατά τη διδασκαλία αντιμετωπίσατε προβλήματα; Καθαρά διδακτικά, δηλαδή...

Εεε, όχι, μόνο σ' αυτές τις περιπτώσεις που είχαν λίγο πρόβλημα με τη γλώσσα, που χρειάστηκε να δώσω μεγαλύτερη προσοχή, να δείξω μεγαλύτερη προσοχή στον συγκεκριμένο μαθητή... και ν' αφιερώσω περισσότερο έξτρα χρόνο. Ή, εεε... και με έξτρα ασκήσεις. Σε κάποια παιδιά που είχαν γλωσσικά θέματα, που είχαν έρθει, ας πούμε, από άλλη χώρα σε πιο μεγάλη ηλικία και δεν ήξεραν τη γλώσσα, αναγκάστηκα να κάνω, εε, γλώσσα προηγούμενων ετών για να μπορέσουν τα παιδιά αυτά να φτάσουνε την τάξη. Αυτό.

Ε, αισθανόσαστα... αισθανόσασταν σίγουρη, εεε, κατά τη διάρκεια διαχείρισης αυτής της κατάστασης με τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε;

Όχι. Έκανα πειράματα στην ουσία μόνη μου, αισθανόμουνα ανοχύρωτη, αβοήθητη, κατά καιρούς είχα ζητήσει βοήθεια, μου είπαν ότι υπάρχουν κάποια βιβλία εεε... σχετικά, αλλά ποτέ δεν έφτασαν στα χέρια μου, τέλος πάντων, κι έκανα αυτοσχέδια πειράματα θα έλεγα. Δηλαδή...

Κάποια επιμόρφωση δηλαδή πάνω στο αντικείμενο δεν υπήρχε;

Όχι, δεν υπήρχε.

Κατάλαβα. Ε, η άποψή σας, τώρα, για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση γενικότερα ποια είναι;

Διαπολιτισμική Εκπαίδευση...

Πώς σας φαίνεται ο κλάδος; Σας φαίνεται γνωστός, άγνωστος;... Ό,τι...

Εεε... ένας όρος που χρησιμοποιείται πάρα πολύ τώρα τελευταία... εεε... θεωρώ ότι... όσο πάει... μπαίνει στο πετσί μας, δηλαδή γίνεται πιο... και με σ... μαθαίνουμε περισσότερο για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, πώς να... αντιμετωπίζουμε τέτοιες καταστάσεις και θεωρώ ότι είναι κάτι εφικτό, γίνεται δηλαδή...

Ουσιαστική ενημέρωση υπάρχει ή η κατάσταση παραμένει μόνο σε... σε επίπεδο τίτλων;

Σε επίπεδο τίτλων, ουσιαστική ενημέρωση δεν υπάρχει, όχι. Μόνο η εμπειρία βοηθάει νομίζω εμάς τους πιο παλιούς δασκάλους... ούτε σεμινάρια έχουνε γίνει, ούτε... κι ο καθένας ό,τι κάνει μόνος του. Αν μπορέσει να κάνει, νομίζω, μόνος του και να μάθει κάτι παραπάνω και να γίνει καλύτερος.

Ναι. Θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε παραπάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Ναι.

Ωραία. Τώρα, πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ετερότητας;

Η ετερότητα είναι η διαφορετικότητα. Θεωρώ όμως ότι όλοι είμαστε διαφορετικοί, δεν είναι κανένας ίδιος με τον άλλο. Είτε ανήκουμε στην ίδια εθνικότητα είτε μιλάμε την ίδια γλώσσα είτε όχι, είμαστε διαφορετικοί έτσι κι αλλιώς. Το παίρνω εγώ αυτό σαν δεδομένο κι από κει και πέρα, βέβαια, υπάρχουνε πιο μεγάλες διαφορές που μου χαρακτηρίζουν την ετερότητα, που θεωρώ ότι είναι η γλώσσα, η θρησκεία... η φυλή, στην οποία ανήκει κάποιος, οι λευκοί, οι μαύροι κ.λπ. Αυτά. Αλλά και γενικά μέσα στην ίδια γλώσσα, στην ίδια θρησκεία, θεωρώ ότι υπάρχει ετερότητα μεταξύ των ανθρώπων.

Ωραία. Αντικειμενικοί παράγοντες για να κατατάξουμε κάποιον ως διαφορετικό υπάρχουνε;

Συνήθως ως άνθρωποι, ναι, κατατάσσουμε τους ανθρώπους ως διαφορετικούς... με κάποια... με κάποιους παράγοντες, όπως την... το φύλο, το... το χρώμα του δέρματος, τη θρησκεία, αλλά κατά τη γνώμη μου πάλι, εεε... όλοι είμαστε ίσοι στην ουσία. Αλλά κοινωνικά υπάρχουν αυτοί οι παράγοντες που κατατάσσουν τους ανθρώπους διαφορετικούς.

Ωραία. Τώρα, την έννοια της ταυτότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Ταυτότητα είναι νομίζω αυτό που βλέπω εγώ για τον εαυτό μου ότι είμαι, το πώς νιώθω. Νιώθω... πώς λέμε την εθνικότητά μου, είμαι Έλληνας, νιώθω... να έχω αξία ή να μην έχω αξία μέσα σε μια κοινωνία... νιώθω ότι είμαι σωστός άνθρωπος ή όχι,

νιώθω... γενικά το πώς νιώθει κάθε άνθρωπος, η ταυτότητά του... Πώς τοποθετεί τον εαυτό του μέσα στην κοινωνία.

Ωραία. Ε, την διαφορετική ταυτότητα πώς την προσδιορίζετε, με ποια χαρακτηριστικά;

Διαφορετική ταυτότητα... πάλι θα πούμε με βάση...

...σε θρησκευτικό επίπεδο; Εθνικό; Ό,τι εσείς νομίζετε...

Εεε...

...φυλετικό;...

Εγώ πιο πολύ θα το 'λεγα... εεε... το μορφωτικό επίπεδο... τον χαρακτήρα... είναι και τα άλλα στοιχεία... ταυτότητα, διαφορετική ταυτότητα, η εθνικότητα, η θρησκεία, αλλά πιο πολύ θα έλεγα αυτό, το μορφωτικό επίπεδο... την καλοσύνη, τον χαρακτήρα του ανθρώπου... αυτό τον κάνει διαφορετική... να έχει διαφορετική ταυτότητα ο ένας από τον άλλον. Πολιτισμός... εννοώ... πολιτισμό εννοώ, θεωρώ κάτι καλό, να είναι... να έχει σωστή Παιδεία, αυτό μέσα μαζί με τη μόρφωση που είπα, Παιδεία, να έχει σωστή Παιδεία, αυτό θεωρώ ότι τον διαχωρίζει τον άνθρωπο στη διαφορετική ταυτότητα πιο πολύ...

Ωραία. Ε, τώρα, σε ποια χαρακτηριστικά θεωρείτε ότι στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;

Η πολιτισμική διαφορά... πάλι... στην Παιδεία που έχει πάρει κάποιος σίγουρα... στις αξίες τις οποίες... πιστεύει... στον τρόπο που συμπεριφέρεται στην κοινωνία και η θρησκεία, βέβαια, επηρεάζει την πολιτισμική διαφορά, τον πολιτισμό κάποιων ανθρώπων. Αυτά.

Ωραία. Τώρα, αν υποθέσουμε ότι, και προσδιορίσουμε την πολιτισμική διαφορά σε περιπτώσεις που έχουμε εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα, ποια θεωρείτε ως τη σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας;... Αν θεωρείτε κάποια απ' αυτές, δηλαδή, πιο σημαντική...

Είπα βέβαια ότι η πολιτισμική διαφορά θεωρώ πιο πολύ ως προς την Παιδεία και την... αλλά και αυτά είναι σημαντικά... Απ' αυτά σημαντικότερη...

Αν θέλετε ξεχωρίζετε κάποια...

Ναι, ναι, ναι...

...αν δεν θέλετε δεν ξεχωρίζεται κανένα...

Ούτε εθνική θα έβαζα ούτε θρησκευτική ούτε γλωσσική... Όχι, δεν θεωρώ κάποιο απ' αυτά πιο σημαντική.

Ωραία. Ε, κάποιο που να καθορίζει περισσότερο τα άλλα;

Απ' αυτές μεταξύ τους, δηλαδή, αν τις κρίνω...

Ναι, κάποια που να καθορίζει...

...ναι... εεε θα έλεγα... η εθνική; Εθνική ετερότητα, ίσως... να καθορίζει...

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές ομάδες έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης ή διαφορετικό τρόπο ομιλίας από την κυρίαρχη ομάδα;

Έχουνε διαφορετικό τρόπο... Βέβαια, αν ζούνε πολύ καιρό μέσα στην κυρίαρχη ομάδα, εεε... αυτός ο... δεν είναι πολύ διαφορετικός ο τρόπος. Εξομαλύνεται σιγά σιγά...

Επηρεάζεται, δηλαδή, κι από την κυρίαρχη ομάδα...

Επηρεάζεται κατά πολύ κι απ' την κυρίαρχη ομάδα, αλλά έχουνε κάποια πράγματα που τα κρατάνε. Λογικό αυτό...

Ωραία. Ε, δηλαδή μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;

Μμμ... πάλι εξαρτάται αν είναι... εεε... πόσο καιρό είναι μέσα στην επικρατούσα ομάδα. Συνήθως σε κάποια πράγματα σκέφτεται διαφορετικά, αλλά όπως είπαμε επηρεάζεται κι απ' την επικρατούσα ομάδα. Κάποια δεν αλλάζουν όμως, παραμένουνε τα ίδια. Σκέφτεται διαφορετικά... για να δω λίγο και την ερώτηση... όχι αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο, αλλά σε κάποια θέματα σκέφτεται με έναν διαφορετικό τρόπο, ναι...

Παράδειγμα, σας έρχεται κάτι στο μυαλό;

Εεε... ναι... Βλέπω, ας πούμε... τώρα σε συγκεκριμένες ομάδες που έχουμε εμείς εδώ...

Ναι, ναι, προφανώς...

...επαφή, έτσι; Γιατί δεν ξέρουμε για άλλες τι γίνεται... Εεε κάποιες αξίες της ζωής, όπως παράδειγμα... ή κάποια ηθικά... που λέμε εμείς από μικρά παιδιά να μην κλέψεις, να μην πεις ψέματα, κτλ., δεν τα έχουνε τόσο... δεν το θεωρούνε τόσο κακό, δεν έχουν μάθει από την οικογένεια το να πουν ψέματα, το να κλέψουν... αρκεί να επιβιώσουνε, το 'χουν πιο πολύ αυτό. Εμείς νομίζω σε πιο μεγάλο ποσοστό λέμε, από μικρά παιδιά, τι 'ν' το σωστό, τις αξίες όπως τις έχουμε εμείς... στο μυαλό μας. Αυτή τη διαφορά την έχω δει και δεν αλλάζουν εύκολα. Και οι ίδιες οι μάνες πολλές φορές μπορεί να πούνε: «Θέλω να του διδάξεις τα δικά σας τα διδάγματα, μου αρέσουν πιο πολύ, εμείς μεγαλώσαμε αλλιώς, εμάς κανέναν δεν μας έλεγε τι 'ν' το σωστό και τι δεν είναι», ή «εμείς δεν πήγαμε σχολείο», ή «εμείς μεγαλώσαμε σε πιο άγρια κοινωνία», θέλουν να τους διδάξεις αυτά, τα θεωρούν σημαντικά... και μερικοί ακόμη... θέλω να πω, ακόμη κι αν δεν είναι χριστιανοί, λέει: «Εγώ θέλω να μαθαίνει τα δικά σας»... Μου λένε και αυτό. Εννοούν τα ηθικά διδάγματα της κοινωνίας, δεν εννοούν τη θρησκεία, δηλαδή, να μάθουν, εννοούν αυτά, τις αξίες... Κάπως καταλαβαίνουν κι αυτοί ότι η κοινωνία είναι καλύτερη με... ακολουθώντας...

Κάποιους κανόνες...

Κανόνες, ακριβώς, κι όχι αυτή την ασυδοσία, ο καθένας μόνο για το... προς όφελος δικό του ή να επιβιώσει ή να... να μην υπακούσει τους νόμους και τους κανόνες ή απλά να... να βρει τρόπο να τους... να μην υπακούσει τους κανόνες, αλλά να μην τον πιάσουνε, μόνο αυτό... τους νοιάζει. Το ίδιο το βλέπω και στα παιδιά. Πολλές φορές δηλαδή κάνουνε με πονηρό τρόπο κάτι κακό και το μόνο που τους νοιάζει είναι να μην τους πιάσει ο δάσκαλος. Αυτό το 'χω...

Ναι...

...συναντήσσει δηλαδή... Όχι πάλι κι αυ... όχι σ' όλες τις περιπτώσεις...

Ναι, εντάξει, δεν λέτε κάτι γενικό, το έχετε παρατηρήσει...

...απλά βλέπω ένα γενικό... γενικό... γενική παρατήρηση είν' αυτή...

Ωραία. Οι πολιτισμικές διαφορές είναι εγγενείς, πιστεύετε, στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;

Θεωρώ πιο πολύ κοινωνικές κατασκευές... δεν νομίζω να είναι εγγενείς, δηλαδή να το 'χουνε...

Έμφυτο...

...στο DNA τους, έμφυτο... όχι. Είναι ο τρόπος που μεγάλωσαν, ο τρόπος που...

Έμαθαν...

...που έμαθαν, που είναι μέσα στη... οι καταστάσεις μέσα στην κοινωνία, στην οικογένεια, στην κοινωνία. Νομίζω ότι αυτό, δεν νομίζω να είναι εγγενείς. Γιατί βλέπουμε ότι διαμορφώνεται κιόλας μετά, καθώς προχωράει το σχολείο και οι τάξεις, βλέπουμε κάποια αλλαγή...

Ναι...

...προς το καλύτερο... ε, προς το καλύτερο... όχι, διαφορές για τι λέει εδώ... εε, βλέπουμε αλλαγές πάντως...

Μία προσαρμογή, εν πάση περιπτώσει...

Προσαρμογή, ναι, ναι... βλέπουμε... άρα δεν είναι εγγενείς.

Ωραία. Ε, τώρα, κατά τη γνώμη σας ποια είναι η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής; Υπάρχει κάποια σχέση;

Ναι... υπάρχει, αφού είπαμε ότι...

Όπως είπατε και πριν δηλαδή...

...δεν είναι εγγενείς...

Ναι...

Άρα...

Άρα υπάρχει μια...

Η πολιτισμική ταυτότητα είναι κατά πολύ ένα κοινωνικό, ας πούμε, κατασκεύασμα. Ανάλογα με το πού μεγαλώνει κάποιος, έχει... παίρνει τις αρχές...

Συμπεριφορές...

...τις συμπεριφορές της κοινωνίας αυτής...

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά καθηλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να κινείται και μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Να κινείται, όταν λέμε, να πάει και να έρχεται;

Ναι, ναι, να πηγαινοέρχεται...

Να πάει και να έρχεται...

...όχι μόνο να αλλάξει...

Γιατί σίγουρα αλλάζει... να πάει και να έρχεται, βλέπω και τέτοια... αυτό το θεωρώ, βέβαια, προσαρμοστικότητα, ότι είναι καλό...

Ναι...

...ότι... εεε... ελιγμός, μπορούνε και το κάνουνε βλέπω. Μόλις είναι με...

Με τους γονείς παράδειγμα, τους δικούς τους...

...τους γονείς, τους παππούδες κτλ., αλλιώς συμπεριφέρονται, μόλις μπουνε στην άλλη ομάδα αλλιώς συμπεριφέρονται. Θεωρώ ότι το κάνουνε και με επιτυχία.

Ωραία. Ε... οι... τώρα, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές θεωρείτε ότι πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Βεβαίως, πρέπει να τα κρατούνε... εεε, είναι η παράδοσή τους, είναι... η ταυτότητά τους, ως οικογένεια, ως... μμμ και... θα πρέπει και το σχολείο να... δεν ξέρω αυτό αν είναι περίσσιο, να βοηθάει προς αυτή την κατεύθυνση, να κρατούνε τα στοιχεία τους... Χωρίς να...

Τώρα όπως είναι το σχολείο βοηθάει;

Εεε... δεν εμποδίζει, αλλά δεν βοηθάει κιόλας.

Ναι...

...γνώμη μου είναι αυτή. Δεν εμποδίζει όμως. Ε, βέβαια, χωρίς να τα κρατούνε, γιατί πρέπει σίγουρα να τα ξέρουνε πρώτα και να τα κρατούνε, χωρίς να γίνονται ενοχλητικοί, εννοείται, στους υπόλοιπους.

Στο κοινωνικό σύνολο.

Νομίζω, ναι.

Ε, ωραία. Οι συλλογικές ταυτότητες δηλαδή που διαφέρουν από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Να μην αποδομούνται, να διατηρούνται... ααα με τους κανόνες αυτούς που είπαμε, χωρίς να ενοχλούν... και ίσως να... να προσαρμόζονται; Λίγο μπορούν να προσαρμοστούν στο...

Στην πλειοψηφούσα...

Στην πλειοψηφούσα, ναι... αλλά να διατηρούνται. Σίγουρα να διατηρούνται.

Ωραία. Τώρα, εεε, σχετικά με τον διάλογο, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του στην προσπάθεια της ειρηνικής συνύπαρξης των διαφορετικών πολιτισμών;

Νομίζω είναι η μόνη λύση για να υπάρξει συνύπαρξη και... αυτό το στοιχείο που βοηθάει πάρα πολύ. Μέσα στην τάξη δηλαδή και γενικά, ο διάλογος... Για να μπορεί ο καθένας να γίνει κατανοητός στους άλλους, να κατανοήσουν οι άλλοι αυτό που σκέφτεται, τη διαφορετικότητά του. Θεωρώ...

Ναι...

...δεν υπάρχει άλλος τρόπος. Μόνο με το διάλογο. Δεν γίνεται με τη βία, επιβολή, τίποτε, μόνο με το διάλογο και να είναι ανοιχτός ο άλλος ν' ακούσει, βέβαια.

Ναι. Μέσα στη σχολική τάξη ο ρόλος του διαλόγου;

Το ίδιο κι αυτό. Ε, κι ο εκπαιδευτικός, εδώ, βοηθάει στο να βάλει την πλειοψηφούσα ομάδα να σκεφτεί σαν... το παιδί το διαφορετικό.

Ναι, να μπει στη θέση του...

Να μπει στη θέση του, ναι. Ότι, αν εσείς ήσασταν σε μια χώρα άλλη, πώς θα σας φαινότανε... να σας... να σας φερθούν έτσι ή αλλιώς; Αυτό, και γενικά ο διάλογος βοηθάει στην τάξη, κι όχι μόνο με διαφορετικές εθνικότητες, και με οτιδήποτε... ένας, γιατί έχουμε... ένας είναι ψηλός, άλλος είναι κοντός...

Ναι...

...ένας είναι ξανθός, μελαχρινός, χοντρός κτλ., τα παιδιά έχουνε μία τάση να... κοροϊδεύουνε, κατά κάποιον τρόπο; Να στιγματίζουνε; Εεε, ο διάλογος βοηθάει πάρα πολύ γιατί καταλαβαίνουμε ότι... καταλαβαίνουν τα παιδιά ότι... εεε... όλοι είμαστε διαφορετικοί, κανένας δεν παρήγγειλε τον εαυτό του να είναι κάπως...

Ναι... Ωραία. Ε, τώρα, πιστεύετε ότι ένας άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον διαφορετικό;

Σίγουρα μπορεί να... ανοίξει τους ορίζοντές του, να σκεφτεί και κάποια πράγματα που δεν τα είχε σκεφτεί... να γνωρίσει καινούρια πράγματα κι αυτό μπορεί να βοηθήσει στο να... αλλάξει λίγο σαν άνθρωπος. Τώρα, να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του, δεν ξέρω ακριβώς, να βρει στοιχεία του εαυτού του, αλλά πάντως σίγουρα θα τον βοηθήσει να αλλάξει...

Να εμπλουτιστεί...

Ναι... να διευρυνθεί, να μην έχει παρωπίδες σε κάποια πράγματα.

Ωραία...

Να σκεφτεί και κάπως αλλιώς, δηλαδή, κάποια θέματα.

Η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να έρθει μέσα από το διάλογο;

Δεν αρκεί... φέρνει μια μικρή αλλαγή κι ο διάλογος, αλλά είναι πολλοί παράγοντες. Και σίγουρα δεν γίνεται εύκολα, θέλει να περάσουνε πολλά χρόνια για να γίνει αλλαγή της κοινωνίας, γενιές... Κι επηρεάζεται από πολλά... από... κι από πολιτική, πολιτικές καταστάσεις... εκπαιδευτικό σύστημα, απ' όλα επηρεάζεται. Νομίζω μόνο ο διάλογος δεν αρκεί.

Ναι, τώρα, σε ό,τι αφορά την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής, όπως είπαμε έχει μια οπτική για τον δάσκαλο, εε... που τον ορίζει ως δημόσιο διανοούμενο...

Ε, εσάς πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Καλή. Δεν... δεν τη θεωρώ αρνητική. Ο ρόλος... αντιστοίχιση ως διανοούμενο...

Ναι...

Ναι, δεν μου φαίνεται... κακή αντιστοίχιση και θα μπορούσε ίσως να παίζει ο... δάσκαλος... ένας δάσκαλος να είναι καθοδηγητής... τι άλλο να πω, δεν ξέρω;...

Ωραία...

Πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση... του δασκάλου ως διανοούμενου... αν και δεν καταλαβαίνω ακριβώς πώς το εννοούν, αλλά... όπως το αντιλαμβάνομαι, δεν μου φαίνεται κακή και θα μπορούσε να γίνει, αρκεί να είναι κι οι δάσκαλοι σωστοί να... κα... εεε... να αλλάζουν προς το καλό, να μην είναι κι αυτοί οι ίδιοι καθοδηγούμενοι από κάποιους...

Από αλλού...

Από αλλού, ναι... να κάνουν τα παιδιά να ανοίξει το μυαλό τους και να... μην είναι εύκολα καθοδηγούμενοι. Αυτό, γιατί αυτό δεν είχαμε πει;

Ναι...

Να αναπτύξουν κριτική σκέψη.

Ωραία, υπό αυτή την έννοια, εεε, με την έννοια δηλαδή του δασκάλου ως διανοούμενου, εε, ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει, τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Καθήκοντα... Να μάθει στους μαθητές του... πώς να μαθαίνουν, κατ' αρχήν, να αγαπήσουν τη γνώση... να... να ακούνε και να μαθαίνουν διάφορα για να μην... να διευρύνουν τους ορίζοντές τους...

Εκτός της τάξης;

Εκτός της τάξης...

Να λαμβάνει μέρος στα κοινά...; Να παίρνει θέση...;

A, ο δάσκαλος εκτός της τάξης...

Ναι, ο δάσκαλος, ο δάσκαλος...

A, ναι, να είναι... εεε... το καλό παράδειγμα, με ποια έννοια, δηλαδή να είναι κι αυτός ο ίδιος με κριτική σκέψη, να έχει ανοιχτό μυαλό, να είναι ενεργό μέλος της κοινωνίας, εεε... κι αυτός ο ίδιος να μορφώνεται, να... να συμμετέχει στα κοινά, θεωρώ ότι είναι... να είναι ένα υπόδειγμα κι αυτός ο ίδιος.

Ωραία. Και τώρα... ποια υποχρέωση θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές τους και, γενικότερα, απέναντι στην κοινωνία;

Λοιπόν, απέναντι στους μαθητές του, είπαμε, πρώτα να είναι ο ίδιος... όσο το δυνατόν πιο ακέραιος, να είναι το καλό παράδειγμα, δεν μπορεί να είναι: «δάσκαλε που δίδασκες και νόμο δεν εκράτεις». Λέμε, ας πούμε, μην νευριάζετε και να νευριάζει κτλ. Πρώτον είναι αυτό. Δεύτερον, να δώσει στους μαθητές του αρχές και αξίες, να τους κάνει δυνατούς ανθρώπους στη ζωή... να αντιμετωπίζουν δυσκολίες, αλλά και σωστούς ανθρώπους, ηθικούς... εεε... αλλά κι από κει και πέρα να τους... εεε... κάνει ν' αγαπήσουν τη γνώση, ν' αγαπήσουνε... το βιβλίο και γενικά τη γνώση, απ' όπου κι αν προέρχεται αυτή, να τους δείξει πώς να μαθαίνουν... εεε... να τους κάνει ισορροπημένους ανθρώπους, ισορροπημένους χαρακτήρες αν είναι δυνατόν... μμμ δεκτικούς... ως προς τους μαθητές του. Τώρα αυτό. Τώρα ως την κοινωνία, απέναντι στην κοινωνία που έχει ο δάσκαλος... Ο δάσκαλος αν κάνει όλα αυτά στους μαθητές του θεωρώ έχει επιτελέσει το ρόλο του. Από κει και πέρα, κι ο ίδιος θα πρέπει να είναι στη ζωή του, να φέρεται ανάλογα, για να μην... για να συμβαδίζουν τα λόγια με τα έργα. Αυτά που λέει να τα πιστεύει, αλίμονο... Τώρα να σκεφτώ τίποτα άλλο απέναντι στους μαθητές υποχρέωση, γιατί νομίζω δεν είπα όλα όσα... είχα σκεφτεί... Να τους βοηθήσει να... να τους δώσει αυτοπεποίθηση, να πιστέψουν στον εαυτό τους... γιατί καθώς αναπτύσσονται αυτά, τώρα, εεε... ο καθένας κάπου υστερεί... να... να βελτιωθεί σ' αυτό που υστερεί ή να αποδεχθεί α... ότι είναι διαφορετικός σ' αυτό, υστερεί και δεν μπορεί, αλλά να προσδέψει στα άλλα. Νομίζω σ... αυτό είναι σημαντικό για το δάσκαλο στη μικρή ηλικία... να δώσει αυτοπεποίθηση, να τονώσει... και να του δείξει ότι μπορεί να τα καταφέρει... σε κάποια πράγματα... Αλλά κι από κει και πέρα να προσπαθήσει να το κάνει το παιδί να... να μάθει στην... υπακοή στους κανόνες, στην... στο σεβασμό του άλλου... στο να υπακούει... να σέβεται τις αξίες... Αυτά.

Ωραία.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.11)

Τι σχολή έχετε τελειώσει;

Εε, το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, στη Ρόδο.

Και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Ε, 13,5 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Ναι, βεβαίως.

Ε, ως υποκείμενο ή ως ερευνήτρια;

Ε, ως υποκείμενο και ως ερευνήτρια στη σχολή.

Στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, αρκετές φορές.

Ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Εεε... στα σχολεία που ήμουνα στην περιφέρεια, σε πολύ μικρά σχολεία, σε... στον ορεινό όγκο, εε, επειδή δεν ερχόταν αυτά τα παιδιά σε επαφή με πολύ κόσμο, το σημαντικότερο πρόβλημα ήταν η γνώση της γλώσσας, της ελληνικής γλώσσας. Εεε... άλλη δυσκολία ήταν η επαφή με τα... όχι σε μεγάλο βαθμό, υπήρχε όμως μια δυσκολία μερικές φορές, με τα παιδιά...

Των Ελλήνων...

Των Ελλήνων. Εεε... κυρίως όταν υπήρχαν και άλλα αλλοδαπά παιδιά. Αυτό.

Ε, αυτές τις δυσκολίες πώς τις αντιμετωπίσατε;

Εεε, όσον αφορά τώρα στο μυαλό μου που έχω... κάποιες περιπτώσεις... για τη γλώσσα, εε, έλεγα στους γονείς πιο πολύ να μιλάνε τα παιδιά τους, γιατί αντιλαμβάνομαι ότι ως μητρική γλώσσα, εεε, κυρίως την αλβανική απ' ό,τι έχουμε εδώ στην περιοχή μας, μιλάν βεβαίως στο σπίτι μόνο την αλβανική γλώσσα. Εεε, οπότε τους έλεγα να στέλνουν τα παιδιά τους να ψωνίζουν, να χρησιμοποιούν τα ελληνικά

περισσότερο, να βγαίνουν στην πλατεία να παίζουν... εεε, με εμπειρικό τρόπο, όχι τόσο με ασκήσεις όσο στο να χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα περισσότερο στην κα... στην καθημερινότητά τους. Εεε, όσον αφορά τις παρέες, με ομαδικές εργασίες, ομαδικά παιχνίδια... ε, ξεπερνιούνταν, εε, γιατί παιδιά είναι και τα παιδιά μέσα απ' το παιχνίδι σίγουρα βρίσκουν άκρες, αλλά το έβλεπα αυτό, ότι αν υπήρχαν κι άλλα παιδιά της ίδιας εθνικότητας κάνανε στην αρχή παρέα μεταξύ τους μόνο.

Ωραία. Ε, κατά τη διδασκαλία σας αντιμετωπίσατε προβλήματα;

Ε, αντιμετώπισα κυρίως σ' αυτό το θέμα με τη γλώσσα, με τα μαθηματικά δεν είχαμε ιδιαίτερο πρόβλημα, με τη γλώσσα όμως... δηλαδή, δε γνώριζαν βασικό λεξιλόγιο. Και όταν έπρεπε να διδάξουμε ένα κείμενο και να κατανοήσουμε έννοιες, απ' τη στιγμή που δεν γνώριζαν βασικό λεξιλόγιο, υπήρχε πρόβλημα.

Ε, με τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε αισθανόσασταν σίγουρη για τη διαχείριση αυτής της κατάστασης;

Ε... νομίζω ότι στην εκπαίδευση επικρατεί μια ευελιξία. Κάθε φορά χρησιμοποιείς μια τεχνική και, αν αυτή σε πάει παρακάτω, τη συνεχίζεις, διαφορετικά βρίσκεις κάτι άλλο. Κάπως έτσι κινούμουν.

Ήταν περισσότερο εμπειρικές οι...

Ναι, ναι, ναι... εμπειρικές...

...τεχνικές...

...ακριβώς.

Ωραία. Ε, η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Ε, έχω την εντύπωση ότι... αυτό, η λέξη που μου 'ρχεται αυτή τη στιγμή είναι: εξειδίκευση. Αυτό. Και... εξειδίκευση, και... εξατομίκευση.

Ο συγκεκριμένος κλάδος...;

Εξατομικευμένη εκπαίδευση. Ναι...

Ο συγκεκριμένος κλάδος ποια εντύπωση σας αφήνει; Θετική, αρνητική, ουδέτερη;

Ο κλάδος εννοείτε... ποιο;

Ε, της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης, αυτός της εκπαίδευσης για τα παιδιά τα οποία προέρχονται από ξένες χώρες ή έχουν τα ελληνικά...

Όχι, ενδιαφέρον... ενδιαφέρον, βεβαίως ενδιαφέρον ακούγεται, χρήσιμο, ουσιώδες... σε καμία περίπτωση αδιάφορο.

Ωραία. Ε, θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε παραπάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Ε, ναι, βεβαίως, νομίζω ότι είναι επιβεβλημένο στα χρόνια που ζούμε.

Ναι... Ε, τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εεε... της ετερότητας... Η πρώτη λέξη που μου 'ρχεται είναι διαφορετικότητα. Εεε... αυτό. Σε πολλά επίπεδα.

Ε, όπως;

Εεε, όπως εθνικότητα, θρησκεία, φύλο, εεε... πολιτισμ... ήθη, έθιμα, μμμ...

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι υπάρχουνε αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού;

Πρώτα απ' όλα... θα έλεγα ότι είναι και λίγο παρακινδυνευμένο να χαρακτηρίζουμε ανθρώπους διαφορετικούς εύκολα, εεε, οπότε αντικειμενικοί παράγοντες, εεε... πέρα από κάποια ξεκάθαρα πράγματα που έχουμε στο μυαλό μας, όπως είπαμε εθνικότητα κτλ., που διο... χαρακτηρίζει κάποιον διαφορετικό, εεε, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες οι οποίοι δεν είναι τόσο συγκεκριμένοι, ναι... ή πρέπει να είμαστε πολύ... δεν ξέρω, πολύ... προσεχτικοί στην κατάταξη κάποιου ως διαφορετικό, έτσι, αυτό έχω στο μυαλό μου.

Ωραία. Ε, την έννοια της ταυτότητας, τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε;

Την αντι... αντιλαμβάνομαι ως κάτι... ακριβώς το αντίθετο της ετερότητας. Εεε... άτομα που έχουν την ίδια, εε... γλώσσα, εε, την εθνικότητα βεβαίως, θρησκεία...

Ωραία...

...χαρακτηρίζουνε την ταυτότητα ενός ανθρώπου...

Ε, την διαφορετική ταυτότητα, τώρα, πώς την, ε, προσδιορίζετε; Με ποια χαρακτηριστικά;

Ε, τη διαφορετική ταυτότητα... μιας ομοιογενείς... ομάδας, ας πούμε, το...

Όχι μόνο, και μιας ετερογενούς, δηλαδή πώς θα ονομάζαμε μία ομάδα διαφορετική από... την ταυτότητά της πάντα, από την κυρίαρχη...

Εεε, πάλι τα ίδια νομίζω θα πω, σύμφωνα με την γλώσσα, τα έθιμά τους, τις... ε, τι άλλα χαρακτηριστικά;... μμμ τι είπαμε; Είπαμε γλώσσα, τη θρησκεία τους βεβαίως... αυτά.

Ωραία. Τώρα, εεε, με ποια χαρακτηριστικά θα προσεγγίζατε την έννοια της πολιτισμικής διαφοράς;

Ε... για ζανακάν' τη μου την ερώτηση...

Δηλαδή, πολιτισμική διαφορά σε ποιες περιπτώσεις θα λέγατε ότι υπάρχει;

Ε, πολιτισμική διαφορά θα έλεγα ότι υπάρχει σε ανθρώπους διαφορετικών... εεε... εθνικο... διαφορετικής εθνικότητας, εεε, ίσως και διαφορετικής οικονομικής κατάστασης...;

Ωραία. Ε, τώρα, αν υποθέσουμε ότι η πολιτισμική διαφορά υπάρχει σε περιπτώσεις όπου παρατηρούμε εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα, εσείς ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας;

Εεε...

Αν θεωρείτε κάποια...

Ναι... Ναι, θεωρώ ότι υπάρχουν αυτές οι έννοιες, σαν την πιο σημαντική που επηρεάζει θα έλεγα την εθνική και τη γλωσσική.

Ωραία. Ε, κατά τη γνώμη σας κάποια απ' αυτές να καθορίζει περισσότερο τις άλλες;

Ίσως η εθνική... η εθνική ταυτότητα να καθορίζει περισσότερο τις άλλες...

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες, εεε, έχουνε κατ' ανάγκη έναν διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας από την κυρίαρχη ομάδα;

Εεε, κατ' ανάγκη, όχι. Αλλά θεωρώ, όμως... εεε, ότι έχουνε τρο... διαφορετικούς τρόπους σκέψης, εεε... θεωρώ ότι σημαντικό ρόλο παίζει και... πόσο κοντά είναι αυτές οι εθνικές... οι χώρες αυτές των εθνοτήτων, είναι κοντά γεωγραφικά, εεε... αλλ... άλλη ψυχολογία έχουν οι νότιες χώρες κι άλλες οι βόρειες. Πιστεύω ότι κι αυτό κάτι λέει στην... στον τρόπο σκέψης των εθνικών... των πολιτών μιας χώρας τέλος πάντων. Εεε... κατ' ανάγκη όχι διαφορετικό τρόπο ζωής, εεε, όμως, κατά ένα μεγάλο βαθμό, ναι, επηρεάζονται... από την εθνική τους ταυτότητα, εεε, επηρεάζεται κι ο τρόπος ζωής τους. Οπότε σ' ένα μεγάλο βαθμό νομίζω ότι ναι, είναι διαφορετικός. Ή σε κάποιες πτυχές τέλος πάντων...

Ωραία. Ε, δηλαδή, μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα, ε, θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο;

Ε, θεωρώ ότι εδώ έχει να κάνει και η εκπαίδευση ή η μόρφωση κάποιων ανθρώπων. Εεε... πιστεύω ότι η εκπαίδευση των ανθρώπων, με... αυτή είναι που πάει τη σκέψη σ' ένα συγκεκριμένο τρόπο. Εεε... σε κάποιες, όμως, ξανάπα πάλι, εε, πτυχές της ζωής μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας, όπως, ας πούμε, στη... στη θρησκευτικότητα, εε... σκέφτεται με έναν ορισμένο τρόπο, διαφορετικό απ' το σύνολο.

Ναι...

Σε κοινωνικά θέματα όμως, ανθρωπιστικά, πιστεύω ότι η εκπαίδευση παίζει σημαντικό ρόλο, που θα μπορούσε να είναι και ταυτόσημες με την... με τις σκέψεις της υπόλοιπης ομάδας... της κυρίαρχης.

Ωραία. Οι πολιτισμικές διαφορές πιστεύετε ότι είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;

Ε, νομίζω ότι είναι κοινωνικές κατασκευές. Οι οποίες, όμως, είναι τόσο παγιωμένες που είναι σαν εγγενείς. Αλλά νομίζω όμως ότι είναι κοινωνικές, δεν νομίζω να είναι εγγενείς, όχι.

Δηλαδή, μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα, η οποία θα μεταφερθεί σε έναν τόπο διαφορετικό από την καταγωγή της...

Ναι...

...θα μπορέσει να αλλάξει πιστεύετε...

Νομίζω...

...τρόπο ζωής;

...νομίζω ότι... με την... με διάφορα ερεθίσματα, με την πάροδο του χρόνου, ε, νομίζω ότι ναι, βεβαίως, και νομίζω το 'χει κι αποδείξει και η ζωή, ότι μπορεί να ενσωματωθεί ή και ν' αλλάξει. Μπορεί όχι όλοι, αλλά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, ναι, μπορεί ν' αλλάξει.

Ωραία. Δηλαδή, ποια είναι η γνώμη σας για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής;

Ε, προφανώς αλληλένδετες. Φαντάζομαι. Επηρεάζει... εεε...

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά καθλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα κατά τη διάρκεια της ζωής του ή μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Ε, σίγουρα μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων και πάλι θα ξαναπώ εδώ, μπο... νομίζω ότι η εκπαίδευση είναι πολύ σημαντικό σ' αυτό, να... εεε... να δώσει εκείνη την ώθηση ώστε ν' αλλάξει πολιτισμική ταυτότητα... ναι, να κινηθεί κάπου αλλού, διαφορετικά. Εκπαίδευση, οικονομικοί παράγοντες...

Ωραία. Ε, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, πιστεύετε ότι θα πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Ε, ναι, βέβαια, πρέπει να τα κρατούν, ναι... Είναι κληρονομιά, είναι... είναι... εεε... είναι κάτι θετικό να το έχουνε να το κουβαλούν αυτά, ναι...

Ωραία. Οι συλλογικές ταυτότητες δηλαδή που διαφέρουνε από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται, πιστεύετε, να αποδομούνται ή κάτι άλλο;

Εεε... σε... στο... στα... σε περισσότερες τομείς, τέλος πάντων, νομίζω ότι θα πρέπει να ενσωματώνονται στην κοινωνία που ζουν και... στην πλειοψηφούσα ομάδα, ε, για να είναι και πιο ομαλή και η ζωή τους και η εξέλιξή τους. Εεε, κάποια, όμως, στοιχεία

της... της δικής τους ταυτότητας θα πρέπει να δια... θεωρώ ότι επιβάλλεται να διατηρούνται.

Αρα ορισμένα στοιχεία σιγά σιγά να αποδομούνται για την ομαλότητα κι ενσωμάτωση...

Ναι...

...αλλά κάποια στοιχεία, ενδεχομένως πιο κρίσιμης σημασίας, να...

Ναι, ναι, ναι, να διατηρούνται...

...διατηρούνται...

...να διατηρούνται...

Ωραία. Εεε, τώρα, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ διαφόρων πολιτισμών;

Εεε... ο διάλογος... μία λέξη που τη χρησιμοποιούμε πολύ συχνά, είναι πολύ... θεωρώ ότι είναι το πιο σημαντικό πράγμα ο διάλογος, είναι αυτό που μαθαίνουμε από την πρώτη στιγμή όταν γεννιόμαστε και κάνουμε διάλογο και λύνουμε τις διαφορές μας, έτσι θα 'πρεπε να λύνουμε τις διαφορές και, εεε... τα κράτη, για ειρηνική συνύπαρξη. Δύσκολο, λόγω των... βέβαια πάω σε κάτι άλλο τώρα, τέλος πάντων, λόγω των...

Συνθηκών...

...συνθηκών, ναι, και των...

Της οικονομικής κατάστασης και...

...ναι, τώρα δεν μπορώ να το βρω κάτι συγκεκριμένα, τέλος πάντων, αλλά είναι πολύ σημαντικός ο ρόλος του διαλόγου. Μόνο έτσι νομίζω ότι μπορούν να λυθούν πράγματα.

Ωραία. Ε, ο ρόλος του διαλόγου μέσα στη σχολική τάξη;

Θεωρώ ότι είναι εξαιρετικά σημαντικός και τελευταία είχαμε και την τύχη να κάνουμε και μια... εεε... να μας κάνουν μια ενημέρωση για τον σχολικό διαμεσολαβητή, που εκεί... δεν γνωρίζω, βέβαια, πάρα πολλά, αλλά μου άρεσε πάρα πολύ αυτή η διαδικασία που στηρίζεται πάνω στον διάλογο. Τα παιδιά πρέπει να μάθουν να... να συζητούν μεταξύ τους και να λύνουν τις διαφορές τους κυρίως, όπως κι εγώ πολύ συχνά τους

λέω, ότι: «Μιλήσατε πρώτα οι ίδιοι πριν 'ρθείτε στη δασκάλα; Βρείτε τα μεταξύ σας πρώτα» και μετά να υπάρχει ένας διασε... διαμεσολαβητής. Είναι λοιπόν εξαιρετικά σημαντικό.

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον διαφορετικό;

Ε, ναι, βέβαια, πάντα έχεις να πάρεις, όπως δίνεις έχεις και να πάρεις. Άρα... εεε, και νομίζω ότι έτσι προχωράει και η... η εξέλιξη του ανθρώπου και η πρόοδος, με το να παίρνεις και να δίνεις. Άρα, έχεις να πάρεις, βεβαίως...

Ωραία, ε, η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο;

Ε, ναι, ναι, άμα ξεκινήσει από πολύ μικρές ηλικίες, άμα μάθουν δηλαδή τα παιδιά, γιατί λέμε τον διάλογο, αλλά δεν είναι εύκολο πράγμα ο διάλογος. Εεε... αν μάθουν λοιπόν, μάθει η κοινωνία από... πολύ μικρή ηλικία να κάνει σωστό διάλογο, να σέβεται, δηλαδή, όχι να γίνεται ο διάλογος και στο τέλος να κάνουμε ό,τι θέλουμε εμείς, ναι, μόνο έτσι ίσως να μπορεί... ν' αλλάξει.

Ωραία. Τώρα, σε διάφορες επιμορφώσεις, σε ημερίδες, συνέδρια, που έχετε λάβει μέρος, ενδεχομένως να έχετε έρθει σε επαφή με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής. Εεε...

Νομίζω... όχι...

Όχι. Ε, είναι σχετικά πρόσφατη σχολή...

Ναι...

...να το πω έτσι, παιδαγωγική... Εεε, η άποψη της Κριτικής Παιδαγωγικής είναι ότι ο δάσκαλος είναι ένας δημόσιος διανοούμενος ή αναμορφωτής διανοούμενος... με την έννοια ότι αναλαμβάνει ένα ρόλο ο οποίος επιφορτίζεται με το καθήκον να, εεε, μεταδώσει στους μαθητές κάποιες αξίες, έτσι ώστε στο μέλλον να αλλάξουν την κοινωνία προς το καλύτερο...

Μμμ, ε, νομίζω ότι δεν μου κάνει σαν ξένο, σαν έννοια... απλά δεν το είχα ακούσει έτσι, σαν «Κριτική Παιδαγωγική». Νομίζω ότι και παλιότερα οι δάσκαλοι, ε, κάπως έτσι, εμείς έτσι είχαμε την εικόνα του δασκάλου, πέρα απ' το γνωστικό αντικείμενο περνούσαν και ηθικές αξίες, και νομίζω το κάνουμε και εμείς... μες στην τάξη αυτό...

Εγώ προσωπικά το κάνω πολύ έντονα αυτό. Δεν θεωρώ ότι είναι η δουλειά μου μόνο να μπαίνω και να διδάσκω Γλώσσα, μαθηματικά ή μελέτη, τώρα, φέτος, που έχω πρώτη δημοτικού, συζητάμε πάρα πολύ με τα παιδιά, εεε, για αξίες, για... τη ζωή, για το πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε, για όλα αυτά, ναι, νομίζω ότι είναι... εεε...

Σημαντικός...

Πολύ σημαντικός, βεβαίως, ναι, ναι...

Ωραία. Εεε, εσάς αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου πώς σας φαίνεται;

Ναι, θεωρώ ότι είναι πολύ σημαντικό, ότι θα πρέπει ο δάσκαλος να έχει αυτό το χαρακτηριστικό. Άλλωστε η εκπαίδευση δεν είναι στεγνή διδασκαλία, εεε, τα παιδιά επηρεάζονται πάρα πολύ από τον δάσκαλο σαν εικόνα, σαν... κι αυτό που είπα, και σαν εικόνα, δηλαδή θα πρέπει και ο δάσκαλος με την εικόνα του και με τον τρόπο που ζει να εμπνέει τα παιδιά.

Ωραία. Εε, τώρα, ποια καθήκοντα θεωρείται ότι έχει ο δάσκαλος ως δημόσιος διανοούμενος, όπως είπαμε παραπάνω, τόσο εντός όσο κι εκτός της σχολικής τάξης;

Την ευαισθητοποίηση σε διάφορα θέματα, μμμ... τη διάθεση της συνεργασίας, το να είναι ανοιχτός απέναντι στην κοινωνία και σε φορείς... δύσκολα πράγματα, αλλά πρέπει να τα κάνει, πολλοί δάσκαλοι τα κάνουν αυτά, γιατί ευαισθητοποιούνται πάρα πολύ σε... επειδή έρχονται σε επαφή με μικρά παιδιά, και νομίζω ότι είναι ευαισθητοποιημένος ο εκπαιδευτικός κλάδος, κι όσο πιο πολύ τα κάνει τόσο καλύτερα.

Εκτός τάξης;

Και εκτός τάξης... Εεε, γίνονται πράγματα σε... άμα χρειαστεί σε διάφορες... συγκεντρώσεις που έχουνε θέμα τον πολιτισμό, ας πούμε, που έχουνε θέμα γενικότερα την εκπαίδευση, που έχουν θέμα το περιβάλλον, που έχουν θέμα με δράσεις γενικότερες νομίζω ότι συμμετέχουν. Ακόμη και τοπικά, πολιτιστικές εκδηλώσεις, τέτοια πράγματα, συμμετέχουν... οι δάσκαλοι και πρέπει... να συμμετέχουν.

Ωραία. Τώρα, ποια υποχρέωση θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του;

Εεε... ποια υποχρέωση... Εεε... δεν θα έλεγα «υποχρέωση», αλλά υποχρέωση, ναι, πρώτα απ' όλα να είναι... να ξεκινήσουμε από κει, πολύ καλά προετοιμασμένος ως προς το αντικείμενο που διδάσκει, έτσι σέβεται τους μαθητές του και τη δουλειά του, βεβαίως, εεε, πρέπει να... υποχρέωση, που δεν είναι πάλι, θα πω να έχει τεράστια υπομονή και αγάπη γιατί έρχεται... μιλάμε τώρα για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, οπότε χρειάζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό, κατανόηση, εεε... έχει την υποχρέωση, πολύ σημαντικό στις μέρες μας που αγριεύουν τα πράγματα, έτσι ακριβώς θα το έλεγα, να βάζει όρια ξεκάθαρα, εεε, στα παιδιά και τα παιδιά αντιλαμβάνονται τα όρια και τα θέλουν, τα χρειάζονται... κι έχει και την υποχρέωση να τους ανοίγει δρόμους, δηλαδή πέρα από το... απ' τη... απ' το αναλυτικό πρόγραμμα που θα διδάξει, νομίζω ότι ίσως κι αυτή να είναι η μεγαλύτερη υποχρέωση του δασκάλου είναι να ανοίξει τα μάτια, τα φτερά των παιδιών, να ανακαλύψουν... αυτό.

Ναι. Και απέναντι στην κοινωνία;

Ε, μάλλον η κοινωνία έχει υποχρέωση απέναντι στον δάσκαλο... εεε, με τόσα που κάνει αυτός ο δόλιος δάσκαλος... Εεε, απέναντι στην κοινωνία... νομίζω ότι ό,τι προσφέρει στα παιδιά, εεε, είναι το όφελος για την κοινωνία. Αυτή, δηλαδή αμα μπορέσει και βγάλει ευαίσθητους, ευαισθητοποιημένους εεε... πο... παιδιά, πολίτες, ανθρώπους που θα ψάχνουν, που δεν θα δέχονται κάτι όπως τους το λες, που θα ερευνούν, νομίζω ότι αυτό είναι το καλύτερο που έχει να κάνει απέναντι στην κοινωνία. Και, βεβαίως, να είναι πάντα, όσο μπορεί, δίπλα σε... όπως είπαμε και πριν, σε δράσεις ή σε δραστηριότητες, και σε μικρές κοινωνίες το έχουν ανάγκη, γιατί εγώ θα κλείσω έτσι, που λέω: ο παπάς, ο γιατρός και ο δάσκαλος, όπως λέγανε παλιά, πρέπει να είναι μπροστάρης.

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.12)

Ε, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Το Παιδαγωγικό Τμήμα της Θεσσαλονίκης... Παιδαγωγική Ακαδημία... Θεσσαλονίκης.

Και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Στο 33^ο έτος της πραγματικής υπηρεσίας.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Ε, σε τέτοια συγκεκριμένη, όχι.

Ε, ποσοτική, δηλαδή με ερωτηματολόγιο να συμπληρώσετε;

Εεε, πολλές φορές πάλι σε φοιτητές που διεξήγαγαν κάποιες τέτοιες έρευνες.

Άρα συμμετείχατε ως υποκείμενο της έρευνας...

Ως υποκείμενο της έρευνας, ναι.

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, πάρα πολλές φορές.

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Εεε... εξαρτάται σε ποιο στάδιο βρίσκονταν. Υπήρχαν μαθητές οι οποίοι είχαν χρόνια και είχαν σχεδόν ενσωματωθεί, ε, στα τμήματα, υπήρχαν μαθητές που τότε είχαν πρωτοέρθει οπότε οι δυσκολίες ήταν εντελώς διαφορετικές στους νεοεισελθόντες μαθητές από εκείνους που είχαν χρόνια που φοιτούσαν. Εε, το σημαντικότερο κυρίως ήταν η χρήση της γλώσσας, εεε, η κατανόηση της ελληνικής γλώσσας και η εφαρμογή της στην καθημερινή πρακτική. Εε, τα παιδιά όμως καταφέρνουν σχετικά γρήγορα να ξεπεράσουν αυτό το εμπόδιο και... σιγά σιγά να ενσωματωθούν στο σχολικό περιβάλλον.

Ωραία. Ε, αυτές τις δυσκολίες εσείς πώς τις αντιμετωπίσατε;

Εεε, είπαμε ότι... πρώτα πρώτα με τα που έρχονταν για πρώτη φορά στο σχολείο, εε, είτε μεταφέροντάς τα σε μικρότερες τάξεις για να μπορέσουν καλύτερα να κατανοήσουν

και να συνηθίσουν την ελληνική γλώσσα, εεε, και βέβαια με τα άλλα παιδιά που... είχαν ενσωματωθεί δεν υπήρχαν προβλήματα και συμπεριφερόμασταν όπως ακριβώς στα ελληνόπουλα.

Ε, κατά τη διδασκαλία σας αντιμετώπισατε κάποια προβλήματα;

Το μεγάλο πρόβλημα στη διδασκαλία είναι ότι... τα παιδιά των αλλοδαπών, εε, που δεν έχουν ακόμα μάθει την ελληνική γλώσσα δυσκολεύονται σε όλα τα θεωρητικά μαθήματα. Ενώ στα μαθηματικά μπορούν να συναγωνίζονται τα ελληνόπουλα, στα επί μέρους μαθήματα, Ιστορία, Γεωγραφία, που χρειάζονται καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν, εκεί υπάρχουν διαφορές και τα παιδιά αυτά δυσκολεύονται. Ε, κάνουν συνέχεια προσπάθειες να γίνουν τα παιδιά καλοί αναγνώστες, να μπορούν να κατανοούν το κείμενο που διαβάζουν και, βέβαια, να συγκροτούν το νόημα του κειμένου και να μπορούν μέσα από μία ανάγνωση να... κατανοήσουν το νόημα και να το εκφράσουν γραπτά ή προφορικά με... σύντομο τρόπο.

Με τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε αισθανόσασταν σίγουρος, ήτανε δηλαδή... είχατε κάποια γνώση πάνω σ' αυτές ή ήταν περισσότερο εμπειρικά, μέσα από την εμπειρία σας;

Ε, όχι, περισσότερο εμπειρικά... περισσότερο εμπειρικά και τις τροποποιούσα συνεχώς, ανάλογα με την αποδοτικότητα που είχε η κάθε μέθοδος που... εφάρμοζα, υπήρχε μία μερική τροποποίηση... απέναντι στον... κάθε μαθητή.

Ωραία. Ε, η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Ε, είναι γεγονός ότι τώρα με την παγκοσμιοποίηση, είτε το θέλουμε είτε όχι, αυτό θα πρέπει να καταστεί... αναγκαίο σε όλες τις χώρες. Εεε... είναι ένα πολύ μεγάλο ποσοστό αυτών των παιδιών πλέον, εε, ειδικά από το '95-2000 και μετά, που πάρα πολλοί μετανάστες, κυρίως Αλβανοί, ήρθαν στη χώρα μας και αναγκαστικά τα σχολεία μας... επανδρώθηκαν με αυτά τα παιδιά. Εεε... ήταν πολύ μεγάλο το... το ποσοστό, ειδικά τα σχολεία των πόλεων είχαν πολύ μεγάλη αύξηση μαθητικού δυναμικού από αυτά τα παιδιά, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα να παρθούν μέτρα τα οποία... θεωρώ, όμως, ότι δεν ήταν επαρκή, δεν υπήρξαν τμήματα ένταξης για αυτά τα παιδιά και... με πολύ μεγάλη δυσκολία τα παιδιά, στην αρχή, μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτού του σχολείου. Ίσως χρειαζόταν κάτι παραπάνω από μας τους Έλληνες απέναντι σ' αυτούς.

Από την πλευρά της πολιτείας κυρίως...

Απ' την πλευρά της πολιτείας κυρίως, ναι. Γιατί πάντα στο σχολείο η προσπάθεια από το δάσκαλο γίνεται, αλλά πάντα με... το διαθέσιμο χρόνο που υπάρχει, με τον αριθμό των μαθητών που... υπάρχουν ανά τμήμα και αίθουσα διδασκαλίας, και καταλαβαίνεις ότι οι δυσκολίες είναι αντικειμενικές.

Όντως. Ε, εσάς θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε παραπάνω στον συγκεκριμένο κλάδο;

Ε, όχι, Θεοδωρή, τώρα, δεν... δεν υπάρχει... πλέον είμαι στο 33^ο της... ηλικίας, εσείς οι νεοεισελθόντες, νεοεισερχόμενοι, μέλλοντες για είσοδο στην εκπαίδευση, εσείς να φροντίσετε και να γίνετε όσο καλύτερα μπορείτε... να προετοιμαστείτε μάλλον, για να αντιμετωπίσετε τέτοια φαινόμενα, αν και, εεε, βλέπω ότι σήμερα... απομακρύνονται κάποιои, εμφανίζονται άλλοι. Ε, αυτό που βιώσαμε τώρα με τους Σύριους μετανάστες, δεν ξέρουμε ακόμα τι, εε, αποτέλεσμα θα έχει και πώς θα οριστικοποιηθεί αυτή η... η μετακίνηση αυτών των ανθρώπων, αλλά βλέπω για τους γείτονές μας, εδώ, κυρίως τους Αλβανούς που τροφοδοτούμασταν τόσα χρόνια, ότι κάπου εδώ σταματάει, βλέπουν, φαίνεται, ότι αυτοί θα έχουν καλύτερη ανάπτυξη εκεί από εμάς και θα επιστρέψουν προς τα εκεί πάλι.

Κατάλαβα. Ωραία. Ε, τώρα, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Ε, εμείς οι μεγάλοι την αντιλαμβανόμαστε εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι τα παιδιά. Εεε... είναι γεγονός ότι μέσα στα σχολεία, πέρα από μία βδομάδα – 10 μέρες, άντε δυο βδομάδες, δεν ισχύει η έννοια της ετερότητας. Όλα τα παιδιά αισθάνονται ίδια και όταν εμείς οι εκπαιδευτικοί, εεε... δεν θέλουμε να δείχνουμε ότι υπάρχουνε διαφορές μεταξύ των παιδιών, τα παιδιά ανταποκρίνονται σ' αυτό και... μονιάζουν θα έλεγα, εε, φιλιώνονται μεταξύ τους και... δεν υπάρχουν τέτοιες διαφορές μεταξύ των παιδιών.

Ωραία. Ε, όπως είπατε, όμως, στους μεγάλους, αν αφήσουμε τα παιδιά απ' έξω, την ετερότητα πού την εντοπίζετε; Με ποια χαρακτηριστικά;

Εεε... πρώτα πρώτα με την εθνικότητα. Με την εθνικότητα και... με το θρήσκευμα κυρίως των αλλωνών. Αν και τώρα τελευταία και στην Ελλάδα, η οποία ήταν αυστηρά χριστιανικός λαός, ορθόδοξος, και συνεχίζει βέβαια, αλλά όσο πάνε τα πράγματα, επειδή όλο και, το βιοτικό επίπεδο στην Ελλάδα ανεβαίνει και οι Έλληνες έχουν

διαβάσει πλέον την άποψη όλων των θρησκειών και μαθαίνουμε σιγά σιγά να σεβόμαστε την πίστη του αλλουνού και να μην... αλλά ο... περισσότερο στην εθνικότητα του κάθε ανθρώπου. Το χρώμα λίγο λίγο έχει ξεπεραστεί και... και αυτό, το 'χουμε συνηθίσει, μαύρος, κίτρινος, λευκός είναι το ίδιο και, βέβαια, εντάζει, και στο κατά πόσο και αυτοί οι ίδιοι, εε, προσπαθούν να κρατούν την εθνική τους ταυτότητα.

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι υπάρχουνε αντικειμενικοί παράγοντες για να κατατάξουμε κάποιον ως διαφορετικό;

Αντικειμενικοί παράγοντες για καταταγεί κάποιος ως διαφορετικός... Εεε... περισσότερο όχι αντικειμενικοί παρά η συμπεριφορά του... του άλλου είναι αυτή που θα τον κατατάξει ως όμοιο ή διαφορετικό. Ε, εάν υπάρχουν εμμονές από κάποιους σε... διαφορετικά πιστεύω και... συνεχίζει να τα... εφαρμόζει και να τα κάνει πράξη, εεε, ενώ έχει αλλάξει περιβάλλον και βλέπει ότι εκεί ο... όλος ο τρόπος ζωής είναι διαφορετικός και υπάρχει και διαφορετική κουλτούρα, ε, ίσως τότε από μόνος του να... θεωρηθεί διαφορετικός. Από μόνος του να δώσει την αφορμή στους άλλους να τον θεωρήσουν διαφορετικό.

Όταν δεν συμπεριφέρεται, δηλαδή, όπως το κοινωνικό σύνολο το κυρίαρχο, θέλετε να πείτε...

Ακριβώς, και προσπαθεί να εφαρμόσει αυτά τα οποία... κουβάλησε ο ίδιος από τον τόπο καταγωγής του.

Κατάλαβα. Ε, ωραία. Τώρα, την έννοια της ταυτότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Η έννοια της ταυτότητας... Σήμερα τείνει κι αυτή να... εξαλειφθεί. Εεε, ήδη εμείς με την Ευρωπαϊκή Ένωση, με την... είσοδο και έξοδο στα διάφορα κράτη μόνο με επίδειξη μιας ταυτότητας, χωρίς διαβατήρια, χωρίς οτιδήποτε άλλο, μας κάνει να αισθανόμαστε... πιο άνετοι, ότι πλέον είμαστε ευρωπαίοι πολίτες... Δεν συμβαίνει, όμως, το ίδιο και με τους άλλους, όταν υπάρχει το διαβατήριο, όταν υπάρχει η βίζα, όταν... που πραγματικά εκείνος θεωρεί ότι ξεχωρίζει από τους άλλους. Αλλά σιγά σιγά και αυτή τείνει να εξαλειφθεί και όλοι να αισθανόμαστε ίδιοι.

Ωραία. Ε, τώρα, την διαφορετική ταυτότητα με ποια χαρακτηριστικά θα την εντοπίζατε, θα την προσδιορίζατε;

Κυρίως... κυρίως με βάση την εθνικότητα. Κυρίως με βάση την εθνικότητα, γιατί όλα τα άλλα τείνουν πλέον να εξαλειφθούν. Εεε, ήδη, όπως είπα και προηγουμένως, πιστεύω ότι οι θρησκευτικές διαφορές, εεε, δεν διχάζουν πλέον τους ανθρώπους τόσο πολύ όπως παλαιότερα. Η... ίση αντιμετώπιση, η ισονομία απέναντι στα δύο φύλα, ανδρών και γυναικών, και αυτό στις μέρες μας, εεε, έχει γίνει πράξη πλέον... οπότε θα έλεγα μόνο με την εθνικότητα του κάθε ατόμου θα μπορούσαμε να...

Ναι...

...το δούμε σαν διαφορετικό.

Ωραία. Ε, τώρα, σε ποια χαρακτηριστικά θεωρείτε ότι στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;

Η πολιτισμική διαφορά σίγουρα είναι στην κουλτούρα του κάθε λαού. Εε, ο κάθε λαός δρα και συμπεριφέρεται... εε... σύμφωνα με τη σκέψη του, σύμφωνα με την ιστορία του, σύμφωνα με τα ήθη, τα έθιμά τους, τις παραδόσεις του, εεε... και, βέβαια, το πώς μπορεί, εεε, τον σύγχρονο πολιτισμό να το ενσωματώσει στο δικό του πολιτισμό, να δημιουργήσει και να... τη δικιά του κουλτούρα η οποία θα... τον βοηθήσει να... ανέβει επίπεδο. Ε, αυτό δεν το καταφέρνουν όλοι οι λαοί το ίδιο. Ε, κάποιιοι παραμένουν προσηλωμένοι και ταυτισμένοι με την παράδοση και μόνο. Ε, κάποιιοι άλλοι εκμεταλλεύονται, εε, κάθε νέα ιδέα, κάθε νέα εφεύρεση, κάθε επίτευγμα της τεχνολογίας το ενσωματώνουν και με βάση αυτό αναβαθμίζονται και δημιουργούν θα έλεγα τη... καινούριο πολιτισμό. Εεε, σαφώς, τώρα, εκεί στηρίζεται και η πολιτισμική τους διαφορά: κατά πόσον μπορούν να ενσωματώσουν όλα τα νέα δεδομένα και με ποιον τρόπο.

Ωραία. Ε, τώρα, αν εμείς υποθέσουμε και οριοθετήσουμε την πολιτισμική διαφορά στις περιπτώσεις όπου παρατηρούμε εθνική ή εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα, εσείς θεωρείτε κάποια απ' αυτές τις πτυχές της πολιτισμικής ταυτότητας ως πιο σημαντική;

Εεε... σίγουρα θεωρώ ότι... η γλώσσα είναι ένα στοιχείο της πολιτισμικής ταυτότητας. Θεωρώ ότι η γλώσσα είναι αυτή που... εεε, τον άνθρωπο τον εξημερώνει, τον κάνει να σκέφτεται καλύτερα, να κατανοεί καλύτερα τον κόσμο γύρω του και πιστεύω ότι όσο περισσότερες γλώσσες γνωρίζει ένας άνθρωπος, εεε... τόσο περισσότερο τον χαρακτηρίζουν. Εεε, τόσο καλύτερα μαθαίνει να σκέφτεται, τόσο καλύτερα

καταλαβαίνει τον πλούτο και την αξία της δικιάς του γλώσσας, και βέβαια τόσο καλύτερα μπορεί να κατανοήσει και... τους... ετερόφυλους, να τους, εεε, χαρακτηρίσω έτσι. Εεε... και, βεβαίως, πιστεύω και... στην εθνική, πάλι, ετερότητα... εε... των λαών. Ότι επηρεασμένοι από την Ιστορία τους, όλοι, εεε, άλλοι... προσπαθούν να συνηθίσουν τα νέα δεδομένα και άλλοι να παραμείνουν... όπως ήταν.

Ωραία. Ε, κατά τη γνώμη σας, επηρεάζει κάποια πτυχή, από τις παραπάνω που αναφέραμε, περισσότερο τις άλλες;

Από τις... εε... εννοείς από τη...

Απ' αυτές που αναφέραμε στην προηγούμενη ερώτηση, την εθνική, εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική... ε, ταυτότητα, επηρεάζει κάποια πτυχή;

Δεν νομίζω ότι... δεν νομίζω ότι κάποια επηρεάζει κάτι, περισσότερο.

Ωραία. Τώρα, οι διάφορες εθνικές ομάδες, εεε, οι οποίες εννοείται διαφέρουν από την κυρίαρχη ομάδα, θεωρείτε ότι έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας;

Κατ' ανάγκη... Κατ' ανάγκη δεν υπάρχει. Υπάρχει κατά τη θέλησή τους... Είπα και γρηγορότερα ότι, εεε, είτε το θέλουμε είτε δεν το θέλουμε ο κόσμος αλλάζει. Ο άνθρωπος προοδεύει. Εεε... όποιοι, τα επιτεύγματα της επιστήμης και της τεχνολογίας, μπορούν να τα ενσωματώσουν με σωστό τρόπο... στη δικιά τους ζωή, στο δικό τους τρόπο ζωής, τόσο καλύτερο είναι γι' αυτούς. Και πιστεύω ότι... εεε... έτσι πρέπει να κάνει ο κάθε άνθρωπος, να προσπαθεί να ενσωματώσει τα επιτεύγματα της τεχνολογίας και της επιστήμης, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Διαφορετικά, παραμένουμε στάσιμοι.

Κατάλαβα. Επομένως μία συγκεκριμένη εθνική ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με έναν ορισμένο τρόπο;

Όχι, δεν είναι... ο τρο... η συμπεριφορά και ο τρόπος σκέψης... δεν είναι καθορισμένος. Εξαρτάται από... πρώτα πρώτα από το καθεστώς, το οποίο επικρατεί σε κάθε...

Χώρα...

...χώρα, σε κάθε εθνότητα. Εεε... κυρίως εμείς εδώ τώρα που είμαστε στην Ευρώπη, που τα καθεστώτα είναι δημοκρατικά, επιτρέπουμε στην κάθε ομάδα να ενσωματώσει

όλα τα επιτεύγματα και να αλλάξει τρόπο σκέψης και τρόπο ζωής και οτιδήποτε άλλο θέλει. Δεν είμαστε πλέον στην εποχή που... εεε, απαγορεύονταν το οτιδήποτε και... σήμερα υπάρχει και η ενημέρωση, μπορούμε πολύ εύκολα και γρήγορα να ενημερωθούμε για όλα που συμβαίνουν γύρω μας και να τροποποιήσουμε και να αλλάξουμε όσα θεωρούμε ότι... δεν είναι πλέον σωστά.

Ωραία. Οι πολιτισμικές διαφορές πιστεύετε ότι είναι εγγενείς στα άτομα, μιας συγκεκριμένης ομάδας, ή κοινωνικές κατασκευές;... Δηλαδή κοινωνικά προσδιορισμένες;

Εεε... κοινωνικές κατασκευές. Κάποιες φορές, εε, όντως κάποιιοι κατασκευάζουν τρόπους ζωής άλλων λαών χωρίς να... ανταποκρίνεται αυτό στην πραγματικότητα, αλλά οι πολιτισμικές διαφορές είναι και εγγενείς. Είναι ο τρόπος ζωής, είναι ο τρόπος σκέψης, είναι ο τρόπος που ο κάθε λαός βιώνει και αισθάνεται... το περιβάλλον του, εεε, την ανατροφή των παιδιών του, τη συμπεριφορά του απέναντι στους... στον περίγυρό του, στους συμπολίτες του, σε όλους.

Ωραία. Ε... δηλαδή, η γνώμη σας για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής ποια είναι;

Η πολιτισμική ταυτότητα, εεε... δεν είναι κοινωνική κατασκευή. Η πολιτισμική ταυτότητα είναι τρόπος ζωής, είναι αυτό που βιώνει ο κάθε λαός, αυτό που μπορεί να παράξει ο κάθε λαός, αυτό που μπορεί να βγάλει προς τα έξω, αυτό που μπορεί να συνθέσει, αυτό που μπορεί να παρουσιάσει, αυτό που μπορεί να εφαρμόσει στην καθημερινή του πράξη ο κάθε λαός. Επομένως, θεωρώ ότι... βιωματικό είναι περισσότερο παρά, εεε... κατασκευή... έτσι;

Ωραία. Εε, τώρα, θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος, εε, στη διάρκεια της ζωής του, θα είναι αναγκαστικά καθηλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί και να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Ε, σήμερα ο κάθε άνθρωπος... βιώνει, εεε, με τα ταξίδια και την ελευθερία που έχει, εεε... πάρα πολλές πολιτισμικές ταυτότητες. Μπορεί να κρίνει και να δει και να βελτιώσει στη δικιά του πολιτισμική ταυτότητα, να απορρίψει ή να εγκρίνει κάποιες άλλες πολιτισμικές, εεε, ταυτότητες. Εεε... σίγουρα, όλα αυτά ωφελούν τον άνθρωπο να βελτιωθεί ο ίδιος και... σίγουρα να... κάθε λαός να δημιουργήσει καλύτερο πολιτισμό.

Ωραία. Ε, τώρα, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές πιστεύετε ότι πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Ε, οι ίδιοι θα κρίνουν. Οι ίδιοι θα κρίνουν. Εεε... πώς αισθάνονται διατηρώντας αυτά και πώς αισθάνονται, και τι 'ναι καλύτερο, εφαρμόζοντας και διατηρώντας αυτά που μαθαίνουν. Αλλά εγώ θεωρώ ότι πάντα ένας συνδυασμός είναι το καλύτερο. Είναι πολύ δύσκολο να πεις ότι: «Α, τα απορρίπτω όλα όσα είχα, όσα κουβάλησα εγώ και εφαρμόζω αυτά τα οποία συνάντησα, γιατί όλα είναι... ήταν λάθος και όλα εδώ είναι καλύτερα». Δεν νομίζω ότι υπάρχουν τόσο μεγάλες... διαφορές. Άρα λοιπόν, ο ένας... ένας συνδυασμός θεωρώ ότι είναι το... το καλύτερο. Αρκεί πάντα να υπάρχει η καλή διάθεση από τον καθένα μας, να κάνουμε τη σωστή επιλογή.

Ωραία. Ε, θεωρείτε, τώρα, ότι οι συλλογικές ταυτότητες, ε, που διαφέρουν από αυτές της κυρίαρχης ομάδας, της πλειοψηφούσας ομάδας, θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Ούτε να διατηρούνται όπως ήταν ούτε να αποδομούνται... θα πρέπει να εξελίσσονται και αυτές. Βλέποντας ό,τι άλλο είναι καλύτερο, να προσπαθούμε να το ενσωματώσουμε και να βελτιώσουμε αυτό το οποίο... πιστεύουμε και κάνουμε εμείς.

Ωραία. Τώρα, εεε, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης των διαφόρων πολιτισμών;

Το Α και το Ω θα έλεγα. Ε, ο διάλογος είναι αυτός, ο οποίος μπορεί να λύσει τα προβλήματα της ανθρωπότητας. Αλίμονο αν θα πούμε ότι... μία οποιαδήποτε διαφορά μπορεί να λυθεί με οποιονδήποτε άλλο τρόπο εκτός από... διάλογο. Είτε να διακόψουμε τις... διπλωματικές σχέσεις είτε να... κάνουμε πόλεμο, είτε... είτε... είτε... είτε... ε, μόνο με διάλογο. Και... θα μάθουμε... θα πρέπει να μάθουμε όλοι μας να συνδιαλεγόμαστε.

Ωραία. Ε, ο ρόλος του διαλόγου, τώρα, μέσα στη σχολική τάξη;

Ακριβώς το ίδιο κι εκεί, ακριβώς το ίδιο και εκεί. Δεν είναι κανένας αυθεντία, ούτε ο δάσκαλος, ούτε καν... ούτε ο καθηγητής, ούτε ο πανεπιστημιακός, ούτε... κανένας. Ε, απλά, είμαστε υπηρέτες των μαθητών, που θα πρέπει με συνεχή διάλογο να πείσουμε τα παιδιά ότι είμαστε εκεί για να τους βοηθήσουμε, να τους λύσουμε απορίες, προβλήματα

και οτιδήποτε, να τους... προσπαθήσουμε να τους, εεε, δώσουμε να καταλάβουν ότι αυτοί, εεε, μπορούν ν' αλλάξουν τον κόσμο και να τον κάνουν καλύτερο.

Εε, δηλαδή, πιστεύετε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον διαφορετικό; Με τον «Άλλο»;

Εεε... σαφώς, σαφώς. Εεε... εάν δεν έρθει σ' επαφή, σ' επικοινωνία με τον άλλον, ε, πώς θα γνωρίσεις και θα καταλάβεις ποιες είναι οι αδυναμίες σου, ποια είναι τα σφάλματά σου, ποια είναι τα λάθη σου, τι πρέπει να βελτιώσεις από τον εαυτό σου και πώς θα το κάνεις αυτό.

Η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από το διάλογο;

Εε... θεωρώ ότι μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορεί να επέλθει... αλλαγή της κοινωνίας. Η αλλαγή της κοινωνίας μέσα από ένα διάλογο, μέσα από... μιλάμε τώρα για την ελληνική κοινωνία; Εμείς πάσχουμε και από έλλειψη εφαρμογής του νόμου, εμείς εδώ στη χώρα μας έχουμε και άλλα που βαραίνουν την συμπεριφορά μας και την όλη... τον όλο εν γένει τρόπο ζωής μας. Αλλά και εδώ θεωρώ ότι... ο διάλογος είναι αυτός ο οποίος μπορεί να φέρει ριζικές αλλαγές και να αλλάξει, εεε... τα πράγματα.

Ε, ωραία. Σε διάφορες επιμορφώσεις, τώρα, που έχετε λάβει μέρος, εεε, έχετε έρθει σε επαφή καθόλου με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής;... Είναι ένας σχετικά καινούριος κλάδος αυτός...

Όχι, δεν έχουμε... δεν έχουμε, εδώ στην επαρχία, γιατί εγώ... σχεδόν όλα αυτά τα χρόνια, αν εξαιρέσεις τα 3 πρώτα χρόνια της σταδιοδρομίας μου που δούλεψα στη Θεσσαλονίκη, τα άλλα εδώ στην επαρχία, δεν έχουμε κάνει τέτοια... τέτοια σεμινάρια, τέτοιες ημερίδες, επιμορφώσεις κ.λπ.

Λοιπόν, η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο διανοούμενο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο», ε, με την έννοια ότι έχει ως στόχο και σκοπό να κάνει τους μαθητές κριτικά σκεπτόμενους, με τη σειρά τους οι μαθητές να αλλάξουν την κοινωνία στο μέλλον. Πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Διανοούμενος... εεε... δεν θεωρώ ότι είναι διανοούμενος ο δάσκαλος. Εεε, εμείς, Θεοδωρή, έχουμε την... δυνατότητα να διαπλάσσουμε τους χαρακτήρες των μαθητών

μας. Και πραγματικά, εκείνο που έχει μεγάλη σημασία είναι να καν... να κάνουμε, να μπορέσουμε να βγάλουμε από το σχολείο σκεπτόμενους μαθητές. Ε, μαθητές που δεν θα δέχονται, εεε... χωρίς να σκεφτούν, οτιδήποτε, εε, επειδή το είπε ο δάσκαλος, επειδή το είπε ο μπαμπάς, επειδή το είπε η μαμά, εεε, επειδή το είπε ο πολιτικός, επειδή το είπε ο ένας, ο άλλος, αλλά θα πρέπει να κάνουμε τα παιδιά, εεε, σκεπτόμενους πολίτες, να μάθουν να κρίνουν οι ίδιοι και να αποφασίζουν ποιο είναι το σωστό και ποιο το λάθος. Εεε... ο καιρός της παπαγαλίας, ο καιρός της αποστήθισης, ο καιρός όλων αυτών των μεθόδων νομίζω ότι έχει πλέον ξεπεραστεί, και εκείνο που θέλουμε είναι τα παιδιά, οι αυριανοί πολίτες της Ελλάδας, εεε... να μπορούν να κρίνουν. Να βλέπουν, να διαβάζουν, να σκέφτονται, να ακούν, να το κρίνουν και να αποφασίζουν, να παίρνουν την απόφασή τους.

Ωραία. Ε, τώρα, ε, ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος, τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Εεε... να ξέρεις, Θεοδωρή, από την εμπειρία μου, εεε, στο δημόσιο σχολείο, ο δάσκαλος είναι ένα ισχυρό πρότυπο για το μαθητή. Εεε, ξέρεις ότι μπορεί να είναι και παραπάνω από τον πατέρα και την μητέρα. Να πάει το παιδί στο σπίτι και να πει ότι... να του πει η μαμά ή ο μπαμπάς ότι: «Αυτό το λες λάθος», και να πει: «Όχι, μου το είπε ο δάσκαλος». Ε, να το αντικρούσει γιατί θεωρεί, εεε, αλάθητο το δάσκαλο. Ε, άρα, λοιπόν, ο δάσκαλος σαν «δημόσιος διανοούμενος», όπως τον χαρακτηρίζεις, θεωρώ ότι πρώτα, εεε... θα πρέπει η συμπεριφορά του να είναι άψογη, τόσο μέσα σ... την αίθουσα... στην αίθουσα, στο χώρο του σχολείου, αλλά και γενικότερα κι έξω απ' αυτό. Ο δάσκαλος παρακολουθείται παντού, φαίνεται παντού, εεε, ακούγεται παντού, εεε, είναι αυτός που πιστεύω ότι μπορεί να δώσει το καλό παράδειγμα, εεε... σε οποιοδήποτε τόπο, σε οποιοδήποτε μέρος, είτε εντός σχολείο είτε εκτός σχολείου κι αν βρεθεί. Εεε, γι' αυτό, λοιπόν, θεωρώ ότι θα πρέπει εμείς με τη συμπεριφορά μας να γίνουμε το καλό παράδειγμα για τα παιδιά. Εεε, να τους... πείσουμε ότι αυτοί μπορούν να αλλάξουν τα κακώς κείμενα... στη χώρα μας. Ότι αυτοί θα είναι, μετά από λίγα χρόνια, που θα διαχειριστούν τις τύχες του κράτους μας. Και εάν οι ίδιοι είναι σωστοί, τότε και το κράτος ολόκληρο θα είναι σωστό. Εεε, για να το πετύχουμε αυτό, όμως, θα πρέπει εμείς να τους δώσουμε το... το καλό παράδειγμα.

Ωραία. Έχει κάποια υποχρέωση ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του;

Σαφώς και υπάρχει υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στους μαθητές του. Έχει υποχρέωση να σεβαστεί, εεε, την ηλικία τους, να σεβαστεί το δικαίωμά τους στη μόρφωση, εεε, το δικαίωμά τους στο παιχνίδι, εεε... και γενικά όλα τα δικαιώματα των παιδιών και να ανταποκριθεί με τον καλύτερο τρόπο. Εεε... έχει υποχρέωση, όμως, εεε, να τονίσει και να εμπνεύσει στους μαθητές του και το... καθηκοντολόγιο. Οτι θα πρέπει να μάθουν τα παιδιά ότι έχουν και δικαιώματα και υποχρεώσεις, που απορρέουν μέσα από τα δικαιώματα. Εεε, εφαρμόζουμε και το ένα και το άλλο. Διεκδικούμε τα δικαιώματά μας, αλλά συγχρόνως εφαρμόζουμε και τις υποχρεώσεις μας. Αυτό είναι καθήκον του δασκάλου να το περάσει στα παιδιά.

Η υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στην κοινωνία; Έχει κάποια;

Ε, πολύ μεγάλη... πολύ μεγάλη... και δεν το λέω αυτό με την παλαιά έννοια, τότε που ο δάσκαλος και ο παπάς, όπως έλεγαν, ήταν οι, εεε... τ' αφεντικά του χωριού και οι προνομιούχοι του χωριού κ.λπ. Ε, το λέω αυτό με την έννοια ότι σήμερα, όσο ποτέ άλλοτε, η κοινωνία μας, εεε, χρειάζεται υγιή άτομα. Εεε, υγιή άτομα, εεε, και δυστυχώς κάπως στις μέρες μας έχει χαθεί αυτός ο όρος από... την κοινωνία μας. Εεε, μας έμαθαν οι πολιτικοί, με ρουσφέτια από 'δώ, από κει, χάθηκε κάθε έννοια αξιοκρατίας, αρχίζουν τα παιδιά μας, και ακόμα από το δημοτικό ακόμα, ότι «ό,τι και να σπουδάσω, άνεργος θα... θα μείνω», εεε... Αυτά ο δάσκαλος, εεε, θα πρέπει να τα εξαλείψει από τις σκέψεις των μαθητών. Θα πρέπει να εμπνεύσουμε στα παιδιά ότι η αξιοκρατία, εε, είναι ό,τι καλύτερο μπορεί να επικρατήσει, εεε, κι ότι η μόρφωση, πέρα από όλα τα άλλα, θα πρέπει να είναι, εεε... υποχρέωση και απαραίτητη για κάθε... για κάθε παιδί. Εεε, πέρα από τον επαγγελματικό προσανατολισμό, θα πρέπει να μάθουμε ότι όλα τα ελληνόπουλα, όλοι οι Έλληνες θα πρέπει να μορφωθούν. Κι αυτό είναι... υποχρέωση του δασκάλου στην κοινωνία. Να βγούνε μορφωμένοι πολίτες.

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.13)

Ε, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Έχω τελειώσει την Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης το 1986 και τη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το Τμήμα Ψυχολογίας, έχω άδεια ασκήσεως επαγγέλματος ψυχολόγου από το 1995 και έχω, επίσης, τελειώσει το μεταπτυχιακό τμήμα, του τμήματος ψ... το μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Τμήματος Ψυχολογίας, ε, της... του Πανεπιστημίου Στοκχόλμης με θέμα διπλωματικής εργασίας: «Στάσεις Σουηδών και Ελλήνων γονέων απέναντι στα παιδιά με κινητικές δυσκολίες».

Ωραία. Πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

26 χρόνια.

Ε, έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Πολλές φορές. Και έχω κάνει και έχω συμμετέχει... συμμετάσχει.

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι.

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Εξαρτάται πόσο καιρό έχουν... έχουν... έχουν μείνει στην Ελλάδα. Αν έχουν έρθει πρόσφατα, συνήθως, τα παιδιά που έχω εγώ συναντήσει, τα περισσότερα είχαν αρκετά χρόνια στην Ελλάδα, δεν φαινόταν κάποια διαφορά, είτε στην προφορά τους είτε στην ομιλία τους είτε στην εν γένει συμπεριφορά τους, σε σχέση με τα άλλα παιδιά. Ε, το πρόβλημα που αντιμετώπιζα ήταν η αντιμετώπιση των άλλων παιδιών απέναντι σ' αυτά τα παιδιά, όχι αυτά τα ίδια τα παιδιά.

Και πώς το αντιμετωπίσατε αυτό;

Εργάστηκα πρώτα με τους γονείς και μετά... μετά με τους γονείς των άλλων παιδιών, και μετά με τ' άλλα παιδιά, κατόπιν συνάντησα και τους γονείς αυτών των παιδιών και στο τέλος τα ίδια τα παιδιά.

Ε, ωραία. Εσείς κατά τη διδασκαλία αντιμετωπίσατε δυσκολίες;

Στην προηγούμενη ερώτηση, βέβαια, εννοείται ότι συνεργάστηκα και με τους συναδέλφους μου. Εεε, αν αντιμετωπίσα δυσκολίες κατά τη διδασκαλία... ήταν δύο-τρεις περιπτώσεις παιδιών όπου είχαν έντονα μαθησιακά προβλήματα, ήταν σε μεγάλη τάξη, Τετάρτη-Πέμπτη τάξη, και εκεί, όντως, υπήρξαν δυσκολίες και ως προς τη γραφή και ως προς την ανάγνωση, αλλά και στα μαθηματικά όπου χρειάστηκε να επιστρατεύσω τις γνώσεις μου, να διαβάσω, να ασχοληθώ επιπλέον, για να μπορέσω αυτά τα παιδιά να τα βάλω σε μια πορεία, σε έναν δρόμο.

Ωραία. Εε, οι τεχνικές που χρησιμοποιούσατε, αισθανόσασταν σίγουρος γι' αυτές; Ή ήταν περισσότερο εμπειρικά...;

Όχι, δεν ήταν εμπειρικά, επειδή ετ... συ... τυχαίνει να έχω κάνει σπουδές στην Ειδική Αγωγή, εκτός των άλλων σπουδών, κι έχω εργαστεί και ως δάσκαλος Ειδικής Αγωγής, μου ήταν πολύ εύκολο, σχετικά, συγκριτικά με άλλους δασκάλους, να χειριστώ τις καταστάσεις αυτών των παιδιών. Και ως ψυχολόγος, με ειδίκευση στην εξελικτική και αναπτυξιακή ψυχολογία, μου ήταν εύκολο να τα χειριστώ. Αλλά σε... αλλά σε πληροφορίες που έχω από συναδέλφους και συζητήσεις, τους είναι ιδιαίτερα δύσκολο.

Αυτό έχω αντιληφθεί κι εγώ μέχρι τώρα. Ε, η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Εργάστηκα 11 χρόνια στη Σουηδία σαν δάσκαλος, εεε, μητρικής γλώσσας στα παιδιά εκεί, στη Θεσσαλονίκη, εδώ, εργαζόμουν σε σχολεία που είχαμε παιδιά ομογενών, κυρίως από τη Σοβιετική Ένωση, τότε, οπότε είχα έρθει σε επαφή, είχα εργαστεί με τέτοια παιδιά και η άποψή μου είναι πολύ θετική, πρέπει να ισχ... να ενισχυθεί, πρέπει να δοθούν περισσότερα κονδύλια, από κει ξεκινάω εγώ, για να δημιουργηθούν δομές, εεε, όχι ξεχωριστές αλλά δομές στα υπάρχοντα σχολεία, ώστε αυτά τα παιδιά να ενταχθούν ομαλά, είτε με παράλληλα τμήματα είτε με τμήματα ένταξης, μέσα στα συνηθισμένης μορφής σχολεία, ώστε να ενταχθούν ομαλά στην κοινωνία, εκτός πια κι αν είναι ο πρώτος καιρός στην Ελλάδα, όπου εκεί χρειάζεται κάποια ιδιαίτερη δομή εκτός του συνηθισμένου σχολείου.

Ε, θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε στο συγκεκριμένο αντικείμενο παραπάνω;

Έχω επιμορφωθεί, θα με ενδιέφερε να επιμορφωθώ κι άλλο αλλά δεν έχω τον χρόνο γι' αυτό.

Καταλαβαίνω. Τώρα, ε, την έννοια της ετερότητας πώς την αντιλαμβάνεστε;

Εεε... η ετερότητα είναι μια δύσκολη έννοια. Εε, εγώ ξεκινάω απ' το να μπορεί κάποιος να μπει στη θέση του άλλου, κατ' αρχήν, για να μπορεί να προσεγγίσει καλύτερα αυτό το ζήτημα. Ε, αντιλαμβάνομαι ότι όλοι οι άνθρωποι δεν είναι διαφορετικοί και ίσοι, όλοι χρειάζονται ιδιαίτερη προσοχή, αυτοί τουλάχιστον που διαφέρουν για διάφορους λόγους, είτε ως προς την φυλή, τη θρησκεία, την καταγωγή... εεε... απ' τα... απ' τους υπόλοιπους ανθρώπους και εν προκειμένω τα παιδιά που έχουμε στα σχολεία μας και είναι «διαφορετικά» απ' τ' άλλα παιδιά... ο σκοπός μας δεν πρέπει να είναι να τα κάνουμε ίδια με τα άλλα παιδιά, αλλά να τα βοηθήσουμε να λειτουργήσουν και να αναπτυχθούν αυτόνομα, μ' όλες τις «ιδιαιτερότητες» που έχουν, όχι με την αρνητική έννοια, αλλά με την έννοια ότι είναι... ότι έχουν διαφορετική καταγωγή και διαφορετικούς πολιτιστικούς παράγοντες που έχουν διαμορφώσει την προσωπικότητά τους, να μπορέσουμε να τα κάνουμε λειτουργικά μέλη της κοινωνίας που ζουν, αλλά πάντα όχι με εξαναγκασμό αλλά προτείνοντας σ... και στα άλλα παιδιά και σ' αυτά τα παιδιά λύσεις και ιδέες για να μπορούν να συνυπάρχουν.

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για την κατάταξη κάποιου ως διαφορετικού;

Όχι. Ε... δυστυχώς δεν έχει φτάσει ακόμη η επιστημονική έρευνα, αλλά και η στάση των εκπαιδευτικών, σε τέτοιο βαθμό, σε τέτοιο επίπεδο η ενημέρωση, η πληροφόρηση, ώστε να μπορούμε να έχουμε αντικειμενικούς παράγοντες, στην πράξη εννοώ, θεωρητικά υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες. Στη θεωρία πολλά έχω διαβάσει, πολλά έχω μάθει, αλλά εγώ μιλώντας για την πράξη, λειτουργικά στα σχολεία με 26 χρόνια εμπειρίας, έχω να πω ότι οι παράγοντες που εφαρμόζονται στην πράξη σε σχέση με τέτοια παιδιά, κάθε παιδιά... κάθε παιδί που αποκλίνει απ' το λεγόμενο «μέσο όρο», εεε... δεν είναι αντικειμενικοί. Κυριαρχούν οι υποκειμενικοί παράγοντες.

Σε ό,τι αφορά το θεωρητικό κομμάτι;

Υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες, βεβαίως. Υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για να κατατάξεις κάποιο παιδί σαν διαφορετικό. Στην βιβλιογραφία υπάρχουν.

Εσείς ποιο θα... ποιους θα προτείνατε... απ' αυτά που έχετε διαβάσει;

Την... την καταγωγή, τη γλώσσα, τη θρησκεία...

Κατάλαβα. Ωραία. Την έννοια της ταυτότητας, τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε;

Την έννοια της ταυτότητας... μιλάμε για το παιδί ή για κάποιον ενήλικα;

Και γενικότερα...

Γενικότερα... όλα αυτά τα στοιχεία που προσδιορίζουν... το «Εγώ» ενός ατόμου σε σχέση με το... με τους άλλους ανθρώπους. Δηλαδή, τι 'ναι αυτά που διαμορφώνουν την προσωπικότητά του: η γλώσσα, η καταγωγή, η θρησκεία, οι πολιτιστικές του καταβολές, εεε, το πώς λειτουργεί... ο ίδιος ως άτομο σε σχέση με τους άλλους, το πώς αυτός προσδιορίζει τον εαυτό του σε σχέση με τους άλλους, το πώς οι άλλοι βλέπουν αυτό το άτομο... Είναι πολλοί οι παράγοντες, δεν μπορώ αυτή τη στιγμή να τους...

Ναι, ναι...

...θυμηθώ όλους...

Ε, η διαφορετική ταυτότητα με ποια χαρακτηριστικά πιστεύετε ότι εντοπίζεται;

Έχουμε συνηθίσει, δεν λέω εγώ προσωπικά, εννοώ γενικότερα, να θεωρούμε ως διαφορετικό καθετί που αποκλίνει από αυτό που εμείς θεωρούμε ως «φυσιολογικό» (εντός εισαγωγικών πάντα). Διαφορετικός ταυτότητα είναι κάποιος άνθρωπος, ας πούμε, που... εν προκειμένω για παιδιά, που... και μιλώντας για αλλοδαπούς απ' ό,τι βλέπω εδώ στο ερωτηματολόγιο, που έχουν άλλη γλώσσα, άλλη θρησκεία, άλλη κουλτούρα ή άλλη... εθνική καταγωγή ή άλλη... και κοινωνικά μπορούμε να το πάρουμε, που ανήκουν σ' άλλη τάξη από τους περισσότερους ανθρώπους που μένουν σε μια περιοχή... ή που έχουν άλλο εισόδημα... πολλά μπορεί ν' αναφέρει κανείς.

Ωραία. Η πολιτισμική διαφορά σε ποιους όρους, σε ποια χαρακτηριστικά θεωρείτε ότι στηρίζεται;

Πολιτισμική διαφορά... στην κουλτούρα, στη γλώσσα, στην... στον τρόπο σκέψης, στην καθημερινή λειτουργία, στις αντιδράσεις, στα ερεθίσματα, στη θρησκεία, στο φύλο, στη καταγωγή, εεε... στον τρόπο που... στα ήθη και στα έθιμα, στον τρόπο που αντιμετωπίζει ο καθένας, εεε, τον κόσμο που ζει... πολλά.

Ωραία. Ε, τώρα, αν υποθέσουμε και περιορίσουμε την πολιτισμική διαφορά σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική

ετερότητα, ε, ποια απ' αυτές θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας, αν θεωρείτε κάποια απ' αυτές;

Όλες είναι σημαντικές, αλλά ανάλογα με την εποχή που ζει κανείς και με το χώρο ή τη χώρα που ζει, αυτά άλλοτε έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη σημασία. Θεωρώ ότι στις μέρες μας αυτό που κυρίως, και σε σχέση με τα πρόσφατα γεγονότα με τους... μετανάστες που έχουν έρθει στην Ελλάδα και τους πρόσφυγες, αυτό που κυρίως κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία αυτή τη στιγμή είναι η θρησκευτική ετερότητα. Για μένα προσωπικά, είναι η... κανένα από αυτά τα τέσσερα στοιχεία, για μένα ως κυρίαρχο, ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας, εγώ θεωρώ τον τρόπο που κανείς ολοκληρώνει την προσωπικότητά του και τους παράγοντες που τον διαμορφώνουν σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία που ζει.

Άρα, από τις παραπάνω που αναφέρθηκαν, πιστεύετε ότι κάποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες;

Στις μέρες μας, ξαναλέω πολύ συγκεκριμένα, στον τόπο και στη χώρα που ζούμε σήμερα το 2016, θεωρώ τη θρησκευτική ετερότητα ως πιο σημαντική. Για την πλειοψηφία του κόσμου.

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι οι διάφορες εθνικές ομάδες, ή θρησκευτικές, έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας;

Ζούμε στην εποχή της παγκοσμιοποίησης που όλα αυτά βλέπουμε, παρατηρούμε γύρω μας, ότι τείνουν να εξαλειφθούν αυτές οι διαφορές ή να υπερτονιστούν ανάλογα με τα συμφέροντα που έχουν όλοι αυτοί που θέλουν να κερδίσουν, με διάφορους τρόπους, από τις διαφορές μεταξύ των εθνικών ή θρησκευτικών ομάδων. Εεε... εν προκειμένω, θεωρώ ότι δεν έχουν κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης ή ομιλίας. Αυτό έχει... έχουν... πρακτικά διαφορετικό τρόπο ζωής, σκέψης και ομιλίας, αλλά αυτό οφείλεται σε παράγοντες εθνικούς, ιστορικούς, σε διάφορους παράγοντες, αλλά δεν πρέπει κατ' ανάγκη να έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής. Ο καθένας έχει δικαίωμα να ζήσει τη ζωή του, όπως θέλει, σ' όποιο τόπο... σ' όποιο τόπο και μ' όποιο τρόπο θέλει και οι άλλοι δεν πρέπει να ενοχλούνται απ' αυτό. Εφόσον, βέβαια, γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα όλων.

Ε, θεωρείτε ότι μια συγκεκριμένη εθνική ή εθνοτική ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο;

Στην ερώτηση 18... εεε... όχι, κάθε εθνική ομάδα έχει δικαίωμα να συμπεριφέρεται μ' έναν ορισμένο τρόπο, όχι αναγκαστικά, γιατί αυτό είναι το φυσιολογικό. Δεν μπορεί όλοι να φέρονται και να συμπεριφέρονται με τον ίδιο τρόπο, ούτε να σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο ούτε σκοπός είναι... είτε της Παιδείας, που εμείς... στην οποία εμείς λειτουργούμε, είτε γενικότερα της κοινωνίας, δεν πρέπει να 'ναι να ομογενοποιήσει όλους τους ανθρώπους. Αυτό δεν γίνεται, δεν είναι σωστό να γίνει. Ο καθένας έχει δικαίωμα να συμπεριφέρεται και να σκέφτεται όπως θέλει, εφόσον γίνονται σεβαστά τα δικαιώματα όλων, στην κοινωνία που ζούμε. Πρέπει να υπάρχει αμοιβαιότητα σ' αυτά... κι ανοχή.

Οι πολιτισμικές διαφορές θεωρείτε ότι είναι εγγενείς στα άτομα ή... μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;

Κοινωνικές κατασκευές.

Εεε, δηλαδή η γνώμη σας για τη σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής, ποια είναι;

Για ιστορικούς, πολιτιστικούς, πολιτισμικούς λόγους, για λόγους κλίματος μιας περιοχής, για πολλούς λόγους και για πολλούς παράγοντες έχει διαμορφωθεί μια πολιτισμική ταυτότητα σε κάθε λαό, σε κάθε εθνική ή εθνοτική ή θρησκευτική ομάδα. Από κει και πέρα, εεε, οι άλλοι, που δεν ανήκουν σ' αυτήν την ομάδα, πάντα βλέπουν μια ομάδα με άλλο μάτι, διαφορετικά. Εεε, θεωρώ ότι η πολιτισμική ταυτότητα και η κοινωνική κατασκευή είναι αλληλένδετες, η μία επηρεάζει την άλλη... σ' ένα βαθμό. Αλλά αυτό που, κυρίως, κυριαρχεί είναι ότι η πολιτισμική ταυτότητα των άλλων, εκτός απ' την κοινωνική κατασκευή, δηλαδή τον τρόπο που οι άλλοι βλέπουν την πολιτισμική ταυτότητα, εεε, κάποιου, η πολιτισμική ταυτότητα, εε, είναι διαφορετική απ' τη φύση της.

Θεωρείτε ότι ένας άνθρωπος είναι αναγκαστικά καθηλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα ή μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών;

Εεε, μπορεί να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων, έτσι πρέπει να γίνεται κατά τη γνώμη μου, αλλά υπ... αλλά οι άλλοι που δεν ανήκουν σ' αυτήν την πολιτισμική ταυτότητα, τους συμφέρει, τους βολεύει, για διάφορους λόγους, κάποιος να είναι καθηλωμένος σε μια πολιτισμική ταυτότητα, γιατί αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντα των άλλων, που δεν ανήκουν σ' αυτήν την ταυτότητα. Πολλές φορές κι αυτών που ανήκουν

σ' αυτήν την ταυτότητα και θέλουν να 'ναι οι αρχηγοί αυτής της ομάδας, που έχει αυτήν την ταυτότητα.

Σε ποιους παράγοντες πιστεύετε ότι οφείλετε το ότι μια κυρίαρχη ομάδα, εεε, δεν θέλει αυτήν την κινητικότητα αλλά τη σταθερότητα πάνω στην πολιτισμική ταυτότητα;

Πρώτα για οικονομι... πρώτα για οικονομικούς λόγους και μετά για λόγους εξουσίας.

Επιβολής στην ουσία δηλαδή...

Επιβολής, ναι.

Ωραία. Οι...

Και ελέγχου. Επιβολής και ελέγχου.

Οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές, ε, θα πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Βεβαίως, γιατί αυτά διαμορφώνουν την ταυτότητα που έχουν, αλλά θα πρέπει να τα συνδυάζουν, να είναι ανοιχτοί και οι ίδιοι αλλά και οι οικογένειές τους, ανοιχτοί στον τόπο που έρχονται, που ζουν, ώστε και από τις δύο καταγωγές, και απ' τ... μάλλον, κι απ' τους δυο τομείς, από την καταγωγή τους, απ' τη μια πλευρά, και απ' το νέο τόπο που ζουν, απ' την άλλη, να παίρνουν σαν τις μέλισσες, ό,τι το καλύτερο έχει να τους προσφέρει το καθένα και να μπορούν να τα συνδυάσουν δημιουργικά.

Οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουνε από αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θεωρείτε ότι πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Θα πρέπει να διατηρούνται και παράλληλα να εντάσσονται, εε, δημιουργικά στη νέα ομάδα, αυτό που λέγαμε και πριν, δηλαδή να παίρνουν ό,τι καλό έχει να δώσει και η δική τους ταυτότητα και η ταυτότητα της ομάδας στην οποία... της χώρας στην οποία έρχονται. Να μπορούν να κάνουν συνδυασμό. Και θα πρέπει η πολιτεία στο μέρος που πάνε να τους βοηθήσει να κρατήσουν την ταυτότητά τους και παράλληλα να μπορούν να εντάσσονται δημιουργικά στη νέα κοινωνία.

Ωραία. Ε, ο ρόλος του διαλόγου, τώρα, στην προσπάθεια της ειρηνικής συνύπαρξης των διαφόρων πολιτισμών ποιος θεωρείτε ότι είναι;

Είναι σημαντικός ο ρόλος του διαλόγου, θα πρέπει να γίνεται διάλογος αλλά διάλογος πραγματικός, όπου εκεί ο καθένας θ' ακούει τον άλλον και δεν θα σκέφτεται τι έχει αυτός να πει ή τι αυτός θέλει να επιβάλει στον άλλον.

Ο ρόλος του διαλόγου μέσα στη σχολική τάξη;

Πολύ σημαντικός. Πολύ σημαντικός, με την έννοια ότι θα πρέπει τα παιδιά από πολύ μικρά, απ' το νηπιαγωγείο θα 'λεγα, ίσως και πιο πριν, να μάθουν να ακούν, γιατί διάλογος χωρίς να ξέρεις να ακούς δεν υπάρχει.

Ωραία. Εε, τώρα, πιστεύετε ότι ο άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από τη γνωριμία και την επικοινωνία με τον διαφορετικό Άλλο;

Εννοείται. Φυσικά. Γιατί ο εαυτός μου είναι εαυτός μου, γιατί; Γιατί εγώ διαφέρω σε κάτι από κάποιον άλλον. Πώς θα προσδιορίσω εγώ τον εαυτό μου άμα ο άλλος είναι ίδιος με μένα; Δεν υπάρχει εαυτός όταν ο άλλος είναι σαν κι εσένα. Εαυτός δεν είναι μόνο το σώμα, η ψυχή. Είναι ο τρόπος σκέψης, είναι η καθημερινή λειτουργία, είναι χίλια δυο πράγματα. Είναι οι πεποιθήσεις, οι ιδέες, όλα αυτά που κουβαλάς.

Πρέπει, δηλαδή, να καταλάβουμε όλοι τη σημαντικότητα που έχει η διαφορετικότητα στο να προσδιορίσουμε τον ίδιο μας τον εαυτό...

Το σημαντικό θα μπορούσε να ήταν, μέσα από βιωματική επιμόρφωση, θα το 'λεγα έτσι, από βιωματικά εργαστήρια, να μπορεί κάποιος να μπει, έστω και για λίγο, στη θέση του άλλου, να ζήσει τον άλλον για να μπορέσει να τον καταλάβει. Δεν μπορείς να τον καταλάβεις τον άλλον μόνο και μόνο έχοντάς τον απέναντί σου. Δεν αρκεί αυτό. Θα πρέπει να μπεις για λίγο στο τι περνάει ο άλλος, στο ρόλο του άλλου, στο πώς βιώνει ο άλλος την καθημερινότητά του, όσο γίνεται με τις διάφορες τεχνικές που υπάρχουν είτε στην ψυχολογία είτε στις μοντέρνες επιστήμες, ώστε μπορείς... ώστε να μπορείς καλύτερα να καταλάβεις τον άλλον.

Η αλλαγή της κοινωνίας θεωρείτε ότι μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο;

Δεν αρκεί ο διάλογος, είναι όμως ένα σημαντικό βήμα.

Τι άλλο πιστεύετε χρειάζεται;

Χρειάζεται Παιδεία, κατ' αρχήν. Χρειάζονται χρήματα να δημιουργηθούν δομές και να δημιουργηθούν, εεε... όλα εκείνα τα στοιχεία που μπορούν να βοηθήσουν στ... ώστε

όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να ζουν καλύτερα, εεε... χρειάζεται καθημερινή πρακτική και λειτουργία αντιρατσιστική... του καθενός στην κοινωνία, χρειάζεται, βασικά, ο καθένας να αλλάξει... να είναι διατεθειμένος να αλλάξει τον εαυτό του. Δεν μπορεί να αλλάξει η κοινωνία, αν ο καθένας δεν αλλάξει ένα μικρό κομμάτι στον εαυτό του.

Ωραία. Τώρα, σε διάφορες επιμορφώσεις που έχετε πάρει μέρος, έχετε έρθει σε επαφή με την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής;

Έχει περάσει πολύ καιρός από τότε, δεν τα θυμάμαι και καλά, αλλά ναι.

Ωραία. Ε, η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο» ή «αναμορφωτή διανοούμενο», με την έννοια ότι είναι υπεύθυνος να διαμορφώσει ολοκληρωμένες προσωπικότητες, με σκοπό τα παιδιά...

Τώρα το θυμάμαι, ναι...

...να αλλάξουν την κοινωνία στο μέλλον...

Ναι, ναι... ωραία.

Εσάς πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου;

Ο δάσκαλος έχει πολλούς ρόλους. Είναι ένας από τους ρόλους που μπορεί και καλείται να παίζει, αλλά... αυτό για να μπορέσει κάποιος να το κάνει, πέρα απ' την προσωπικότητα του ίδιου του ατόμου, του ίδιου του εκπαιδευτικού, έχει σχέση και με το ευρύτερο πλαίσιο της Παιδείας, δηλαδή, εε, πόσα χρήματα διατίθενται για επιμορφώσεις, για ημερίδες, για συνέδρια, πόσος χρόνος διαθέσιμος υπάρχει, πότε γίνονται αυτές οι επιμορφώσεις, από ποιον γίνονται, ποιος είναι επιμορφωτής, εε, είναι... είναι... είναι πολλοί παράγοντες που παίζουν ρόλο για να γίνει μια σωστή επιμόρφωση. Αλλά σίγουρα υπάρχει έλλειψη και επιμορφώσεων και ημερίδων και συνεδρίων στο συγκεκριμένο αντικείμενο της Κριτικής Παιδαγωγικής.

Εεε, τα καθήκοντα που έχει ο δάσκαλος ως δημόσιος διανοούμενος, τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης ποια θεωρείτε ότι είναι;

Δεν μπορώ ν' απαντήσω έτσι εύκολα σ' αυτήν την ερώτηση, είναι μια δύσκολη ερώτηση για να την απαντήσει κανείς, εε, θεωρώ να... να είναι δάσκαλος και εκτός σχολείου, με την έννοια ότι θα πρέπει με τον χαρακτήρα του, με τη συμπεριφορά του, με την όλη του

λειτουργία να δίνει το παράδειγμα, όχι μόνο για τους μαθητές του αλλά και ευρύτερα για την κοινωνία.

Ωραία.

Και να... βασικά ν' ανοίγει δρόμους, να είναι πρωτοπόρος σε όλους τους τομείς. Και στο θέμα... στις δημόσιες συζητήσεις για διάφορα θέματα, έτσι; Να μην είναι εμπαθής, να εκφράζει την άποψή του ελεύθερα, χωρίς περιορισμούς και, βασικά, να προτείνει λύσεις, αν μπορεί... στα διάφορα θέματα.

Ε, θεωρείτε ότι έχει κάποια «υποχρέωση» ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του;

Βεβαίως κι έχει υποχρέωση. Ο δάσκαλος θα πρέπει να δίνει τον καλύτερό του αυτό κάθε μέρα, όχι τόσο διδακτικά... όλο... όχι... αλλά περισσότερο ως προσωπικότητα, ως αυτό που είναι, ως το Είναι του, ως όλη του η παρουσία, καθημερινή, η συμπεριφορά του, οι τρόποι του, εε, η στάση του σε διάφορα ζητήματα. Θα πρέπει να είναι αυτό που λέω το παράδειγμα για τους μαθητές. Δεν μπορεί να είναι τέλειος, το καταλαβαίνω αυτό, εννοείται, κανένας δεν είναι τέλειος, θα πρέπει με τις ατέλειές του, να δείχνει στους μαθητές ότι προσπαθεί για το καλύτερο. Δεν χρειάζεται ο δάσκαλος να είναι ο τέλειος άνθρωπος, δεν μπορεί κανείς να είναι ο τέλειος άνθρωπος, αλλά θα πρέπει να βάλει τους μαθητές τους σε ένα τρόπο σκέψης, σε ένα τρόπο λειτουργίας ώστε να προσπαθούν συνέχεια για το καλύτερο, και απέναντι στον εαυτό τους απέναντι στην οικογένειά τους και απέναντι στην κοινωνία.

Η υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στην κοινωνία;

Υποχρέωση του δασκάλου απέναντι στην κοινωνία είναι αυτό που είπα και πριν: να λέει ελεύθερα τη γνώμη του σε όλα τα θέματα που απασχολούν ευρύτερα την κοινωνία, να συμμετέχει ενεργά στις διάφορες κοινωνικές δράσεις, ε, στις διάφορες δραστηριότητες που γίνονται... και γενικά να αποτελεί σημείο αναφοράς με τη στάση του και τη συμπεριφορά του, για τους άλλους.

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.14)

Ε, λοιπόν, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Έχω τελειώσει τη διετή Ακαδημία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

Ε, δουλεύω 26 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Ναι.

Ε, ως υποκείμενο ή ως ερευνήτρια;

Ως υποκείμενο.

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει κατά καιρούς έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, εδώ και πολλά χρόνια ε... έχω έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές.

Ε, ποιες δυσκολίες έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν αυτά τα παιδιά;

Τα παιδιά αυτά αντιμετωπίζουν αρκετά μεγάλη... μεγ... ε... μεγάλα προβλήματα, εε, και το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν είναι το πρόβλημα της απόρριψης από τους συμμαθητές τους. Εεε... και του ρατσισμού επίσης. Ε, υπάρχει δυσκολία στην ένταξη στη μαθητική κοινότητα και μαθησιακές δυσκολίες.

Δυσκολία ένταξης στη μαθησιακή κοινότητα για ποιον λόγο;

Ε, λόγω της γλώσσας.

Δεν κατέχουν καλά...

Το κυριότερο, ναι, το κυριότερο. Και είναι και φυσικό, όμως, έτσι;

Αυτό συμβαίνει σε όλα τα παιδιά ή αυτά που έρχονται σε μεγάλη ηλικία;

Εεε... αυτά που έρχονται σε μεγάλη ηλικία αντιμετωπίζουν σίγουρα μεγαλύτερο πρόβλημα απ' ό,τι τα μικρότερα, τα οποία, εεε, εντάσσονται στην πρώτη τάξη και μαζί

με τα υπόλοιπα παιδιά μαζί... μαθαίνουνε την ελληνική γλώσσα. Αλλά και πάλι και εκεί υπάρχει ένα πρόβλημα, διότι δεν είναι μητρική η γλώσσα.

Ναι. Ε, αυτές τις δυσκολίες εσείς πώς τις αντιμετωπίσατε;

Εεε, αυτές τις δυσκολίες τις αντιμετωπίζουμε όσο το δυνατόν μπορούμε, ένα... να δώσουμε, δηλαδή, περισσότερα, δίνουμε περισσότερο τον εαυτό μας στα παιδιά αυτά, εεε, προσπαθούμε, εε, να τα ομαδοποιήσουμε με τα υπόλοιπα παιδιά, έτσι ώστε να μην υ... υπάρχει απόρριψη.

Ωραία. Ε, κατά τη διδασκαλία...

Και να βοηθηθούν και στη γλώσσα, έτσι; Γιατί το ένα με το άλλο βοηθάνε... βοηθιούνται και στη γλώσσα.

Ωραία. Κατά τη διδασκαλία σας αντιμετωπίσατε προβλήματα;

Εεε... ναι, αλλά όχι ιδιαίτερα μεγάλα προβλήματα.

Τι είδους ήταν τα προβλήματα που αντιμετωπίζατε;

Ε, περισσότερο το ότι δεν μαθαίνουνε, δεν μπορούν να μάθουν με τον ίδιο γρήγορο ρυθμό όπως τα υπόλοιπα παιδιά.

Και πώς το αντιμετωπίσατε αυτό;

Προσπαθώντας, εεε, δημιουργώντας ομάδες, τα υπόλοιπα παιδιά να βοηθάνε τα παιδιά αυτά που έχουν πρόβλημα, εεε, με τη δικιά μου βοήθεια, να έρχομαι κοντά στο παιδί και πολλά άλλα.

Ωραία. Ε, για τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε αισθανόσασταν σίγουρη ή ήτανε περισσότερο εμπειρικές;

Εεε... περισσότερο πιστεύω ότι είναι εμπειρικές, γιατί... η εμπειρία θεωρώ ότι είναι πολύ σημαντική σ' έναν εκπαιδευτικό. Δηλαδή, κάθε χρόνος που περνάει κι ο εκπαιδευτικός ο ίδιος μαθαίνει απ' τα παιδιά. Παίρνει γνώση, δηλαδή, από τα παιδιά.

Ναι. Ωραία. Ε, η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Εγώ είμαι υπέρ της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Εε, πιστεύω ότι πρέπει όλοι να αφογκραστούμε τον... τον παλμό της καινούριας πραγματικότητας και να

μετεξελιζουμε το σχολείο σ' ένα διαπολιτισμικό σχολείο το οποίο θα είναι ανοιχτό σε όλες τις κοινωνίες.

Ωραία. Ε, θα σας ενδιέφερε να επιμορφωθείτε επιπλέον πάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Σίγουρα... σίγουρα θα με ενδιέφερε, γιατί η μετεκπαίδευση σίγουρα βοηθάει... πολύ, πολύ, πάρα πολύ.

Ωραία. Ε, τώρα, πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ετερότητας;

Εεε... για μένα, όλοι οι άνθρωποι στον πλανήτη είναι ίδιοι. Θεωρώ ότι όλοι οι άνθρωποι έχουμε τα ίδια δικαιώματα, έχουμε τα ίδια αισθήματα, είμαστε... είμαστε βασικά το ίδιο... όλοι οι άνθρωποι. Εεε... το μόνο που μπορεί να διαφέρει στους ανθρώπους είναι η γλώσσα, εεε, και η θρησκεία, μπορώ να πω, εεε, και οι παραδόσεις τους. Αλλά όλα αυτά τα διαφορετικά βοηθάνε και εμάς τους υπόλοιπους, γιατί παίρνουμε γνώση μεχρ... με... μέσα απ' τους ανθρώπους αυτούς.

Ε, θεωρείτε ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για να κατατάξουμε κάποιον ως διαφορετικό;

Εεε... πιστεύω ότι μπορεί να παίζει ρόλο και η οικογένεια σ' αυτό, ότι ένας σημαντικό παράγοντας, ας πούμε, που... εεε... που βοηθάει στο να... αισθάνονται τα παιδιά, εεε, να αισθάνονται αυτό το ρατσισμό απέναντι στα υπόλοιπα παιδιά προέρχεται και μέσα από την κο... οικογένεια, αρχικά, και κατά δεύτερο λόγο... ρόλο... ε, λόγο, από το σχολείο.

Από το σχολείο με ποιον τρόπο;

Ε, από το σχολείο γιατί τα ίδια τα παιδιά, τα ίδια τα παιδιά συμπεριφέρονται ανάλογα στο... στα παιδιά αυτά που... έχουν άλλη... μιλούν την άλλη... διαφορετική γλώσσα.

Ωραία. Ε, τώρα, πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια της ταυτότητας;

Ο κάθε λαός πιστεύω ότι αντιμετωπίζει και μια ταυτότητα. Αυτή η ταυτότητα είναι η γλώσσα, η παράδοση, τα ήθη και τα έθιμα. Για μένα αυτή είναι η ταυτότητα του καθενός.

Εε, ωραία. Τώρα, δηλαδή τη διαφορετική ταυτότητα πώς την προσδιορίζετε; Με ποια χαρακτηριστικά;

Τη διαφορετική ταυτότητα; Διαφορετική ταυτότητα τη θε... εεε, με τη γλώσσα και τη... την παράδοση και τη θρησκεία. Αυτή είναι η διαφορετική ταυτότητα για μένα.

Λέτε παράδοση. Την παράδοση πώς την προσδιορίζετε ακριβώς;

Ε, την παράδοση την παρα... ότι ο κάθε λαός έχει τη δικιά του παράδοση, διαφορετικά ήθη και έθιμα, διαφορετικές συνήθειες, εεε... τα οποία όταν βρεθούν σε μια άλλη, ξένη γλώσσα, τους και... ξένη χώρα, όπως κι εμείς οι ίδιοι όταν βρεθούμε σε μια ξένη χώρα και αναγκαστούμε να μείνουμε εκεί, θα πρέπει, δηλαδή, να τ' αφομοιώσουμε, εε, κι εμείς, εεε, τις δικές τους συνήθειες. Ουσιαστικά πιστεύω είναι οι συνήθειες του κάθε λαού, του κάθε τόπου.

Κατάλαβα. Ωραία. Ε, τώρα, σε ποιους όρους θεωρείτε ότι στηρίζεται η πολιτισμική διαφορά;

Η πολιτισμική διαφορά σε ποιους όρους στηρίζεται... Εεε... θεωρώ ότι πολύ βασικός είναι, για μένα είναι και ο διαφορετικός τρόπος ζωής. Δηλαδή τα... διαφορετικά μαθαίνει να ζει ένας λαός σε μια κοινωνία, διαφορετικά μαθαίνει να ζει ένας άλλος λαός σε μια άλλη κοινωνία. Εε, και τελικά πρέπει κάποια στιγμή δηλαδή αυτές οι κοινωνίες να συνυ... να συνυπ... να συνυπάρξουν.

Ωραία. Τώρα, αν υποθέσουμε ότι η πολιτισμική διαφορά υπάρχει σε περιπτώσεις που παρατηρούμε εθνική, εθνοτική, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα, εσείς ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας;

Τη γλωσσική και τη θρησκευτική.

Ωραία. Ε, κατά τη γνώμη σας, καθορίζει κάποια περισσότερο τις άλλες;

Η γλώσσα θεωρώ...

Ωραία. Ε, πιστεύετε ότι οι διάφορες εθνικές ή εθνοτικές ομάδες έχουνε κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας;

Ναι, θεωρώ ότι έχουνε διαφορετικό.

Ε, δηλαδή πιστεύετε ότι μια συγκεκριμένη εθνική ή εθνοτική ομάδα θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά μ' έναν ορισμένο τρόπο;

Εεε, όχι, δεν θεωρώ ότι θα σκέφτεται μ' έναν ορισμένο τρόπο. Πιστεύω ότι μπορεί ο τρόπος να... να αλλάζει, ο τρόπος σκέψης.

Αλλάζει ανάλογα με το... τι;

Εεε... ανάλογα και με το πού ζούνε, πού ζει ο κάθε άνθρωπος... και πώς ζει.

Ωραία. Οι πολιτισμικές διαφορές, τώρα, πιστεύετε ότι είναι εγγενείς στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινωνικές κατασκευές;

Πιστεύω ότι είναι κοινωνικές καταβ... κατασκευές.

Ωραία. Κατά τη γνώμη σας, δηλαδή, η σχέση της πολιτισμικής ταυτότητας με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής ποια είναι;

Εεε... θεωρώ ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν τα ίδια δικαιώματα και τα ίδια πιστεύω. Η ταυτότητα του καθενός δεν μπορεί ν' αλλάζει, όμως πρέπει να επωμιστούμε όλοι το χρέος και να διαμορφώσουμε πολίτες ανεξάρτητους και δημοκρατικά ικανούς, να μπορούν να επιβιώσουν στις ανοιχτές κοινωνίες.

Ωραία. Ε, επομένως, από τη στιγμή που πρέπει να προσαρμοστούν οι άνθρωποι, ε, πρόκειται, η πολιτισμική ταυτότητα, να μιλάμε για ένα κοινωνικό κατασκεύασμα στην ουσία...

Ναι...

Ωραία. Ε, ένας άνθρωπος θεωρείτε ότι είναι αναγκαστικά καθλωμένος σε μία πολιτισμική ταυτότητα στη διάρκεια της ζωής του ή μπορεί να κινείται και μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Ε, πιστεύω ότι μπορεί να κινείται και μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων.

Ωραία. Τώρα, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές πιστεύετε ότι θα πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους;

Ε, ναι, θεωρώ ότι κανείς δεν πρέπει ν' αφήσει τα πολιτιστικά στοιχεία του έθνους του... και να... αλλά πρέπει να τα διατ... διατηρήσει.

Ωραία. Αυτό θα βοηθήσει γενικότερα και στην εκπαιδευτική διαδικασία ή μόνο κοινωνικά;

Εε, αυτό θα βοηθήσει σίγουρα και στην εκπαιδευτική... διαδικασία.

Ο εκπαιδευτικός μπορεί έτσι όπως είναι τώρα το σχολείο να αξιοποιήσει τα πολιτισμικά στ... τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία των... «διαφορετικών» μαθητών;

Εεε... έτσι όπως είναι σήμερα είναι λίγο δύσκολο, αλλά όλοι οι εκπαιδευ... ε, όχι όλοι, πολλοί εκπαιδευτικοί προσπαθούν, δηλαδή, να διατηρηθούν αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία του κάθε λαού γιατί, εεε, θεωρώ ότι μέσα απ' αυτά, εεε, όλοι οι υπόλοιποι λαοί παίρνουνε γνώση για τους υπόλοιπους λαούς. Παίρνουνε γνώση για τις... για τα ήθη, για τα έθιμα, για τις παραδόσεις...

Κατάλαβα.

Και θεωρώ ότι μπορεί το σχολείο, δηλαδή, να... να βοηθήσει σ' αυτό το... τομέα.

Ωραία. Ε, θεωρείτε ότι οι συλλογικές ταυτότητες που διαφέρουν απ' αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας θα πρέπει να διατηρούνται, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό;

Ναι, να... θα πρέπει να διατηρούνται.

Ωραία. Τώρα, ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια ειρηνικής συνύπαρξης των διαφορετικών πολιτισμών;

Ο ρόλος του διαλόγου είναι πολύ σημαντικός για την κατανόηση της ισότητας μεταξύ των λαών, εεε, που πρέπει να είναι αρχή... βασικά στην κάθε οικογένεια... στην κάθε οικογένεια, ναι... και στο σχολείο.

Ωραία. Ε, ο ρόλος του διαλόγου, δηλαδή, μέσα στη σχολική τάξη ποιος είναι;

Ο διάλογος μέσα στην τάξη και η ομαδικότητα είναι πάρα πολύ σημαντική, γιατί έτσι μπορούμε να διαμορφώσουμε ανοιχτές κοινωνίες και δημοκρατικές αξίες.

Ε, ο άνθρωπος πιστεύετε μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον διαφορετικό Άλλο μέσα από την επικοινωνία μαζί του;

Ναι, ναι, πιστεύω ότι μπορεί.

Ε, να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από την επικοινωνία και τη γνωριμία με τον διαφορετικό;

Και τον εαυτό του μπορεί να... σίγουρα να... γνωρίσει καλύτερα μέσα από το διαφορετικό.

Ωραία.

Και να γίνει και καλύτερος άνθρωπος ουσιαστικά.

Η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από το διάλογο;

Ναι, θεωρώ πως μπορεί να επε... να επέλθει μέσα από το διάλογο.

Ωραία. Τώρα, σε διάφορες ημερίδες που έχετε συμμετάσχει, είτε... στην...

Ναι...

...με την αυτομόρφωσή σας ενδεχομένως να έχετε έρθει σε επαφή με την έννοια και τους όρους της Κριτικής Παιδαγωγικής. Ποια είναι η άποψή σας για τη συγκεκριμένη παιδαγωγική «σχολή»;

Εεε... θετ... θεωρώ ότι... εεε... η Κριτική Παιδαγωγική για μένα έχει θετικά στοιχεία. Εεε... πιστεύω πως αν εφαρμοστεί στα σχολεία, η εκπαίδευση θ' αλλάξει ριζικά και θα διαμορφωθεί σ' ένα σχολείο ανοιχτό προς όλες τις κοινωνίες.

Ε, ποια στοιχεία πιστεύετε, δηλαδή, ότι έχει η Κριτική Παιδαγωγική που μπορεί να οδηγήσουν προς αυτήν την κατεύθυνση;

Εεε, ο δάσκαλος για μένα, εεε... είναι σφαιρικά, περισσότερο σφαιρικά μορφωμένος. Εεε... έχει δηλαδή σφαιρικές γνώσεις, περισσότερες, δέχεται το διαφορετικό, έχει έρθει σε επαφή με διαφορετικούς λαούς, εεε... και θεωρείται για μένα ο «διανοούμενος δάσκαλος» που λέμε...

Μάλιστα. Εεε... η Κριτική Παιδαγωγική ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο διανοούμενο»...

Ναι...

...ή «αναμορφωτή διανοούμενο»...

Ναι...

...Εσάς αυτή η αντιστοίχιση του δασκάλου ως διανοούμενου πώς σας φαίνεται;

Το θεωρώ... θεωρώ ότι ο διανοούμενος δάσκαλος έχει πιο ανοιχτό μυαλό και μια πολιτισμική συνείδηση που είναι απαραίτητη για την επιβίωση και την εξέλιξη της ζωής. Ο διανοούμενος δάσκαλος, για μένα, σέβεται τη διαφορετικότητα, γιατί θεωρεί ότι η ποικιλομορφία και όχι η ομοιομορφία, η διαφωνία και όχι η ομοφωνία, η αλλαγή και όχι η ακινησία, όλα αυτά οδηγούν στην πρόοδο και στην εξέλιξη του κάθε λαού.

Ε, ποια καθήκοντα θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος ως «δημόσιος διανοούμενος», τόσο εντός όσο κι εκτός της τάξης;

Εεε, το πιο σημαντικό για μένα καθήκον του διανοούμενου δασκάλου... και του κάθε δασκάλου, όχι μόνο του διανοούμενου, έτσι; Είναι να διδάξει το διάλογο, που για μένα είναι το δημοκρο... δημοκρατικότερο μέσο επίλυσης όλων των προβλημάτων. Εεε... να δώσει έμφαση στ' ανθρώπινα δικαιώματα, να προωθήσει τη συνεργασία μεταξύ των λαών με βασικές αρχές την εκπαίδευση για... έτσι ώστε να βοηθηθεί η αλληλεγγύη κι ο διαπολιτισμικός σεβασμός.

Ωραία. Ε, εκτός της τάξης;

Ε, και εκτός της τάξης πιστεύω ότι... εεε... πάλι βοηθώντας δηλαδή, με την αλληλεγγύη του, εεε... με τον διάλογο που θα κάνει πιστεύω ότι θα βοηθήσει.

Με το γενικότερο παράδειγμά του...

Ναι, με το γενικότερο παράδειγμά του...

...απ' ό,τι καταλαβαίνω...

...μπράβο, ναι...

Ωραία. Τώρα, ποια υποχρέωση θεωρείτε ότι έχει ο δάσκαλος απέναντι στους μαθητές του και ποια απέναντι στην κοινωνία;

Απέναντι στον... απέναντι στους μαθητές του ο δάσκαλος οφείλει να αναπτύξει την ανοχή και τον σεβασμό για τις απόψεις του άλλου, που διαφέρουν από τις δικές του,

έτσι ώστε να αντιμετωπίζεται η διαφορετικότητα πάντα με καλές προθέσεις, γιατί η πρόοδος επέρχεται μέσα από την ανομοιομορφία.

Ωραία. Απέναντι στην κοινωνία;

Εεε... θεωρώ και στην κοινωνία, εε, ότι... πρέπει να καλλιε... να... να δείχνει το σεβασμό του... εεε... πάντα και εκεί, ε, με καλές προθέσεις, έτσι ώστε να, ε, μην υπάρχουν προβλήματα κοινωνικά.

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ (σ.15)

Ε, τι σχολή έχετε τελειώσει;

Ε, Παιδαγωγική Ακαδημία Ιωαννίνων.

Ε, και πόσο καιρό εργάζεστε στην εκπαίδευση;

31 χρόνια.

Έχετε συμμετάσχει ξανά σε έρευνα;

Ε, κάτι σαν αυτό που κάνεις εσύ εννοείς...

Ναι...

Κατά καιρούς μας φέρνουν στο σχολείο κάποια φυ... φυλλάδια, καλή ώρα σαν κι εσένα που κάνετε, έτσι, κάποιες έρευνες, κάποιες εργασίες, ναι, έτσι, όχι... κάτι προσωπικά δικό μου.

Άρα ως υποκείμενο, όχι ως ερευνήτρια...

Ναι, ναι.

Ωραία. Ε, στις τάξεις που έχετε αναλάβει, έχετε έρθει σε επαφή με αλλοδαπούς μαθητές;

Ναι, κυρίως... τους Αλβανούς που έχουμε εμείς τα τελευταία χρόνια εδώ.

Ωραία. Ε, έχετε παρατηρήσει να αντιμετωπίζουν κάποιες δυσκολίες αυτά τα παιδιά;

Εεε... κάποια ναι, κάποια όχι. Τα περισσότερα... τουλάχιστον που είχα εγώ, επειδή, εεε... γεννήθηκαν κιόλας, μπορεί και να γεννήθηκαν στην Ελλάδα, όπου τα πρώτα χρόνια που είδατ... που είχαμε το κύμα που έρχονταν συνεχώς και είχαμε, έτσι, το φαινόμενο των αλβανόφωνων στις τάξεις, ναι ήταν πιο έντονο το πρόβλημα γιατί... ενώ τώρα... ενώ τα τελευταία χρόνια έχει... ήδη αυτοί που υπάρχουν στην Ελλάδα έχουν χρόνια εδώ, ζουν εδώ, μπορώ να πω ότι αν μπεις εσύ μέσα στην τάξη δεν θα καταλάβεις αν αυτό είναι αλβανάκι ή αν είναι ελληνόπουλο.

Ναι.

Κάποια, δηλαδή, ε... έχουν αφομοιωθεί πλήρως και μιλάνε και τέλεια και τη γλώσσα.

**Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αρχικά, δηλαδή, ήτανε κυρίως γλωσσικές;
Γλωσσι... Γλωσσικά τα προβλήματα;**

Ναι. Σε μικρό βαθμό όμως, ε; Ναι... Όχι θε... όχι, δεν είχαν θέμα... προσαρμογής ή... αποδοχής από... τα δικά μας παιδιά.

**Εε, ωραία. Αυτές τις δυσκολίες τις... ελάχιστες που είχαν, όπως λέτε, στην αρχή,
εε, εσείς πώς τις αντιμετωπίσατε;**

Ε, να πω την αλήθεια... εεε... όταν μ... όταν, εε, παρουσιάστηκε, ας πούμε, το φαινόμενο των αλβανόφωνων παιδιών στην τάξη, εε, δεν είχα και την εμπειρία που έχω τώρα, μ' ενοχλούσε που έπρεπε... πώς να το πω... πώς να σ' το εκφράσω... εεε... δεν θα 'θελα κανονικά να υπάρχουνε. Έτσι; Γιατί μου ήταν πιο εύκολο ν' ασχολούμαι με τα παιδιά τα άλλα, να μην έχω... αυτές τις δυσκολίες. Αλλά σου λέω ήταν πολύ μικρό το ποσοστό και κυρίως, εεε... σε... σε αγόρια, που είτε δεν προσπαθούσαν οι γονείς, ας πούμε να τους βοηθήσουν να καταλάβουν την... έτσι να τους βοηθήσουν παραπέρα, εεε, και ήταν πολύ μικρό το ποσοστό. Η κάποια... γιατί υπάρχει και στα δικά μας παιδιά, που ήταν τελείως... εντελώς αδιάφοροι. Δεν ενδιαφερόταν ας πούμε... ή για το μάθημα ή για ό,τι ε... οπότε δεν προσπαθούσαν κι από μόνοι τους.

**Κατάλαβα. Ε, κατά τη διδασκαλία σας εσείς, δηλαδή, αντιμετωπίσατε
προβλήματα απ' ό,τι καταλαβαίνω...**

Ναι, αλλά... αλλά, εεε... ας πούμε... να σου πω, πριν... τι να πω τώρα; Να πω πριν... 8-9 χρόνια; Τόσο παλιά... Εεε, τώρα πλέον...

**Έχετε αποκτήσει κάποια εμπειρία πάνω στο θέμα, επειδή έχετε δουλέψει και μ'
αυτά τα παιδιά...**

Ναι, και αυτό και... ήτανε τα... ήτανε οι πρώτοι... ήτανε εκείνα τα πρώτα χρόνια, που είχαν μπει, που είχαν έρθει στις τάξεις μας. Τώρα τα περισσότερα... κι αυτά έρχονται, ήδη, εεε, πάνε εδώ στο νηπιαγωγείο, έχουν πλέον...

Ενταχθεί από πιο πριν...

Ναι, έχουν ενταχθεί από πιο πριν... οπότε δεν... εε, πέρα απ' το όνομα, που καταγράφουμε κι εμείς στο μητρώο, εε, δεν... δεν τα καταλαβαίνεις αν... είναι... αλβανόφωνα.

Κατάλαβα. Ε, με τις τεχνικές που χρησιμοποιούσατε αισθανόσασταν σίγουρη; Ή ήτανε περισσότερο εμπειρικές;

Ναι, θα 'λεγα εμπειρικές... Θεοδωρή...

Ωραία. Η άποψή σας για τη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση ποια είναι;

Εεε... στο... έτσι κι αλλιώς, δεν μπορούμε να... να κάνουμε τίποτα, έτσι; Εμείς... Ε, πρέπει να τους δεχόμαστε. Εεε... απλά ίσως θα πρέπει... ε, να έχουμε εμείς και μια επιπλέον βοήθεια απ' το... δεν ξέρω... σαν σεμινάρια, σαν... κάποια επιπλέον, δεν ξέρω, ενημέρωση...

Δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή κάποια επιμόρφωση...

Όχι...

...παραπάνω...

Όχι, όχι, όχι...

Θα θέλατε, δηλαδή, να επιμορφωθείτε παραπάνω στο συγκεκριμένο αντικείμενο;

Ναι, πιστεύω... σου είπα στις αρχές που το αντιμετώπισα κι εγώ θα με βοηθούσε... Τώρα... ε, δεκτό, δεκτό.

Αν γίνει... αν γίνει, έγινε...

Αν γίνει, ναι...

Καταλαβαίνω, καταλαβαίνω... Ωραία. Ε, την έννοια της ταυ... της ετερότητας, τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε;

Ε, εγώ να το πω πιο απλά... πότε θεωρώ έναν άνθρωπο διαφορετικό από εμένα...

Ακριβώς...

Ε, φυσικά όταν ανήκει... εεε... σε άλλη φυλή, έτσι; Εεε... άλλη γλώσσα, εε, άλλη θρησκεία, γενικά σαν... σε μια άλλη κουλτούρα, σε ένα άλλο πολιτισμό, ε;

Ακριβώς, ναι...

Ναι...

...Πώς το αντιλαμβάνεστε...

Εεε... όταν λες πω... πώς το αντιλαμβάνομαι;

Ε, τη δική σας άποψη, δεν υπάρχει σωστό και λάθος σε αυτό. Την ετερότητα μπορεί να την εντοπίζετε από το φύλο μέχρι τον διαφορετικό τρόπο ομιλίας μέχρι τις διαφορετικές συνήθειες που έχει κάποιος άνθρωπος...

Ναι, αυτό δεν... δεν σε κάλυψα που είπα;

Απόλυτα με κάλυψε...

Ναι.

...απλώς λέω αν θέλετε να πείτε κάτι άλλο, εσείς... είναι...

Όχι, όχι...

...όλα σωστά...

Όχι....

...δεν υπάρχει κάτι λάθος...

Διαφορετική θρησκεία, διαφορετική γλώσσα...

Ναι, είσαστε περιεκτική...

Ναι.

Ναι... Ωραία. Θεωρείτε ότι υπάρχουν αντικειμενικοί παράγοντες για να κατατάξουμε κάποιον ως διαφορετικό;

Ε, δηλαδή, έχει σχέση με το προηγούμενο; Δηλαδή...

Έχει...

...με την ετερότητα, εεε, αν... αν αντικειμενικά...

Αντικει... ναι...

...κάποιος παράγοντας μπορεί να κάνει τον άλλον, εεε...

Να πούμε ότι: «Ναι, είναι διαφορετικός αυτός γιατί έχει αυτό το χαρακτηριστικό»...

Διαφορετικό...

...«είναι αυτός ο παράγοντας που... το καθορίζει»...

Εεε, μόνο και μόνο, εεε... εε, η διαφ... η χώρα καταγωγής του, δεν είναι κάτι διαφορετικό; Δεν έχει διαφορετικό πολιτισμό...

Βεβαίως...

...διαφορετικές συνήθειες, διαφορετικό τρόπο ζωής;

Βεβαίως...

Δεν είν' το σπουδαιότερο;

Ε, υπάρχει κάποιο άλλο θεωρείτε; Έχετε στο μυαλό σας κάποιο άλλο;

Ε, διαφορετικό... ακόμη και το χρώμα του... έτσι;

Ναι...

Το κάνει διαφορετικό από μένα...

Κατάλαβα. Ωραία. Ε, την έννοια της ταυτότητας, τώρα, πώς την αντιλαμβάνεστε;

Μεταξύ τώρα... είναι λίγο πολύ γενικό αυτό, ε;

Εννοείται...

Ετερότητα, γιατί... και ταυτότητα, γιατί, εεε, αν ξεκινήσει απ' τη βάση ότι όλοι είναι άνθρωποι...

Έτσι, είναι... γενικότερα είναι πολύ...

Ναι...

...ευρείς οι ερωτήσεις...

Έτσι;

...οπότε δεν...

Ναι, είναι... αν ότι ο... και οι μεν και οι δε, και οι μαύροι και οι άσπροι και οι Πορτογάλοι και οι Κινέζοι είναι άνθρωποι...

Ακριβώς...

...έχουν τις ίδιες ανάγκες, έτσι; Είναι οι... όλοι...

Η ρίζα είναι ίδια...

Ναι...

...απλώς εμείς το πάμε σε επίπεδο καθημερινότητας...

Ναι...

...σε επίπεδο που συναντάτε στη σχολική τάξη, συναντάμε, οι εκπαιδευτικοί που εργάζονται...

Ναι...

...αλλά και σε επίπεδο κοινωνίας...

Ναι... Άρα θα πω ξανά, ε, όπως είπα για την ετερότητα... ότι είμαστε... ζούμε στην ίδια χώρα, μιλάμε την ίδια γλώσσα, έχουμε την ίδια θρησκεία... έτσι το καθ... το καθορίζω.

Κατάλαβα. Ωραία. Την διαφορετική ταυτότητα, τώρα, πώς την καθορίζετε; Με ποια χαρακτηριστικά; Μ' αυτά που αναφέρατε πάλι; Δηλαδή, έχει διαφορετική εθνικότητα, διαφορετική θρησκεία, μιλάει διαφορετική γλώσσα, έχει διαφορετική ταυτότητα;

Ε, ναι, έτσι πιστεύω...

Ωραία. Τώρα, η πολιτισμική διαφορά, τώρα, σε ποια χαρακτηριστικά στηρίζεται;

Πολιτισμική διαφορά... εεε... θέλεις να πεις πώς τη... πώς τη κα... πώς... πώς την αντιλαμβανόμαστε;

Ακριβώς...

Την πολιτισμική διαφορά...

Ακριβώς...

Εεε...

Για να πούμε ότι αυτό το παιδί, αυτός ο άνθρωπος είναι πολιτισμικά διαφορετικός...

Ακόμα και με τον τρόπο που συμπεριφέρεται... τις συνήθειές του... εεε...

Ωραία. Τώρα, αν υποθέσουμε ότι η πολιτισμική διαφορά υπάρχει στις περιπτώσεις που αναφέρατε και πριν, όπου δηλαδή παρατηρούμε εθνική, εθνοτική, εε, θρησκευτική ή γλωσσική ετερότητα, ποια θεωρείτε ως σημαντικότερη πτυχή της πολιτισμικής ταυτότητας απ' αυτές; Αν θεωρείτε κάποια. Εθνική, θρησκευτική και γλωσσική.

Ναι, ε, λίγο να ξανακούσω...

Εθνική, εθνοτική, που στην ουσία είναι ίδιο πολλές φορές, γιατί...

Ναι...

...γλωσσική και θρησκευτική ετερότητα...

Ναι. Ποια θεωρώ...;

Αν θεωρείτε ότι κάποια απ' αυτές τις πτυχές, εε, είναι σημαντικότερη στην έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας... του ανθρώπου.

Η εθνική.

Η καταγωγή του δηλαδή...

Ναι...

Η χώρα από την οποία προέρχεται...

Ναι, ναι, ναι...

Ε, κατά τη γνώμη σας, ποια επηρεάζει περισσότερο τις άλλες; Ποια καθορίζει περισσότερο τις άλλες; Αν καθορίζει κάποια...

Ποια...;

Καθορίζει περισσότερο τις άλλες...

Ποια, να το πω, ότι είναι...

Απ' αυτές...

...η σπουδαιότερη...

Ναι, αν το πούμε ότι... αν θεωρείτε ότι...

Ποια απ' αυτές διαμορφώνει πιο ισχυρά την πολιτισμική διαφορά...

Ναι, και αν επηρεάζει και τις άλλες κι αν τις καθορίζει κάπως... Αν θεωρείτε κάποια, μπορεί να θεωρείτε ότι δεν είναι καμία, ότι είναι όλες το ίδιο... ή αυτόνομες...

Ποια κάνει... ισχυροποιεί να το πω έτσι, την πολιτισμική διαφορά, έτσι;

Ναι, ναι...

Εεε... τι να πω; Θα πω... και η θρησκευτική πιστεύω, εεε... αλλά είναι... εντάξει, γενικά, να το πω... να πω η εθνική πάλι, που ένα διαφορετικό έθνος είναι...

Ναι, καθορίζει. Ωραία. Άρα και η εθνική και η θρησκευτική κατά κάποιον τρόπο... Ωραία. Θεωρείτε τώρα ότι οι διάφορες εθνικές ομάδες, οι οποίες διαφέρουν από την πλειοψηφούσα ομάδα, ε, έχουνε κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας;

Εε, για ξαναπές το αυτό, Θεοδωρή...

Οι διάφορες εθνικές ομάδες...

Χμμ... οι διάφορες εθνότητες τέλος πάντων...

Ναι, ναι, εθνότητες... έχουνε κατ' ανάγκη διαφορετικό τρόπο ζωής, τρόπο σκέψης ή τρόπο ομιλίας;

Εεε... τρόπο σκεψ... τι να πω τώρα... εεε... ναι, πιστεύω πως ναι. Παρένθεση τώρα, επειδή η κόρη μου κάνει μεταπτυχιακό και είναι σε ξένη χώρα κι έρχεται σ' επαφή με...

Πολλά έθνη...

...ναι, εεε... πιστεύω πως ναι.

Έχει παρατηρήσει δηλαδή ότι...

Ε, ναι, ας πούμε, εεε... μην μιλήσω τώρα και συγκεκριμένα, εεε...

Όχι, και συγκεκριμένα, δεν υπάρχει θέμα...

Ναι... ένας Γερμανός έχει πιο ψυχρό τρόπο σκέψης, έτσι πιο... εε, και στις... εεε... διαπροσωπικές σχέσεις, εεε... πιο απόμακρος, αυτό που σου είπα, πιο ψυχρός...

Ναι...

...εεε... ενώ, αντίθετα, εεε... μου έχει πει ότι οι μαν... οι μαύροι είναι πιο ζεστοί άνθρωποι, είναι, έτσι, πιο φιλικοί, εεε, σαν κι εμάς. Παρόλο που... άλλος πολιτισμός, άλλο...

Ναι, ναι...

Ναι. εεε, ας πούμε οι... από κει απ' τις βόρειες χώρες, επίσης πάλι...

Είναι πιο απόμακροι...

Ναι, ναι, εεε... δεν... δεν μπορείς εύκολα, ας πούμε, να τους...

Προσεγγίσεις...

Δεν είναι ζεστοί... ναι, δεν μπορείς εύκολα να τους προσεγγίσεις.

Εε, δηλαδή...

Ενώ κάποιες άλλες εθνότητες, εε, γιατί σου λέω είναι χ... ε, από χίλιες καρδιές καρύδια εκεί πέρα που είναι, εεε, δεν διαφέρουν από μας... εε, δηλαδή είναι... ναι... ενεργούν έτσι... για πες μου...

Παρόμοια μ' εμάς...

Ναι...

Δηλαδή, εε, μια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα ή εθνική ομάδα, ε, θα συμπεριφέρεται και θα σκέφτεται αναγκαστικά με τον ίδιο τρόπο;

Ε, με τον ίδιο τρόπο...

Όλοι, ναι... παρόμοιο... για παράδειγμα όπως λέτε τώρα, οι βόρειοι... οι Γερμανοί, παράδειγμα, ή οι Αλβανοί, που είναι μια συγκεκριμένη εθνική κι εθνοτική ομάδα, ή οι Έλληνες εμείς, εε, θα συμπεριφέρονται και θα σκέφτονται όλοι με ένα συγκεκριμένο τρόπο...

Ααα...

...μ' έναν ορισμένο τρόπο;

Όχι, όχι, γιατί εμείς συμπεριφε... εμείς σκεφτόμαστε με τον ίδιο τρόπο; Όλοι; Όχι... όχι...

Υπάρχουν και διαφορές...

Ναι, ναι, ναι...

Ωραία. Αυτές οι διαφορές, οι πολιτισμικές διαφορές, ε, θεωρείτε ότι είναι εγγενείς στα άτομα, μιας συγκεκριμένης ομάδας, ή είναι περισσότερο κοινωνικές κατασκευές, δηλαδή κοινωνικά προσδιορισμένες;

Ξαναπές το μου λίγο.

Ναι. Οι πολιτισμικές διαφορές, αυτές που παρατηρούμε, εε, θεωρείτε ότι είναι εγγενείς, εσωτερικές, στο DNA, στα άτομα μιας συγκεκριμένης ομάδας...

Ναι, ή...

...ή κοινωνικές κατασκευές, δηλαδή, προσδιορισμένες κοινωνικά;

Ναι, πιστεύω το δεύτερο...

Προ...

Ναι...

...κοινωνικές κατασκευές...

Ναι. Αυτό πιστεύω.

Ωραία. Δηλαδή, κατά τη γνώμη σας, η σχέση, εε, της πολιτισμικής ταυτότητας με την κοινωνική κατασκευή, με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής... υπάρχει σχέση θεωρείτε; Είναι... αλληλένδετες ή είναι δύο έννοιες...

Πολιτισμική ταυτότητα, ναι...

Με την έννοια της κοινωνικής κατασκευής... Δηλαδή, η πολιτισμική ταυτότητα προσδιορίζεται κοινωνικά ή είναι κάτι έμφυτο στον άνθρωπο; Έχει σχέση η πολιτισμική ταυτότητα με την κοινωνική κατασκευή... θεωρείτε; Φτιάχεται, δηλαδή, κοινωνικά η πολιτισμική ταυτότητα ή είναι κάποιος, γεννήθηκα Έλληνας άρα έχω μια πολιτισμική ταυτότητα ελληνική και τελειώνει εκεί;

Όχι, πιστεύω ότι φτιάχεται.

Άρα υπάρχει και μία συ...

Ναι...

...αλληλεπίδραση...

Ναι, ναι...

...της κοινωνίας, της κοινωνικής κατασκευής με την πολιτισμική ταυτότητα...

Ναι, ναι, ναι...

Ωραία. Τώρα, ένας άνθρωπος θεωρείτε ότι είναι αναγκαστικά καθηλωμένος σε μία ταυτότητα σ' όλη... πολιτισμική ταυτότητα σ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ή μπορεί και να κινείται μεταξύ διαφορετικών ταυτοτήτων;

Εξαρτάται απ' το πού ζει, ε;

Παράδειγμα, κι από την κόρη σας τώρα που έχει πάει στο εξωτερικό, βλέπετε ότι μπορεί να προσαρμοστεί στο... σ' ένα γερμανικό τρόπο ζωής, αν κατάλαβα, αν είναι στη Γερμανία, επειδή αναφέραμε Γερμανούς... κι οποιoσδήποτε δηλαδή, αυτό: μπορεί να προσαρμοστεί ή είναι προσηλωμένος, μένει στη δική του ταυτότητα;

Ναι, πιστεύω ότι... εεε... αν δεν μπορέσει να προσαρμοστεί, μετά δεν υπάρχει νόημα. Πιστεύω ότι ναι, προσαρμόζεται. Όπως κι εγώ αν πάω, ναι, προσαρμ... αν πάω κάπου αλλού, θα προσαρμοστώ. Όπως και οι Αλβανοί που ήρθαν σ' εμάς, δεν προσαρμόστηκαν;

Προσαρμόστηκαν...

Πλήρως...

Ωραία. Εε, οι πολιτισμικά διαφορετικοί μαθητές πιστεύετε ότι πρέπει να κρατούνε τα πολιτισμικά στοιχεία του τόπου καταγωγής τους; Υπάρχει κάποιο κέρδος, κάποιο όφελος που μπορεί να έχουν απ' αυτό ή... δεν χρειάζεται, προκειμένου ν' αφομοιωθούνε όσο πιο γρήγορα γίνεται;

Η εμπειρία τουλάχιστον, έτσι; ... να μιλήσω τώρα, έχει δείξει ότι, αυτό που σου είπα, ότι πλέον τα παιδιά αυτά αφομοιώνονται πλήρως σ' εμάς. Εεε, συμμετέχουν στις δικές μας πολιτιστικές εκδηλώσεις, εεε, ακολουθούν τη δική μας παράδοση, αφού βαλου... βάζουμε τα αλβαν... χορεύουν παραδοσιακούς χορούς μ' εμάς, με τα δικά μας παιδιά, εεε... όσον αφορά τους Αλβανούς πιστεύω ότι έχουν αφομοιωθεί. Ε, τώρα... αν κρατάν κάποια ή αν είναι καλό να τα κρατάνε; Ή αν μπορούν να τα κρατήσουνε;

Αν είναι καλό... εσείς πώς το βλέπετε, αν θεωρείτε ότι πρέπει να τα κρατάνε ή αν θα πρέπει να τα... αποδομούμε όλα αυτά... την άποψη που έχετε μέσα από την εμπειρία που έχετε αποκτήσει...

Από την... έτσι κι αλλιώς... πιστεύω ότι πρέπει να τα κρατάει ένας άνθρωπος, άσχετα αν μπορεί να... αν... προσαρμόζεται στο περιβάλλον που είναι κάθε φορά.

Γιατί μπορεί κάποιος να είναι εδώ και να χρειαστεί να ξαναφύγει να πάει στη χώρα από την οποία προέρχεται...

Ε, ναι, ναι...

Οπότε...

Ναι. Κι εκτός αυτού... εντάξει, δεν είναι... εεε, δεν είναι πράγματα που εκ... όμως, ε... όπως μιλάμε για τα... για τα παιδιά που έχουν γεννηθεί εδώ και είναι πλέον εδώ, αυτά δεν νομίζω ότι έχουν κρατήσει κάποια από τη δική τους... να πω...

Ναι, φέρουν τα ελληνικά...

Ναι. Τώρα για μας τους μεγάλους, που αναγκαζόμαστε σε κάποια ηλικία να... να φύγουμε ή να... ναι, πιστεύω ότι είναι δύσκολο να... ε, δύσκολο... προσαρμοζόμαστε μεν, αλλά πιστεύω ότι κρατάμε τα δικά μας στοιχεία.

Ωραία. Ωραία, δηλαδή τώρα, οι συλλογικές ταυτότητες, δηλαδή οι Αλβανοί έχουν μια συλλογική ταυτότητα εδώ στην πόλη μας, πάνω τους Αλβανούς για παράδειγμα, εε, που διαφέρουν απ' αυτές της πλειοψηφούσας ομάδας, θα πρέπει να διατηρούνται αυτές οι ταυτότητες, να αποδομούνται ή κάτι διαφορετικό; Ως συλλογικότητα τώρα αναφέρομαι...

Για ξαναπές το μου λίγο, Θεοδωρή...

Δηλαδή, ε, μια συλλογική ταυτότητα, που υπάρχει σε μία χώρα, σ' ένα τόπο, και διαφέρει από την πλειοψηφούσα ομάδα, από την πλειοψηφία, αποτελεί κάτι σαν μια μειονότητα, θεωρείτε ότι θα πρέπει αυτή η ταυτότητα να διατηρείται, να αποδομείται ή κάτι διαφορετικό;

Τι να πω τώρα...

Όπως το βλέπετε, την άποψή σας... Είναι καλό να υπάρχει, για παράδειγμα, ε, οι Αλβανοί, όπως είναι τώρα εδώ, που έχουν ένα σύλλογο, ε, μαζεύονται, μαθαίνουν τη γλώσσα τους τα παιδιά τους, κάνουν κάποιες διάφορες δράσεις, ή θεωρείτε ότι θα ήταν καλύτερο να μην υπάρχουν αυτά και να, ε, να αποδομηθεί η ταυτότητα, δηλαδή, και να υπάρχουν απλά μέσα στην κοινωνία την ελληνική;

Όχι, όχι, θα έπρεπε να υπάρχουν, καλό κάνουν... καλό είναι.

Να διατηρούνται δηλαδή...

Ναι...

Ωραία. Τώρα, για το διάλογο... ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του διαλόγου στην προσπάθεια για ειρηνική συνύπαρξη των πολιτισμών; Ο διάλογος ως έννοια...

Ε... απλά είναι... ξέρεις είναι... εε... πάντα έτσι, οι έρευνες έχουν πολύ γενικές...

Είναι πολύ γενικά... κάποια είναι εξειδικευμένα πολύ...

Ναι... Πες το μου ζανά, Θοδωρή...

Ε, ο ρόλος του διαλόγου, γενικότερα, στην προσπάθεια για να συνυπάρχουν ειρηνικά οι διαφορετικοί πολιτισμού...

Πιστεύω παίζει πολύ μεγάλο ρόλο, έτσι; Πρωταρχικός... εεε... απ' την καθημερινή μας ζωή μέχρι... σ' όλο το...

Σ' όλες τις εκφάνσεις της ζωής...

Ναι, ναι...

Ε, ο ρόλος του διαλόγου μέσα στην τάξη;

Ε, ναι, γιατί... θα ήταν και πολύ μονότονο το μάθημα, έτσι; Να μιλάει μόνο... να υπάρχει μονόλογος. Ε, και βλέπεις και πώς σκέφτεται ο καθένας, τα παιδιά, εε... διατυπώνουν την άποψή τους, πολύ σημαντικό... ο διάλογος, και αποκτά και πιο ενδιαφέρον το μάθημα.

Να εκφέρουν τα παιδιά, δηλαδή, την άποψή τους... Ωραία. Εεε, ένας άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει καλύτερα τον εαυτό του μέσα από την επικοινωνία και τη γνωριμία με τον διαφορετικό, τον Άλλο;

Μμμ... ναι, πιστεύω ναι... ναι, γιατί μπο... μπορεί να κάνει και... εεε... σύγκριση σε κάποια πράγματα, ναι, πιστεύω ναι...

Ωραία. Η αλλαγή της κοινωνίας μπορεί να επέλθει μέσα από τον διάλογο;

Τι ν' απαντήσω τώρα... Ναι...

Ωραία. Ε, όπως σας είπα και πριν για την έννοια της Κριτικής Παιδαγωγικής, ορίζει τον δάσκαλο ως «δημόσιο διανοούμενο», με την άποψη ότι έχει ως καθήκον να, εεε, κάνει τους μαθητές κριτικά σκεπτόμενους πολίτες, για να μετασχηματίσουν στο μέλλον... στο μέλλον την κοινωνία. Εσάς πώς σας φαίνεται αυτή η αντιστοίχιση του δ... δασκάλου ως διανοούμενου; Θεωρείτε τον δάσκαλο ως έναν διανοούμενο της εποχής ή είναι απλώς ακόμη ένας δημόσιος υπάλληλος που κάνει τη δουλειά του;

Ναι, πιστεύω ότι... είναι και άλλοι παράγοντες, έτσι;... που παίζουν ρόλο, δεν είναι... είναι μόνο θέμα... έτσι;... δεν είναι μόνο θέμα δασκάλου, είναι και θέμα οικογένειας,

είναι και θέμα κοινωνίας, είναι και θέμα... είναι... είναι θε... είναι πολλοί παράγοντες που παίζουν ρόλο. Εεε...

Με αυτήν την αντιστοίχιση... εσείς αισθάνεστε ότι έχει κάποια βάση ή δεν σας αρέσει; Δηλαδή συμφωνείτε μ' αυτήν την εννοιολογική ταύτιση;

Ότι είμαι ένας διανοούμενος;

Διανοούμενος, ως εκπαιδευτικός, ναι... και «δημόσιος» με την έννοια του δημοσίου υπαλλήλου...

Το «ή» τι λέει; Η... κάτι μου... κάτι είπες...

Ε, λέω αυτή η αντιστοίχιση πώς σας φαίνεται ή θεωρείτε ότι ο δάσκαλος είναι δημόσιος υπάλληλος, με τα χαρακτηριστικά του δημοσίου υπαλλήλου, πρέπει να διεκπεραιώσει τη δουλειά του, δηλαδή να διδάξει το Αναλυτικό Πρόγραμμα και τελειώνει εκεί η εργασία του;

Όχι, πιστεύω το... το πρώτο. Όχι, δεν... ναι, είναι κάτι... δεν είναι ακριβώς έτσι... δημόσιος υπάλληλος, γιατί... προσπαθούμε να περνάμε κι άλλα μηνύματα στα παιδιά, έτσι;... δεν είναι... ναι... κάνω το μάθημα και τελειώσε, είναι και θέμα... εεε... συμπερι... έτσι;... μπορούμ... θέλουμε να διαμορφώσουμε και χαρακτήρες, συμπεριφορές και τέτοια πράγματα.

Οπότε διαφοροποιείται απ' το δημόσιο υπάλληλο...

Ναι, ναι...

Ωραία. Εε, τώρα, ποια καθήκοντα έχει ο δάσκαλος, έτσι, ως δημόσιος διανοούμενος που είπαμε, τόσο εντός της τάξης όσο κι έξω απ' αυτή;

Τι να πω τώρα...

Όπως είπατε να διαμορφώνει το χαρακτήρα...

Ναι...

...των παιδιών έτσι ώστε...

Ναι, θα πω πάλι αυτό, έτσι... ναι, μπορεί... να μη στέκεται έτσι... ε, καθαρό στο... να το πω στο μαθησιακό τομέα, αλλά να... εεε... προσπαθεί να κάνει τα παιδιά και να

σκέφτονται και να αντιμετωπίζουν κάτι κρι... έτσι να... κριτικάρουν κάτι... εεε, να... δεν μπορώ να το εκφράσω καλύτερα...

Όχι, ναι, αυτό είναι που μου είπατε... Ε, εκτός της τάξης, εε, έχει κάποια καθήκοντα ο δάσκαλος; Μια συμπεριφορά που πρέπει να... να έχει προς τα έξω; Δηλαδή, να συμμετέχει, παράδειγμα, στα κοινά; Να... εκφέρει άποψη; Δημόσια;

Όταν δεν είμαι στο σχολείο και είμαι εκτός...

Ναι, εκτός της τάξης... ο δάσκαλος είναι ένα επάγγελμα που τον ακολουθεί παντού τον εκπαιδευτικό... είναι δάσκαλος...

Ναι... Εντάζει... χωρίς όμως να του το επιβάλλουμε...

Όχι, ναι, εσείς τι θεωρείτε, δεν υπάρχει επιβολή... πουθενά...

Ε... ναι... ε, θα το αφήσω ότι είναι προσωπικό του καθενός.

Το τι θα κάνει... Ωραία. Τώρα, απέναντι στους μαθητές, ο δάσκαλος έχει κάποια «υποχρέωση»;

Ναι, να καταλάβω όμως, όταν λες «υποχρέωση»; Υποχρέωση... εεε... εγώ να είμαι εντάζει στο ωράριό μου, να κάνω τα καθήκοντά μου, να προσπαθώ να κάνω τα μαθήματα όσο γίνεται πιο σωστά, αυτό.

Ναι, σ' αυτό το επίπεδο μιλάω, ναι, ναι, ναι...

Ναι, πώς δεν έχουμε υποχρέωση; Ε, κι ένας απλός υπάλληλος έχει υποχρέωση σε κάποια συγκεκριμένα καθήκοντα. Ναι.

Του δασκάλου απέναντι στους μαθητές του; Ποια πιστεύετε είναι αυτά τα καθήκοντα που πρέπει να είναι εντάζει απέναντί τους; Όπως είπατε, να έρχεται στην ώρα του, να είναι εντάζει στο μάθημα...

Ναι, να βλέπει τα παιδιά, κατ' αρχήν, με το ίδιο μάτι, όλα, έτσι, να μην κάνει διαχωρισμούς... εεε... ε, και να είναι η συμπεριφορά του... να τα αντιμετωπίζει το ίδιο, τέλος πάντων...

Να είναι δίκαιος απέναντι στα παιδιά...

Ναι, ναι, να είναι δίκαιος απέναντι στα παιδιά...

Ωραία. Απέναντι στην κοινωνία; Έχει κάποια υποχρέωση ο δάσκαλος; Αν θεωρείτε... μπορεί να θεωρείτε ότι δεν έχει, ότι η κοινωνία έχει απέναντι στον δάσκαλο, γιατί το έχω ακούσει κι αυτό...

Ναι, σε... κι εδώ σηκώνει πολύ νερό το θέμα... εεε... ανάλογα με τα αποθηκ... εεε... τι να πω τώρα;...

Ό,τι νομίζετε, αυτό που σας έρχεται... δηλαδή, είναι περισσότερο υποχρεωμένη η κοινωνία απέναντι στον δάσκαλο, που πλάθει τους μελλοντικούς πολίτες ή είναι και ο δάσκαλος έχει ως καθήκον... να κάνει κάτι απέναντι στην κοινωνία; Ακόμη κι αν αυτό είναι... απ' αυτά που αναφέραμε, για παράδειγμα, να κάνει δίκαιους και σωστούς πολίτες...

Μα έτσι κι αλλιώς δεν κάνει κάτι ο δάσκαλος;

Προφανώς, ναι, προφανώς...

Ε, ναι. Η κοινωνία δεν οφείλει να του το αναγνωρίζει;

Ναι.

Από κει και πέρα δ... δεν ξέρω... τι άλλο θα μπορούσε να κάνει... αν είναι σωστός... εεε... ε, στη δουλειά του, εντάξει, δε... δε βλέπω κάτι...

Παραπάνω απ' αυτό...

Ναι...

Ωραία.

Πολλές φορές η κοινωνία έχει και κάποια, εε, στερεότυπα που δεν... ναι, εντάξει, εγώ θέλω... μπορεί εμένα να μην μ' αρέσουνε, παράδειγμα λέω...

Ναι, ναι, προφανώς...

Ναι. Γιατί να νιώθω... υποχρέωση;

Καμία υποχρέωση, για ποιο λόγο;

Ναι.

Ωραία. Ευχαριστώ πολύ.